

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET

ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

V E S Z P R É M Y L Á S Z L Ó

Lovagvilág Magyarországon

Argumentum

V E S Z P R É M Y L Á S Z L Ó

Lovagvilág Magyarországon

Lovagok, keresztesek, hadmérnökök
a középkori Magyarországon

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

Sorozatszerkesztő
VESZPRÉMY LÁSZLÓ

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Lovagvilág Magyarországon

Lovagok, keresztesek, hadmérnökök
a középkori Magyarországon

Válogatott tanulmányok

Argumentum

A kötet megjelentetését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum

A borítón: Szent László a Thuróczy-Krónikában (1488),
Szent László Zsigmond aranyforintján,
valamint (alnyomatban) Anjou-kori falikárpit

Az angol rezümét TÖRŐCSIK ZOLTÁN (Archaeoscriptor Bt.),
a német rezümét ZACHAR VIKTOR KRISTÓF fordította.

© Veszprémy László, 2008

ISSN 1787-3150
ISBN 978-963-446-467-9

Felelős kiadó Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Csákváry Ferenc
A borítóterv Hodosi Mária munkája
Tördelte Láng András
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOM

Bevezető	7
----------------	---

A KÖZÉPKORI HADTÖRTÉNETÍRÁS ÉS FORRÁSAI

A középkori hadtörténetírás és forrásai	13
Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. <i>Csata Pozsonynál</i>	20
„Reddidit amissum fugiens Germanus honorem” <i>Az 1459-es körmendi ütközetek historiográfiájához</i>	43

LOVAGOK ÉS KERESZTESEK

Szent Rasso és a kalandozó magyarok	53
Szent István felővezéséről	67
Magyarország és a keresztes hadjáratok	78
Lovaspecsétek Magyarországon	119
Páncél és páncélosok említései a krónikákban és oklevelekben	127
A számszerű használatának kezdetei Magyarországon, Anonymus olvasatában	136
A középkori zászlóhasználat kezdetei Magyarországon, Kézai Simon olvasatában	146
Csatamének, paripák és hátslovak. <i>A középkori hadilovakról</i>	155
A Szent György lovagrend megalapítása Károly Róbert udvarában	171

HADMÉRNÖKÖK ÉS ÁGYÚMESTEREK

Haditechnikai újítások és kéziratok Zsigmond környezetében	187
Egy korareneszánsz haditechnikai kézirat és szerzője. <i>Mariano di Jacopo detto il Taccola: De rebus militaribus</i> – A hadi eszközökről	203
A tanulmányok első megjelenési helye	219
Bibliográfia a jegyzetekben alkalmazott rövidítésekkel	221
The Age of Chivalry in Hungary. <i>Knights, Crusaders and Military Engineers in Mediaeval Hungary. Selected Essays</i>	265
Ritterwelt in Ungarn. <i>Ritter, Kreuzritter, Genieoffiziere im mittelalterlichen Ungarn. Ausgewählte Studien</i>	272

BEVEZETŐ

A kötetbe összeválogatott tizenöt tanulmány a lovagi kultúra és lovagi hadviselés művelődéstörténeti, fegyvertörténeti szempontjait veszi számba a magyar középkor 1000 (907) és 1459 közötti időszakából. Bár más és más kiindulópontból, mindegyik arra keresi a választ, hogy mennyire épültek be a korabeli magyarországi hadviselő társadalomba a lovagi szertartások és mítoszok, milyen mértékben hatotta át a fegyverforgató elitet a lovagi gondolkodásmód, végső soron pedig azt vizsgálja, hogy mennyire érhető tetten mindez a rendelkezésünkre álló forrásokból. A tanulmányok érintik a hazai alapítású lovagrendek problematikáját, a lovaspecsét-használat, a korai hadizászló-használat kérdéseit. A középkori hadilovakról szóló írás úttörő jellegű: a téma első magyar nyelvű összefoglalása. A forráshasználat kérdéskörét a kötet – az elméleti összegzésen túl – a Szent Rasso-legendának és a humanista Aventinus magyar szempontból nagy fontosságú krónikájának értelmezése, illetve az 1459-es körmendi ütközet elemzése során mutatja be. A Kálmán- és András-kori szentföldi vállalkozásokat, valamint Szent László fiktív keresztes vezerségét bemutató írások a keresztes hadjáratok korára irányítják a figyelmet. A kötet technikai jellegű írásait, melyek a lovagi fegyverzet, az öklelő technika, vagy éppen a számszerű alkalmazásának kérdéseit ölelik fel, indokoltan zárja a Zsigmond-kori hadmérnöki irodalom – Magyarországon éppen a szerző munkássága révén ismertté vált – műveinek bemutatása, mivel egyértelműen igazolják, hogy Magyarország az Anjou-kortól – szellemi tájékozódásában és az uralkodói reprezentációban – lépést tartott Európa vezető területeivel.

A tanulmányok egyértelműen bizonyítják, hogy a korabeli hadtörténeti leírások és kifejezések elemzése révén új, tágabb lehetőségek nyílnak az egyes források történetiségének vizsgálatára, melyek a filológiai kutatások során is figyelmet érdemlő szempontokkal szolgálhatnak, annál is inkább, mert a korábbi, elsősorban a második világháború előtti kutatás vagy önkényesen próbálta korhoz kötni az egyes hadi terminusokat, vagy, éppen ellenkezőleg, tagadta történetiségüket, s kortalanul szólt lovagokról, páncélosokról, lovagi felövezésről stb.

Az itt következő dolgozatok a hadtörténeti vonatkozásokban leggazdagabb forrásokra igyekeznek felhívni a figyelmet, így például az Anonymusként emlegetett P. magister gesztájára. A magyar hadtörténeti szemléletmód kezdetei végeredményben Anonymusra nyúlnak vissza, aki az ismert történelmi események elbeszélésében a korabeli Európában igen népszerű hadtörténeti, csataleírásokban gazdag forrásokat követte. A hadtörténeti jellegű ismeretek tekintetében sok olyan részletről értesülünk a névtelen szerzőtől, amelyekről egyébként csak a későbbi krónikákból szerezhetünk tudomást (zászlóhasználat, címerek, lovaspecsétek, hadiméneak, „lovagi” torna, katonai felderítés stb.). Mindezek alapján arra következtetünk, hogy az Árpádok korában az udvari kultúra alapvetően katonai jellegű volt, aminek érdekes vetülete a Mályusz Elemér által értékelt királyi oklevél-arengák történeti forrásként is hasznosítható katonai érdemfelsorolása. Jellemző, hogy az

udvari szertartásokról alig van tudomásunk, nem királyi felövezésről egyetlen adatunk sincs, lovagi tornáról is alig, ám tudunk az ellenségtől zsákmányolt zászlók, pajzsok, hadimének ünnepélyes átadásáról a királynak, a győzelmek lakomával, jutalomosztással való megünnepléséről.

Az 1200 előtti magyar hadseregről – okleveleink csekély száma miatt – szinte csak hazai és külföldi elbeszélő forrásokból alkothatunk képet. Ezért tartjuk roppant fontosnak a magyar krónikák és legendák hadtörténeti tárgyú szakaszainak pontos, aprólékos elemzését: ilyenek például a királyi felövezés, Salamon és László párharca, a követő gépek és számszerijak, hadimének, páncélos katonák vagy éppen a zászlóskocsi említései.

Az Árpád-kori hadviselés megítélése érdekes műltra tekinthet vissza. A kiegyezés után, a nemzeti tudományok újjászületése idején, az évtizedes mulasztásokat behozni kívánó történészek figyelmét nem kerülte el a hadtörténelem, amint azt Salamon Ferenc 1877-es beszéde a Magyar Történelmi Társulatban szépen tanúsítja. A nemzeti történelem kontinuitását keresve az évszázadokat átfogó és éltető nemzeti szellemet a hadtörténelemben is megpróbálták kimutatni. Erre magától kínálkozott a könnyűlovas harcmódor, amihez a magyarságnak oly sok sikere kapcsolódott. Ezzel egyúttal a megalázó vereségek okát is meg lehetett találni: az ősi könnyűlovas hagyományok cserbenhagyása, valamiféle „nyugati importeszmével” való felcserélése csak bajt hozott. Sőt, „az egy, a mivel főlányunket tanúsítottuk, a magyar hadviselés volt” – írja Ipolyi Arnold Magyar hadtörténelem című tanulmányában, majd így folytatja – „...hadseregünk (ti. a középkori könnyűlovasság) e tekintetben a mai újabb harcmódnak és hadművészetnek, ha ebből az egy tűzéséget kivesszük, közel színvonalán állott.” E nézet szerint az idegenszerű hadszervezet a felelős az 1167., az 1241. és az 1526. évi kudarcokért.

Nagy hadtörténetében Bárczay Oszkár már nem alkalmazta olyan mereven Ipolyi eljárását, de a magyar seregek Árpád-kori vereségeinek okát ő is a nemzeti géniusztól idegen, jövevény hadakozási eljárások átvételében látta. Ennek megfelelően a magyarországi hadviselési módokról mindketten csak annyit írtak, amennyi az eszményített, ősi taktikával való ellenpontozáshoz szükségesnek mutatkozott: „Csak a keleti népek, ...akiknél a lovagiságnak nevezett betegség nem fészkelte be magát, ismerték és alkalmazták úgyszólván mindig azon alapelveket, melyek a stratégiát és taktikát teszik, s mindig megverték az igazi katona karikatúráját, a lovagot...”

Nem kevésbé végtelenre sikerült a történetírás reagálása sem a fenti nézetekre. A forráskritikai óvatosságot félretéve, az elbeszélő forrásokban felbukkanó, az udvari, lovagi kultúrával kapcsolatba hozható részleteket általánosították, s nem a fegyverzetében, etnikumaiban tagolt magyar sereg képét rajzolták meg. Így például Czimer Károly, a krónikások kései betoldásainak hitelt adva, az államalapítás-korabeli jövevény előkelőségek kíséretében 300 páncélos lovasat feltételez (v. ö. Krónikaszerkesztés, 39. fejezet). Az Árpád-kori lovagi kultúra és társadalom megálmodója, Erdélyi László, egészen odáig ment, hogy a krónikák „arma” szavait is gondolkodás nélkül páncélnak, lovagi fegyvernek fordította és értelmezte. Tóth Zoltán, az előbbiekkal összehasonlítva messze magasabb szakmai szinten, maradandó értékű tanulmányokban hangsúlyozta a nehézfegyverzetű katonaság jelentőségét az Árpád-kori magyar hadseregben. A nyugati hadügyi fejlődéssel való párhuzamok keresése mindazonáltal kétségkívül aránytévésztest eredményezett munkáiban, s a könnyűfegyverzetűek meglétét és főleg a magyar seregben képviselt arányukat illetően elfogadhatatlan eredményre jutott. A hadtörténészek jelentős része – Breit

József, Markó Árpád, Erdélyi Gyula, Rázsó Gyula, Borosy András – által képviselt nézetten viszont – hogy tudniillik az Árpád-korban mindvégig a könnyű- és nehézfégyverzetű egységek együttes meglétével és alkalmazásával kell számolnunk –, nem kell módosítanunk. Vizsgálataink megerősítik azt a feltételezést, hogy a magyar királyi sereg magja a XII. század második felére, megjelenésében, megközelítette a nyugati típusú elit lovasságot, s a krónikások joggal írhatták le katonai megmozdulásaikat a nyugat-európai történeti és szépirodalomból kölcsönzött toposzokkal, fordulatokkal. Jellemző, hogy még a bőrpáncélra is bizánci terminust – „kabadion” – alkalmaztak.

Elemzéseinkben az interdiszciplináris megközelítésre törekedtünk, s következtetéseink csak megerősítették azt a meggyőződésünket, hogy a korai hadtörténeti források értelmezésében a filológia, társadalomtörténet, fégyvertörténet, jogtörténet együttes alkalmazásával juthatunk csak előbbre.

A tanulmányok jó része az eredetihez képest kiegészített, bővített, jegyzeteiben naprakész formában jelenik meg.

A KÖZÉPKORI HADTÖRTÉNETÍRÁS ÉS FORRÁSAI

A KÖZÉPKORI HADTÖRTÉNETÍRÁS ÉS FORRÁSAI

A *Hadtörténelmi Közlemények* által szervezett kerekasztal-beszélgetés vitaindítójában Gyáni Gábor két, egymással szorosan összefüggő, de valójában mégsem elválaszthatatlan historiográfiai problémát érintett.¹ Az egyik általánosabb jellegű: miként rekonstruálhatók a tényleges történesek az elmúlt időre vonatkozó írott forrásokból (ha persze a „tényleges” megjelölésnek egyáltalán létezik valamiféle érvényessége), illetve leszűkítve, milyen létjogosultsága van a történeti, hadtörténeti modellezésnek töredékes, vagy éppen szűkös forrásadottságú események, folyamatok leírásában. Elöljáróban megjegyezhetjük, hogy e kérdésfelvetések különösen a középkori hadtörténelem vonatkozásában teljes mértékben jogosak, hiszen a korai időszakokkal foglalkozó hadtörténész egyébként sem foglalkozik, mint az esetlegesen fennmaradt, sokszor nem is hadieseményekre vonatkozó adatok modern kritériumok alapján történő rendszerbe szerkesztésével, s így módon való értelmezésével. Persze már most, elöljáróban érdemes leszögezni, hogy a kutatás adottságait illetően a XVI. század előtti és utáni korszak, azaz a specializáltan katonai irattermelő szervezetek megszületése előtti és utáni időszak, gyökeresen eltér egymástól. Miután e mondott szervezetek megkezdték irat-folyó(kilo)métereket gyártó, szorgos tevékenységüket, a hadtörténészek alapvető feladata, létük *sine qua non*-ja, értelemszerűen, éppen ennek az áttekinthetetlenül bőséges iratmennyiségnek a megismerése, feldolgozása, újabb és újabb szempontok alapján való elemzése. E kutatási irány lehetőségeire Pálffy Géza hívta fel a figyelmet. Jelen írásom tárgya azonban a megelőző időszak hadtörténetírásának a problémáit érinti, amikor, legalábbis Közép-Európa vonatkozásában, nem áll rendelkezésünkre kifejezetten „hadtörténeti” forrásanyag, s a történész kénytelen a legkülönbözőbb műfajú források (kolostori krónikák, szentek életrajzai, királyi adománylevelek stb.) adatfoslányaiban olvasni.

Mint oly sok minden, a középkori hadtörténetírás is a XIX. század szülötte.² Úttörő alkotásként Henri Delpech XIII. századi taktikát tárgyaló művét szokták emlegetni,³ melyben határozottan állást foglalt azzal az egyébként még ma is fel-fel bukkano vélekedéssel szemben, hogy a középkori seregek vonulásában, hadvezérek működésében semmiféle taktikai törvényszerűség sem mutatható ki. A Gyáni által felvetett problémába, vagyis hogy mennyiben adhatunk hitelt a korabeli szerzők által említett adatoknak, persze már ő is beleütközött. A civil Delpech forráskritikai képzettsége éppen azon a minimális szinten mozgott, mint Köhler porosz tábornoké, aki máig használható, ötkötetes, pozitívista

¹ Gyáni, 2006.

² Remek historiográfiai áttekintés, amit részleteiben követtünk: Verbruggen, 1997. 1–22. o. Bevezető bibliográfia: Bradbury, 2004. 322–332. o., valamint Gaier, 1998. 291–303. o. Legfrissebb összefoglalások: Contamine, 1994.; Prestwich, 1996.; France, 1999.

³ Delpech, 1886.

szellemü összefoglaló művében mutatta be a középkori taktika és fegyverzet fejlődését. Ők, az ide sorolható Sir Charles Oman⁴ együtt, feltétel nélkül, vagy majdnem kritikátlanul hitelt adtak annak, amit a forrásokban olvastak. A kritikai szellem a szintén porosz Hans Delbrück megjelenésével lépett a színre, aki máig klasszikus „Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte” című kézikönyvében⁵ leszámolt a középkori források szolgálai értelmezésének gyakorlatával. A modern modellezés klasszikus mesterét tisztelhetjük benne, aki a napi porosz katonai gyakorlat alapján bírálta felül, ha úgy tetszik korrigálta, forrásainak adatait. Jól is tette, hiszen például köztudomású, hogy a középkori írók, kortársak és szemtanúk egyaránt képtelenek voltak józanul felbecsülni a seregek létszámát. Általában a kevés és sok szinonimájához kerestek számokat, amiknek a kiválasztásában túl sok logikát nem lehet felfedezni. Ráadásul egyes szerzők esetében határozott vonzódás mutatható ki bizonyos számokhoz, amiknek nyilván semmi közük sem lehetett a „tényleges” számadatokhoz. Az igaz áttörést azonban Jan-Frans Verbruggen belga hadtörténész 1954-es, azóta több kiadásban megjelent munkája jelentette.⁶ Meggyőzően igazolta, hogy a középkori seregek is rendelkeztek sikert biztosító taktikai felkészültséggel, jól szervezettek s bonyolult manőverek végrehajtására is képesek voltak. Persze, általánosítani az általa felsorolt példákból sem lehet, ugyanakkor bizonyos törvényszerűségek, objektív feltételek a korabeli viszonyok között is felfedezhetők.

Rögtön meg kell állapítanunk, hogy egy adott sereg vonatkozásában sokszor ma sem tudjuk pontosan, mit is takar az a létszám, amit becsléssel megállapítunk: csupán a jól felszerelt lovagokat katonai kíséretükkel vagy kíséretük nélkül, vagy az utánpótlást szállítókat is, esetleg a szolgálk jórészt fegyvertelen hadával, a szórakoztatókkal stb. együtt? Hans Delbrück helyesen mutatott rá, hogy a középkori seregek létszáma alacsony volt, amit nemcsak a forrásokban említett kontingens-számok, hanem a megszületőben lévő demográfiai kutatások is alátámasztanak. A számháború egyébként a hadtörténészek között mind a mai napig tart, hiszen a létszámok utólagos becslésének igen nagy a mozgáster. A kontrolltényezők között szerepel a vonuló sereg menethosszúsága, az utak, kapuk és folyóátlelok áteresztő képessége, az utánpótlás biztosítása, a feltételezett csataterületén mozgatható csapatok nagysága stb. Sokat idézett példája e szempontoknak az Antiochia városkapuján és hídján 1098-ban csatába vonuló keresztések példája. Ha öt lovast feltételezünk egymás mellett, akkor az eltűlzott, 113 000 fős sereg kilenc óra alatt vonult volna ki, s lekészte volna a források által bizonyítottan megvívott ütközetet. A gyalogosokkal együtt 28 mérföld hosszan tekergett volna a menetoszlop, s a csatarend felvétele is nyilván hosszú időt igényelt volna. A realitásokat figyelembe véve a hadtörténészek harmincezres sereggel számolnak; ilyen létszámot a szemtanúk nem említene, de ez tűnik valószínűbbnek.

A koraközépkori hadtörténetírás nagy alakja, Bernard S. Bachrach az első keresztés hadjárat első nagy ostromát, Nicaea bevételét (1097) elemezte.⁷ Figyelembe vette a megérősített városfalak hosszát (4427 méter) és az általuk bezárt, 120 hektáros terület nagyságát. Úgy számolt, hogy 1–3 méterenként szükséges egy lőfegyverrel (íjjal, számszeríjjal)

⁴ Köhler, 1896. 1–4. o.; Oman, 1991.

⁵ Delbrück, 1964.

⁶ Lásd a 2. jegyzetet.

⁷ Bachrach, 2005. 249–277. o. Hasonló gondolatmenetre lásd France, 1999. 35–36. o.

felszerelt védő a falak védelmére, s összességében a védők és a támadók számának az 1:5 arányon belül kell maradnia. Amennyiben az arány még jobban eltolódik a támadók javára, a védők fegyvereinek lögyorsasága elégtelennek bizonyul a roham feltartóztatására. Ennek megfelelően a védelem minimális létszámigényét 3500 főre tette. A védőket az is segítette, hogy a tornyok közötti távolság kb. 35 méter volt, s a tornyok tíz méteres magasságából könnyen keresztűz alá vehették az ostromlókat. Tekintettel arra, hogy a keresztes támadók létszámát 40–50 000 fő körülire becsülték, a fentiek szerint körülbelül 10 000 védővel számolt. Hasonlóképpen következtette ki, hogy az ostromlóknak 16 000 méter hosszan kellett 3×2 méteres védőárkot ásniuk, ami legkevesebb 400 000 köbméter föld megmozgatásával járt. Modern katonai szabályzatok alapján arra a következtetésre jutott, hogy 25 000 fő kemény munkájával 20 nap alatt készülhettek el a védővonalakkal. Az ellátási igényeket tekintetében 50 000 fővel, valamint 5000 lovassal (lovasonként három ló) számolva kiderül, hogy a lovaknak 75 tonna gabonára volt szükségük (ami 150 kétlovas kocsi rakománya), az embereknek pedig napi 50 tonna őrölt gabonára.⁸ A fenti számításokból egyébként messzemenő politikatörténeti következtetések is levonhatók, például a bizánciak és a keresztesek közötti együttműködésre, a bizánci utánpótlás szervezetségére és teljesítőképességére. Persze mindezek csak feltételes módon írhatók le – „így történhetett,” „ennyien lehettek” –, ha az események lefolyását bizonyos objektív adottságokkal próbáljuk összhangba hozni.

Nem kevésbé gyümölcsöző a vonuló seregek logisztikai biztosításának kalkulálása. Tudvalevő, hogy százezres seregek esetében hihetetlen abrak- és ellátmányigények merülnek fel, amelyek kielégítése a középkori viszonyok között egyszerűen elképzelhetetlen volt. Így például Hódító Vilmos 1066. évi angliai partraszállása jól ismert a közel egykorú bayeaux-i faliszőnyegről, ami egyébként majdnem kétszáz loábrázolást őrzött meg. A normann „expedíció” lovasság mintegy 2000 hátságának (amelyeknek már a csatornán való áthajózása sem lehetett egyszerű dolog) a magasabb becslések szerint 14 tonna száraz és 14 tonna zöldtakarmány lehetett a napi igénye, azaz egy hónapra már az elképzelhetetlenül magas 400–400 tonnát is meghaladta volna. Szerényebb számítások szerint többségük alacsonyabb és könnyebb lehetett a 600 kilogrammosra becsült legnagyobb testüeknél, vagyis átlagban csak 12 markos lovakkal számolva a havi szükséglet 300–300 tonnával is biztosíthatónak tűnne, ami azonban még mindig megoldhatatlan logisztikai problémákat vet fel.

Egyébként Hans Delbrück volt az, hála páratlan civil bölcsész és katonai ismereteinek, aki a hadtörténelmi forráskezelés szabályait megállapította. Felhívta a figyelmet, hogy minden egyes forrás esetében mérlegelni kell a lejegyzés idejét, helyét, a szerző információforrásait, a szöveg forrásértékét, s lehetőség szerint meg kell tisztítani azt a rárakódott legendáktól, s csak azután szabad értékelni hadtörténeti, katonai szempontú jelentőségét. Pontosan látta, hogy a történelemhez hasonlóan, a hadtörténelmet is folyamatában kell szemlélni, az ókortól napjainkig, s csak ebben a szélesebb megközelítésben lehet helytállónak tekinthető következtetésekig eljutni. A hadtudományok máig kiemelkedő teoretikusa, Carl von Clausewitz nyomán arra is helyesen utalt, hogy a hadseregeket és a hadművészetet a politika- és társadalomtörténet kereteiben, annak hatása, befolyása alatt kell értékelni. A taktikai vonatkozásokhoz, az individuális lovagi harcmodor kérdéséhez per-

⁸ Veszprémy, 2005. (1.) 803–817. o.

sze még sokan hozzászóltak, így pl. Wilhelm Erben utalt a középkoriak számos esetben tudatos harcéri tartalékképzésére, s azokra a csatákra, amikor a tartalékokat sikeresen be is vetették.⁹

Ferdinand Lot személyével a technikátörténeti szempontok is bevonulnak a középkori hadtörténeti rekonstrukció fegyvertárába.¹⁰ Tudniillik, ha nem is tudjuk pontosan, hogy mi történt, legalább a fennmaradt fegyverek alapján valószínűsíteni tudjuk az eseményeket, a súlyukból, tűzgyorsaságukból és egyéb technikai jellemzőikből pedig a harc lefolyására következtethetünk. E területen az úttörő szerepre Lefèbvre des Noëttes vállalkozott (1931), aki a nyergekről írt alapvető monográfiát.¹¹ A magasított nyergekre, a kengyelre és a patkókra vonatkozó megfigyeléseivel megalapozta a hón alá szorított lándzsával végrehajtott lovasrohamok elméletét, amivel azóta könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik. Néhány évtizeddel később az angolszász szakirodalomban e szempontokat Lynn White, Jr. fejlesztette tovább számos tanulmányában és egy monográfiájában.¹² Mindebből az is következik, hogy a haladás és hanyatlás fogalmaival nem igen lehet a hadtörténelemben mit kezdeni, s a sokak, köztük Delbrück által is hangsúlyozott vélemény, miszerint az ókor után a középkor hanyatlást jelentett a hadművészetre, általánosítva elfogadhatatlan. A hadművészet és haditechnika dinamikus kapcsolatban maradt a társadalmi fejlődéssel és elvárásokkal. A csatátér- és történeti földrajzi vizsgálatok is sok esetben korrigálhatják a csak sematikus lokalizált csatahelyeket, vonulási útvonalakat, s olyan elveszettnek hitt várak, mint Zrínyi-Újvár helyének megtalálása, lokalizálása nyilván a történeti interpretációnak is új lehetőségeket kínál.¹³

A klasszikus hadtörténeti összefoglalások mind a mai napig megkülönböztetett figyelmet szentelnek a csatának. Maga Clausewitz figyelmeztet azonban arra, hogy a háború több egyidejű, vagy egymást követő ütközetből álló folyamat.¹⁴ Érthető, hogy az egyes ütközetek, mint részek célja alá van rendelve az egésznek, tehát a teljes háborús tevékenység céljának. Ennek tükrében értehetetlen és igencsak furcsa lenne, ha a hadtörténetész csak egyetlen ütközet leírására összpontosítaná a figyelmét, hiszen ezzel magának a történeti folyamatnak a lényegét, a nagyobb rendező elv, a háború lényegét tagadná. S valóban, a háború politikai aktus, a politikai érintkezés folytatása, s mint ilyen, rendkívül szoros kölcsönhatásban van a politikai célokkal; a háborút a kitűzött politikai célok érdekében eszközként használják. Mindez igencsak feljogosítja, sőt kényszeríti a hadtörténetészt, hogy ne csak magára a harci tevékenységre legyen tekintettel, hanem annak politikai előzményeire, következményeire, magára a katonapolitikai kontextusra, amennyire annak rekonstruálását, modellezését a források megengedik.

Így érthető, hogy az ütközetek jelentőségének túlhangsúlyozása lenne, ha egy csatáról szóló könyv valóban csak magával a csata napjával foglalkozna. Kétségekívül fontos,

⁹ Erben, 1929.

¹⁰ Lot, 1946.

¹¹ Lefèbvre des Noëttes, 1931.

¹² White Jr., 1962. Lásd még: Veszprémy, 1987. (1.) 746–752. o. Kitekintéssel: Roland, 1993. 117–134. o.

¹³ Elég ha a muhi és a lech-mezei csatátér kutatására vonatkozó két újabb tanulmányra utalok: Négyesi, 1997. 296–310. o., ill. Négyesi, 2003. (1.) 206–230. o.; Hausner – Négyesi – Papp, 2005. 835–862. o. Éppen a mohácsi csata vonatkozásában B. Szabó János a mai napig nem érzi megnyugtatónak a csatátér azonosítását. B. Szabó, 2005. 573–632. o., hiv. rész: 609–620. o.

¹⁴ Értelmezésünkben Perjés Gézát követtük: Perjés, 1983. 126–151. o.

s adott esetben meghatározó jelentősége lehetett az ütközeteknek a hadtörténelemben, de itt másról van szó. Clausewitz műve sem csak a csatáról szól, miként Szakály Ferenc vagy Perjés Géza monográfiáiban Mohácsról tényleg nyúl farknyi részek szólnak. Tudjuk, azért nem írtak többet, mert forráshiányban szenvedtek. Ugyanakkor semmi meglepő sem lenne abban, ha sokkal több adat birtokában sem írtak volna többet. A hadtörténelem egyáltalán nem azonosítható a csaták történetével, hiszen könnyen belátható módon a kor hadszervezete, haditechnikája, mozgósítási gyakorlata, vezetési rendszere, taktikája és stratégiája, a politikai célok azok a koordináták, amelyek közé a csatákat el lehet helyezni és értelmezni. Egyébként a csataleírás önálló irodalmi műfajjá a XIX. században vált, s joggal mondhatjuk, nem a szakma, hanem a könyvkiadók és a közönség érdeklődése teremtette meg: Edward Shepherd Creasy „Fifteen Decisive Battles of the World”-je iskolát teremtett (1851), negyven év alatt 38 kiadást élt meg. Ráadásul a korai hadtörténeti összefoglalások – Köhler, Lot, Oman – igen sematikus csataleírásokat adtak, mivel nem gyűjtötték egybe a csatára vonatkozó összes forrást, s nem szembesítették azokat a hadtörténeti modellezés módszerével. Enélkül ma már nem lehet hadtörténeti témáról írni.

Amennyiben lemondanánk a modellezésről, ismét arra a szerencsésen meghaladott következtetésre jutnánk, hogy a középkorban nem beszélhetünk taktikáról és stratégiáról,¹⁵ hiszen a forrásokban leginkább csak esetleges katonai események pillanatfelvételei rögzülnek (valaki leesik a lóról, megsebesül, párharcot vív az ellenfelével stb.). Legutóbb Jan Willem Honig utalt tanulmányában a középkori hadtörténelem csatákat kerülő („non combatitive”) jellegére, kiemelve, hogy a jelenség mögött a társadalmi piramist fenntartó ajándékok és juttatások rendszere, valamint a kollektív mentalitás, a „keresztény igazságosság” gondolata keresendő.

A csaták persze megkerülhetetlen fordulópontok maradnak, hiszen a kevés forrás legnagyobb része mégis csak ezekre az eseményekre vonatkozik, amiket már a kortársak is döntő jelentőségűnek tartottak. A kortársak azonban nem folyamatokban gondolkodtak, hanem megragadhattak eseményekben, leginkább fegyveres összeütközésekben. Ezt nyilván korrigálnia kell a modern történésznek, s azokat időben és térben sokkal szélesebb megközelítésbe ágyazva kell bemutatnia. A szélesebb ívű, a közvetlen forrásokat kiegészítő, ha úgy tetszik: „felülbíráló” ábrázolásnak további előnye az, hogy a hadszervezetet mozgásban mutatja be, aminek hatékonyságát az események rögtön tesztelték is.

A források problémája egyébként borzasztóan fontos szempont a középkori időkkel foglalkozók számára. A későbbi korokkal szemben igen gyakran szembesülünk azzal a problémával, hogy az események lejegyzője papi személy, klerikus vagy éppen hivatalnok volt, következésképpen bizonytalan, hogy mennyit értett meg a katonai események logikájából. Verbruggen remek példákat hoz, utalva például Stendhal „Pármái kolostorá”-nak Fabricio del Dongójára, aki a waterlooi csatátérnek csak egy töredékét látta be, azt is a „lova két füle” között.¹⁶ Hasonlóképpen ismert példa Erasmus „Beszélgetései”-ből az „Egy katona gyónása” részlete, amelyben Hanno és a „vitéz” Trasymachus beszélget. Hanno kérdésére, hogy miként folyt a csata, Trasymachus úgy válaszol: a szemtanú rákényszerülhet arra, hogy „remekül hazudjon,” hiszen „akkor volt a csatazaj, a zűrzavar, a trombiták harsogása, a kürtök bömbölése, a lónyeringés, a katonák ordítószása, hogy nem

¹⁵ Honig, 2001. 113–126. o.

¹⁶ Stendhal, 1963. 501–564. o.

is láthattam, mi történik, azt is alig tudtam, hol vagyok én magam”, majd tovább: „én arról tudok, mi történt a sátramban, de arról végképp nincs tudomásom, miként folyt le maga a csata.”¹⁷

Ezzel szemben a modern történészek általában nagyobb hitelt adnak a jelenlévők beszámolóinak, hiszen nekik legalább esélyük volt arra, hogy közvetlen információk és benyomások alapján írjanak, míg mások elbeszélésének elemzése már csak jóval komolyabb „szűrők” beiktatásával értelmezhető. (Másképp az is igaz, hogy a visszaemlékezések, memoárok elemzése során újabban egyre kevésbé csak a hibákat, tévedéseket keressük, hanem inkább mint egységes irodalmi alkotásokat próbáljuk azokat a korabeli mentalitástörténetben elhelyezni). Jellemző az 1479-es kenyérmezei győzelemről fennmaradt német szemtanú visszaemlékezése:¹⁸ hosszasan ír az előkészületekről, majd magáról a csatáról csak egy mondatot: „Ezután mindkét oldalon összecsaptak a seregek, és egytől öt óráig harcoltak,” végül utólagos reflexiókat tesz „miként hallom,” „azt mondják” stb., s az üldözésről, valamint a csata lezárásáról ismét hosszasan ír. Teljesen érthető, hogy az ütközetből a csatakiáltásokon túl személyes benyomásai nem nagyon voltak, vagy ha igen, akkor az nem igen különbözött az általa megtapasztalt többi ütközetétől. A kenyérmezei győzelmet, nagyobb összefüggésbe helyezve, modellezve, már a korabeli történetíróknak, pl. Bonfininek kellett elmesélnie, átalakítva, kiszínezve, értelmezve a híreket. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a nyugat-európai középkori csataleírásokat illetően sokkal szerencsésebb a historiográfiai hagyomány. Remek leírásunk maradt Bouvines-ről William the Breton tollából, a Mansurah-i csatáról Joinville-től, vagy III. Edward skótok eleni, 1327-es hadjáratáról Jean le Bel tollából. A magyar történeti hagyomány sokkal szegényesebb, s az oklevélnarrációktól eltekintve Muhi után (lásd Rogerius páratlan, „majdnem szemtanú” alkotását), a mohácsi csatáról szóló Brodarics-féle mű az első nagyobb lélegzetű, szemtanú által megírt elbeszélés.

A magyar hadtörténetet illetően sajátos, hogy az első keresztes háborúk Magyarországon átvonuló seregeiről Aacheni Albert őrizte meg a legrészletesebb elbeszélést.¹⁹ Albert-ről tudni kell, hogy sohasem járt a Szentföldön, ám a hadjáratról visszaérkezők mesélő kedve a szerző környezetében magasra hágott, s ennek köszönhetően Albert remek összefoglalását nyújtja az eseményeknek. Albert sokáig a modern történészeket is megrézfálta művével, hiszen azok, mint csak „szöbeszéd” alapuló forrásnak, nem adtak annak nagy hitelt. Az utóbbi évtizedben került csak sor fordulatra Albert javára, s az általa leírtakat kezdték egyre inkább komolyan venni. A modern történész, John France egyébként, részben éppen Albert adatai alapján, a gyors menetességéből arra következtet, hogy a seregek, köztük Nincstelen Valteré – és ez részben a többi „népi sereg” is igaz – jól szervezettek voltak, és nem voltak oly mértékben szedett-vedettek, mint azt az utókor elképzelte.²⁰ Ez a megállapítás különösen igaz lehet Remete Péter és Gottschalk seregére, akik komoly magyarországi harcokra (1096) voltak képesek, sőt Péter serege a későbbi, szaracénok elleni, egyébként vesztes kis-ázsiai csatában sem szerepelt rosszul, és kemény ellenállást tanúsított. Ez esetben szerencsés módon sikerült azonosítani a szemtanú ka-

¹⁷ *Rotterdam Erasmus*, 1981. 9–10. o., lásd még *Verbruggen*, 1997. 20–21. o.

¹⁸ *Szakály – Fodor*, 1998. 309–350. o.

¹⁹ Erre legutóbb *Veszprém*, 2005. (2.) 501–516. o.

²⁰ *France*, 1994. 90–95. o.

tonák információit egy klerikus művében, amiket modern kontroll-szempontok, pl. menetesség-számítás alapján merőben új következtések levonására lehetett felhasználni. Torzítások persze Albert művében is vannak. Így a háború fordulatait nem tudta megmagyarázni, mint például azt, hogy a magyarok többhetes, Moson várába való bezártságuk után miért tudták az események menetét hirtelen a javukra fordítani. A szerző ugyanis nem értette meg, hogy a nagyszámú keresztes ostromló néhány hét után egyszerűen utánpótlás és élelem nélkül maradt, s katonai vereség nélkül is kénytelen lett volna visszafordulni az ország határterületeiről. Nyilván ez kényszeríthette őket kockázatos, vakmerő rohamokra, amik végül is a magyarok sikeréhez vezettek.

A vitában felmerült szempontok alapján feltétlenül szükséges, hogy a középkori forrásokat, amelyek a szó tulajdonképpeni és koraiértelmezésében soha nem voltak hadtörténeti források, kontroll-szempontokat figyelembe véve elemezzük. Azaz, csak megfelelő forráskritikai szűrőn értékelve és elemezve hasznosítsuk őket, mint a katonai események rekonstruálására alkalmas szövegeket. A szerzők mondandójának eleve keretet adott műveltségük és az általuk követett irodalmi műfaj követelménye. Így például a 933. évi merseburgi és a 955. évi Lech mezei csatáról Widukind elbeszélésében a bibliából kölcsönzött kifejezéseken és leírásokon keresztül értesülünk. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy amit olvasunk, nem igaz, ám annál határozottabban figyelmeztet arra, hogy a szerző (nyilván több áttételen át, szemtanúig visszavezethető) információi már eleve átestek egy szerzői modellképzésen. Olyan elbeszélő struktúrába (pl. istenítélet) illesztették be őket, amit az akkori „tudományos” szempontok alapján meggyőzőnek és hitelesnek tartottak. A történész persze nem mondhat le, hogy utólag korrigálja, megpróbálja visszaállítani az eredeti, esetleg szintén nem pontos információk tartalmát, de ezt csak roppant szakmai fegyellemmel teheti. (Nagyon jól tudjuk, hogy a modern korszak hivatalos harctéri naplói, vagy minisztertanácsi jegyzőkönyvei sem értelmezhetők minden további nélkül feltétlen hitelű forrásokként, interpoláció, tendencia, öngazolás, hamisítás mindenfajta forrásban lehet). Ebből a szempontból valóban nagy jelentősége van a fennmaradt utólagos, vagy éppen szemtanú szövegek olyan értelmezésének, hogy maguk a kortársak, a résztvevők mit gondoltak, mit éreztek, mire véltek emlékezni a csata után. Az interpretáció bizonyos hármasságon belül mozog: a „tényleg” lezajlott események, amiket értelemszerűen soha többé nem ismerhetünk meg a részletek összességében; az azokról született egykorú, vagy éppen későbbi leírások, korai történetírói feldolgozások, végül pedig a modern történész modellezése, aki műholdas térképpel, csillagászati számítógépes programmal a kezében, a korabeli fegyverek rekonstruált hatékonysági mutatóival, újkori katonai szabályzatok felhasználásával játssza újra a történeteket, adott esetben az ütközeteket, úgy, ahogy azok, nagy valószínűséggel, lefolyhattak. Nyugodtan megteheti, sőt meg is kell tennie, csak módszertani korlátait és felelősségét nem szabad szem elől tévesztenie.

AVENTINUS HÍRADÁSA A MAGYAROK 907. ÉVI GYŐZELMÉRŐL

Csata Pozsonynál

A X. század elejére a magyarok Kárpát-medencei előrenyomulása és térfoglalása már jó ideje előrevetítette a korábbi szövetségesek közötti, bajor–magyar fegyveres konfrontáció lehetőségét. Az akkor már megkésített bajor támadásra egészen 907 júniusáig kellett várni, hogy aztán a magyar seregek Pozsony közelében, július első napjaiban megsemmisítő vereséget mérjenek Gyermek Lajos német király hadseregére. Ott vesztette életét Luitpold bajor őrgróf, továbbá a salzburgi érsek, a királyi kancellár, a freisingi és brixeni püspök, és számos további előkelő. A szűkszavú híradáson nincs mit csodálkoznunk, a magyar honfoglaláskori és kalandozások korabeli történeti eseményekről általában csak rövid, évkönyvszerű feljegyzések maradt fenn. Néhány esetben persze a korabeli történetírók elkényeztetik a mai olvasót, mint például a merseburgi és lech-mezei (augsburgi) ütközetek (933, 955), vagy a sankt-galleni kaland (926) leírásakor, nem is beszélve a 942-es hispániai kalandozásról, ahol az arab hivatali írásbeliség fejlett gyakorlatának köszönhetően talán a legrészletesebb képet kapjuk kalandozó eleink hétköznapijairól. Ezzel szemben arról, hogy mi is történt 907-ben Pozsonynál, hallgatnak a magyar krónikások, s így a csata joggal érdemelte ki a legrejtélyesebb honfoglaláskori ütközet elnevezést. Csak a délnémet apátságok és püspökségek halottas könyveiben, nekrológiumaiban olvashatunk a csatában elesettekről, s egy esetben, a Salzburgi évkönyvekben pedig a csata helyéről (ad Brezalauspurc), amit így Pozsony közelébe lokalizálhatunk. A csatát követően több száz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az első történetíró felfigyeljen az eseményre, s felismerje annak sorsdöntő történeti jelentőségét. Ő volt Aventinus, a bajorok híres történetírója.

Aventinus híradása

A humanista néven – *Aventinus* – ismertté vált Johannes Turmair (1477–1534) munkái, illetve azok magyar vonatkozású részei eddig is jól ismertek voltak a hazai medievisták körében.¹ Munkáinak jelentőségét az adta, hogy gondos és lelkes humanistaként valóban végzett forrástanulmányokat a délnémet kolostori és világi könyvtárakban, levéltárakban, amire egyébként, általánosságban, maga is büszkén hivatkozott. Forrásai konkrét lelőhelyét azonban sohasem adta meg, jelentős bizonytalanságot és kényelmetlenséget okozva ezzel a későbbi kutatásnak. Másrészt azonban az is bizonyított, hogy olyan források is ke-

¹ Használt kritikai kiadása – *Aventinus SW* – gyakorlatilag megegyezik a Gombos által közölt szöveggel. A latin részt lásd *Aventinus SW* II. 657–659. o. – Az antikizáló, sokszor Tacitus Germaniájára és Sztrabónra visszamenő népnevek azonosításához jól hasznosítható a kiadás névmutatója. Életére a legújabb összefoglalót lásd *Strauss*, 1963., lásd még *Bosl*, 1977. 325–340. o., *Dünninger*, 1977. Újabb, fontosabb tanulmányokra lásd *Schmid*, 1977. 338–395. o.; *Merzbacher*, 1977. 373–390. o.

zébe kerültek, amelyek – időlegesen – elvesztek, és csak a XIX. század folyamán kerültek ismét elő.² Ez utóbbi körülmény a szerző szavahihetőségét alaposan megtámogatta, de a modern olvasók kétségeit nem oszlatta el végleg. Fenntartásainkat³ az is erősíti, hogy a humanisták a rendelkezésükre álló forrásokat általában alaposan kibővítették, azok stílusát és szóhasználatát modernizálták, valamint az irodalmi szerkesztés szabályainak megfelelően retorikus és egyéb betétekkel kerekítették ki.⁴ Egy *Beatus Rhenanus*-nak írott levelében a történetírás célját maga Aventinus is a „*voluptas* és *utilitas*” (élvezet és hasznosság) kettőiségében jelölte meg.⁵ Ezért állította művét a bajor patriotizmus szolgálatába, amihez csatlakozott a megfelelő „stílus” és „ítélet” (*stylus et iudicium*) megtalálása. Ennek elmaradhatatlan elemei voltak a kitalált – „rekonstruált” – szónoklatok és csataleírások. Ezekből a történetíróknak sokkal többre volt szükségük, mint amennyit forrásaikban találtak, hiszen a források szerzőinek a középkori szóbeliség viszonyai között még akkor sem lehetett semmi esélyük egy csatateri beszéd lejegyzésére, ha az valóban elhangzott volna. A csataleírásokra pedig általában igaz, hogy egy csata előkészületeire és következményeire mindig sokkal több forrás vonatkozik, mint magának a harcnak a résztvevők számára is átláthatatlan forgatagára. Amint találóan megjegyezte: „retorikailag belenyúltunk a szövegbe, de a történelem törvényeinek határain belül” (*retorici sumus, sed lex historiae coegit*).⁶ Szakmailag mindezt az „ítélet, megítélés” szabályai határozták meg, azaz a történeti kép kialakítása, amiben meghatározó szerep jutott a források – amiként azokat emlegette: „az igazság tiszta forrásai” (*puri veritatis fontes*) – megtalálásának és kiválasztásának. A történeti információk elsődleges vagy másodlagos jellegének tudatos megkülönböztetése persze még távol állt tőle, még ha alkalmasszerűen tett is ilyen megjegyzéseket, mint például akkor, amikor *Arnpeck*⁷ egy adatát olvasva felfigyelt arra, hogy az *Bernardus Noricustól* származik.⁸ Ugyanakkor, nagyon helyesen, elsőrangú forrásokként az okleveleket, hivatalos iratokat, törvényeket, utasításokat, leveleket kezelte (*certissimaque historiae sunt fundamenta*), miközben, szintén helyesen, az elbeszélő forrásokat mellékes, kiegészítő forrásnak tartotta.⁹

Aventinus számos egyetemen végzett tanulmányokat – így a szülővárosától, az *Aventinus*-szá latinositott Abensbergtől nem messze fekvő Ingolstadtban, továbbá Krakkóban,

² Ilyen pl. a hohenaltheimi zsinat jegyzőkönyve (916.), amelyet Aventinus a freisingi dómkönyvtárban olvasott és jegyzetelt ki, de kézírata csak 1834-ben vált ismertté; avagy a salzburgi évkönyvek (*Annales Iuvavenses*), amelyek Admontból kerültek elő 1921-ben, lásd *Schmid*, 1977. 391. o.

³ Aventinus megítélése a humanista történetírás értékelésével együtt ingadozott. Legvégletesebb formában Josef von Hormayr nevezte a „hazugság atyjának” (*Vater der Lüge*), ami azért nyilván túlzás. Idézi *Schmid*, 1977. 390. o.

⁴ A humanisták bevett gyakorlatához tartozott, hogy gondosan felkutatott forrásaik szövegébe önkényesen belenyúltak, azt korrigálták, kiegészítették. Ez alól Aventinus sem volt kivétel, lásd *Schmid*, 1977. 393. o., és az Aventinus által elsőként kiadott „*Vita Heinrici IV. imperatoris*” modern kiadásához fűzött megjegyzéseket *Wilhelm Wattenbach*tól, lásd MGH SS in usum scholarum. Hannoverae, 1899., Bevezető, 3. o.; *Steinacker*, 1926. 165–167. o.

⁵ *Schmid*, 1977. 346. o.

⁶ *Schmid*, 1977. 347. o.; Aventinus SW III. 8. o., VI. 74. o.

⁷ *Leidinger*, 1915.

⁸ *Schmid*, 1977. 349. o.; Aventinus SW VI. 126. o.

⁹ Ezzel kapcsolatban jegyzi meg: „nem a krónikások, hogy úgy mondjam, hazugságait követem” (*non conquiram chronicariorum, uti vocant, mendacia*) – Aventinus SW III. 109. o.

Geiger metszete a pozsonyi csatáról (1842–1844.)

Bécsben és Párizsban –, és nagy olvasottságra, széles humanista műveltségre tett szert. A híres humanista, Conrad Celtis tanítványa, majd barátja lett, sőt egy rövid itáliai utazást is maga mögött tudhatott. A bajor hercegek, Lajos és Ernő nevelőjeként, majd udvari történétírójaként állította össze a bajorok történetét *Annalium Boiorum libri septem* (A bajor évkönyvek hét könyve) címmel, a világ teremtésétől 1460-ig terjedően.¹⁰ A bajorok történetének megírására 1517-ben kapta a megbízást, s a munkát végül 1524-ben fejezte be. A rákövetkező évtől, szinte haláláig, a német változaton dolgozott, mely nem egyszerű fordítása a latinnak, hanem értelemszerű átalakításokkal a szélesebb olvasóközönség számára is érthető szöveg kialakítására tett kísérlet. Mint méltatói írják: néptankönyv, nyelvemlék és politikai irat egyszerre.¹¹ Ezt Regensburgban fejezte be 1533-ra, ahová a reformációt támogató magatartása miatt kényszerült áttelepedni (s éppen ezért vették fel a tiltott könyvek listájára). Síremléke ma is Regensburgban, a Szent Emmeram kolostor kertjében található.

A forrásanyag iránt megnyilvánult hallatlan és kielégíthetetlen kíváncsisága megkülönbözteti a korábbi bajor történétíróktól (Andreas von Regensburg, Georg Hauer, Hans

¹⁰ A krónika első kiadásai (a latiné: Ingolstadt 1554., a német változaté – Bajor krónika –: Frankfurt 1566.) egyházpolitikai okokból megrostált és cenzúrázott kiadások voltak, hiszen Aventinus a reformáció elkötelezett híve volt.

¹¹ *Merzbacher*, 1977. 374. o.

Ebran von Wildenberg, Ulrich Füetrer), de még a legismertebbtől, az általa is használt Veit Arnpecktől is.¹² Hét esztendőn át járta Bajorország városait és monostorait, s rengeteg feljegyzést készített. Kutatásai eredményeként számos középkori munkát ő adott ki elsőként, továbbá számos város, egyház és kolostor történetét külön is összefoglalta (Scheyern, Passau, Alt-Ötting stb.). Történetési hírénel kedvezőbb megítélés jutott neki a segéd tudományok művelői körében, hiszen a numizmatikusok rendkívül nagyra értékelik érmeik iránti érdeklődését, de nevezték már az első diplomatikusnak (oklevélszakértőnek) is.¹³ 1517–1519. évi utazását, amikor majdnem száz helyszínt keresett fel források után kutatva, csak „*Iter bavaricum*”-ként emlegetik, de voltak „kedvenc” levéltárai, ahová többször is visszatért. A mű bevezetőjében maga is rendkívül büszkén vallja: „szó szerint leírtam minden fennmaradt kéziratot, oklevelet, privilégiumot, levelet, krónikát, verset, mondást, történetet, mise- és imádságoskönyvet, kalendáriumot, nekrológiumot, szentek életét, [...] követ, érmet, sírkövet, feliratot...”¹⁴

Aventinus munkájának magyar vonatkozású részeit javarészt lefordították az utóbbi évtizedek történeti szövegyűjteményei számára.¹⁵ Sajnálatos módon azonban kimaradt belőlük a 907. évi pozsonyi csatára vonatkozó néhány oldal, amelyek fordításban való használatára – különösen, hogy 2007-ben a csata milleszázadának ünnepeltük – fokozott igény mutatkozik.¹⁶

A csata történeti megítélésével kapcsolatban általában két véglet figyelhető meg. Az egyik, s ez inkább a régebbi szakirodalomra jellemző, teljes egészében hitelt ad Aventinus leírásának, a másik, kritikusabb és modernebb felfogás – éppen Aventinus történeti hitelének tagadása miatt – alig veszteget szót rá.¹⁷

2006-ban a Hadtörténeti Intézet és a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztősége egy kerekasztal-beszélgetést rendezett arról, hogy a hadtörténeti események modellezésének mennyi a történeti jogosultsága. Történetesen – és véletlenszerűen – a mohácsi csata kapcsán,¹⁸ pedig sokkal inkább a pozsonyi csata lehetne az igazi klasszikus példa, hiszen annak esetében jószerével csak a helyét ismerjük, továbbá – a nekrológiumoknak köszönhetően – az elesettek nevét és halálóráját, valamint a 1500 körül alkotó Aventinus –

¹² Rájuk összefoglalóan lásd *Sprandel*, 1994. 287–308. o.

¹³ *Heilig*, 1944. 1–271. o., idézi *Schmid*, 1977. 390. o.

¹⁴ „Demnach hab ich...allerlai handschriften, alte freihait, übergab, briefe, chronica, rüef, reimen, sprüch, lieder, abenteuer, gesang, petpüecher, messpüecher, salpüecher, kalender, totenzedel, register der heiligen leben durchlesen und abgeschrieben; heiligtum, monstranzen, seulen, pildnus, creutz, alt stein, alt münz, greber, gemel, gewelb, estrich, kirchen, überschrift besuecht und besicht” (Aventinus SW IV. 6. o., latinul: II. 3. o.), v. ö. *Schmid*, 1977. 348. o.

¹⁵ A magyar vonatkozású részek latin nyelvű kiadását lásd *Gombos*: Catalogus, I. 341–386. o.; magyarul (*Dér Terézia és Sz. Galántai Erzsébet* fordításában): HKÍF 267–276. o. Az Aventinus-kivonatra lásd Excerpta Aventini ex Annalibus Iuvavensibus antiquis derivati. MGH SS XXX/2. 743–744. o. és *Gombos*: Catalogus, II. 915–916. o.; magyarul (*Tóth Sándor László* fordításában): HKÍF 265–266. o. A bajor évkönyvek *Horváth János* által készített magyar fordítását lásd *Györffy*, 2000. 262–269. o.

¹⁶ A csatával foglalkozó legújabb szakirodalomra lásd *Négyesi*, 2003. (2.) 11–25. o.; *Kristó*, 2003. 31. o.; *Kordé*, 1994. 128. o. Jellemző módon Herwig Wolfram egy fejezetcímét és egy oldalt szentel az eseménynek, lásd *Wolfram*, 1987. 308. o.

¹⁷ A teljes hitelt adók között említhető *Bánlaky Breit* – megjegyzendő, hogy igen zavaros kronológiai keretbe helyezi el az eseményeket – és *Vajay*, 1968. Aventinus megjegyzéseit kritikával hasznosítja *Kellner*, 1997. 155–157. o.

¹⁸ *Gyáni*, 2006. és folytatásai.

végeredményében jórészt ismeretlen és nem azonosított (nem is azonosítható) forrásokon, másrészt saját kombinációin alapuló – elbeszélését, aminek vagy hitelt adunk, vagy nem.¹⁹ Egyébként Aventinus műve őrizte meg a magyar vonatkozásokban is gazdag Altaichi évkönyvek kivonatát, aminek hitelét egészen váratlanul erősítette meg egy XIX. században felbukkant másolat.²⁰ A felfedezés jelentőségének maga Aventinus is tudatában volt, amint arról kollégáját, Georg Spiest értesítette.²¹ Az Altaichi évkönyvek müncheni kéziratában a margón fel is fedezték Aventinus jegyzeteit,²² ami teljesen egybevág a róla kialakított képpel. Összességében tehát, a történeti hitelt illetően, önmagában még nem kizáró ok, ha valami csak Aventinusnál olvasható.

A pozsonyi csatával eddig a legrészletesebben Kurt Reindel foglalkozott, a vonatkozó forráshelyeket is ő gyűjtötte össze.²³ A csatával kapcsolatos évkönyv-jellegű bejegyzéseket is ő csoportosította: eredményei szerint a mára elveszett Sváb világkrónikán alapul Hermann von Reichenau és az „Epitome Sangallensis” bejegyzése, melyek egyúttal mintául szolgáltak egy sor további krónikás bejegyzésnek. A második csoportba az eredendően Salzburgból és Regensburgból származó évkönyvek sorolhatók, míg külön kezelendő a Hildesheimi évkönyv. Ezekről függetlenül, mondandóját mozaikszerűen összeállítva dolgozott Marianus Scotus és Annalista Saxo.

Aventinus egészen sajátos helyet foglal a pozsonyi csatával foglalkozó források között. Az összes többi forrás szűkszavúságával ellentétben története terjedelmes és kerek, ami jelenlegi formájában nyilván nem egyezhet meg egyetlen korabeli, értelemszerűen mára elveszett forrás szövegével sem. Reindel úgy véli, hogy Aventinus részleges hitelessége mellett szól egy 907. június 17-i oklevél, amely Sankt Florianban kelt.²⁴ Igaz, az okmány hamis, de jó okkal feltételezhető, hogy az eredeti alapján készítették, és Gyermek Lajos király Burchard passauai püspöknek adományozza benne Altöttinget Theotmar salzburgi érsek, Luitpold gróf és Isangrim gróf, valamint más, meg nem nevezett személyek (*cum aliis fidelibus nostris*) kérésére és jelenlétében. Az oklevél egy XII. századi passauai másolatgyűjteményben maradt fenn, amelyet használhatott Aventinus, és – elbeszélése alapján ítélve úgy tűnik – használt is: belőle származhat a latin és német nyelvű munkájában szereplő június 17-i dátum. Reindel úgy találja, hogy az oklevél jól beilleszthető a magyarok ellen vonuló Gyermek Lajos király és serege itineráriumába. Az uralkodói oklevélkibocsátás és a hadrakelés közötti kapcsolat felismerése egyébként elfogadható, hiszen 903-ban Gyermek Lajos egy, a Duna-mentén kiadott okleveléből a modern történészek is hasonló következtetést vonnak le.²⁵ Sőt, a bajor seregnek valóban ezen a területen kellett tartózkodnia, ha július első napjaira már Pozsonyig értek el.

¹⁹ A magyar szakirodalomban Aventinus adatainak használhatósága mellett érvelt Tóth Endre, amikor a történetíró Szent István felesége, Gizella hozományaként emlegette Pozsonyt, Sopront és Szombathelyt, v. ö. Kiss – Tóth – Czigány, 1998. 109–110. o.

²⁰ Lhotsky, 1963. 173. o.

²¹ Strauss, 1963. 91. o.

²² Idézi: HKÍF 265. o.

²³ Reindel, 1953.

²⁴ Reindel, 1953. 61–62. o. (Nr. 44.). Az oklevél kiadása: MGH DRG ex stirpe Karolinorum 4, Berlin 1960. DLK 84. Megjelenés előtti új kiadása: Niederösterreichisches Urkundenbuch. Bd. 1. Hg.: Maximilian Weltin, Roman Zehetmayer: Sankt Pölten 2007.

²⁵ 903. szeptember 26., Albern an der Donau, lásd Reindel, 1953. 47–48. o. (Nr. 33.).

Reindel joggal tartja gyanúsna a formális hadüzenet említését június 17-ére vonatkozóan, mivel már az előző években, 904 óta mindenképpen, folyamatos hadiállapot meglétével lehetett számolni a bajorok és magyarok között. Magyarázatul Aventinus antik jogi és stílári formákat utánzó igyekezete szolgálhat: hadüzenet nélkül elképzelhetetlen lehetett számára a háború (leírása).

Reindel hasonlóképpen elgondolkodtatónak tartja a hadjárat menetének leírását, a Nagy Károly avarok elleni hadjáratára emlékeztető hármas tagolódást. Ezt persze Aventinus valóban ismerhette az *Annales regni Francorum* 791. évnél adott leírásából,²⁶ ugyanakkor szóhasználatában nem figyelhető meg különösebb hasonlóság a 791. és a 907. évi események leírásában. A frank sereg Aventinus leírásában is az Enns folyónál áll meg, ahol háromnapos egyházi előkészítésre, misékre, litániákra, Isten áldásának kérésére kerül sor. Ott válnak szét három irányba a seregek, a jól ismert módon. Szó szerinti, jellegzetes egyezések nincsenek, de a leírás általános jellege miatt (déli, északi part, folyón való hajózás) nem is nagyon lehetnek. Egyébként Ennsburg vára nevét Aventinus a Fuldai évkönyvekből is ismerhette (a 900. évből).²⁷

Nem kevésbé problémás a magyarok taktikájának pontos, találó és hiteles leírása. Elemeit nagy valószínűséggel Regino és Liutprand művében találta meg. Reginónál a 889. évnél olvashatunk arról, hogy a magyarok kerülnek a közelharcot, a várostromokhoz nem értenek, s a színlelt megfutamodás mesterei.²⁸ Ez esetben számos kifejezés ismétlődése egyértelművé teszi Regino forrásként való használatát:

<i>Regino</i>	<i>Aventinus</i>
	„szaru nyilakkal”
<i>corneis arcubus</i>	<i>corneis arcubus</i>
	„közelharcban harcolni”
<i>cominus in acie preliari</i>	<i>acie congredi, ense cominus pugnare</i>
	„nem tudnak körülfalt városokat megostromolni”
<i>obsessas expugnare urbes nesciunt</i>	<i>nec...urbes expugnare tum noverant</i>
	„színlelik a menekülést”
<i>fugam simulant</i>	<i>fugam simulant</i>
	„kiszártatva menekülésből támadásba mennek át”
<i>paulo post pugnam ex fuga repetunt</i>	[más szavakkal körülírva]
	„amikor már markunkban érezzük a győzelmet, akkor kerülünk a legnagyobb veszélybe”
<i>cum maxime vicisse te putes, tunc tibi discrimen subenundum sit</i>	<i>dum te vicisse putaras, in discrimine maximo eras</i>

²⁶ MGH SS in usum scholarum 6. 1895. (Reprint: 1950.) 88–89. o.

²⁷ „...pro tuitione illorum regni validissimam urbem in littore Anesi fluminis muro obposuerunt.” MGH SS in usum scholarum 7. 1890. (Reprint: 1978.) 132–133. o. ad annum 900.

²⁸ MGH SS in usum scholarum 7. 1890. (Reprint: 1978.) 132–133. o. ad annum 889.

A hasonlóságok közül különösen az utolsó megjegyzés árulkodik a közvetlen forráshasz-
nálatról, aminek latin megfelelője Aventinusnál egészen hasonló.

Az Aventinusnál elesettként megnevezetteket sem tudjuk más forrásból ellenőrizni.
A fennmaradt nekrológiumok csak Luitpold, az érsek és két püspöktársa haláláról tanús-
kodnak. Közvetetten Aventinust támogatja az a megfigyelés, hogy a megnevezett világi
előkelők, grófok közül az oklevelekben Isangrim, Iring és Gumpold nem tűnik fel többé,
ugyanakkor például Aribo Aventinusnál életben marad, s valóban, később a forrásokban
is feltűnik. A 19 névből álló további névsort illetően azonban csak feltételezésekre ha-
gyatkozhat a kutatás. Felmerült, Riezler²⁹ említette, hogy a nevek egy része más – például
a merseburgi – nekrológiumból került át ide. Reindel arra hajlik, hogy Aventinus olyan
(esetleg többnyire olyan) nekrológiumokból írta ki a neveket, amelyek azokból az évek-
ből származtak ugyan, de a kérdéses személyek kapcsolata a csatával nem igazolható.
A nevekre vonatkozó zavar olvasható ki abból a tényből is hogy, a 19 név között Hatto
neve kétszer, Isangrim neve háromszor fordul elő. Meglehet, hogy különböző nekrológiu-
mokban esetleg ugyanazokat a neveket említették, s ez az oka ismétlődésüknek, ami, köz-
vetett módon, a hitelességük mellett szólhat. Kérdés, hogy miért kellett éppen 19 nevet
kigyűjtenie, ha a keret kitöltésével nehézségei támadtak? Esetleg tényleg 19 név gyűlt
össze az anyaggyűjtése során, vagy éppen valahol ezt a számot olvasta a csatában eleset-
tekre vonatkozóan, s ehhez keresett megfelelő számú nevet? A német oklevélkritika nagy
alakja, Harry Bresslau is úgy vélte, hogy Aventinus bizonyosan írott forrásokra támasz-
kodott a nevek összegyűjtésében, de kizárható, hogy ennyi nevet egymás után, egy for-
rásban talált volna meg. Ezekre a kérdésekre végleges válasz már nem adható, egyebek
mellett az azonos nevek korabeli forrásokban való gyakori ismétlődése miatt sem.

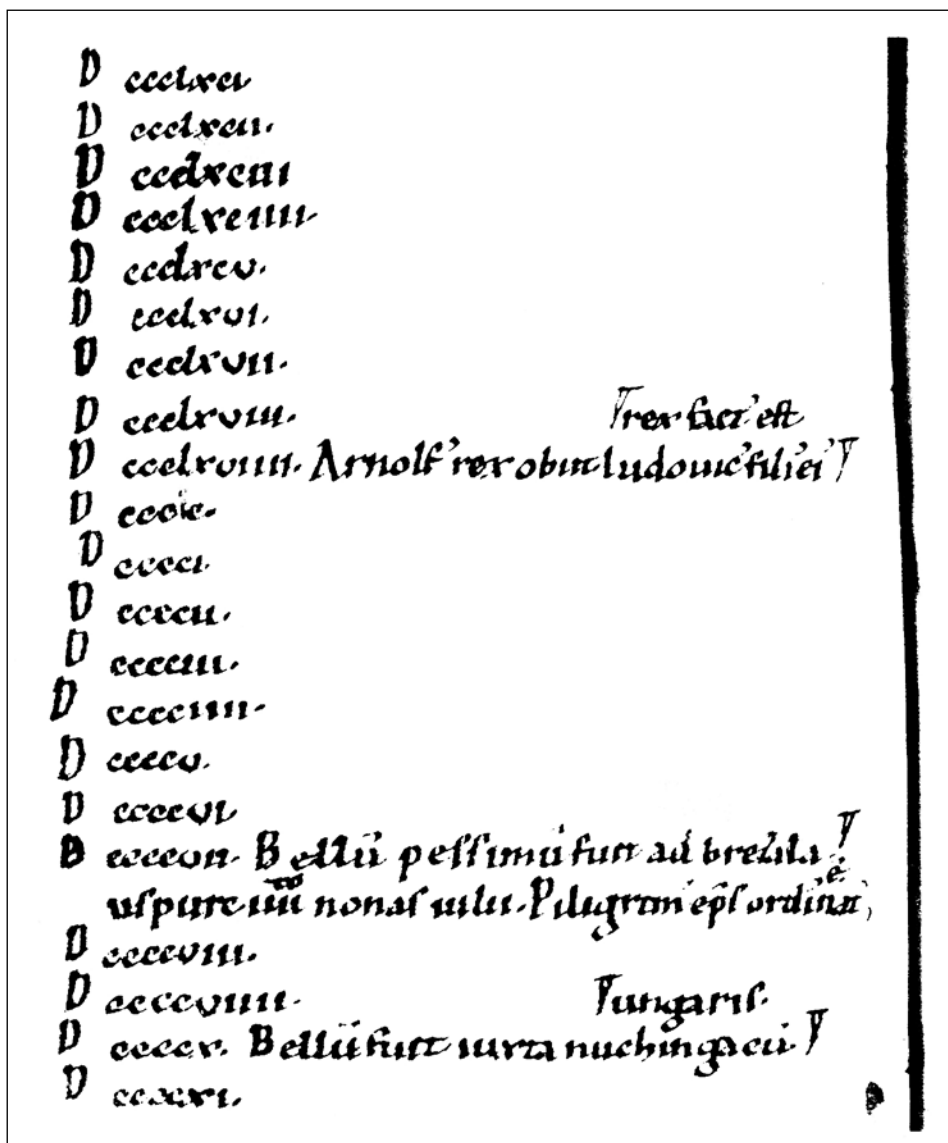
Nem kevésbé fontos, hogy a korabeli szűkszavú feljegyzések közül egy megőrizte
a csata helyszínének nevét (*Brezalauspurc*, 'Braslav vára'), és számos forrás a napját, ez
utóbbit már, persze különféle változatokban. A Salzburgi évkönyv július 4-t említ, a Frei-
singi nekrológium a csatát június 28-ra, Luitpold halálát július 5-re teszi.³⁰ A püspökök
halálát június 28., július 5. és 21. napokra helyezték. A fenti eltérések különféle ma-
gyarázatokhoz vezettek, részben oly módon, hogy a csatát – részben Aventinus leírását
követve – több napra próbálták helyezni, vagy az említett július 5-t választották. Ma az
általános felfogás a csata első napját július 4-re helyezi, az alapján, hogy a július 4–5-ét
több forrás is megerősíti.³¹ Nem tudjuk, hogy Aventinus mire alapozta azt az állítását,
hogy a csata három napig elhúzódott. Meglehet, hogy a vereség súlyosságából követ-
keztet erre, esetleg a külön-külön haladó bajor seregek tényéből, vagy abból, hogy eltérő
datálást talált a korabeli forrásokban. Egyébként valószínűleg helyesen járt el, s a harci
cselekmények nyilván nem korlátozódtak egyetlen napra, sőt éppen az valószínűsíthető,
hogy június 28-tól kezdődően a bajor seregrészekkel külön-külön számoltak le.

Pozsony stratégiai jelentőségével egyébként Aventinus tisztában volt, amit mutat, hogy

²⁹ Riezler, 1878. I. 256–257. o. Riezler egyébként nem ad sok hitelt Aventinusnak, a csatának még későbbi,
XI. századi történeti eseményekkel való kapcsolatba hozását is felveti.

³⁰ A térség apátságaiiban a pozsonyi vereség súlyával még sokáig tisztában lehettek, éppen a rendelkezé-
sükre álló nekrológikumok alapján. Nehezen bizonyítható, de hihető a feltevés, hogy a Nibelung-énekben az
Attilához vonuló burgundi sereg katasztrófájában megcsillanhat valami a 907. évi tragédiából, v. ö. Brunner,
1994. 53. o.; utalással Reichert, 1985. 17. o.

³¹ A különféle nézetekre lásd Böhmer, 1966. 2044a.; Bresslau, 1923. 52–53. o.

A Salzburgi évkönyv feljegyzése a pozsonyi csatáról (907.)

nagy művében a 900. évnél a bajorok Pozsonyig üldözik a magyarokat. Reindel is úgy véli, hogy ebben a 907. évi események ismerete vezette tollát.³² Érdeemes utalni egy olyan Aventinus-féle leírásra is, ahol sejtetően és érezhetően semmiféle kiegészítő híryanag nem állt rendelkezésére, mégis egy féloldalas, kerek történetben adja elő azt, amit a kora-

³² Reindel, 1953. 25–32. o. (Nr. 22.).

A pozsonyi csata képe Lazarus von Imhof 1723-as kiadásából

beli évkönyvek két sorban írtak le: 913-ban a bajor vezérek vereséget mérnek a magyarokra az Inn-nél.³³

A humanista forráskutatásait igazolja a vereséget követően leírt újabb bajor vereség. Ez nyilvánvalóan a 910. évi (június 12–22. közötti) Lech melletti vereségre vonatkozó leírás, amit Aventinus önkényesen kapcsolt a 907. évhez.³⁴ Talán az újabb leírásban hasznosította Cremonai Liutprand *Antapodosis* című művének néhány, éppen az Aventinus által idekombinált 910. évi győztes magyar csatához kapcsolódó, magyarokra vonatkozó fordulatát (II. 4.), amely a magyarok lesvetésére vonatkozik.³⁵ Liutprand művét egyébként Ranshofenben valóban forgatta a szerző.

A későbbi történetírói feldolgozások is Aventinushoz hasonló módon keverik össze a korabeli ütközeteket. Az egyik legnépszerűbb feldolgozás Andreas Lazarus von Imhof (1656–1704) képekkel illusztrált világtörténete (*Neu eröffneten historischen Bilder-Saals. Dritter Theil.*) is érdekes módon vegyíti az egyébként Aventinustól származó információkat (három napig tartó csata, a német nemesség javának lemészárlása, 907-es év), vala-

³³ Reindel, 1953. 103–106. o. (Nr. 254.).

³⁴ A 910-es eseményre vonatkozó forrásokra lásd Reindel, 1953. 94–98. o., ahol éppen Aventinus félredátált, általa 907-hez csatolt bekezdését nem idézi.

³⁵ A részlet magyar fordításban olvasható: HKÍF 215–216. o.

mint a csata helyének Augsburghoz, a Lech mellé való helyezésében. Az eredetileg 1692 és 1701 között kiadott műnek 1723. évi nürnbergi kiadását használtuk, ahol a 68. oldalon még a csatának a képét is elhelyezték.

A Bajor évkönyv német változata, a Bajor krónika a latinnál rövidebb és összefogottabb szöveget kínál. Ebben csak Lajos király, Luitpold herceg, az elesett három püspök, a három apát, a világiak közül Sighard, Rathold, Hatto, Meginward, Isangrim nevei, valamint Pozsony neve – *zu Presburg* alakban – fordul elő. Teljesen hiányzik a magyarok harcmodorára vonatkozó megjegyzés, sokkal rövidebb az Enns melletti vereség leírása, ugyanakkor szinte teljes terjedelmében közli a Luitpold halála körüli fejtegetéseit.³⁶ Meglehet, hogy a rövidebb német változat adja vissza a forrásokban tényleg megtalált neveket, s ha így van, figyelemre méltó, hogy a három irányban vonuló csapatok tényét is megemlíti, anélkül, hogy a latinhoz hasonló módon részleteznék az egyes kontingenseket és sorsukat a hadjárat során.

Összességében úgy látjuk, hogy Aventinus gondos történész módjára járt el, miután elsőként ismerte fel, hogy az ütközet meghatározó jelentőségű volt a közép-európai térség további sorsát illetően. A pozsonyi csata leírására szánt terjedelem arra enged következtetni, hogy bajor szempontból fontosabbnak tartotta a 955. évi lech-mezei (augsburgi) csatánál is, amit egészen kurtán intéz el.) Elolvasta a nekrológiumokat, a rendelkezésére álló okleveles és elbeszélő forrásokat, s azokból megfelelő forráskritika és történeti mérlegelés (*iudicium*) után alkotta meg munkája 907. évi eseményekkel foglalkozó fejezetét. Nagyon helyesen kapcsolta egybe a 907-es eseményeket a 791. évi, avarok elleni hadjáratával, hiszen a nyugati támadás iránya és útvonala szinte megegyezett. A rekonstrukcióban nem is tévedhetett, hiszen a bajorok nyilván a Duna mellett, a déli parton húzódó *limes*-úton vonultak, a Dunán utánpótlást szállító hajók támogathatták a hadjárat sikerét, s egyáltalán nem kizárt, hogy az északi partról is biztosították a déli oldalon vonuló főereget, miként arra valóban találhatott említést. Aventinus egyébként, ismét ritka jó érzékkel, éppen a 907. évi hadjárat elé helyezi be a bajor Duna-kereskedelemre vonatkozó forrást, a raffelstetteni vámszabályozás kivonatát, aminek *ante quem*je valóban a 907. évi bajor vereség, hiszen ezt követően fenntarthatatlanná vált a keleti irányú hajóforgalom.³⁷ Egyébként más esetben is találhatott a hajók katonai alkalmazására forrást, mint például 899-nél (Fuldai évkönyv), amit aztán Aventinus is átvett saját variánsába.³⁸ Hasonlóképpen bizonyos, hogy történetírói módszerének részévé vált, hogy a seregeket, nagyon helyesen, eltérő útvonalon vezeti. Így írja le például a bajorok magyarok felett aratott 943. augusztus 12-i győzelmet Wels mellett. Ez esetben Reindel kritikája ismét nem tűnik alaptalannak, miszerint Aventinus a saját szakállára színezte ki az évkönyvek ismét rendkívül rövid, két soros említését.³⁹

Nem állapítható meg bizonyosan, hogy mára elveszett forrásokban a 907. évnél az út-irányra milyen utalásokat találhatott. Ilyenre utal talán az a tény, hogy Aventinus a nekrológiumok datálásával szemben augusztusra teszi az ütközet idejét. Ha nem egyszerű toll-hiba, akkor a változtatásra talán ismét a hadjárat jelentősége indíthatta, vagy még inkább

³⁶ Aventinus SW V. 256–257. o.

³⁷ Weinrich, 1977. 14–19. o. Aventinus vámszabályozás-kiadását értékeli Ganshof, 1970. 115–145. o.

³⁸ Reindel, 1953. 20–21. o. (Nr. 16.).

³⁹ Reindel, 1953. 196–199. o. (Nr. 99.).

egy mára elveszett forrás számára meggyőzőnek tűnő adata. Annyit megengedhetünk, hogy több mindent találhatott, mégha azok terjedelmükben és jellegükben inkább az évkönyvszerű rövid híradásokhoz lehetnek hasonlóak. Az azonban bizonyos, hogy Aventinus a maga humanista retorikája (*stylus*) által sugallt fejezetbe dolgozta be mindazt, amit forrásaiban talált. Egy olyan renovált házhomlokzathoz lehetne az Aventinus által ránk örökített képet hasonlítani némiképp, ahol a nem látható rétegekben a korábban dolgozó mesterek keze munkája is fellelhető, de többé önállóan napvilágra nem hozható. Aventinus a mai őstörténeszeket megszégyenítő eredményességgel és jó érzékkel dolgozott, s hadtörténeti vénája is jelesre vizsgázott ez esetben. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy benne tisztelhetjük a korai magyar hadtörténelem első igényes, tudós feldolgozóját, még ha csak egy részfejezet erejéig is.

Megjegyzések a korabeli hadviselésről

A modern hadtörténeti elemzések is igazolni látszanak Aventinus következtetéseit. Felmerülhet ugyanis, két kérdés. Az egyik: a nyugatiak használtak-e több irányban indított seregtesteket, éltek-e az átkaroló hadműveletek gyakorlatával, valóban meglepetésként érte-e őket a magyarok színlelt visszavonulása; másrészt: mivel magyarázható az ütközet németekre nézve rendkívül véres lefolyása? Mindezeket a kérdéseket az teszi indokoltá, hogy az ütközet leírása rendkívül emlékeztet Nagy Károlynak a 791-es avarok ellen vezetett hadjáratára, amit egyébként Gyermek Lajos korában is a birodalmi évkönyvekből jól ismerhettek, s egyáltalán nem zárható ki, hogy a hadjárat tervezésekor példának tekintettek. A hadjáratban részt vevő világi és egyházi főemberek, a salzburgi érsek maga volt az ütközetet egyébként csak a messzi távolból figyelő keleti-frank király, Gyermek Lajos kancellárja, arra utal, hogy a hadjárat vezetőit segíthették a későantik katonai szakirodalmat olvasni tudó, azokat ismerő írástudók (a világi előkelők még sokáig nem a könyvtárszobában ismerkedtek meg a harcászat napi gyakorlatával).

A kiváló hadtörténész, Bernard Bachrach hívta fel témánk szempontjából is fontos Karoling-kori taktikai példára a figyelmünket. A 782-es Süntel-i ütközetnek az elemzését nyújtja, amikor Nagy Károly csapatai a szászokkal kerültek szembe.⁴⁰ A pozsonyi csatával való hasonlóság annyiban fedezhető fel, hogy a szász felkelők ellen több egységben indultak útnak.⁴¹ A főparancsnok Theoderich, aki Nagy Károly unokatestvére volt, leggyorsabban a gyalogosokat tudta fegyverbe hívni és útnak indítani, akiket a lovas csapatok követtek. A harmadik egység válogatott, kipróbált katonákból állt össze, a palota udvari katonaságából. Az egyes alegységeket neves előkelők (*nobiles*) vezették, akik közül az évkönyvíró tanússága szerint húszan életüket is veszítették a csatában.). A Widukind

⁴⁰ Bachrach, 2001. 191–201. o.

Annales Einhardi ad annum 782.; Lintzel, 1961. Bd. I. 144–146. o.: „Die Schlacht um Süntel,” ahol közli Einhard latin szövegét is. Hasznosította Cremonai Liutprand Antapodosis című művének néhány, a 910. évi győztes magyar csatához kapcsolódó, magyarokra vonatkozó fordulatát (II. 4. o.), amely a magyarok lesvételére vonatkozik. A részlet magyar fordításban olvasható: HKÍF 215–216. o.

⁴¹ A hármas tagolásra érdekes példa a VII. század végén íródott hispániai Historia Wambae regis, ami szintén a hármas tagolást ajánlja, közülük egynek a vizen való haladást. V. ö. MGH SRM Bd. 5. Hannover, 1910. (Nachdruck: 1979.) 510–512., 513. o., értékelésére Heckmann, 2006. 51–52. o.

vezette szász erők számban felülmúlták a sebtében felállított frank egységeket, még ha felszereltségükben, értelemszerűen, nem is álltak azok szintjén.

Jellemző, hogy a haditanácson Theoderich azt javasolta, hogy az első két csapat, a gyalogosok és lovasok együttesen támadjanak, de csak akkor, ha ehhez megfelelő helyszínt találnak. Egyébként ragaszkodott ahhoz, hogy felderítők (*exploratores*) menjenek ki, becsüljék meg a szembenálló erők számát és taktikai elhelyezkedését. Nyilván a lovas csapatoknak az lett volna a kedvező, hogy nyílt terepen szálljanak szembe a létszámbeli fölényben lévő, de főleg gyalogos szász egységekkel.

A szászok, a felderítők jelentése szerint, egy erősített helyen sáncolták el magukat (*castra*), ami alapján a frank vezérek úgy döntöttek, hogy megosztják seregüket. A gyalogos sereg a Weser folyó bal partján maga is tábort vert, s blokkolta a szászok esetleges előrenyomulását. A lovas egységek ezután átkeltek a folyón, s a Süntel hegyének megkerülésével igyekeztek a szászok hátába kerülni. Az átkarolás a Karoling taktika kedvelt és sikerrel használt eszköze volt. Ugyanakkor a középkori gyakorlatban nem példa nélküli módon a keleti-frank lovas egységeknek nem volt türelmük kivárni az átkarolás végrehajtását, s megvárni Theoderich gyalogos seregének az érkezését, hanem, mihelyst megkerülték az ellenséget, a nyílt terepen támadtak. Meglehet azonban, hogy a frank támadást maga a szász vezér, Widukind provokálta ki, aki, nyilván a saját felderítői jelentése alapján, rádöbbenhetett a veszély komolyságára. Miután biztos lehetett abban, hogy nem támadják meg a tábort, hiszen ahhoz legalább 4:1 arányú frank erőfölény lett volna szükséges, kivonultak provokatívan a táboruk elé. A frankok végül is a lovasság támadása mellett döntöttek, s a legnagyobb sebességgel támadtak. Bachrach szerint ez komoly hiba volt, hiszen a lovak nyilván képtelenek voltak lépést tartani egymással egy eszeveszett vágásban, s a támadás nem érte el a kívánt hatást. Nem törte meg a szembenálló harc-vonalat, de nem tudtak gyorsan megfordulni az ellenség előtt, s színlelt megfutamodás alkalmazásával maguk után csalogatni az ellenséget. Már maga a krónikás felismerte, hogy a nem egyvonalban és összetartásban végrehajtott lovasroham éppen legfontosabb célját nem érte el.

A Karoling-kori katonai lovas kiképzésre (*casua exercitii*) becses forrásunk Nagy Károly unokájának, Nithardnak a történeti munkája.⁴² Személye már azért is figyelemre méltó, mert azon kevesek közé tartozhatott, akik az udvarban vagy esetleg St. Riquier monostorában magas szintű képzést, köztük elméleti, irodalmi képzést is nyerhetett. Ezekben a személyekben, s például ide sorolható például Wido, a breton ögróf hosszú időre utoljára egyesült a későantikvitásban még nem példa nélküli esetei a katonai és értelmiségi, írástudó karriernek. Ennek megfelelően szókincsében is a későantik hadírókra támaszkodva próbálta leírni kora gyakorlatát, s ebben nem jelentéktelen helyet szán a színlelt megfutamodás gyakorlásának, ahol a szerepeket a gyakorlat során folyamatosan váltogatták az egyes lovasegységek között, azaz mindenki lehetett üldöző és üldözött egyaránt. Leírása szerint az egymáshoz támadó szándékkal közelítő lovascapatok közül az egyiknek még időben meg kellett állni, s menekülést kellett színlelnie (*evadere simulabant*). A megoldás kivitelezése nyilván nagy gyakorlatot kívánt, hiszen egyáltalán nem volt mindegy, hogy

⁴² Historiarum libri 1–4. Kiad.: MGH SRG in usum scholarum 45. 1907. és Rau, 1955.

a látszólag nagy sebességgel indított rohamot mikor, hogyan állítják meg, s fordítják meg lovaiukat. A visszafordulást egyébként a parancsnok irányította hangjelzéssel.⁴³

A klasszikus katonairók munkái közül Arrianos taktikájában találjuk ennek szép leírását, ahol e manővert a „toloutegon” megjelöléssel illeti (40.2), s kelta eredetűnek tekinti. Még azt is leírja, hogy a menekülést megkezdő csapat a hátukra helyezett pajzsokkal védte magát az üldözők fegyvereitől, nála hajító-lándzsáitól. E leírások mindenesetre arra utalnak, hogy a színlelt megfutamodás ismerete és alkalmazása korántsem korlátozódott a nomád népekre, hanem azzal a nehézlovasok is tésztában voltak, sőt maguk is gyakorolták. Más kérdés, hogy ennek végrehajtását a könnyűlovas nomádok hihetetlen tökélyre fejlesztették, s mozgékonyaságuk miatt is, sokkal gyakrabban és könnyebben tudták alkalmazni egy olyan ellenféllel szemben, amely egyébként is meg volt győződve fegyverei felsőbbrendűségében, s az istenítéletekben bízva az égiek hathatós védelmében és támogatásában.

Érdeemes megvizsgálni, hogy az ütközet véres kegyetlenségéből lehet-e valamire következtetni. A kortársakat is a csatában elesett nagyszámú előkelő tragikus vége rázta meg. A fennmaradt rövid évkönyvszerű bejegyzések ez alapján írnak nagyon tömören, de a lényegét jól megragadva a bajorok katasztrofális vereségéről. A kalandozás korabeli harcokat számba véve valóban figyelemre méltó, hogy a magyarok nem kímélték meg legalább néhány előkelő életét, s nem próbálták hadi szerencsésüket a csata után aprópénzre váltani, s foglyaikkal kereskedni. Ez a kalandozó hadjáratok napi természetéhez szorosan hozzátartozott, hiszen nagy távolságból nagy számban nem lehetett érdemes foglyokat magukkal vinni, különösen amikor ellenséges, de legalábbis irántuk bizalmatlan területen vonultak át. (Tudjuk persze, hogy a nomádoknak megvolt a gyakorlatuk a foglyok hajtásában is, amint erre egy fiatal kolléga figyelmeztetett néhány éve). Ha csak néhány példát idézünk fel, akkor megemlíthetjük az 1115-ben meghalt Monte Cassinói szerzetes, majd ostiai püspök 1075-ig terjedő krónikáját, amelyben megemlékezik a magyarok Capua környéki kalandozásáról és fogolyszerzéséről.⁴⁴ A foglyokért cserébe kapott nemesfém értékek, textíliák felsorolása pedig részletességénél fogva is nagy művelődéstörténeti jelentőségű. Hasonló feljegyzések maradtak a magyarok hispániai kalandozásáról is, Ibn Hajján művében. Eszerint a magyarok 942 nyarán jelentek meg Andalúziában, ahol a fogságukba esett előkelőt a kalifa 33 napi fogság után váltott ki.

A fogolyváltás a másik oldalról is működött, hiszen hallunk arról, hogy a magyarok is kiváltották fogságba esett kalandozó társaikat. Erről tudósít pl. Widukind (II.14), amikor 938-ban türingiai útjukról tudósít. Eszerint az esőzésektől megfáradt (s nyilván az íjak használatában akadályozott) magyarokra a helyiek rátörtek, az elfogottakat átadták a német királynak, majd a magyarok „súlyos válság” fejében válthatták ki azokat.⁴⁵ E példákkal állnak szembe azok az összezsapások, ahol fogoly ejtésről nem értesülünk. Ennek megint számos oka lehetett, köztük a fogolyejtés örök dilemmája: miként lehet a harc menetében úgy foglyokat ejteni, hogy az a fogolyszerzőt ne akadályozza, a cselekmény ne legyen az ütközet kimenetele szempontjából hátrányos. Élet-halál küzdelmekben a harc

⁴³ A színlelt megfutamodás nyugati ismeretére v. ö. *Veszprémy*, 1991. (1.) 11–15. o.; *Bachrach*, 1971. 344–347. o. Erre lásd még *Bachrach*, 2001. 191–201. o.; *Verbruggen*, 1997. 313–319. o.

⁴⁴ HKÍF 259–260. o.

⁴⁵ HKÍF 223. o.

hevében az alulmaradónak kicsi az esélye az életben maradásra, akkor is, ha egyértelműen megadja magát. A másik eshetőség az, amikor az egyik fél valamilyen, leginkább hosszabb távú stratégiai megfontolásból, vagy egyszerűen az elrettentés okán, nem akar foglyokat ejteni, vagy ha ejtett, akkor azokkal végez, miként az a magyar vezérekkel történt a vesztes 955-ös lech-mezei csatát követően.

Az egyháziak megjelenése egyáltalán nem a sereg gyenge voltát jelzi. A főpapok rendszeresen hadakoztak, s úgy tűnik, hogy seregarancsnokként is megállták a helyüket. Igaz, a kontingens-állítási szisztéma miatt megjelenésük kötelező volt, távollétükben vazallusaik sem jelentek volna meg. Így Arn von Würzburg 892-ben a szlávok (csehek vagy szorbok) ellen esik el, 908-ban, utóda Rudolf pedig szász földön éppen a magyarok ellen. Regino alkalmatlanságát a következő szavakkal jellemezte: „licet nobilis, stultissimus tamen” („nemes ugyan, de éktelen nagy barom”). Az ellenkezőre is van példa, Theotmar krónikájában az ebben az időben egyik fülét éppen a magyarokkal szemben elvesztő Mihály, regensburgi püspököt „miles bonus”-nak nevezi.⁴⁶

Véleményünk szerint a nagyszámú bajor áldozat egyszerre utal arra, hogy Kurszán 904-es megölését követően a bajor-magyar ellenségeskedések eszkalálódtak, s mindkét fél egy hosszabb időre döntőnek tekinthető leszámolásra készülődött. Erre bajor részről maga a hadjárat, s az ahhoz szükséges, egyébként csak feltételezett nagy léptékű logisztikai előkészületek tesznek tanúságot, magyar részről pedig a siker ténye. Nagyon valószínű, hogy a harc olyan heves volt, ami elve kizárta előkelő foglyok ejtését, akik maguk is utolsó csepp vérükig harcoltak, nem bízva abban, hogy megadás esetén kíméltre számíthatnak. A magyaroknak katonailag nem volt könnyű feladat a nyilván alkalmi táborokba összetömörült, egyébként jól felfegyverzett, s részben jól kiképzett bajor egységek kifárasztása és megsemmisítése. Eközben az egyik fél valószínűleg reménykedett, hogy további erősítés érkezik akár gyalogosan akár a vízen, a magyarok pedig tarthattak attól, hogy egy később érkező bajor hadoszlop megpróbálja átkarolni őket.

A bajor-magyar viszony elmérgesedésének a hátterében jó okkal feltételezhető a magyarok nyugat-észak-nyugat felé történt térfoglalásának a ténye, ami ekkor elsősorban a bajor függőségben lévő morva területek elfoglalását jelenthette. A történészek, de még a szlovákiai vagy cseh történészek között sincs egyetértés abban, hogy mikor milyen hadiesemények vezettek a Morva fejedelemség hanyatlásához a mai Magyarország és Szlovákia területén. Ebben kétségtávol szerepet játszhatott a Dunántúl elfoglalása a 899-es itáliai kalandozást követően, s a 902-es bajor-morva-magyar háború. Az eseményekre vonatkozó „*patria victa*” eltérő értelmezésének köszönhetően a 902-es harcokat eltérően értelmezik, de a későbbi fejlemények tükrében azok véleménye sem mellőzhető, akik 902-ben egy magyar győzelmet olvasnak ki a források sorából a bajorok felett az akkori Morvaország területén. A térség hatalmi egyensúlya, status quo-ja szempontjából meghatározó volt a bajor-morva együttműködés fennmaradása, amivel a bajorok meg tudták akadályozni a magyarok nyugatra és északra, Mikulčice irányában való előretörését, a rajtuk keresztül történő átvonulást. Kulcsfontosságú a 906-os esztendő, amikor a magyarok Dél-Csehországon át a szászok ellen vonulnak, s szemlátomást zavartanul vonulnak át morva területeken. Vannak, akik a 906-os esztendőhöz kötik magát a Morva Fejedelemség

⁴⁶ Prinz, 1971. 142–143. o.

ség bukását is,⁴⁷ s a magyar fennhatóság kiterjesztését.⁴⁸ Mások éppen ezért, azt a korábbi évekre teszik, s 906-ban már éppen egy morva támogatást élvező magyar kalandozásról beszélnek. A 907-es esztendő hadjáratának a leírása közvetve inkább azt látszik támogatni, hogy a morva területek egy része feletti magyar uralom ekkorra már szilárdnak tekinthető, hiszen a morvák nevét a források 907-ben egyszerűen nem is említik meg. Feltehetően a bajor párti morva vezető réteg elmenekült ekkorra, s képviselőik a 907-es bajor seregben foglaltak helyett. Feladatuk nem is a sereg tájékozódásának a segítése lehetett a térséget egyébként jól ismerő bajor vezéreknek, (különben is a Dunát követték), Egyébként is az az érzésem a bajorok magabiztos menetelése kapcsán, hogy jól ismert utakon olyanok vezették a csapatokat, akik arra már jártak (esetleg nem is egyszer). Ilyen lehetett maga Luitpold, aki a morva ügyekben igencsak érintett volt, 903-tól egyenesen „dux Boemorum”-nak címzi magát. Az emigráns morvák sokkal inkább a bajoroknak morva politikai-katonai támogatás hamis illúzióját kelthették. Azt sugallhatták, hogy a bajorok, s a morvák bajor pártjának a visszatérte egy csapásra megfordítja a felborulóban lévő korábbi erőegyensúlyt, az események menetét, a magyaroktól elnyomott morvák felszabadítóként fogják ünnepelni őket. Amint a történelemben számtalanszor megesett az önbecsapó és nagyotmondásra hajlamos politikai emigrációval, most sem így történt. Sőt, éppen ellenkezőleg, a 907-es események és a morva fejedelemség problémája közötti kapcsolat rendkívül érdekes.⁴⁹ Nyilván még sokat kell gondolkodni azon, hogy miként lehetséges, hogy a mai szlovákiai telepeken nincsenek fegyveres ellenállás nyomai (égésréteg, nyílvestzők), s a népesség a jelek szerint minden különösebb ellenállás nélkül átállt, s legalábbis 907-ben passzív maradt. E területekről Pozsony, Nyitra között, Csallóköz, Észak-Dunántúl komoly méretű mozgósításra került sor 907-ben, ami a helyi „öslakosság” számára is nyilvánvaló lehetett. A mozgósítás egyébként a mai számítások alapján maximum egy 80-100 km-es körben, esetleg még annál szűkebb területen történhetett meg a rendezésre álló rendkívül rövid időintervallumon belül.

A csata emlékezete az írásos hagyományban

Mindennek annál is nagyobb a jelentősége, mivel a korabeli humanisták az ütközet jelentősége felett átsiklottak, egy szokványos csetepaténak láttatták a kalandozások számtalan eseménye között. A szintén ebben a korban alkotó, s Aventinus által használt bajor Veit Arnpeck latin nyelvű krónikájában (cap. 15.) sem ír többet, mint hogy Lipót (Luitpold) bajor herceget, Arnulf apját a magyarok uralmának ötödik évében egy a magyarok és bajorok közötti háborúban megölték.⁵⁰ Arnpeck egyébként pontosan követi forrását, Ottó, freisingi püspök krónikáját (VI. 15.), aki azonban évszámadatot, még az uralkodási éve-

⁴⁷ A 906-os nézetre *Steinhübel*, 2007. 59–60. o., *Polacek*.

⁴⁸ Palacky egyenesen a 907-es csatához kapcsolta a Morva Birodalom szétverését.

⁴⁹ *Senga*, 1983. 335–343. o. Utal arra, hogy éppen 900-ból származik a salzburgi érsek levele a pápához, amelyben a szlávok, morvák vádjai alól igyekszik kibújni. A válságot szépen igazolja a bajorok és morvák közötti 901-es béke megkötése, ami előtt a bajorok 898–899-ben háromszor is hadakoztak a morvák ellen, 903-ban a bajorok ismét a magyarok ellen vonulnak (Ann. Alamannici 903. in *Gombos*: Catalogus, I. 91. o.), míg 904-ben ölik meg Kusalt. A válság tényét erősíti meg Enns várának 900-as átépítése.

⁵⁰ *Leidinger*, 1915. 114–115. o., és *Reindel*, 1953. 65. o.

két sem közli.⁵¹ A magyar történetet is író karintiai plébános, Jakob Unrest pedig csak a 910. évi magyar győzelemnek szentel néhány sort.⁵²

A csata historiográfiáját azonban számos körülmény a hadtörténelemben egyedülállóvá tette, gyakorlatilag hosszú időszakokra még a megtörténtét is kétségbe vonták, mind Magyarországon, mind német nyelvterületen. Ennek alapvető oka, hogy a középkori magyar forrásokban egyáltalán nem említik, noha a kalandozásokkal mégiscsak foglalkoztak a krónikák. A középkori krónikák, a nemzeti krónika eredetiben ismeretlen XII. századi szerkesztése, majd az 1200 körüli Anonymus, s az 1280-as években Kézai Simon nem rendelkeztek X. századi eredeti magyarországi írott forrásokkal, a szóbeli hagyomány pedig csak folklorisztikus eseményekre (pl. Botond kürtjére, Szvatopluk fehér lovára stb.) szorítkozott. Részletesen egy történetírót, Reginót hasznosítottak, ő azonban csak épp hogy megemlíti a 907-es eseményt, ami egyébként a messzi Trierből nézve az eseményeket, még meg is érthető. A csatára vitán felül sor került, s a nekrológiumokból a legismertebb bajor áldozatok neve is ismert volt. A későbbiek során a problémát az jelentette, hogy a csatára hol került sor, s az ütközet valóban olyan sorsdöntő jellegű (*decisive battle*) volt-e, miként Aventinus ábrázolta, vagy csak egyike volt a német-magyar számtalan csetepaténak. Ráadásul, a csata helyét is megőrző salzburgi évkönyvet csak 1921-ben publikálták, miután megszülettek a mai napig használatban lévő magyar történelmi összefoglalók.

A historiográfiái problémát bonyolította, hogy a XV. század végén alkotó magyarországi humanista, az itáliai Antonio Bonfini (†1502) hihetetlenül széles olvasmányi köré a bajorországi kéziratok források nem tartoztak bele,⁵³ a nyomtatott Aventinust (1544) pedig kronológiai okokból még nem tudta használni. Amennyiben megtehetette volna, nyilván bedolgozta volna a német humanista adatait magyar történetébe. Ennél fogva a csata magyarországi (és természetesen szlovákiai) recepciója összekapcsolódott Aventinus munkáival és értékelésével.

A török hódítás és az ország felosztása kényszerű szünetet jelentett. A XVII. századi szellemi megújulás időszakában Nadányi János (c. 1643–1707) volt az első, aki bevezette Aventinust a magyar történelmi művekbe. 1663-ban még csak 20 éves volt, amikor utrechti és leideni egytemei tanulmányait hasznosítva megírta a magyar történelemmel foglalkozó művét (*Florus Hungaricus, sive rerum Hungaricarum*), amit később angolra is lefordítottak.⁵⁴ Noha előtte Ambrózy János használta már Aventinus művét,⁵⁵ mégis ő tekinthető Aventinus művei első alapos hazai kiaknázójának. A kalandozó hadjáratok vezéreinek neve is Aventinus nyomán nála jelenik meg először az újkori magyarországi szakirodalomban. Figyelembe kell azonban venni, hogy a fiatal szerző életkoránál fogva sem volt kiforrott történész, s forrásait, mint Aventinust is, egyszerűen kivonatolta és összevonta, anélkül, hogy megpróbálta volna némi kritikával értékelni azokat. Sajnos, a pozsonyi csatát is elnagyoltan foglalja össze: a csatát közvetlenül Cusal (Kurszán) megölése, és

⁵¹ MGH SS in usum scholarum 45. Hannoverae, 1912. (Reprint: 1984.); *Gombos*, 1913. 298–299. o.

⁵² *Armbruster*, 1974. 486. o.

⁵³ Bonfini: *Rerum ungaricarum decades*. Basileae 1543. Német fordítása: Basileae, 1545., 1581.; magyar fordítása: Clausenburg, 1575.

⁵⁴ Könyve 1664-ben Londonban is megjelent angol fordításban (*Florus Hungaricus on the History of Hungaria and Transylvania...*), a latin szöveg reprintje pedig Debrecenben: 2001-ben. (*Havas*, 2001.); *Szabados*, 2006, 141–145. o.; *Bartonek*, 1975.

⁵⁵ *Ambrózy*, 1659. Kap. II.

Pannonia magyarok általi elfoglalása utáni magyar válaszlépésként vezeti be. De magáról a csatáról a nagyszámú világi előkelő elestén kívül nincsen mondanivalója, s némiképpen becsapja Aventinus, mivel Aventinust követve jelentősebb eseménynek érzi Gyermek Lajos seregének a megfutatását a pozsonyi csata után. Erről persze ma már tudjuk, hogy a magyarok 910-re tett Lech mezei győzelmének a tudatos átszerkesztése, Liutprand műve egy részletének felhasználásával. Kérdés, hogy Nadányi felfigyelt-e Liutprand és Aventinus szövegének azonosságára, s esetleg éppen ezért idéz. Pedig minden lehetősége megvolt, mivel éppúgy használta Liutprandot mint az Fuldai évkönyvet. Sőt, egyes témáknál, például a keresztény térítésnél jó érzékkel fedezi fel a párhuzamot a keresztény perifériák megtérítése között, angol, lengyel, dán példákat idézve.

A hadiesemény történeti jelentőségét a jezsuita történetírói iskola (Pray György, Katona István) által kiadott kézikönyvek a XVIII. században csak tovább erősítik.⁵⁶ A hazai evangélikus történetírás kiemelkedő képviselője, Bél Mátyás pedig a pozsonyi helytörténet számára is felfedezi a 907-es csatát. Bél Mátyás Pozsony történetéről írva részletesen beszámol a 907-es csatáról, s felhívja a figyelmet arra, hogy Pozsony nevének ez az első említése.⁵⁷ Bél Mátyás 1749 körüli, hagyatéki leltárában a könyvek között szerepel az „Annalium Boiorum” 1720-as lipcei kiadása, ami vélhetően ma is megvan Pozsonyban.⁵⁸ A magyarországi könyvtárakban egyébként hamar feltűnnek Aventinus kiadásai. Így például a híres tudós, Zsámboky János 1587-es könyvlistájában az „Annales” ingolstadti, 1554-es kiadása.⁵⁹

A XIX. századi történeti forráskritika az új módszereivel alaposan megtépázza Aventinus tekintélyét, amit annál is könnyebben megtehet, mivel, mint már említettük, a Salzburgi évkönyvek csak 1921-re válnak ismertté.⁶⁰ Ernst Dümmler nyomán⁶¹ a modern magyar történeti forráskritika, s különösen Pauler Gyula is leszámol a bőbeszédű humanista meséivel, s máig érezhető csapást mér szavahihetőségére. Mivel még nem ismerte a pozsonyi helyszínt megerősítő salzburgi évkönyv-bejegyzést, a csata helyszínét – logikai alapon – Bánhida közelébe helyezte.⁶²

Pauler álláspontja egy ideig még inkább kivételnek tekinthető, hiszen Rónai Horváth Jenő (1895) még teljes hitelt adott Aventinusnak, olyannyira, hogy a nekrológiumok dátumaival szemben Aventinus téves datálása nyomán augusztus 8–12-re tette a csatát.⁶³ Rudolf Lüttich (1910) érezhetően visszafogott a csata leírásakor, Aventinus történetét nem idézi.⁶⁴ Vele ellentétben Gina Fasoli szinte szóról szóra követi Aventinust, ám éles szemmel észre veszi, hogy Aventinus a 910. évi magyar győzelem leírását illeszti a pozsonyi csata végéhez.⁶⁵ Végül, a két kötetes magyar hadtörténelmi összefoglaló röviden tár-

⁵⁶ Pray, 1761.; Katona, 1778.

⁵⁷ Bél: Notitia, 1735.

⁵⁸ Tóth G., 2006. 86. o.

⁵⁹ Gulyás, 1992. Nr. 1601.; a nagyszombati jezsuiták könyvtárában 1632-ben szintén az ingolstadti 1554-es „Annalium” kötet (Farkas, 1997.), a pozsonyi jezsuitáknál pedig a bázeli 1580-as kiadás volt meg; valamint többek között egy soproni magánkönyvtárban 1665-ben az 1565-ös német kiadás fordul elő (Lesestoffe).

⁶⁰ Klebel, 1921. 33–54. o. és MGH SS in usum scholarum 30: 2., 727–744. o.

⁶¹ Dümmler, 1853. 1–85. o., itt 82. o.

⁶² Pauler, 1900. 44–46., 162. o.; Pauler – Szilágyi, 1900.; Vékony, 1995/2000., 884. o.

⁶³ Rónai Horváth, 1895. 18–20. o. („pozsonyi és ennsburgi csaták”).

⁶⁴ Lüttich, 1910. 54–55. o.

⁶⁵ Fasoli, 1945. 119–120. o.

gyalja a csatát, ám érthetetlen módon azt Ennsburghoz helyezi, míg a kötet végén található kronológiában Pannóniában történt magyar győzelemről esik szó.⁶⁶ A legjelentősebb háború utáni magyar medieviszták, Kristó Gyula és Györffy György Aventinus pozsonyi csata-történetével nem is foglalkoztak. A magyar történeti lexikon 1994-ben is óvatosan bresalusburgi csataként emlegeti, miközben Aventinus leírását követi.⁶⁷ E bizonytalan megítélés következményének látjuk, hogy a csata lokalizálását illetően az 1980-es évektől újabb, a Dunántúlt, most Zalavárt előnybe részesítő nézetek jelentkeztek (Boba Imre, Charles Bowlus, Martin Eggers)⁶⁸. Az újabb hazai történeti irodalomban leginkább Bóna István hívta fel a figyelmet a csata jelentőségére, s utalt a magyar kutatás ez irányú tartozására.⁶⁹

Összefoglalás

Tanulásként összefoglalóan megjegyezhetjük, hogy a középkori forrásokat, amelyek a szó tulajdonképpen és kora újkori értelmében soha nem voltak hadtörténeti források, kontrollszempontok, azaz a modernkori hadtörténészek által kidolgozott szempontok, mérhető és kvantifikálható mutatók figyelembe vételével kell elemeznünk. A szerzők mondandójának eleve keretet adott műveltségük, az általuk követett irodalmi műfaj követelményei. (Így például a 933. évi merseburgi és a 955. évi Lech mezei csatáról Widukind elbeszélésében a bibliából kölcsönzött kifejezéseken és leírásokon keresztül értesülünk.) Mindez nem feltétlenül jelenti azt, hogy amit olvasunk, nem igaz. De annál határozottabban figyelmeztet arra, hogy a szerző (nyilván – több áttételen át – szemtanúig visszavezethető) információi már eleve átestek egy szerzői modell-képzésen. Egy olyan elbeszélő struktúrába – például istenítélet, humanista történetírói gyakorlat – illesztették be őket, amit az akkori „tudományos” szempontok alapján meggyőzőnek és hitelesnek tartottak. A történész persze nem mondhat le arról, hogy utólag korrigálja az olvasottakat, megpróbálja visszaállítani az eredeti – esetleg persze szintén nem pontos – információk tartalmát, de ezt csak roppant szakmai fegyvellemmel teheti. Ebből a szempontból valóban nagy jelentősége van a fennmaradt utólagos vagy éppen egykorú szövegek olyan értelmezésének, hogy maguk a kortársak, a résztvevők mit gondoltak, éreztek, a csata után mire véltek emlékezni. Az interpretáció bizonyos hármasságon belül mozog: (1) a „tényleg” lezajlott események, amit értelemszerűen soha többé nem ismerhetünk meg a részletek összességében; (2) az arról született egykorú vagy éppen későbbi leírások, „korai történetírói” feldolgozások; (3) a modern történész modellezése, aki műholdas térképpel, csillagászati számítógépes programmal a kezében, a korabeli fegyverek rekonstruált hatékonysági mutatóival, újkori katonai szabályzatok felhasználásával játssza újra a történeteket – ez esetben az ütközetet – úgy, ahogy az nagy valószínűséggel lefolyhatott. Jelen esetben a három szempont sajátos keveredésével van dolgunk: Aventinus használta az egykorú, de szűkszavú történeti feljegyzéseket, leginkább a nekrológiumokat, azokat egy tudatos történet-

⁶⁶ Magyarország hadtörténete, 1984. 21., 583. o. (A vonatkozó rész Borosy András munkája.)

⁶⁷ Györffy, 1977. 135. o.

⁶⁸ Boba, 1989. 9–23. o.; Bowlus, 1995. 258. o.; Eggers, 2001. 73. o.

⁶⁹ Bóna, 2000. 33–35. o.

írói modellezés keretében értelmezte, kibővítette, s tulajdonképpen a modern történészekre emlékeztető módon, a 791. évi avar hadjárat módszertani tanúságait felhasználva próbálta azokat a katonai, hadtörténeti valóságosság keretei között újraértelmezni. A mai hadtörténészek értékelése szerint rekonstrukciója igen jól sikerült!⁷⁰

Teljesen indokolt, ha a pozsonyi csatának mind a magyar, mind az egész közép-európai térség sorsának alakulásában meghatározó történeti jelentőséget tulajdonítunk. Egyértelmű, hogy a magyar honfoglalás sikeressége függött az ütközet kimenetelétől, sőt vannak, akik egyenesen a magyar honfoglalás lezárulását kötik az eseményhez.⁷¹ Mások a morva vonatkozásokat emelik ki arra utalva, hogy ezzel az eseménnyel tűnt el véglegesen a Morva fejedelemség az európai történelemből, hiszen a bajorok voltak azok, akik szívesen kijátszották volna a morva kártyát a magyarok ellen.⁷² Másfelől arról sem feledkezhetünk meg, hogy Közép-Európának e vidéke éppen a magyar előrenyomulásnak köszönheti, hogy belépett az írott források világába: nem véletlen, hogy Bécs és Pozsony első említése is a magyar kalandozó hadjáratokhoz kapcsolódik. Pozsony, Aventinus egy 805-re datált említése mellett, egykorú forrásban elsőként éppen a 907. évi pozsonyi csatához kapcsolódóan tűnik fel. A Bajor évkönyvek szempontjából is nagy jelentősége volt a kalandozó magyarok elleni harcnak, mintegy a térségben később betöltött bajor hatalmi pozíciót előlegezték meg a mű koncepciója számára. A magyar krónikákat hasznosítja is Aventinus, ám arról nem tehet, hogy éppen a kalandozások vonatkozásában azok nem tudnak igazán a segítségére lenni.⁷³

*

⁷⁰ V. ö. Torma Béla előadásával a Hadtörténeti Intézetben, 2006. március 21-én. Nyomtatásban: *Torma*, 2006. 3. sz. 138–159. o.; *Torma*, 2007. 7. sz. 75–86. o.

Torma Béla hadtörténész modellezte a német seregtestek, a magyar felderítők és seregtestek vonulási sebességét az Ennsburg és Pozsony közötti 270 kilométeres útvonalon. Számításai szerint az első bajor hadoszlop június 24-én érte el a Bécsi erdő nyugati bejáratát, s a Fischa folyónál legkorábban június 26-án léphettek harcba a magyarok a bajorokkal, ami a bajor előrenyomulását nagyban lelassította, s július 3-ra érhették el a Pozsony környéki összecsapás színhelyét. A magyarok sikerét megkönnyíthette, hogy a bajor seregrészeknek eltérő hosszúságú utat kellett megtenniük, s valószínűleg nem is tudtak egyidőben a célterületre érkezni, ami ismét a vidéken jól tájékozódó, a lesvetésben, törbecsalásban járatos nomád taktikát használó magyar csapatok esélyeit növelte meg. A számítások valóban valószínűvé teszik, hogy a kor szokásos vonulási sebességeit figyelembe véve a bajor és magyar erők a Salzburgi évkönyv és az Aventinusnál megadott helyen és időben csaptak össze.

⁷¹ Újabbán lásd *Varga*, 2003. 30–31. o.

⁷² A morva vonatkozásokra, 907 és a morvák végleges eltűnése közötti kapcsolatra lásd *Brunner*, 1991. 51. o.

⁷³ *Schmid*, 1977. 377., 382. o. Lásd még *Rademacher*, 1887. 559–576. o. A magyar krónikákból a kalandozások korára csak csúnya félreértések kerültek át Aventinushoz: 901-es évhez lásd Aventinus SW IV. 21., 653. o. (*Reindel*, 1953. 34–36. o. [Nr. 24.]) és pl. a fiktív abbachi csatára lásd *Gesta Hungarorum*, 1999. 90. o. (1. sz. jegyzet).

(IV. 21. fejezet [Aventinus SW 657–659. o., Gombos: Catalogus I. 346–347. o.]

„Miközben ilyen dolgok történnek francia földön, Lotaringiában és Bajorországban, a magyarok két királyt választanak, Dursakot és Bogátot;⁷⁴ elfoglalják a Pannóniákat, amelyek korábban hatalmas pusztaságukkal a Dunáig terjedtek, a bajoroktól elragadják, és ott a magyarok telepeit hívják életre. Maga Pannónia sűrűn váltogatta lakosait, s mindannyiszor újabb és újabb névvel illették. A görögök és latin történetírók a Dráván túli részt Pannóniának, az attól inneni részt a rómaiak *Noricumnak*, Ptolemaius pedig *Pannonia Superiornak* [‘Felső-Pannónia’] nevezte. Ugyanezt *Gallograecianak* nevezték egykoron a sordiscusok, bajorok és egyéb gallok (vagyis a teutonok), az Itáliából kiűzött bajorok maradékai és a Görögországból Euridanus és Thessalonus vezetésével oda áttelepült brennusok okán. Miután a gótokat a hunok Dáciából elűzték és Attila meghalt, a gótok és *rugii* veszik birtokba e vidéket. Ennélfogva *Gothia* és *Rugilandia*, majd *Longoardia* lett, ezt követően *Hunnia* és *Avaria*, végül pedig *Venedia* [‘vendek földje’]⁷⁵ és *Boiaria* [‘bajorok földje’], mint már Julius Caesar előtt is, most pedig majdnem hatszázhusz éve már *Ungharia* [‘Magyarország’], de nem sok híja van, hogy korunkra *Turcia* [‘Törökország’] ne váljon belőle. Ez be is fog következni (a mi hanyagságunkból), hacsak Isten nem segít, de erre majd még visszatérek.

Germania és a bajorok királya, Lajos az egész Bajorországra kiterjedt újoncozás után a bajorok új városába, Ennsvárbába megy. Megjelennek itt a püspökök, a szerzetesek előljárói, a bajor előkelői július 15. kalendaején [azaz június 17-én] az Úr üdvösségének 907. évében, és közös elhatározással döntenek arról, hogy a magyarokat ki kell űzni a bajorok országából. Minden egyes bajor körzetből, tudniillik nariscus-ok, boethus-ok [Vogtländer], chamabus-ok [Cham vidékiek], vindelicus-ok, noricumiaiak, vennones, athenises [Etsch vidékiek], stájerok, vendek, karintiaiak, krajnaiak [területéről] egybehívják a férfiakat: hadat üzennek a magyaroknak, a Duna minkét partján megindulnak a bajor előkelők harcra kész és támadó sereggel. Lajos Burchard passauai püspökkel, Aribó prefektussal Ennsvárbában marad vissza. A hadvezérek a csapatokat három részre tagolják. Luitpold, az osztrák határ parancsnoka az északi parton, Theotmar salzburgi érsek pedig a délin halad; a püspökök, Zakariás Säbenből, Udo Freisingből, s a monostorok előljárói, Gumpold, Hartwich [Hartwig], Helmbert Pozsonyig vonulnak és ott tábort vernek. A Dunán pedig hajókon a király rokona, a semmonok [sempziek] vezére, Sighard⁷⁶ és a bajor urak Rathold, Hatto, Meginward és Isangrim vezetik a csapatokat.

De a magyarok sem maradnak tétlenek és gondatlanok, komolyan felkészülve tűnnek fel, mindent, ami hasznukra lehet, fegyvereket, katonákat, lovakat jó előre készenlétbe helyeztek, s mivel már nem is a dicsőségért, hanem az életükért harcolnak, kemény ellen-

⁷⁴ Liutprand az Anatapodosis (II. 60.) alapján ismeri és kapcsolja ide (nyilván önkényesen) őket, ahol a 920–921. évi itáliai kalandozásnál szerepelnek. Dursac-ot Györfy György Tarhossal, Tarkatzus-sal tekinti azonosnak, v. ö. Györfy; 2000. 231. o.

⁷⁵ Visszatérően általában szlávokat ért rajtuk.

⁷⁶ Sigharddal (Sighart) az általa ismert forrásokban találkozhatott, aki az ebersbergi grófok ősatyjának számított. A korábbi magyar fordítások által nem értelmezett „semmonok” Sempt helynévből erednek, amely egy helység, a grófok birtokától, Ebersbergtől északnyugatra. Sighardra lásd *Flohrschütz*, 1989. 95., 123., 211–212. o.

állást fejtenek ki. Közben néhány katonájukat a bajor csapatok harcba csalogatására küldik. Mindkét királyuk a rendelkezésükre álló legnagyobb számú lovassággal a püspökök oszlopára támad. Mintha csak ürge lovaikkal át akarnák törni a harcvonalat, nagy erővel támadnak, s hatalmas nyílfelhőt bocsátanak ki. A bajorokat a szaru-íjaikból kilőtt nyílvesszőkkel borítják el, majd ismét hátrálnak. Gyorsabbak nehéz fegyverzetrel felszerelt seregüknél, s amikor még azt hisszük, hogy távol vannak, már ott is teremnek; s amilyen gyorsan jönnek, ugyanolyan gyorsan el is tűnnek. Amikor már azt hiszed, hogy győztél, a legnagyobb veszélyben találsz magad. A magyarok ellenfeleiket a távolból támadják nyilaikkal: akkoriban nem ismerték a nyílt harcot, a gyalogos csatát, az egymásnak feszülő hadsorokat, a karddal vívott közelharcot, a városok ostromát és körülfűrészt, várostromot. Szokásuk szerint cseleket alkalmazva küzdenek, hol meghátrálnak, hol szorongatják ellenfelüket, s mindezt annyi velük született fortélyal, akkora gyorsasággal és katonai tapasztalattal teszik, hogy eldönteni is nehéz, hogy mikor veszedelmesebbek ránk nézve: amikor éppen ott vannak vagy már el is vonultak, amikor menekülnek vagy éppen támadnak, amikor éppen békét színlelnek vagy hadakoznak. Miközben ugyanis elsőpró rohammal ott teremnek, ugyanolyan hirtelen eltűnnek, először menekülést színlelnek, majd lovaikat megfordítva támadnak, de bármit is tegyenek, nyilaznak és dárdát vetnek, jobbról, balról, szemből vagy éppen hátulról körbe száguldoznak, kifárasztják a mienket, majd minden oldalról ránk rontanak, a megfáradt bajorokat letámadják, fölébük kerekednek, eltiporják és legyilkolják őket.

Augusztus idusának ötödik napján [azaz augusztus 9-én]⁷⁷ a magyarok éjjel a Dunán titkon átúsztatnak, Lajos legátusát Luitpoldot, Isangrim étekfogó mestert egész csapatával, tizenöt vezérrel együtt a táborban megölik. A rákövetkező napon, azaz augusztus idusának harmadik napján [azaz augusztus 11-én], azokkal végeznek hasonló módon, könnyedén és erőfeszítés nélkül, akik halálra váltan a hajókon tartózkodtak.

Három napon át folyamatosan folyik a harc az égiek haragvásának közepette: a bajor nemesség legnagyobb része elpusztul, a köznépet számolás nélkül vágják le. Luitpold, Bajorország keleti részének vezére a bajor fejedelmek nemzetségének ősatya, a *praefectorumque praetorio Rheni* három püspökkel, három apáttal, tizenkilenc bajor előkelővel együtt életét veszíti. Utóbbiak nevei a következők: Pilegrimus, Theodovalda, Hebbo, Isengrim, Hatho, Bero, Rudomund, Litofrid, Valter, Aribert, Babo, Iring, Gundovalda, Isenogrim, Hathoch, Meginovarius, Rathold, Isengrim, Albert. A régi oklevelekben rábukkantam arra, hogy ez a Luitpold, Nariscus és Boethus fejedelmek ősatya, császáraink és királyaink nemzetségéből származott. Ugyanis őt, Lajos király kiváló grófjának és kedvelt rokonának nevezi. Úgy tudják, hogy feleségével együtt temették el, Adelhaiddal, Szász Ottó leányával, I. Henrik német császár leánytestvérével, az ausztriai Melk Szt. Benedek monostorában.⁷⁸ Két fiút hagyott maga után, Arnulfot és Bertoldot, akik megszerezték maguknak a Bajorországot. Noha alaposan kutattam, nem találtam Luitpold felmenőinek nyomára, vagy hogy milyen fokon állnak rokonságban Nagy Károly családjával. Úgy

⁷⁷ Érdekes módon itt Aventinus nem követi a korabeli nekrológiumok adatait, amelyek leginkább július 4–5-re tették az előkelők halálát, és így a csata napját is. Az általa megadott június 17. körüli indulásból is egy július elejei dátum következne.

⁷⁸ Itt Luitpold nevét Aventinus nyilvánvalóan összekeverte más Lipótokéval, információi zavarosak, v. ö. *Lechner*, 1963. 246–280. o.

gondolom, hogy még további kutatásra lesz szükségem a nariscus, boethus, és ahonnan származott, a bambergi könyvtárakban. Hogy visszatérjek oda, ahonnan kiindultam, csak kevesen jutottak vissza sikeres menekülésük után Lajoshoz Ennsvárba. A meghalt Luitpold helyébe Aribo lépett.

A magyarok miután ilyen nagy győzelmet arattak, zsákmánnyal teli táborokat kapartottak meg, a menekülők nyomába erednek. Megfőkezésükre Lajos a sereg szétszéledt katonáit egybegyűjti, újabb csapatokkal egészíti ki a mellette maradt tartalékból. Nem tudván az ellenség által előkészített cselvetésről, kivezeti seregét. Ugyanis a magyarok a mezővel szomszédos erdőben rejtették el az övéiket, ahonnan mindkét sereget szemmel lehetett tartani. Az ellenfél menekülést színlel, a mienk türelmetlenül üldözik őket, miközben alakzataik felbomlanak, a csatarend szétesik. A menekülők a lesvetés helyéhez vezetik őket, s mihelyst elhaladnak az erdő mellett, az ott rejtőzködők kiáltozva hátulról váratlanul rárontanak a mienkre, s az elől menekülők is megállnak és keményen szembe szállnak az üldözőkkel. A hátulról, szemből, mindenfelől körbefogott bajorokat legyilkolják. Lajos király Passauba menekül. Úgy tudják, hogy ezt a vereséget a bajorok Augusta Rhetiae-nél, német nyelven Augsburgnál szenvedték el, a nevek hasonlósága azonban megtévesztette őket, hiszen csak egy betűnyi különbség miatt lett Ansburgból [Ennsvárból], Anassoburgium-ból Augsburg. [...]”

*

Bajor krónika

(IV. 139. fejezet [Aventinus SW 256–257. o.]

„Miként győzték le a magyarok kétszer a bajorokat,
Pozsonynál és az Ennsnél?

A magyarok, miközben a birodalomban Lajos király uralkodott, két királyt választottak maguknak, Dursakot és Bogátot, és elfoglalták a Rába és Száva közötti földet, ami korábban bajor volt. Lajos király nagy gyűlést tartott az Ennsnél június 17. napján, amikor a Krisztus születése utáni 907. évben jártunk, ahol arról döntöttek, hogy kiűzik a magyarokat. Három sereggel vonultak tehát a magyarok ellen: a bal oldalon vonult a sokszor emlegetett Luitpold, a jobb oldalon Thietmar, a salzburgi érsek, Otto freisingi püspök; Zacharias brixeni püspök az apáttal: Guntholdddal, Hartwiggal és Helmprechttel, a vízen pedig hadihajókkal a sempti gróf, Sighard, további előkelőkkel: Ratholddal, Hattoval, Meginwarddal és Isangrimmel. A bajor hadinép Pozsonynál gyűlt egybe.

De a magyarok sem tétlenkedtek, küzdöttek az életükért, a bajor seregesteket egyiket a másik után sorban levágták. Megölték Luitpold herceget a három megnevezett püspökkel, a három apáttal, és 19 bajor gróffal együtt. Az ő teteme Melkben nyugszik, feleségével, Adelhaiddal együtt. Tőle származnak a bajor hercegek, mind a mai napig. Azt, hogy az ősi bajor királyi nemzetségből származik, a régi császári levelek bizonyítják: Gyermekek Lajos királyt ők kedves, közeli rokon barátjának nevezik. Két fiúgyermeket hagyott maga után: Arnulf herceget és Bertold herceget, akik később egymást követve kormányozták

Bajorországot. Luitpoldról vagy ahogy az osztrákok hívják, Lipótról annyit találtam, hogy Lajos királynak a főparancsnoka és őrgrófja volt. Utána III. Erbo burghauseni gróf lett a főparancsnok.

Miután a magyarok ilyen nagy győzelmet arattak a bajorok felett, az Enns mellett nyomultak előre, ahol Lajos király Burchard passauai püspökkel és hadinépükkel táborozott. A magyaroké lett a győzelem, sok katonát levágtak. Lajos király Passau felé menekült.”

„REDDIDIT AMISSUM FUGIENS GERMANUS HONOREM”

Az 1459-es körmendi ütközetek historiográfiájához

Szentmártoni Nagy Simon, Mátyás kapitánya, Körmen mellett, 1459. évi vereségét, majd rákövetkező győzelmét Zrínyi Miklós is említésre méltónak találta a *Mátyás király életéről való elmélkedésekben*. A *Fatum* által Mátyás útjába állított *confusiókon* a király ügyesen úrrá lesz: miután az árulóknak nagy birtokokat és tisztségeket ígér, azok visszapártolnak hozzá Frigyesztől és kiköszörülnek a magyar fegyvert ért csorbát. Zrínyi e sikeres visszacsapást így kommentálta: „Visszaadta a futó német elvesztett hírnevedet, mialatt az erős Isten maga harcol melletted.”¹

Mátyásnak és pártjának szüksége is volt minden ravaszságára s diplomáciai tehetségére, hogy az 1459. évi eseményeket a maga javára fordíthassa. A nyugati határszél várai (Fraknó, Kismarton, Kőszeg, Rohonc stb.) jórészt az ellenpárt uralma alatt álltak, nem is szólva a déli határ fenyegetettségéről és a Felvidéken vele farkasszemet néző cseh csapatokról. A Mátyással szemben álló magyarországi főemberek február 17-én Németújváron gyűltek egybe, s III. Frigyes német-római császárt választották meg magyar királynak. Az ott egybesereglett urak jó részét név szerint is ismerjük, s csak azért érdemes felidézni néhányuk nevét, hogy érzékelhető legyen a Mátyást fenyegető veszély: Garai László nádor, Alsólendvai Bánfi Pál főajtónálló mester, Monyorókeréki Ellerbach Bertold, Gersei Pető Miklós és György, Szécsi János zalai ispán, Vitovec János szlavón bán, a házigazda, Újlaki Miklós macsói bán, a Bazini és Szentgyörgyi grófok, köztük a körmendi csatában majd vezérkedő Zsigmond, Grafeneck Ulrich, Kanizsai László erdélyi vajda, Kanizsai Miklós, Andreas Baumkircher stb.² A német párt a gyors cselekvés mellett dönthetett; úgy gondolták, sikerrel vehetik fel a harcot a Mátyás által hadba hívható csapatokkal. Nem is gondolták rosszul, hiszen a Körmendnél megfutamított Nagy Simon, Mátyás későbbi kiváló hadvezére, semmiképpen sem volt rossz katona, ám a német párt nehézségével, amelynek létszáma mind Újlaki magánseregében, mind a Frigyes által küldött segélyhadban jelentős lehetett, nem bírt. Mátyás csapatai a Székesfehérvár felé vezető fontos hadiúton, a Rába Körmend melletti átkelőjénél tettek kísérletet április első napjaiban, hogy az előretörő ellenséget feltartóztassák. A csata körmendi ütközet néven vonult be a magyar hadtörténetbe, mivel Körmend városa mellett vívták.³

A csatáról a korabeli források a jelentőségének megfelelően tudósítanak. Legismertebb a Bonfini történeti művében fennmaradt leírás, de lényegében vele egybehangzó Michael

¹ A körmendi ütközet problémájával Körmend középkori hadtörténete megírásakor találkoztunk (*Veszprém*, 1992. 7–43. o.). Az ütközet politikai jelentősége azonban indokoltá teszi, hogy részletesebben is foglalkozzunk a problémával. Zrínyire: Kovács Sándor Iván, 1985. „Mátyás király életéről való elmélkedések” 183. o. A 385. jegyzet tévesen 1458-ra datálja a csatát. Előadásában szemmel láthatóan Bonfini követi. Természetesen Helmtainál is ugyanazt olvashatta.

² *Reiszig*, 1943. 56–57. o.; *Reiszig*, 1941. 31. o.

³ Nagy Simonra: Tóth-Szabó, 1917. 314. o.

Beheim históriás énekének s a névtelen osztrák krónikának a tudósítása is. Említést tett a csatáról Évkönyveiben Długosz is, de annyira eltorzítottan s fantáziálva, hogy a tulajdonképpeni források közül akár ki is hagyhatnánk. A szemben álló felek létszámát a források pártállásuk szerint növelik meg, illetve becsülik alá. Beheim és az osztrák krónika, természetesen, a magyarok számbeli fölényét hangsúlyozza, miként Frigyes császárnak ugyanazon év június 19-én kelt, a Bazini és Szentgyörgyi grófokat a csatában tanúsított vitézségükért jutalmazó oklevele is. Bonfini csataleírása hitelt érdemlő lehet, mivel az egyes szárnyak élére Újlakit és Szentgyörgyit helyezi, s külön említi az általa meg nem nevezett Grafeneck vezette németeket. A magyar seregben Nagy Simon mellett csak Rozgonyi Miklós nevét tartotta említésre méltónak. A császárpárti történetírók számára nyilván a német kontingens volt ismertebb, de a valóságban is több katonai egyéniség lehetett soraiban mint Mátyás sebtében felállított és hadba küldött csapatában. Frigyes még Bécs városától is kért 300 lovas és 500 gyalogos katonát a hadjáratra, bár nem kapta meg őket.⁴ A velencei követ március 14-én úgy tudta, hogy Mátyás Szent György napjára, Pestre hirdette meg a hadrakelést, s hogy Frigyes ellen készült volna. Beheim említi Andreas Baumkirchert, Berchtold von Ellerbachot; a névtelen krónika Petzold Metsch – más források által is dicsért – vitézségéről ír. E dicső lovag ugyanis három lovát vesztítette az ütközetben, s rangjához illő módon harcolt. Bonfini leírásából mindenképpen hitelt érdemlőnek tűnik, hogy a császárpártiak a nehézlovassággal mérték a döntő csapást Nagy Simon seregére. A többi forrás ezt nem állítja ennyire egyértelműen, de ugyanerre következtethetünk Beheim leírásából is, aki lándzsák ropogásáról, lándzsatörésekről, a vezérek lovagi módon való viselkedéséről ír.⁵

A magyarok április 7-i vereségéhez nem fér kétség, ebben forrásaink egybehangzóak. Teljesen hihető, hogy a menekülők közül sokan a Rába folyóba fulladtak, mivel az ütközetre minden valószínűség szerint a Rába bal partján kerülhetett sor. A források közül több is utal a magyar sereg valamiféle taktikai hibájára. Bonfini azt írja, hogy Nagy Simon kellő felderítés nélkül támadott ellenfelére, Beheim szerint a magyarok más irányból várták a támadást, de még a névtelen krónikás is a magyarok félresikerült rajtaütéséről tud: „Miután a németek e magyarok közelébe nyomultak s tábort vertek, a magyarok

⁴ Források: *Bonfini*, 1936. III., X. 227. o.; *Spiewald*, 1968. No. 105. 356–359. o.; Beheimre lásd *Bleyer*, 1902. 528–532. o. és *Gille*, 1910. 65–69. o.; *Długosz*, 1878. V. 289. o. Az osztrák névtelen krónikájának kiadásai: *Senckenberg*, 1737. Bd. 5. cap. 22. 78–79. o.; *Rerum Austriacarum historia ab anno Christi 1454 usque ad annum Christi 1467*. Hrsg. v. *Adrianus Rauch*. és *Lhotsky*, 1963. 363–364. o. Frigyes oklevele: *Kaprinai*, II. 1771. 325–330. o. („*adversus exercitum hostium nostrorum, nostrum exercitum in multitudine longe excedentem*”); a szövegek magyar fordításai: *Veszprémy*, 1992., a középkori fejezet végén. Bonfinire: *Bonfini*, 1959, 96. o.; *Bonfini*, 1995. 715–720. o. *Zeibig*, 1853. Abt. 2., Bd. 7. 172–175. o.

⁵ „...der vorgenant Metsch hatt sich ritterlichen gefochten, das er khommen ist auff das viertt pferdt, und vvardt gevundt unzt in den todt, und solt derselb mann in seiner geschikhligkhait alss gar mändlich nicht sein gevesen, des Römischen Khaisers Volekh vver ganz nidergelegt vworden.” *Senckenberg*, 1737. Bd. 5. cap. 22. 78–79. o. Velencei követ: Magyar diplomáciai emlékek, 1875. I. 32. sz. Beheim sorai: „Harsogott a sok trombita, a lándzsák úgy ropogtak, mintha erdő hasadna szét. Sok lándzsanyél tört össze egészen kis darabokra, amelyek szerte röpködtek. Olyan zaj és recsegés támadt a lövésektől, kardcsapásoktól, szúrásoktól, hogy fél mérföldnyire is elhallatszott. Félelmetes csata kezdődött... Zsigmond gróf törte az első lándzsákat, ezek sok magyarra hoztak veszélyt, sokan el is vesztették életüket. Társai, az Ellerpachi, a Pamkircheni, s a Grafenecki sem voltak az utolsók. Mind kitettek magukért, lovaghoz méltóan hadakoztak, míg szétszórták az ellenséges sereget, hogy azok végülis menekültek.” (Vizkelety András fordítása) A vonatkozó rész teljes fordítása: *Veszprémy*, 1992.

rajta akartak ütni a császár seregén. A táborban lévőket azonban figyelmeztették erre és így a magyaroknak alig maradt idejük a rajtaütésre.” Ezek szerint a magyarok nem csak a nehézlövassággal nem bírtak az ütközet során, hanem már az ütközet kezdetén bajba kerültek, mivel a császárpártiak meglephették őket s előre kidolgozott támadó taktikai tervüket felboríthatták.

Az ütközettel kapcsolatos rejtélyek a magyarok veresége után kezdődtek. A császárpártiak ugyanis nem folytatták előrenyomulásukat, hanem maguk is visszafordultak. Bonfini erre is szolgál magyarázattal: szerinte Szentgyörgyi Simon és Újlaki Miklós honfitársai iránti szolidaritás-érzésből fúvatott visszavonulót, s ezzel az egész sereget megakadályozták abban, hogy Nagy Simon vert seregét tovább üldözzék. Meglehet azonban, hogy a minden hájjal megkent főurak egyszerűen önös érdekből álltak el az üldözéstől, mivel a Mátyással való esetleges későbbi egyezkedésük lehetőségét akarták előkészíteni, annál is inkább, mert miután utóbb valóban átálltak Mátyáshoz, maguk is ezt a hírt terjeszthették: kiemelték visszafogott magatartásukat a csatában, és maguknak vindikálták a dicsőséget azért, hogy Nagy Simon serege elmenekülhetett. Figyelemre méltóak Kubinyi András fejtegetései Újlaki és Szentgyörgyi magatartásával kapcsolatban. Felveti, hogy Nagy Simon közvetlenül az ütközet elvesztése után felvehette a kapcsolatot az ellenpárt két főúrával s feltehető megállapodásuknak szerepe lehetett az üldözés elmaradásában. Ennek még nagyobb valószínűséget kölcsönöz az a feltevés, hogy Nagy Simon Újlaki Miklós egykori familiárisa lett volna. Ezt a vélekedést teljes mértékben alátámasztja Kanizsai Miklós és László esete, akik már a csatát követően megszöktek a Frigyes pártiak táborából és átálltak Mátyáshoz, s a király április 24-i levelében már meg is bocsátott nekik. Igaz, közben már éreztethette hatását az ellenpárt feje, Garai László elhunyt, s a – Carvajal révén – Mátyás érdekében kifejtett pápai diplomácia. Frigyes április 15-i és 17-i, Sopron városának írott levelei egyébként nem arról tanúskodnak, mintha pár nappal korábban vereség érte volna csapatait. Ellenkezőleg, egy kisebb katonai kontingenst a legrövidebb időn belül Kőszegre rendelt (április 23.), hogy ott várja és onnan biztosítsa útját a koronázáshoz.⁶

Az üldözés és további előrenyomulás elmaradásának persze lehetett egészen természetes oka is. Ha az osztrák névtelen tudósítása helytálló, az ütközet mindkét fél számára súlyos veszteségekkel járt: „...a császáriak jó része a csatátéren maradt holtan, sokan meg is sebesültek, mivel két erős sereg csapott össze.” Az üldözés elmaradása Mátyás számára győzelemmel ért fel, ami azonban csak napok múltán derült ki. Továbbá úgy tűnik, hogy a magyarok hátvédje, vagy esetleg késve érkezett seregrésze, érintetlenül maradt, s az is biztosíthatta a visszavonulókat, miként arról Bonfini és a névtelen is említést tesz. („Erős lovasságot hagyott hátra, hogy tartóztassák az üldözőket”, „A magyaroknak volt még egy nagy csapat hátvédjük, ezek elmenekültek.”)

Akárhogyan is történt, a vereségnek lassan híre ment, és Bonfini híradásának megfelelően Nagy Simon személyesen számoltathott be Mátyásnak a súlyos kudarcról. Ennek megfelelően fogalmazott a velencei követ jelentése az év április 11-én: „ő királyi felsége hihetetlen keserőséggel értesült arról, hogy serege csatát vívott a császáriakkal az elmúlt

⁶ Kubinyi, 1973. 28–29. o.; Kubinyi, 1991. 9–10. o., őt követi E. Kovács, 1990. 35–36. o.; némi szkepszissel Bándi, 1987. 46–47. o.; a Sopronnak szóló levél: Házi, 1925. I/4. 434., 435. sz.; kibékülés a Kanizsaiakkal: Zalai Okm. II. 297. sz.

szombaton, a hónap 7-én, és nagy szerencsétlenség érte.”⁷ Egy másnap, április 12-én kelt levélben viszont igazi meglepetés éri a mai olvasót. Abban ugyanis Mátyás arra utasítja Pálóci László és Ónodi Cudar Simon felső-magyarországi kapitányokat, hogy az április 7-i ütközetről ne azt terjesszék, hogy vereség volt, hanem hogy a királyi seregek győzelmet arattak.⁸ Íme a levél:

„Bár korábban hírt adtunk a kedvelt hívünk, Nagyságos Szentmártoni Nagy Simon főkapitány parancsnoksága alatt álló csapatok felől hozzánk érkezett újdonságokról, úgy ahogyan azon melegében hozzánk eljutottak; tegnap azonban a seregtől megbízható hírnők érkezett Felségünkhöz, aki az eseményt a történeteknek megfelelően így adta elő: mondott csapataink az ellenféllel igen kemény csatát vívtak, a mi részünkről kevesen estek el, az ellenfél oldaláról azonban számosan kardjaink áldozataivá lettek. Tekintélyes személyek nem kis számban estek fogságba, nevezett hívünk Nagy Simon kapitány kezei közé. Ezekről az újdonságokról tájékoztattuk hűségteket, kérvén s nem kevésbé parancsolván, hogy az eseményekre vonatkozó friss híreket a környező városokkal tudassátok és tegyétek számukra nyilvánvalóvá, miként ez kötelességek is, eszerint eljárván.” A levél kulcsmondata a seregtől érkező *megbízható hírnők* emlegetése („*certus ab exercitu nunciatus*”). A megfogalmazásban benne rejlik annak valószínűsítése, hogy a korábban – 9-én vagy 10-én – érkezett, és még az események hatása alatt álló korábbi hírvivő nem a valóságnak megfelelő tájékoztatást adott az ütközetről. És valóban, a levél szükségesnek érzi, hogy az újabb hírvivő elmondása szerint adja elő a harci események lefolyását („*rem sua serie sic narravit*”), ami nyilván tendenciózus beállítása az eseményeknek, s bátran kijelenthetjük, hogy az egykorú elbeszélő források tanúsága szerint vajmi kevés köze volt a valósághoz. Mátyás levele ugyanis győzelmes kimenetelüként szól arról a csatáról, amelyet Bonfini és a kortárs elbeszélők magyar vereségként örökítettek meg.

Ha esetleg még maradtak volna kétségeink, Ónodi Cudar Simon Bártfa városához írott, április 24-i levele teljes mértékben eloszlatja azokat.⁹ Abban ugyanis, Mátyás parancsának megfelelően, tájékoztatja Bártfa városát, hogy – minden előzetes híreszteléssel szemben – a királyi seregek győztek a kérdéses ütközetben: „Nagy Simon Körmend erőssége közelében a *Misericordia* vasárnapja előtti szombaton a király ellenségeit vitézül legyőzte és a csatamezőt győztesen hagyta el, amiről a királyi felségtől származó levél másolatát jelen levelünkben nektek elküldtük.” Mivel pedig a *Misericordia* vasárnapja előtti szombat abban az évben április 7. volt, a királyi udvar törekvése nyilvánvalóan arra irányult, hogy az eredetileg elveszítettnek tekintett Körmendi csatát győztesnek hitesse el az ország közvéleményével. A modern kori történetírás mégis úgy értelmezte Mátyás levelét, hogy az egy másik, immár győztes ütközetre utal, amelynek április 7. és 12. között kellett lezajlania. Nagy Simon egyébként a vesztes csata ellenére nem veszítette el Mátyás bizalmát. A király még ugyanabban az évben a csehek ellen küldött serege élére állította, s vezére Sáros megyében valóban sikeresen hadakozott. 1459. április 24-i levelében Mátyás „*supremus capitaneus gencium nostrorum partium superiorum*”-nak nevezte.

⁷ Magyar diplomáciai emlékek, 1875. I. 33. o.

⁸ Wagner, 1780. 12–13. o., DF 213 794 alapján javítva.

⁹ Iványi, 1910. I. 1099. o., kiegészítve DF 213.795 alapján: „Magnus Symon circa fortalicium Kermend Sabatho ante Dominicam Misericordiae inimicos regis viriliter prostravit et campum cum triumpho conservavit, cuius regiae maiestate copiam in praesenti littera vobis transmittimus.”

1459. július 30-án mint macsói bánnal, 1460. május 10-én mint macsói bánnal és belgrádi kapitánnyal találkozunk vele ismét.¹⁰

Bonfini sokkal óvatosabb és körültekintőbb volt. Részletesen leírta Nagy Simon vereségét, majd utána beillesztett művébe egy fiktív – vagy esetleg mindmáig azonosítatlan – győztes magyar ütközetet, ahol a magyar sereg vezetői Nagy Simon és Szentgyörgyi Zsigmond lettek volna. Bonfini tisztában volt azzal, hogy a győzelem előfeltétele csakis Zsigmond és Mátyás kibékülése lehetett, s ennek módját is ejtette. Mint írta, a vereség után a király belátta, hogy az ellene szőtt összeesküvést úgy kell felbontania, mint a sok szálból font kötelet – szálanként. Követeket küldött hát Újlaki Miklóshoz és Szentgyörgyi Zsigmondhoz, s magas kormányzati posztok kilátásba helyezésével sikerült is őket a maga oldalára állítania. A két lázadó főúr átpártolásáról meglehetősen pontosan vagyunk tájékozottak: Újlakival 1459 július elejére, Szentgyörgyivel pedig 1462 elejére jött létre a megegyezés.¹¹ Az átpártolás ismert dátuma alapján semmi okunk sincs arra, hogy a Bonfini által leírt küzdelmet a Körmendnél 1459. április 7. és 11. között feltételezett ütközzel azonosítsuk. Bonfini valószínűleg a kompromisszum keresése késztette erre a kétértelmű és félreérthető megfogalmazásra: a különböző forrásokban fellelt magyar győzelmet csak így tudta elhelyezni történelmi tablójában, de még eközben is logikusan járt el, s azt a lázadók és a király közötti kiegyezés utánra helyezte.

Bonfini a humanista írók eszköztárában könnyen megtalálta azokat a kellékeket, amelyekkel áthidalhatta és keretbe foglalhatta a történelmi hagyomány ellentmondásait. Mind Kulcsár Péter, mind Borzsák István hangsúlyozta már a Nagy Sándor-hagyomány alakító erejét Bonfini munkájában, különösen a Mátyás-kori fejezetekben. Itt, a körmendi vereség után, maga a humanista szerző szötte be az antik hérosz nevét Mátyás beszédébe, amellyel az vert seregét lelkesítette: Nagy Sándor kifejezetten kérte az istenektől, ne csak győzelmek kövessék, hanem egy-egy vereség tegye ellenállóvá az esetlegesen bekövetkező jövőbeni csapásokkal szemben. A királyi szöveg természetesen azzal zárult, hogy kérte katonáit, fegyverük dicsőségével töröljék le a szomorú szégyenfoltot, ami egyúttal beharangozása volt a lázadók megnyerése után bekövetkezett újabb, immár sikeres ellentámadásnak.¹²

Teleki József jeles művében, a *Hunyadiak kora Magyarországon*ban igen alaposan áttekintette az ütközetre vonatkozó ellentmondó forrásokat, s arra a következtetésre jutott, hogy a győztes ütközetnek is meg kellett történnie, mégpedig az első után röviddel, még április 12. előtt. Úgy látta, hogy előtte egyedül Katona István kételkedett a második győzelem megtörténtében, míg Pray György, Kaprinai István, Johann Christian Engel, Ignaz Aurelius Fessler és Horváth Mihály mind elfogadták azt. Kénytelen volt mindazonáltal megállapítani, hogy „ezen fényes győzelelemlről igen keveset tudunk, és annak helyét

¹⁰ Tóth-Szabó, 1917. 314. o.; 1459. április 13.: DL 15.353.; Wertner, 1912. 76. o.; Magyar diplomáciai emlékek, 1875. I. 78. o., Zichy Okm. X. 83. o., Fraknói, 1890. 103. o., Teleki, 1853–1857. 3. 474–475. o., Fügedi, 1970. 115., 136. o. Engel, 1996. I. 315., 354. o. szerint először 1454-ben tűnik fel, amikor megvette a Körös megyei Kristallóc vára felét, majd elveszíti azt, miután V. László 1456-ban büntetteiért jószágvesztésre ítéli. Ezt követően 1456-ban tűnik fel, amikor a Körös megyei Garignica várát elfoglalta Cillei Ulrik familiárisával. Engel nem tartja azonosnak Újlaki familiárisával.

¹¹ Reiszig, 1941. és Reiszig, 1943. Újlakit július 30-i levelével teszi meg erdélyi vajdává és Szlavónia, Macsó bánjává. A Szentgyörgyieknek szóló megbocsátó levél kelte 1462. február 20.; v. ö. Wertner, 1891. 51–53. o.

¹² Kulcsár, 1973. 145. o.; Borzsák, 1984. 22–34. o.

sem napját bizonyosan meghatározni képesek nem vagyunk..., valószínűleg nem messze az első ütközet csataterétől történhetett.” Nagy a valószínűsége annak, hogy Teleki az, aki nagy hatású műve révén mind a mai napig hatóan becsempészte a köztudatba a második körmendi ütközet legendáját. A rendelkezésünkre álló adatok alapján legfeljebb azt valószínűsíthette volna, hogy Bonfini leírása egy máig nem azonosított, talán kisebb jelentőségű győztes magyar–német küzdelemre vonatkozik.¹³

Hosszan lehetne még hivatkozni a témával foglalkozó, azóta megjelent munkákra; a két csata egymáshoz való viszonyának rekonstruálása azóta is Teleki elképzelését követi. Elég ha a nagyobb hatású kronológiai munkákra utalunk, így Rónai Horváth Jenő *Magyar hadi krónikájára*, amely a kérdéses második csatát április 12. körülre, Körmen vagy a Pinkafő környékére, vagy a legújabb *Magyarország történeti kronológiára*, mely helymegjelölés nélkül április 7. és 12. közé helyezi.

A fentebb leírtak alapján véleményünk szerint Mátyás azt követően változtatott a vesztes csata megítélésén, miután tudomására jutott, hogy az ellenfél nem folytatta előrenyomulását (akár azért, mert tárgyalásokba bocsátkozott velük, akár mert maguk is súlyos veszteségeket szenvedtek). A Frigyessel küzdő fiatal magyar uralkodó szempontjából ez valóban felérhetett egy győzelemmel, hiszen sikerült megakadályoznia a császárpárt fegyveres előrenyomulását az ország szíve, Székesfehérvár és Buda felé. Nagy Simon fontos fegyvertényével időhöz juttatta az uralkodót, aki immár a diplomácia síkján készíthette elő a megegyezést lázadó alattvalóival, majd fő ellenségével, a német-római császárral. Egy ütközet megítélésében mindig marad helye a szubjektivitásnak és a számitásnak. A későrómai császárok olyankor is triumphust tartottak, amikor arra nem sok okuk lett volna, vagy, ugorva az időben, Károly Róbert is úgy szólt az 1322-es mülhldorfi csatában részt vett magyar kontingensről, mintha győzelmet aratott volna, noha az ellenfél tönkrement az általa támogatott III. Frigyes osztrák herceg seregét. Mátyás hirtelen elhatározása méltó az agyafűrt Nagy Sándor-trükkökhöz, mégis, ha a vesztes ütközet Mátyásra nézve kedvező politikai következményeire gondolunk, az átértékelés – valóságstartalmaát tekintve – nem járt messze az igazságtól.

¹³ Teleki, 1853–1857. 3. 135–142. o. Alfonz Huber, hitelt adva a német nyelvű forrásoknak, el is marasztalja Telekit a Körmendi csata megítélésének kérdésében (Huber, 1901. 3. 18–21. o.); Mátyás később emleget leveleiben valamiféle győzelmet. Erre: Teleki, 1853–1857. 3. 140–141. o.; Alfred Hoffmann a feltételezett második ütközetet június közepére datálta, szintén meggyőző bizonyítékok nélkül (Hoffmann, 1887. 22. o.). Legutóbb Dénes, 1994. 59–60. o.

Függelék

Mátyás levele Pálóczi László és Onodi Czudar Simon kapitányokhoz

„Bár korábban hírt adtunk a kedvelt hívünk, Nagyságos Szentmártoni Nagy Simon főkapitány parancsnoksága alatt álló csapatok felől hozzánk érkezett újdonságokról, úgy, ahogyan azon melegében hozzánk eljutottak; tegnap azonban a seregtől megbízható hírnök érkezett Felségünkhöz, aki az eseményt a történéseknek megfelelően így adta elő: mondott csapataink az ellenféllel igen kemény csatát vívtak, a mi részünkről kevesen estek el, az ellenfél oldaláról azonban számosan kardjaink áldozataivá lettek. Tekintélyes személyek nem kis számban estek fogságba, nevezett hívünk Nagy Simon kapitány kezei közé. Ezekről az újdonságokról tájékoztattuk hűségteket, kérvén s nem kevésbé parancsolván, hogy az eseményekre vonatkozó friss híreket a környező városokkal tudassátok és tegyétek számukra nyilvánvalóvá, miként ez kötelességtek is e szerint eljárván.”

LOVAGOK ÉS KERESZTESEK

SZENT RASSO ÉS A KALANDOZÓ MAGYAROK

A Rasso-hagyomány

A délnémet hagiográfiában jól ismert az augsburgi Szent Ulrich, valamint a sankt-galleni Wiborada kapcsolata a magyar kalandozókkal.¹ E szentek történetiségéhez kétség sem férhet, Szent Ulrich életírása pedig tudvalévően a kalandozókra vonatkozó egyik legértékesebb forrásunk. Vele ellentétben Szent Rasso a legendák világából lép elénk, mint a magyarok felett többször győzedelmeskedő bajor hadvezér, aki élete végén monostort alapít, zárándokútra indul, majd az általa alapított monostorban – az Amper menti Wörth, ma Grafrath, 1132-től a dießeni kolostorhoz tartozik – éri a halál.² A név hitelét egyébként talán emelheti, hogy a XI. század első feléből valóban van adat egy bizonyos Graf Rasso von Dießenről. Birtokügyekkel kapcsolatban említik a freisingi dóm tradícióskönyvében, vélhetőleg a század negyvenes éveiből.³ Arra azonban nincsen adatunk, hogy a középkorban e két Rassót azonosnak tekintették volna.

Életének legfontosabb évszámaiban is bizonytalanok vagyunk. Ha valóban létező személyről lenne szó, akkor a valószínűbb az lenne, hogy június 19-én halt meg, mivel a középkori nekrológiumokra e vonatkozásban biztos számíthatunk – bár rögtön megjegyezzük, hogy Grafrathban és Andechsben május 19-én ünneplik, míg Dießenben és Unter-Gammenriedben június 19-én, aminek persze a búcsújárásból fakadó gyakorlati okai is lehetnek. A dießeni nekrológiumban ugyan a XIII. század elején még nem szerepel, de néhány évtized múltán már bejegyzik nevét június 19-hez: „Meghalt Graf Razo, aki Wörthben (Amperwörthben – V. L.) kolostort alapított.” E kései bejegyzés nyilván még tovább bizonyítja a Rasso-kultusz homályba vesző eredetét, s korai kultuszának lehetőségét komolyan megkérdőjelezi.⁴ Hasonlóképpen kétségbe vonja korai tiszteletét, hogy II. Ince pápa 1132-ben Ammerseenek kiadott privilégiuma sem tartalmaz arra, hogy

¹ Ulrichra lásd Györffy, 2000. 257–261. o., Berschin – Häse, 1993.; Wiboradára lásd Duft, 1957. 26–35. o., Irblich, 1970. Ulrich és Wiborada tiszteletének összefüggéseire lásd Duft, 1973. 49–59. o.

² Rasso történetisége mellett foglal állást Bauerreiss, 1950. 158. o., s úgy véli, hogy ő adta a nevet a kolostornak.

³ Traditionen Freising, Bd. 2. 456. o., Nr. 1612. Idézi Herzöge und Heilige, 1993. 41. o.

⁴ Herzöge und Heilige, 1993. MG Necr. I. 20., 21. o. A kézikönyvek ellentmondásos adataira pl. Sales Doyé, é. n. 230. o.; halálát 953-ra, szentföldi és római zárándoklatait pedig 948-ra teszi Delaney, 1980. 485–486. o. A félreértéseket csak fokozhatja, amennyiben Dießenben összemósódott Rasso és Rathard kultusza, akinek sírját 1478-ban, Mária mennybemenetelének napján nyitották fel: Herzöge und Heilige, 1993. 37. o.

Rasso 948-as magyarok feletti győzelme hagyományának ma is fennmaradt képzőművészeti ábrázolásai a barokk korszakban születtek. Így XVIII. századi mennyezetfreskó állít emléket a hadvezér Rassónak Grafrathban, Andechsben és Untergammenriedben. Az andechsi freskó 1751/1752-ben készült, a grafrathi 1752-ben, az untergammenriedi 1747-ben, és közös bennük, hogy mind Rassónak az ütközet előtti, illetve az ütközetben való égi közbenjárását emelik ki. Müller, 1991. 98–99., 129–133. o., Ikonographie, 1976. 8. 254–255. o.

Rasso Amperwörthben lenne eltemetve, bár a területen említ egy kápolnát.⁵

Rasso halála évét illetően a legkülönbé-
lebb változatok ismeretesek a modern szak-
irodalomban: 953, 954 vagy éppen 1050,
aminek persze egy részben mitikus személy
esetében nincsen túl nagy jelentősége. A ma-
gyarokkal határozottan I. Henrik bajor her-
ceg uralkodása alatt hozzák kapcsolatba
(947–955), így válhatott egy 948. évi bajor
győzelem hős hadvezérévé. Az egykorú né-
met évkönyvek megemlékeznek egy 948-ra
datálható bajor győzelemről, ám Rasso ne-
véről mit sem tudnak.⁶

E zavarra jórészt magyarázatul szolgál
legendájának kései lejegyzése. Arról sem
szabad elfeledkeznünk, hogy csontjainak
ünnepélyes felemelésére is csak 1468-ban
kerül sor. Tiszteletéhez talán csontvázának
hatalmas méretei is hozzájárultak, azok alap-
ján ugyanis bizonyítottnak láthatták vitézsé-
gét és harcban legyőzhetetlen voltát. Életszentségét tisztelete hitelesítette, személye a „per
viam cultus” szentté váltak klasszikus példája. Mint az Amper melletti Grafrath alapító-
ját, alakját a zarándokhelyé váló egyházi közösség igyekezete színezte és bővítette. Az
sem bizonyos, hogy valóban az Andechsiek nemzetségéhez tartozott, de nem zárható ki,
hogy nem alaptalanul került be az Andechs-Merániaiak őseinek pantheonjába. A modern
kutatásnak azonban nem sikerült elhelyeznie alakját a családfán, és a kései hagyomá-
nyon, miszerint egyidejűleg lett volna bajor, sváb, frank, burgund, meráni, karintiai her-
ceg, osztrák örgróf és rajnai palotagróf, csak mosolyoghatunk. Kései, legendás történetei
azt is tudni vélik, hogy miután a szentföldi harcokban jeleskedett, császári kitüntetés-
ként nagyszámú ereklyét hozhatott magával Konstantinápolyból, Rómából és Milánóból,
megvetve ezzel az andechsi „heiliger Schatz” alapjait, majd visszatérve, 954-ben alapí-
totta meg az említett apátságot.⁷ Más hagyomány szerint Judit bajor hercegnővel zarán-
dokolt Jeruzsálembe, Konstantinápolyba és Rómába.⁸

A vele kapcsolatos írásos említések azonban mind XIV–XV. századiak. Az akkortól
szaporodó feljegyzések egyik oka az volt, hogy Andechsben, 1388. május 26-án, az egyik
oltár alatt értékes ereklyékkel teli ládát találtak. Az ereklyék elrejtésének időpontja vita-
tott, az azonban tény, hogy utóbb történeti megjegyzésekben gazdag irodalom bontako-

A mauerkircheni lovag (Rasso) képe (1550.)

⁵ Herzöge und Heilige, 1993. 52. o.; Regesta pontificum, 1917. II/1. 61. o. Fürstenfeldbruckban ma is gimnázium viseli „Graf Rasso” nevét.

⁶ Kristó, 1980. 281. o. A Continuatio Annalium Iuvaviensium maximorum altera, Berchtold bajor herceg halálát 948-ra téve, azt követően emlékezik meg a magyarok legyőzéséről, Nordgauban. Az Annales Sancti Emmerami a máig sem azonosított Flozzuhoz helyezi a bajor győzelmet.

⁷ Herzöge und Heilige, 1993. 36. o.

⁸ Dörner, 1970. 66–67. o.

zott ki az esettel kapcsolatban. Legnevezetesebb az ún. andechsi missale, amit a müncheni Staatsbibliothek őriz Clm. 3005. jelzet alatt. A misekönyv X. századi kézirat, amelybe a XIV. század legvégén, ám nem egyszerre, az andechsi ereklyékre vonatkozó feljegyzések kerültek. Ezek már tudnak arról, hogy Rasso monostort alapított Grafrathban, majd a szerzetesek a tőle kapott ereklyékkel onnan menekültek Gonosz Arnulf bajor herceg katonái elől az andechsi hegyre.⁹

Az ereklyékre vonatkozó bejegyzések között talán a Nagy Károlynak tulajdonított, ún. győzelmi kereszthez kapcsolt történeti megjegyzés a legérdekesebb: „Károly király, akinek magának is angyal hozta a hitetlenek elleni harcra, küldte el ezt a keresztet fiának, Pippin királynak erre a vidékre, hogy ezzel a kereszttel győzedelmeskedjen ellenfelei felett Racenbergi Rasso gróf idejében. E Rasso gróf az idő múltával Magyarországra indult a hitetlenek legyőzésére, és (...) magával vitte ezt a keresztet Magyarországra. Ott elhagyta, elveszítette, és a kereszt egészen István magyar király idejéig a föld alatt rejtőzött. E kereszt tűnt elő és jelent meg Istvánnak, és azon a helyen alapították meg Magyarország első templomát”. A kereszt ma is megvan, s a művészettörténeti kutatás szerint az 1140-es években készült, felső-svábországi munka.¹⁰

Ismeri Rassót a „Bajor monostorok alapításáról” (*Fundationes Monasteriorum Bavariae*) című, 1388 után keletkezett regensburgi munka is, amelyet szintén a müncheni Staatsbibliothek őriz Clm. 14594 jelzet alatt. A szöveg tud Rasso kolostoralapításáról, amelyet Ulrich, augsburgi püspök szentelt volna fel, s Rassót mint „*vir nobilis et strenuus*”-ként írja le.¹¹ Az *Acta Sanctorum*ba is felvett legendáját, a „*Vita S. Rassonis*”-t, ami egyébként magyar vonatkozásokban igen szegény, azonban csak 1650-ben írja meg J. Keferloher, a diebeni konvent dékánja.¹²

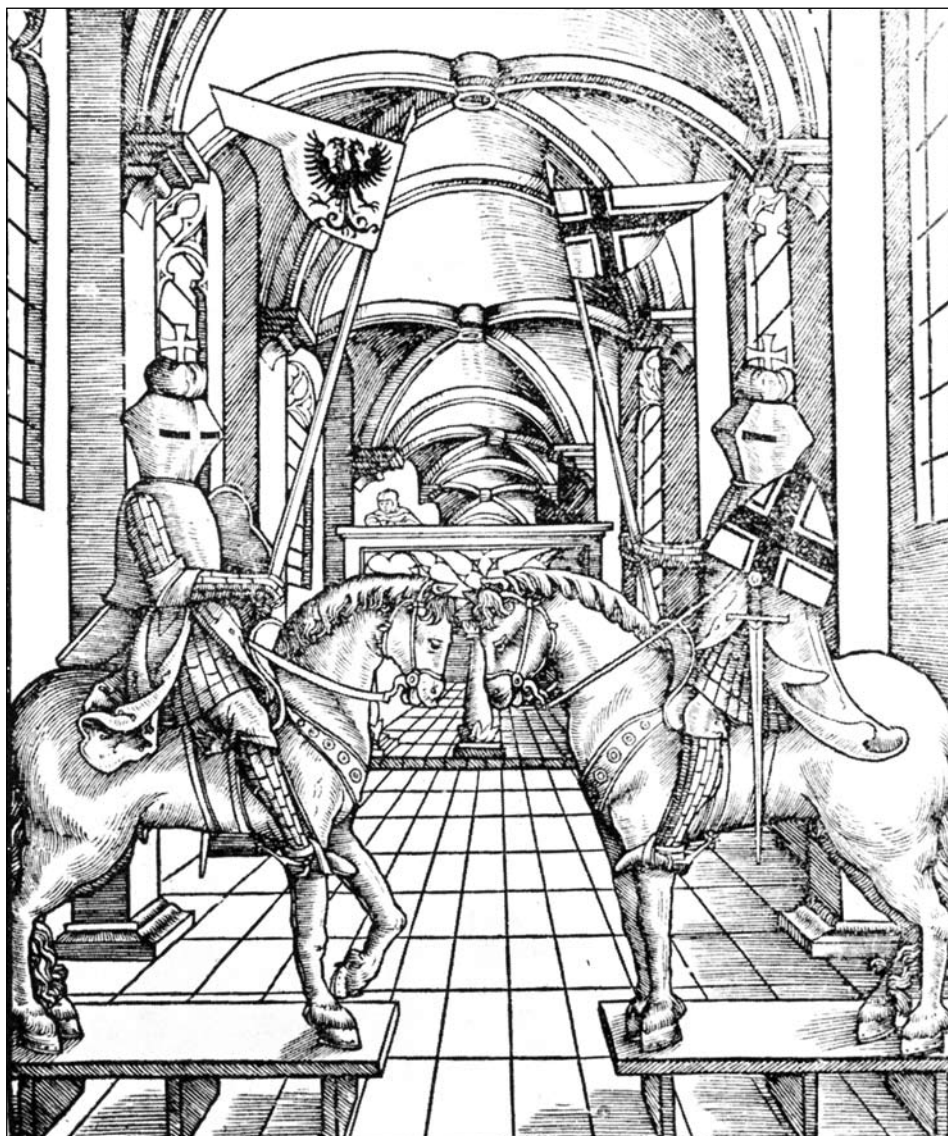
A magyarok elleni csatában betöltött szerepéről a legtöbbet az Aventinus néven ismertté vált Johann Turmair 1521. évi, latin nyelvű munkájában, a „Bajor hercegek évkönyvei”-ben találjuk: „ugyanabban az időben, miután Taksony, a magyarok királya értesült a bajorok hercege, Bertold haláláról, két sereggel tört be Bajorországba és pusztította az Itália felé eső osztrák és karintiai határszélét. A bajorok fejedelme, Henrik, sereget gyűjtven egybe, fegyveresen indult az ellenség elébe. Nyílt mezőn kétszer csapott össze a magyarokkal, s kétszer kerekedett felül, gyilkolta, megfutamtította, gyötörte a magyarokat, csak néhányuknak sikerült elmenekülnie. Ezentúl nem is mert e vérszomjas nép háborúval támadni a bajorokra. Az égiek által biztosított nagy győzelem emlékére Henriket és csapatai vezérét úgy örökítették meg gipszből, és égették ki, ahogy a csatában voltak, lovon ülve, fegyveresen, s helyezték el az Istenszülő Szűznek szentelt noricumai bajor

⁹ *Bauerreiss*, 1929. 62., 77., 84–86. o.

¹⁰ *Herzöge und Heilige*, 1993. 176., 110. számú katalógustétel.

¹¹ *Bauerreiss*, 1929. 441–442. o.: „*Rex Karulus transmisit hanc crucem cupreum – et angelus aportavit sibi ad expugnandum infideles – filio suo Pippino regi ad has terras ut cum hac cruce obtineret victoriam contra omnes hostes suos tempore Rassonis comitis de Racenberg. Idem Rasso comes tempore evoluto recepit iter versus Hungariam ad expugnandum infideles et hanc crucem comes Rasso portavit secum in Ungariam et ibi eam amisit et perdit. Usque tempora Stefani regis Ungarie hec crux latebat sub terra. Que crux apparuit predicto et se revelavit et in eodem loco prima ecclesia in Ungaria fundata est.*”

¹² *Gombos*: *Catalogus*, 3. No. 2570., 570–571. o.: „*cum Pannonnes Austriam, quam Rasso praetor rexit, assiduus excursionibus vexarunt, quos ille semper felicissime retudit...*” s a szerzetesek menekülésének okát is a magyarok támadásában látja. *Kiad.: Acta SS Juni III, 1701. 892–907. o.*

A mauerkirchnei templom belső tere a lovak szobrával (1530.)

mauerkirchnei templomban, a keresztény időszámítás szerinti 948. évben. Ekkor halt meg a bajorok fejedelme, Bertold, s követte őt a bajor tartományban Henrik, s győzte le a herceg halála után Bajorországra támadó magyarokat. Mindez a mai napig látható, fennmaradt és megtekinthető, amit nagy sokaság látogat fogadalmat téve, hogy bűcsút nyerjen. A tudatlan köznép azt hiszi, hogy ez a Henrik az a király volt, aki 12 évvel korábban elhalálozott.

*A német hagyomány a merseburgi csatához (933.) kapcsolta az első lovagi torna megrendezését.
Lazarus von Imhof 1723-as kiadásából*

Ő azonban a fia, Henrik, a bajorok fejedelme, Nagy Ottó testvére.”¹³ Lényegében ugyan-
ezt ismétli meg, kissé más szórenddel 1531-es német nyelvű „Bajor króniká”-jában is.

Rasso és a Dollinger-monda közös gyökerei

Az említett mauerkircheni szobrok a Rasso-hagyomány szempontjából rendkívül fontosak, mivel ezek a legkorábbi, hitelt érdemlően róla tanúskodó emlékek. A szobrok valóban a település, Markt Mauerkirchen plébániatemplomában álltak, de 1865-ben tűzvész pusztította el őket, a lovagokat ábrázoló mennyezetsfreskóval együtt. A szobroknak mára csak egy töredéke maradt meg, egy XIV. századra datált csöbör sisak a nyakpáncél töredékével, amit a Bezirkmuseum Braunau am Inn őriz, és ami a legutóbbi bajor-magyar kiállításra¹⁴ bemutatásra is került. A szobrokról, a hozzájuk kapcsolódó, nyelvészeti indokok alapján a XV. századra datálható német felirattal együtt, 1500 körül színes másolatok készültek, ma azok alapján alkothatunk róluk képet. Megjegyezzük, hogy a tornakönyvek rajzain, így Ludwig von Eyb könyvében (1519) már, a kor divatjának megfelelően, más sisakformát örökítettek meg. Újabban feltételezik, hogy a Duna menti Pyrawang 1321 és

¹³ *Gombos*: Catalogus, I. No. 757., 352–353. o.

¹⁴ Richard Loibl szócikke in: *Jahn – Lankes – Petz – Brockhoff*, 2001. 94–96. o.

1335 között újjáépített és kifestett templomában is a mauerkirchenei lovagokat ábrázolták.¹⁵ Ezeket egészítik ki a regensburgi Dollinger-ház lovagtermét hajdan díszítő lovas-szobrok, amelyekről a másolatok alapján pontos képet alkothatunk.

A szobroknál is érdekesebb azonban a Dollinger-monda és az ún. Dollingerlied kérdése. A már a XIII. században a délnémet terület illetve Regensburg előkelői közé tartozó Dollingerek nevéhez kapcsolt történeti hagyomány igen szűkszavú: Madarász Henrik idejében Hans Dollinger lovagi párharcot vív egy pogánnyal s legyőzi. A XVI. századi krónikás persze már hosszás történetbe illeszti az eseményeket, miként az Brechtel történeti művében is olvasható. A szobrok feliratai az eseményt 924-re illetve 925-re helyezik. A hagyomány alakulása során a pogányt nevezték hunnak, magyarnak, töröknek, s „beszélő” néven Craco-nak is.¹⁶

A hagyomány gyökerét, magától értetődően, a magyar kalandozások idején kell keresnünk, és mindenekelőtt a 955. évi augsburgi győzelemre kell gondolnunk. Ahhoz ugyanis szorosan kapcsolódik a magyar vezérek regensburgi felakasztása, amit a német évkönyvek is megőriztek. Valóban feltehető, hogy a történeti emlékezet számon tartotta a nevezetes eseményt.¹⁷ Maga a Dollinger-monda kései lejegyzései a merseburgi csatát megelőző nevezetes német-magyar békekötés alkalmához kötik az eseményt, de ez utólagos tudálékos magyaráztatnak tűnik.¹⁸ A történet elsőként Johann Sigismund Brechtel (*1560/70–†1637 után) előadásában bukkan fel. Madarász Henrik 930-ban kilenc évre szóló békét kötött a magyarokkal és éppen egy évi adót akart átadni nekik Regensburgban, amikor a „hunok” között megjelent egy Craco nevű óriás termetű vitéz, és párviadalra hívott az ellenfél táborából. Mivel varázserejével 40 német vitézen is felülkerekedett, senki sem mert kiállni ellene az egyetlen, bizonyos Hans Dollingeren kívül, aki a kereszt erejének köszönhetően le is győzte magyar ellenfelét: „...a Krisztus születése utáni évek sorában a 924. következett, amikor a birodalom élére Szász Henrik herceg lépett, akit latinul Auceps-nek azaz Madarásznak neveztek, és császárrá választottak. Ő rendeztette meg a 930. évben Regensburgban a párviadalt, vagyis küzdelmet Dollinger és a török között ... (Itt következik) ama lovagi küzdelemnek leírása, amelyben Hans Dollinger, egy nemes nemzetségből származó regensburgi polgár és tanácsos egy szaracénnal vívott, szerencsésen legyőzve azt.

Az Urunk és Üdvözítőnk születése utáni 929. esztendő körül az az idő tájt még avaroknak, vagy hunoknak nevezett pogány magyarok – éppoly szörny-népség, mint a szkíták, poroszok, tatárok, szarmaták és vendek –, miként azt VII. Lajos császár uralkodása alatt a 909. évtől kezdve gyakran megtették, Magyarországról Ausztrián és Bajorországon keresztül Németországra törtek, fosztogattak, raboltak, gyűjtogattak, pusztítottak és a kereszté-

¹⁵ Jahn – Lankes – Petz – Brockhoff, 2001. 96. o.

¹⁶ A név lehetséges értelmezései: draco, azaz sárkány, vagy Graecus, az Artur-mondakör Caradocja, vagy éppen Vergilius Cocusa, vagy a vandál király Chrocus, Krakkó város névadója. V. ö. Göller – Wurster, 1980. 43. o.; vagy a magyar „harka” méltóságnév, amint azt Kunstmann, 1992. javasolta.

¹⁷ Göller – Wurster, 1980. 11–26. o. A Dollingerekre: a XIII. században a legjelentősebb alakjuk Engelhard von Tollingen, aki 1259–1261-ig eichstätti püspök. Ruger I. 1312 óta fordul elő a regensburgi forrásokban, a városi vezetőréteg tagjai között. Göller – Wurster, 1980. 18–19. o. A Dollinger-énekre és mondára lásd még Verfasserlexikon, 1977. Bd. VII., F. Schanze szócikke, 1094–1095. o. és Archiv für deutsches Altertum. Anzeiger, 113. (1984.) 25–29. o. (ez utóbbit nem tudtuk elérni).

¹⁸ V. ö. Widukind, I. 32.

nyeket örök szolgaságra vetették. Hozzájuk hasonlóan a magyarok a Madarásznak nevezett Henrik császár ellen vonultak, de mivel a császár túlságosan gyenge volt, kénytelen volt 9 évre békét kötni velük, és éves adót fizetni nekik. A békekötésre Regensburgban került sor. Ekkor esett meg, hogy [megjelent] a hunok közül egy előkelő, hatalmas és erős férfiú, név szerint Craco, kinek magassága a 10 lábat is elérte – akár szaracén földinek is lehetett volna gondolni –, jó lovas és bajvivó, félelmetes varázsló, aki már régóta vágyott arra, hogy a keresztény császári udvarban olyan lovagra találjon, aki megküzdene, megvívna és lándzsát törne vele. Szemfényvesztés és varázsereje segítségével számos alkalommal összesen negyven lovagot terített le, olyan riadalmat okozva ezzel a császári nép soraiban, hogy többé senki sem merészelt szembe szállni ezzel a pogánnyal. Emiatt azután a császár már-már szégyenkezni kezdett, a nevezett pogány pedig ezalatt újfent a városba lovagolt, s azt követelte, hogy egyszerre hárman álljanak ki ellene. Akkoriban egy előkelő, gazdag polgár és tanácsos, név szerint Hans Dollinger, felségstíling bűne miatt fogságban sínylődött, s kapóra jött neki a pogányról szóló hihetetlen történet. Tudtul adta a császárnak, hogy amennyiben Ófelségétől kegyelmet kap, életét is kockára teszi, hogy megmentse a császár becsületét s egymaga megküzd lovon a pogánnyal...”¹⁹

A viszonylag korai eredet mellett szólnak a Dollinger-féle szobrokról született mai elemzések tanúságai. A Dollinger-ház az 1273. évi tűzvész után épült, a szobrok az 1290-es évekre datálhatók, a Manessische Liederhandschrift alapján 1280 és 1320 közé. A történeti megfontolások is nagy súllyal esnek a latba. Regensburg 1245 után biztosította véglegesen birodalmi városi rangját, s az elkövetkező évtizedek politikai válsága (a pápa, a császár, a bajor herceg, a regensburgi püspök és a városi polgárok viszályai) jó alkalmat kínáltak a városi polgárságnak a városi történeti mondák felkarolására és népszerűsítésére.²⁰ Mindez egybevág a mauerkircheni szobrokon látható viseletből levonható következtetésekkel is. A stíluskritika, valamint a fegyverzet vizsgálata alapján az 1300-as évek elejére, történelmi megfontolások alapján mindenképpen 1377 előttre datálhatjuk a szobrokat. A szobrokból a leírások és a gipszmásolat alapján Madarász Henrik királyt, a párviadalban részt vett Dollingert és Cracót, valamint Szent Oswaldot ismerhetjük fel.²¹

Madarász Henrik kiemelkedő szerepét is a Dollingerlied alapján magyarázhatjuk. Aventinus természetesen tisztában volt a kronológiával, s Henrik király helyett, aki akkor már halott volt, helyesen, Henrik bajor hercegről szólt. Itt jegyezzük meg, hogy Aventinus – ezúttal jó érzékkel – nem tulajdonított történeti értéket a Dollinger-mondának.²² Henrik király, mint a merseburgi győztes, persze valóban szerepelhetett a hagyományban. A magyarok feletti számos győzelem emlékezete azonban az évszázadok során olyannyira összemosódott hogy a XV. századra a merseburgi csata helyszínéként egyes forrásokban Regensburg jelent meg.²³ A magyar történeti forrásokban, nevezetesen Kézai krónikájának a Regensburg közelében lévő Burg Abbach melletti csatáról szóló részében is, a helyi német hagyomány emlékét láthatjuk. Nem alaptalan a feltételezés, hogy Aventinus munkájába esetleg Kézai, vagy egy Kézait használó magyar krónika alapján került a törté-

¹⁹ A fordítás a *Göller – Wurster*, 1980. 73–75. oldalon közölt szöveg alapján. A szövegközlés forrása: Archiv des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg. Ms. R 15., 89–96. o.

²⁰ *Reitzenstein*, 1966. 61–80. o.

²¹ *Göller*, 1982. 305–323. o.

²² Aventinus SW, 1831. I. 232. o. Idézi *Göller – Wurster*, 1980. 41. o.

²³ *Waitz*, 1837. 190. o.

A mauerkircheni szobrok megmaradt töredéke: nagy sisak

említett IV. Ekkehard pedig a magyarok elleni harcban Szent Ulrich és I. Henrik személyét hozta – szintén tévesen – kapcsolatba egymással.²⁷ A XIII. században, Habsburg I. Rudolf trónra kerülése idején, ismét I. Henrik személye merült fel párhuzamként. A Lohengrin költője az 1280-as években azután máig hatóan emelte Henrik alakját a hősmondák világába. A Lohengrin-mondában Henrik a magyarok feletti győzelem után éppen Regensburgba vonul: „der (künic) von Rom mit siner maht zocht wider dan gein Regensburg, da wart er schon empfangen.” Az említett Dollinger-ház szobra Henriket már sólyommal a kezén ábrázolja, amint a Dollinger ős és a pogány párharcát szemléli. Az ilyen és ehhez hasonló, párviadalokat leíró történetek a korban már jól ismertek voltak. Efféle történetet örökített meg sankt-galleni IV. Ekkehard (980 körül–1060) Konrad Kurzbold

net, avagy éppen a magyar krónikás hitelesítette egy esetleges helyi, abbachi vagy regensburgi, magyarok feletti, kalandozaskorabeli győzelem hagyományát. Maga Aventinus egyébként II. Henrik szülőhelyét is Abbachba helyezte.²⁴ A helyi emlékezet mellett az események és személyek kiválasztásában nagy szerep jutott a Birodalom élén bekövetkezett változásoknak, a Staufok XII. századi hatalomra kerülésének, amit már a kortársak is Madarász Henrik hatalomra kerüléséhez hasonlítottak, és így nagy érdeklődéssel fordultak Henrik alakja felé. A történetíró, Freisingi Ottó, Henrik királlyá választását egyenesen a Karolingok trónra kerüléséhez hasonlította.²⁵ Ennek az érdeklődésnek már megfogható bizonyítéka volt az 1150 körül Regensburgban keletkezett Kaiserchronik Henrik-képének, s különösen a magyarok elleni harcainak legendás elemekkel való kibővülése.²⁶ Ebben a forrásban bukkan fel először az égi beavatkozás motívuma: a pogány ellenség erejét vesztve áll ki a küzdelemre és marad természetesen alul. Egy korai, a XI. század második feléből származó forrás, a Chronicon Eberspergense a magyarok legyőzését egy Lech melletti csatában képzelte el, I. Henrik és I. Ottó közös vezérlete alatt. A már

²⁴ SRH I. 168. o.; Gesta Hungarorum, 1999. 90–91. o.

²⁵ Freisingi Ottó: Krónika VI. 17. in: *Gombos*: Catalogus, 3, No. 4121.

²⁶ Kaiserchronik 15772 skk. in *Gombos*: Catalogus, 2. No. 3264., 1372–1373. o.

²⁷ A merseburgi csata historiográfiájának és Henrik személyének a kapcsolatára máig alapvető Schröder, 1949. A Chronicon Eberspergense in: MGH SS XX. 9. skk. o.; Ekkehard in: MGH SS II. 75. skk. o.

grófról, I. Henrik unokatestvéréről, aki Nagy Ottó szolgálatában egy szláv óriást győzött le párharcbán. Mindezek alapján bizonyosnak tekinthető, hogy a 955. évi regensburgi helyi hagyomány mellett Henrik alakja volt az, ami körül kialakult és kiteljesedett egy magyarok elleni harcait megörökítő mondakör, amelybe elsőként Hans Dollinger került bele, majd később Rasso gróf.²⁸

A Dollinger-ház szoborcsoportjának a viadal résztvevői és Henrik mellett volt még egy alakja, Szent Oswald, akinek 2,2 méteres faszobra a regensburgi Városi Múzeumban tekinthető meg. Az angol szent alakja és Beda által megörökített legendája a skót szerzetesek révén ismert volt német földön, és a XII. századi Regensburgban is bizonyítható.²⁹ A legenda érdekességét az adja, hogy Oswald királynak a pogány britek feletti győzelmét írja le, amit a király annak köszönhetett, hogy a denisesburni csata előtt keresztet állított fel a csatatéren. Igen valószínű, hogy az Oswald-legenda kereszt-motívumának – a klasszikus, Milvius hídi kereszt-legendán túl – közvetlen hatása lehetett a német Ulrich- és Rasso-legendák csatadöntő kereszt-motívummal való bővülésére. A Dollingerlied tanúsága szerint is Madarász I. Henrik király a párviadal után keresztet állított a párviadalnak állítólag helyszínt adó Haidplatzen. A szentek divatjának változása nyomán a niedermünsteri faliképek Dollinger-monda ábrázolásain Szent Oswald helyett azonban Szent Erhardot találjuk.

A történeti monda kialakulásnak lehetséges történelmi gyökerei rendkívüli módon izgatják a kutatókat. E fejtegetések középpontjában annak eldöntése áll, hogy lehetséges-e a történeti hagyomány folyamatossága a délnémet térségben a X. és XIV. század között, amikor is először az írásos említések születtek meg, majd megformázhatták az azóta elpusztult lovasszobrokat. Ha a Dollinger-szobrok valóban korábbiak, akkor a X. és XIII. század közötti folyamatosság a kérdés. Magyar részről legutóbb Kristó Gyula tette közé fejtegetését, ami a Botond-monda és a Craco-monda közötti nagyfokú hasonlóságon alapul.³⁰ Valóban, a két nagy ellenség közötti vetélkedés párharcra való leszűkítése, a kihívó rémisztő termete, arcátlansága, s a gyengébb váratlan győzelme, mind a hasonlóságok közé tartozik. E hasonlóságok már olyan nagy számúak, hogy erősen felvetik a vándor-motívumok felhasználásának gyanúját. A különbség is figyelemre méltó azonban, nevezetesen, hogy német földön már szinte a X. századtól komoly írásbeliség állt folyamatosan az írástudók rendelkezésére, amiből bármikor meríthettek történeti adatokat. Ilyen értelemben a regensburgi akasztás, a kalandozók elleni számtalan kudarc és siker évkönyvekben, krónikákban feljegyzett emlékezete élő maradhatott, s inkább a hangsúlyok eltolódásáról, a lokálpatrióta szemlélet térnyeréséről lehet beszélni. Az akasztás helyszínét

²⁸ MGH SS II. 104. o.: „Multa sunt, quae de illo concinnatur et canuntur, quae, quia ad nos redeundum est, praeterimus, nisi quod provocatorem Sclavum, gigantea molis hominem, e castro regis prorumpens, novus David lancea pro lapide straverat.”

²⁹ Göller – Wurster, 1980. 30–32. o. A legendának ismert egy XII. század végi regensburgi másolata. Dobozy, 1986. 352–362. o. erősen hangsúlyozza, hogy a XII. században a kereszties eszmekört a német költészetben a királyi ideológia egyik forrásának tekintették, s ez igaz a Rolandsliedre éppúgy, mint az Orendelre. Regensburg pedig megkülönböztetett helyet foglal el a német kereszties hagyományban, hiszen a szárazföldi úton a keresztiesek érintették a várost, különösen a második és harmadik hadjárat idején. Ez indokolhatja a northumbriai király, Oswald egyházi tiszteletének a meghonosodását, s gyors népszerűvé válását, aki képzeletbeli keresztiesként maga is a keresztiesek védőszentjévé válhatott.

³⁰ Kristó, 1998, 31–35. o.

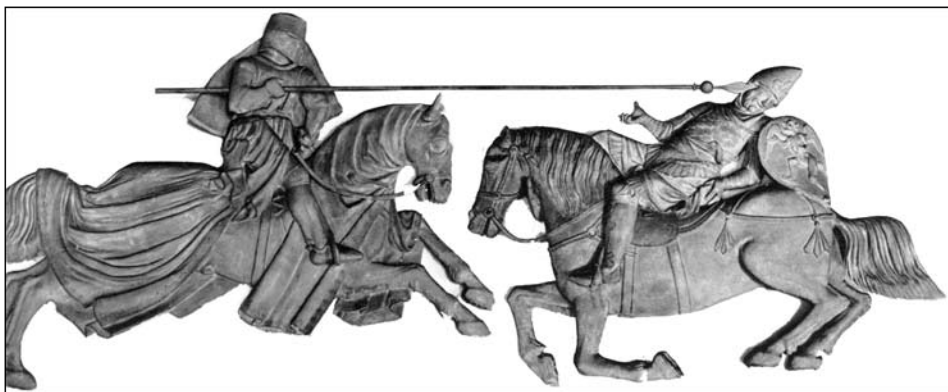
az újkorban a Hunneplatzen keresték. Az, hogy Regensburg városa Augsburg rovására magának vitatta a magyarok feletti győzelem dicsőségét, könnyen elképzelhető. Ehhez magától értetődően használhattak fel vándormotívumokat, persze, a XII–XIII. századtól akár a Botond-mondát is olvashatták a magyar krónikákban. A város felértékelődésének, a történeti valóság átalakításának mindenestre már jókora időbeli távolságban kellett megtörténnie, s valószínűleg 1200 körülre meg is történt, és nem kétséges, hogy valami szerepet a keresztes háborúk szellemének XII. századi újjászületése is játszott benne. Ehhez nem feltétlenül szükséges a Dollingerek nevét a Luitpoldingerekéből eredeztetni, mint ahogyan a „Craco” nevet sem a „harká”-ból.³¹ Kunstmann egyébként a Dollinger-történetben emlegetett felségsértést Gonosz Arnulf I. Konrád elleni lázadásával hozza összefüggésbe, majd pedig Henrik bajor herceg lázadásával testvére, I. Ottó ellen (annak első házasságából származó fiával, Liudolf-fal szövetségben), ami 954-ben Regensburg Ottóval szembeni fegyveres védelmében érte el a csúcspontját. Ez utóbbi egyébként szellemes, és jól illik a történeti adatok Bulcsújához, még ha ez esetben a folyamatosság igazolása szinte lehetetlen is. Meghatározó ugyanakkor Madarász I. Henrik alakja, akibe több bajor Henrik figurája is beleolvadt. Tudós kiegészítésnek tűnik a 948-as évszám, ami körül az évkönyvekben valóban találhattak tudósítást magyarok elleni bajor katonai sikerekről. Templo-mokban elhelyezett fegyverzetek még inkább támogatást adhattak a mondanaképződéséhez, miként például Dollinger páncélját a XVI. század elejéig Neumünsterben, a történetben is említett I. Henrik herceg temetkezési helyén lehetett megtekinteni.

A Rasso-monda kapcsolódása a lovagi tornák hagyományához

A lovagi párharc motívumának megjelenése Henrik környezetében jó alkalmat kínált arra, hogy a német király a XVI. századi német tornakönyvek állandó szereplője legyen. A kutatás szerint Henrik először a XV. századi Conrad Bote Chronicon picturatumában jelenik meg a tornajátékok német földi meghonosítójaként.³² A tornakönyvek az alapítás magyar vonatkozásait is hangsúlyozzák. Matthäus Schwarz Trachtenbuchjában 1518-ból a német király, I. Henrik és vezére, Rasso szobrai a következő felirattal maradtak fenn: „di gestaltt kaiser hainrichs ein phaltzgraf bey rein, Bairn vnd saxon hertzog gwöst im 948. iar wider die vnglaubigen hunos vlgaros vnd walachos gestriten, diser hat den saxon francken Bairn Schwaben den Turnier geben, sein Sun Ott ward kaiser nach im...” azaz „Henrik császár a 948. évben a hitetlen hunok, bolgárok és vlachok ellen harcolt, ő adta a szászóknak, frankoknak, bajoroknak, sváboknak a lovagi tornát, utána pedig fia, Ottó lett a császár...”; Rassóról: „diser was des entgögen kaisers feldhaubtman, sind Baid in saxon also gossen...” azaz „ő volt az említett császár fővezére, mindkettejüket kőbe vészték...” E felfogás dél-német területen általánosan elterjedt volt: Madarász Henrik német király a magyarok feletti győzelme emlékére hirdette meg az első lovagi tornát, 938/939-ben, Magdeburgban. Henrik lovagitorna-alapító szerepkörével a Dollinger-ház feliratainak XVI. századi szö-

³¹ Kunstmann, 1992. 93–107. o. Az írást különlenyomatként Kristó Gyula szívésségéből használhattam, aki a szerző nézeteivel megismertette a magyar közvéleményt.

³² Idézi Waitz, 1837. 74., 195. o., Göller – Wurster, 1980. 39. o. A 933. évi német győzelmet az egyszerűség kedvéért merseburgi csataként említjük, noha a német szövegekben többféle néven fordul elő.

A Dollingerhausban látható jelenet (gipszmásolat, 1889.)

vege is kiegészül. Ruxner tornakönyvében Henrik útja a győzelem után ezért vezet először Mauerkirchenbe, s csak legvégül Magdeburgba.

Henrik lovagi tornákkal kapcsolatos szerepének gyökerei minden bizonnyal Widukind híradására vezethetők vissza, aki a merseburgi (riadei) nagy győzelem után elmeséli, hogy Henrik király kedvelte a harci játékokat és személyesen is részt vett bennük. Ezeknek persze semmi közük nem volt a későbbi lovagi tornákhoz, de a középkori historizáló szemlélet ez különösebben nem zavarhatta. Az európai szépirodalomban a XII–XIII. század óta tűntek fel a lovagi tornák megalapítójára vonatkozó ötletek. Így Geoffrey of Monmouth az „Angol királyok történetében” (IX. 14.) félreérthetetlenül utal a legendás Artúr lovagi tornáira, amiket azután Chrétien de Troyes és René király művei csak még ismeretbé tettek. A Huon de Bordeaux (1216–1226) szerzője, másokkal együtt, Nagy Sándor-nak, Tours vidékén Geoffroy de Preuillynek tulajdonították az első tornákat. A Henrik és kísérete körüli legendák kialakulásának egyik mozgatórugója nyilván az ilyen típusú irodalmi vetélkedésben kereshető.³³

Henrik és Rasso ábrázolásai nem véletlenül jelentek meg a tornakönyvekben, így a fiatalabb Ludwig von Eyb Tornakönyvében, 1519-ből,³⁴ a Fuggerek címereskönyvében 1550 körülről, vagy Georg Ruxner rendkívül népszerű tornakönyvében, 1530-ból. A Dollinger-és Rasso-szobrok szépen bizonyítják, hogy az 1300-as évekre a délnémet városokban az udvari, lovagi szemlélet terjedése összekapcsolódott a németeknek a kalandozó magyarok felett aratott győzelmével.³⁵

³³ Widukindra: *Bumke*, 1986 342–343. o. Widukind, I, 38.: „In exercitiis quoque ludi tanta eminentia superabat omnes, ut terrorem caeteris ostentaret.” Arthurra: *Nickel*, 1988. 214–215. o.; *Mölk*, 1985. 167–169. o. G. Ruxner 1530-as tornakönyve az első magdeburgi tornát 938-ra teszi, v. ö *Jackson*, 1986. 50–51. o.

³⁴ Kiadása: *Turnierbuch*, 1986. 31. o. E helyre lásd *Veszprémy*, 1989.2. 545. o.; *Störmer*, 1972. 946–971. o.

³⁵ V. ö. *Göller – Wurster*, 1980. 39. o.

Összegzés

A rendkívül gyér források alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk a legenda-alakulását: Amperwörth monostorával kapcsolatban a népi tisztelet és emlékezet tartotta fenn a Rasso nevet, amely – ma már bizonytalan indítékból – a XIII. század közepére vált egyházilag is elfogadottá, s vették be a monostori nekrológiumba. A legenda bővülésének kronológiájában fontos határkö az andechsi ereklyék feltalálásának 1388. évi dátuma. Az ezt követően született magyarázó történeti feljegyzések már összekapcsolják Rasso személyét a magyarok elleni harccal, de még nyoma sincs bennük annak, hogy ezt az eseményt a 940-es évek egyik bajorországi hadieseményével hoznák kapcsolatba. Ez egyúttal azt is bizonyítja, hogy a Rasso-monda azon része, ami a Henrik oldalán való bajorföldi hadvezéri tevékenységére vonatkozik, nem egyházi eredetű.

A Rasso-féle kereszt-ereklye ugyanakkor azért is tanulságos, mivel Szent Ulrich tiszteletébe is bekerült az augsburgi csatában győzelmet biztosító, angyalok által hozott szent kereszt. Ulrich esetében is a XIV. századból származnak az első datálható források, akkortól tudunk először a püspök győzelmi keresztjéről (*crux victorialis*). Tud róla az 1456-os latin nyelvű Meisterlin-féle krónika is, aminek feltételezett forrása Berno 1020 körüli Ulrich-életírásának egy interpolált kézírata, bár abban még nem szerepel a kereszt-motívum. Rasso magyarok elleni hadvezéri szerepkörének eredetét a Dollinger-mondára, illetve azzal közös forrásra vezetnénk vissza, melynek középpontjában a szász dinasztia első királya, Henrik állott.³⁶

A történet kialakulására kimondatlanul is hathatott a délnémet térségben jól ismert augsburgi Ulrich-történet, s azt imitálva, vagy esetleg éppen azzal rivalizálva is törekedtek egy helyi öntudatot adó, zárandokseregeket vonzó történeti személyiség megalkotására.³⁷ E folyamatra nyilván ösztönzőleg hatott először a kereszties háborúk eszmeköre, majd annak meggyengülése után a törökök közeledése a birodalmi határokhoz (a mauerkircheni vitéz pajzsán családi címer helyett csak egy kereszt látható), s általában a lovagi tornáknak a délnémet városokban való meghonosodása.³⁸ E folyamatban nagy szerep jutott annak a XVI. századra elterjedt nézetnek, hogy I. Henrik német király a magyarok feletti győzelme emlékére alapította meg a lovagi tornajátékot. Árulkodónak érezzük, hogy e győzelmet nem a merseburgi (riadei) csatához kötötték, mivel az nem bajor földön esett meg, s nem a bajorok dicsőségét emelte. Ezzel szemben az *Annales*ekből a magyarok feletti 948. évi, bajor győzelemre esett a választásuk.

Ha Reitzenstein általunk elfogadott fegyvertörténeti elemzései igazak, s az I. Henriket és vitézét ábrázoló szobrok az 1300-as évek elejéről származnak, akkor az 1518-as Trachtenbuch, illetve Aventinus kétségbevonhatatlan 1521. évi lejegyzéséig bőven volt

³⁶ Müller, 1991. 21. o.; Haupt, 1955. 45., 46., 113. o. Berno szövege magyarokra vonatkozó részének kiadása (PL 142.), közli Wolf, 1967. 82. o.

³⁷ Feltűnő, és semmiképpen sem a véletlenen alapuló hasonlóságot, időbeli egybeesést mutat az Ulrich és Rasso, mint a magyarok feletti győzelemért közbenjáró szentek iránti figyelem megélnkülése. Ulrich ilyen szerepét a XV. század második felének krónikái (pl. Ulrich Sigmund Meisterlin, 1456.) emelik ki elsőként, legkorábbi képzőművészeti ábrázolásai pedig éppen e krónikához kapcsolódnak. Ebben nyilván a törökök közeledése játszott szerepet. Az Ulrich-tiszteletéről röviden *Veszprémy*, 1987–1988. 3–4. o. A XV–XVI. századra a Dollinger-monda és -ének pogánya is török lesz.

³⁸ V. ö. Zotz, 1985. 450–499. o.

idő arra, hogy a Henrik mellett álló vitéz Rasso gróffal azonosuljon. E folyamatot példázza a Dollinger-monda is, amelyben a Dollingerek egyik őse válik Henrik vitézévé.

Alakja így több szálon is kapcsolatba kerülhetett a magyarokkal. Az 1388. évi ereklyefeltalálást követő történeti feljegyzések szerint az egyházi hagyomány keretében is megpróbálták alakját – talán az Andechs-Merániak ismert magyarországi kapcsolatai miatt is – a magyar történelemmel összefüggésbe hozni, ez azonban lényegesen eltért a világi szövegek Rasso-képétől, s a későbbiekben nem is vált meghatározóvá. A világi szemléletet a lovagi tornakönyvekben, illetve az Aventinusnál olvasható változat jellemezte, ami Henrik király, illetve herceg oldalán találta meg neki a magyarok elleni 948. évi csatában aktívan harcoló, a csatadöntő égi közbenjárást kieszközlő szerepét. A tornakönyvek tanúsága szerint eredetileg ez a hagyomány is profán volt, s csak fokozatosan bővült a legendák egyházas motívumaival. A Henrik személyéhez kötődő, több szálon is kialakuló szóbeli hagyomány kirostálását végül is Aventinus végezte el. Az ő tekintélye emelte be Rassót az írott források világába, s az ő ítélete fosztotta meg ugyanettől Hans Dollingert, noha a két monda hasonló töről fakadt s hasonló módon is alakult a XVI. századig.

SZENT ISTVÁN FELÖVEZÉSÉRŐL¹

A probléma

Tóth Zoltán életművéből egy nem nagy horderejű, de annál jellemzőbb részletet emelünk ki és választottunk dolgozatunk tárgyául. A címben jelzett téma jól mutatja Tóth Zoltán viszonyát a hadtörténelemhez: e részdiszciplinát nem a magyar történelem katonai vonatkozásainak a kigyűjtésében és újraelbeszélésében látta, hanem pontosan fordítva, a tárgyi emlékeanyagból, a hadtörténeti stúdiumokból levonható következtetéseket szembesítette a hazai történelem forrásanyagával. A szembesítés termékenynek és máig hatóan gondolatébresztőnek bizonyult, gondoljunk csak Botond-tanulmányának a korai magyar buzogányhasználatból, vagy a kigyópusztai csatról szóló írásának a sisakformákból és a lovagi fegyverzetből kiinduló fejtegetéseire. Mindezt azzal a filológiai érzékkel és érzékenységgel tette, ami írásait általában jellemezte.

A hadtörténelmet segédtudománynak is tekintette, amely módszereivel, a hadviselés emlékeanyagának, szokásainak, mentalitásának történetisége, korhoz kötöttsége bemutatásával a magyar társadalom- és politikatörténet alakulását teszi pontosabban értelmezhetőbbé és datálhatóbbá. E módszerek alkalmazása vezette el a karddal való felövezés kérdéséhez, amit azonban csak két, 1933-ban megjelent tanulmányának lábjegyzeteiben érintett. Nem érezte szükségesnek érvelése kifejtését, talán mert úgy vélte, megjegyzése elégséges a probléma tisztázására. Nem így történt, a szakirodalom nem hasznosította kellőképpen ezt az eredményt. A kérdés újratárgyalását nem csak az évforduló, hanem az utóbbi évtizedeknek a felövezésre vonatkozó nagyszámú külföldi publikációja is indokolja. Kérdés, hogy ezek alapján kell-e módosítanunk a szerző több mint ötven éves véleményén?

A XIV. századi krónikakompozíció Szent István korával foglalkozó fejezetei közül háromban is előfordul a felövezés, közülük két említés közvetlenül a királlyal kapcsolatos. Elsőként a 41. fejezetben, Hont és Pázmány nemzetségéről szólva: „Azokban a napokban érkezett Hunt és Paznan is, akik a Goron folyóban teuton szokás szerint karddal övezték fel Szent István királyt.”² Majd a 64. fejezetben közel azonos szavakkal ismétli meg a krónika a történeteket: „Szent István azonban összehívta főembereit, és Szent Márton hitvalló közbenjárásával az isteni irgalom segítségével könyörgött. Azután seregét összegyűjtve az ellenség ellen indult, a Goron folyó mellett övezték fel először karddal, és

¹ A dolgozat rövidített változata a Tóth Zoltán emlékülésen (Régészeti és Művészettörténeti Társulat, 1988. november 29.) hangzott el.

² A krónikahelyeket az SRH I. kötetéből idézzük. 41. fejt., 297. o.: „Adierunt etiam istis diebus Hunt et Paznan, qui Sanctum Stephanum regem in flumine Goron gladio Theutonico more accinxerunt.” (Ford.: *Bellus Ibohya*, Budapest, 1986.)

A bényi templom

itt testőreiül két főembert állítottak, Huntot és Paznant.”³ A 66. fejezet a fehérvári egyháznak adományozott kiváltságok között tesz említést a felövezésről: „Egyebek között adott ennek az albai egyháznak néhány örök emlékezetre méltó ajándékot, mégpedig két racionálét, mindkettő szegélyébe hetvennégy márka értékű színtiszta arany beleszőve, meg drágakövek. Szent István király kérésére Szent Benedek, a római szentegyház pápája oly tekintélyes kiváltsággal is ékesítette ezeket, hogy aki misézés alkalmával magára ölti, törvényesen felkenheti, megkoronázhatja és karddal övezheti a királyt.”⁴ Ezeket az idézeteket kiegészítjük még a Kézai-krónika Hontról és Pázmányról szóló 78. fejezetével: „Ezután jött Hunt és Pázmány, két vér szerinti testvér, akik Sváborgból erednek. Ezek katonáikkal együtt Magyarországon át a tengeren túlra igyekeztek. Géza fejedelem visszatartotta őket, s később Szent István királyt a Garam

folyónál, német szokás szerint, lovagi karddal övezték fel.”⁵

Végezetül célszerűnek látszik a krónikakompozícióban említett másik királyi felövezést is az idézetek sorába iktatni (164. fejezet, az 1146. évi Lajta-menti csata előtt felövezik II. Gézát): „A király pedig egész seregével együtt az Istenbe vetette reményét, és miután elrendezte a csapatait, megindult ellenségei ellen. De a papok és leviták, az összes klerikusok, akik csak ott voltak »töredelmes lélekkel és megtört szívvel« könyörögtek a mi Urunk, Jézus Krisztus segítségéért... A királyt pedig karddal övezték fel, és az Úr fényessége megjelent fölötté, az isteni sugallattól »szíve azonnal megerősödött« és maga is erősebb lett, mint azelőtt volt, arca felderült, és fűgén indult a csatába.”⁶ E soroknak jelentőségét az adja, hogy Freisingi Ottó krónikájában ugyanennek az eseménynek megmaradt egy lényegre törőbb és a magyar krónikában leírtakat alátámasztó ismertetése: „...a király az említett síkon egy fatemplomhoz megy, ahol – mivel egészen addig gyer-

³ SRH 1. 64. fej., 313. o.: „Sanctus autem Stephanus convocatis proceribus suis per interventum beatissimi Martini confessoris divine misericordie imploravit auxilium. Postmodum vero congregato exercitu perrexit obviam hosti suo et ad annem Goron primitus accinctus est gladio ibique ad custodiam corporalis salutis sue duos principes Hunt et Paznan constituit.” (Ford.: *Bellus Ibolya*, Budapest, 1986.)

⁴ SRH 1. 66. fej., 316. o.: „...ut quicumque in celebrando missam eis uteretur, legitime posset regem iniungere, coronare et gladio accingere.” (Ford.: *Bellus Ibolya*, Budapest, 1986.) Thoroczkay, 2004. 413–432. o. a krónikás bejegyzést az 1250–1270-es évekre teszi.

⁵ SRH 1. 78. fej., 188–189. o. (Kézai): „...Qui detenti per ducem Geicham, tandem sanctum regem Stephanum in flumine Goron Teutonico more gladio militari accinxerunt.” (Ford.: *Bollók János*, Budapest, 1984.) A hely utóéletére lásd még Aventinus in: *Gombos*: Catalogus, 1. 357. o.

⁶ SRH 1. 164. fej., 454–455. o.: „...Rex autem accinctus est gladio et gloria Domini apparuit super eum...” (Ford.: *Bellus Ibolya*, Budapest, 1986.)

mekévei miatt nem avatták lovaggá – a püspökök, miután az erre rendelt egyházi áldásban részesítették, felövezik a fegyverekkel.”⁷

Ezután nézzük meg, hogyan foglalt állást Szent István felövezésével kapcsolatban a korábbi magyar szakirodalom. Először is Mátyás Flórián tanulmányrészletét érdemes megemlíteni, amely először érzekelte, hogy a felövezés krónikás hagyománya nem teljesen hihető. Ezt, máig elfogadott javaslatával, úgy módosította, hogy a felövezésre a Garam folyó helyett Esztergomban kerülhetett sor, hiszen az ünnepélyes aktushoz a kor szokása szerint templom és egyháziak jelenléte volt szükséges. A tévedésre a folyó és Esztergom német nevének (Gran) hasonló hangzása adott alkalmat.⁸ Ezt követően a hagyomány értékelése alig módosult. Elfogadta Marczali Henrik: „Az ifjú uralkodót, amint a háborúba indult, német kísérői felövezték a lovagi karddal, úgy mint ez a Henrikek és Ottóknál volt szokásban,”⁹ miként Pauler Gyula is máig klasszikus középkori magyar történeti monográfiájában tette.¹⁰ Ezt találjuk Bartoniek Emmának a magyar királykoronázásokat feldolgozó művében: „...tudjuk a Koppánnyal vívott csata előtt német lovagjai karddal öveztek, vagyis lovaggá avatták Istvánt.”¹¹

Az újabb történeti irodalomban Györffy György foglalkozott a kérdéssel „Koppány lázadása” c. tanulmányában, amire általában hivatkozni is szokás István felövezésével kapcsolatban.¹² Lényegi megállapításai a következők: e hagyomány a csata előtt szokásos, karddal való felövezés rítusával azonosítható. Erre korai példa az Adelbold II. Henrik vitájában szereplő eset, amikor a császár 1003-ban a szlávokkal vívott merseburgi csata előtt Szent Adrián kardját öltötte magára. – A felövezés a hagyománnyal ellentétben nem a csata alkalmából történhetett, hanem István fejedelemmé avatásához kapcsolódhatott. Ennek igazolására egy 1099-ből fennmaradt lengyelországi példát említ, illetve az I. Ottó 936. évi trónra lépéséhez kapcsolódó kardátadást, melyhez az utóbbi szöveget idézi: „Vedd ezt a kardot, hogy elűzzed Krisztus minden ellenségét, barbárokat és a rossz keresztényeket.” Összefoglalóan megállapítja, „hogy az 1000 körül gyakorolt kardszentelés egyformán részét képezte a csata előtti, a korral járó és a fejedelemavató karddal való felövezésnek”. További műveiben is ennek a szellemében írt a felövezésről.¹³ Így szerepel a Magyarország hadtörténetében, bár némi fenntartással megfogalmazva¹⁴ és Az Árpád-

⁷ Freisingi Ottó in: *Gombos: Catalogus*, 1768. o.: „Altera die rex in predicto campo ad quandam ligneam ecclesiam accedit, ibique ab episcopis – nam eo usque in puerilibus annis positus: nondum militem induerat – accepta sacerdotali benedictione ad hoc instituta armis accingitur.” (Eredeti kiadás. MGH SS. X. 369. o.) Magyar fordítása *Gombos*, 1913. 109. o. Györffy, 1970. 19. o.

⁸ Mátyás, 1894. 585–586. o. Rögtön hozzátesszük, a kéziratok mindegyike határozottan folyót (flumen) említ – a német krónikák Wasser-t. A középkori hagyomány tehát nem talált kivétlnivalót ebben. Ennek oka részben a csata előtti felövezéseknek a XII. század óta terjedő hagyományában, részben a II. Géza történeténél az 1146. évi Lajta menti csata krónikás leírásában keresendő, ahol, más szavakkal, hasonló aktust írnak le. Példaként említi Kasztíliai Szt. Ferdinánd király felövezését is (1219): „In regali monasterio prope Burgis celebrata missa a venerabili Mauritio Burgensi episcopo, et armis militaribus benedictis, ipse rex suscepto gladio ab altari, manu propria se accinxit cingulo militari.”

⁹ Marczali, 1895. 235. o.

¹⁰ Pauler, 1899. 1. 27. o.

¹¹ Bartoniek, 1939. 34. o.

¹² Györffy, 1970., lásd a 6. jegyzetet.

¹³ Györffy, 1977. (2.) 116. o.; Magyarország története, 1984. 1. 749. o. I. Ottó koronázására l. Schramm, 1969. 45. o.

¹⁴ Magyarország hadtörténete, 1984. A vonatkozó rész Borosy András munkája, 30. o.

kor háborúi c. kötetben: „A csatába indulás előtt Esztergomban – német szokás szerint – karddal övezték fel, vagyis felnőtte avatták, alkalmassá nyilvánították a fegyveres harcra.”¹⁵

A felsorolásból egyedül Tóth Zoltán nevét hagytuk ki, aki számos tanulmányában foglalkozott a felövezéssel és szembe helyezkedett a szakirodalomban mindmáig uralkodó nézettel. Vegyük sorba az érveit. Álláspontjára a szerző a magyar királylándzsa történetének nyomozása során jutott. 1933-ban két tanulmányában is érintette a felövezés problémáját, közülük a német koronázási formulával foglalkozóban részletesebben.¹⁶ Nem tekinthető véletlennek, hogy az akkor már jőnévű kutató kétségbe merészelte vonni a hazai történeti hagyomány megdönthetetlennek tűnő állítását. Ezt az magyarázza, hogy az ő munkásságában egyesültek elsőként az egyetemes hadtörténetírás eredményei a középkori magyar történelem forrásainak elemzésével. A Zeitschrift für historische Waffenkunde 1919. évi kötetében jelent meg Wilhelm Erben máig sem felülmúlt összeállítása a felövezés történetéről.¹⁷

A felsorakoztatott példák alapján Tóth levonta a következőket: „...IV. Henrik előtt, tehát a lándzsa uralmi korszakára vonatkozóan, egyetlen igazolt fejedelmi kardszertartásról sem tudunk”, tudniillik I. (Nagy) Ottó koronázásától.¹⁸ Ez alapján nem tartja hitelesnek a krónikabeli kardfelövezést a Koppánnyal vívott sorsdöntő harc küszöbén. Ugyancsak Erben nyomán foglalkozott a felövezéshez kapcsolódó életkor kérdésével is. Ezek a fejtegetései azonban a Ranzanus-tanulmány második, máig kéziratban maradt részeként nem váltak közismertté.¹⁹ Felveti a kérdést, hogy a fejedelmi trónra kerülés alkalmából emlegetett „gyermeki-puer kor,” illetve a felövezés „elsőként” való jelzője között lehetett-e valamiféle kapcsolat. Megállapítja, hogy Erben listája alapján a fejedelmek esetében általában 15 év a korhatár, amikortól már nem „puer”-ek többé, hanem az „aetas perfecta” birtokába kerülnek. A hatalmat átvevő Szent István ezt a kort – születésének bármelyik hagyományát fogadjuk is el – jócskán meghaladta. Guilhiermoz alapján utal arra, hogy a középkori uralkodók hamarabb elérték nagykorúságukat, azaz fegyverképességüket, mint alattvalóik.²⁰ Végül a legendák, illetve a pannonhalmi alapítólevél – puer, pueritia – előfordulásaival foglalkozik, amiket az első királyunk epochalis évszámaiban megmutató középkeleti tudateltolódással magyaráz.

A felövezés

A kérdés ismételt felvetését elsősorban az indokolja, hogy az elmúlt évtizedekben sok és igen jó színvonalú tanulmány, monográfia született a felövezésről. Ezek hasznosítása, úgy véljük, fontos adalékot tud nyújtani az előbbieken összefoglalt vitához.²¹ A felövezéssel kapcsolatos bizonytalanságok forrása alapvetően terminológiai jellegű, hiszen szá-

¹⁵ Kristó, 1986. 49. o. Legutoljára Szegfű László: *Irodalomtörténet*, (1987–1988.) 332. o. Kurcz, 1988. 135. o. fogalmaz a legóvatosabban e kérdésben, ám az általa idézett s az Intelmek „cingulati” (SRH 2. 624. o.) helyére vonatkozó Tagányi-megfigyeléssel ő sem tudott mit kezdeni.)

¹⁶ Tóth, 1933. (1.) 536–545. o., Tóth, 1933. (2.) 481–517. o.

¹⁷ Erben, 1918–20. 105–167. o.

¹⁸ Tóth, 1933. (2.) 498. o., 15. jegyzet és Tóth, 1930. 187. o., 3. jegyzet.

¹⁹ Tóth, Ms. – közben megjelent a *Magyar Könyvszemle* és a *Századok* hasábjain.

²⁰ Tóth, Ms. 46. és 47. jegyzet. Hivatkozott mű: Guilhiermoz, 1902. 418–419., 421. o.

²¹ Van Winter, 1976. 1–92. o.; Flori, 1978. 247–278., 409–442. o.; Flori, 1979. 209–272. o.; Flori, 1985. (1.)

mos terminus (cingulum, miles, militia) a későantikvitástól folyamatosan használatban maradt, csak éppen társadalmi és jogi hátterük, jelentésük ment át komoly és a lényegét is érintő változásokon. Nem véletlen, hogy a témának számos tanulmányt és monográfiát szentelő Jean Flori 1986-ban még mindig úgy fogalmaz: „A felövezés a történelemnek még mindig egyik kevésbé ismert területe.”²²

Ha a terminológiai hasonlóságon túl valami tárgyi kapcsolatot is találni szeretnénk az antikvitás és a későközépkor között, akkor azt a katonai fogadalom, eskü tényében és az ahhoz kapcsolódó mentalitásban nevezhetjük meg. A katonai övet (cingulum militare) már a római jog is a római katona jelképének tekintette, ami tovább élt az egyházatyák, pl. Ágoston vagy a középkori jogászok, pl. Huguccio írásában. Egészen határozottan fogalmazott a kérdésben Philippus Harveng a XII. század második felében: minden egyes – klerikusi, szerzetesi, lovagi – rend karakterét és elnevezését a fogadalom (professio), magatartás (habitus) és öltözködés (vestitus) adja. S hozzátette, a kard viselése önmagában még nem tesz lovaggá, csak a katonai fogadalom által megerősítve.²³ Ennek a folytonosságnak a XII. század második felében a kortársak – úgy tűnik – már tudatában voltak. Petrus Blesensis egyik levelében így írt: „Egykoron a katonák az eskü kötelékével kötelezték magukat, hogy kiállnak a köztársaságért, a csatából nem menekülnek el s hogy saját életüknél a köz javát többre tartják. Ma azonban az újoncok kardjaikat az oltárról veszik el, hogy megfogadják: kardjukat azért vették magukhoz, hogy az Egyház fiai legyenek, a papság tiszteletére, a szegények oltalmára, a gonosztevők megbosszulására és a haza védelmezésére készek legyenek...”²⁴ E szókincs továbbélésében persze nem lebecsülendő szerepet játszott, hogy a Bibliában is számos helyen előfordult, és a koronázások, uralkodói áldások formájában a liturgiában már a Karoling-kortól helyet kapott.

A folyamatosság hangsúlyozása mellett most már fordítsuk figyelmünket a különbözőségekre. A leglényegesebb változás kétségkívül a lovagság kialakulása és megjelenése a XI. század végétől kezdve. E változás fő gerjesztője a keresztes háborúk eszmeköre volt: az egyház által megszentelt katonák és fegyverek felhasználása a szent háborúban. Carl Erdmann 1935-ben megjelent klasszikus munkája megbízhatóan mutatja be a folyamatot.²⁵ Ennek alapján a XI. század közepe-vége előtt a lovag, lovagság kifejezések használata nem szabatos, hiszen a későbbi értelemben vett lovagok ez időpont előtt nem is léteztek. (A nemzetközi szakirodalomban ugyan időről időre jelennek meg tanulmányok, amelyek ezt az időpontot korábbra próbálnák helyezni, de ezek végeredményben csak a lovagság előzményeihez nyújtanak újabb, és sokszor hasznos adalékokat.)²⁶ A követke-

201–226. o.; *Flori*, 1985. (2.) 330–349. o.; *Flori*, 1983.; *Flori*, 1986. Régebbi munkák közül: *Pietzner*, 1934. Flori monográfiáit ismertette *Borosy*, HK 1985. 931–932. o. és HK 1988. 155–157. o.

²² *Flori*, 1986. 81. o., 20. jegyzet.

²³ *Krüger*, 1984. 567–579. o., Philippus Harveningre: 569. o., Vegetius közvetítő szerepére: 571. o.

²⁴ Migne PL 207. col. 294. Idézi *Van Winter*, 1976. 76–77. o., 20. jegyzet: „Olim se iuramenti vinculo milites obligabant, quod starent pro reipublicae statu, quod in acie non fugerent, et quod vitae propriae utilitatem publicam praehaberenent. Sed et hodie tirones enses suos recipiunt de altari, ut profiteantur se filios Ecclesiae, atque ad honorem sacerdotii, ad tuitionem pauperum, ad vindictam malefactorum et patriae liberationem gladium accepisse...”

²⁵ *Erdmann*, 1935.

²⁶ Pl. *Leyser*, 1984. 449–565. o., 22. jegyzet.

Felövezési jelenet

zókben tárgyalt probléma lényege az, hogy már a lovagság megjelenése előtti századokban is találunk egyházi fegyveráldásokat és egyházi segédlettel történt felövezéseket.

A szakirodalom azonban éles különbséget tesz a lovagkor előtti és utáni felövezések között. Ez a francia nyelvben még terminológiailag is elválhat: az előbbi a „remise d’arme”, míg az utóbbi az „adoubement”. A XI. század előtti említések jellemzői, hogy rendkívül ritkák és kivétel nélkül uralkodókra, királyokra, hercegekre vonatkoznak. Már több az olyan említés, amikor koronázási szertartáshoz kapcsolódnak. Kopasz Károlyt apja 838-ban, 13 éves korában övezte fel férfihoz illő fegyverekkel és átadta neki királysága egy részét. Az aktus itt nem más, mint a hatalomból való részesítés szimbóluma.²⁷ Megjegyzendő, hogy a „cingulum militare”-nak, egy korábbi jelentéskörét átörökítve, már tágabb társadalmi rétegek esetében használva, fennmaradt „közszolgálat, világi hivatal” jelentése is, amit pl. a 850. évi páviai zsinat bizonyít.²⁸

Ami a XI. századi eseteket illeti, a lovagkor előtt a korábbiakhoz hasonló volt a helyzet, felövezés ugyanis csak a társadalom legelőkelőbbjeinek jutott osztályrészéül, hercegek koronázásakor, a tényleges uralkodás megkezdésekor vagy még trónra lépésük előtt, a hatalom jó előre való biztosításaként. Ami a kronológiát illeti, az első igazolt eset IV. Henrik 1065-ös felövezése (trónra kerülésekor még csak hatéves volt).²⁹ A további említések, így a türingiai gróf fiának 1039. évi felövezése, mind későbbi lejegyzéseken alapulnak, a felhozott példa esetében a XII. század közepéről.³⁰ Még érdekesebb a XI. századi fegy-

²⁷ *Flori*, 1986. 45. o., 20. jegyzet.

²⁸ *Flori*, 1986. 47. o.

²⁹ *Flori*, 1986. 57. o.

³⁰ *Flori*, 1986. 72. o.

veráldások eredete. Ezek a fő bizonyítékai annak, hogy a lovagi ideológia és a lovagokkal szembeni elvárások forrásai a koronázási ordók, az uralkodók személyével és fegyvereivel kapcsolatos könyörgések, imádságok, áldások között keresendők. Bizonyítékai annak, hogy ezek esetében a szövegek vulgarizálódása játszódott le a századok során, s a hatalom csúcsaitól lefelé haladva a felővezés a személyek egyre szélesebb körének jutott osztályrészüül. Ezek forrásai sokszor VIII. század végi liturgikus szövegekre mennek vissza. A XI. század végéről származó, cambrai-i eredetű ordo szövege pedig, az egyház védelmezőjének címezve, már e könyörgéseknek és áldásoknak a kialakuló lovagság felé való terjedését igazolja.³¹

Az említett listák alapján számos szempontból lehet vizsgálni a felővezésre vonatkozó adatokat. Most csak három megközelítésre térünk ki. W. Erben megállapítása a felővezetetek korára vonatkozóan továbbra is helytállóan tűnik. Erre ugyan a legkülönbözőbb életkorban került sor (számos tényező meggyorsíthatta), átlagban mégis a tizenötödik életév körüli időszak volt a leggyakoribb, lehetőség szerint közelebb a tizenötödikhez, mint a huszadikhoz.³² A felővezést végzők személyét és a helyszínt az aktus ünnepélyessége kapcsolta össze. Pontosan azért, mert az aktus szoros kapcsolatban állt a trónutódlással, így az állami szimbolikával. Általában az udvar, az ország előkelőinek jelenlétében, lehetőség szerint valamely nagyobb egyházi ünnephez (leginkább pünkösdhöz) kapcsolódva történt. Az elmondottak értelmében az egyház részvétele valamilyen módon mindenképpen megnyilvánult, vagy a helyszín, vagy egy előzetes áldás, vagy éppen a felővező személye révén. Magát a felővezést általában a hatalmat gyakorló személy, így a herceg apja végezte, esetleg valamely előkelő rokon.³³

Ezek alapján vegyük sorba még egyszer az István király felővezésére vonatkozó adatokat, amelyek a fentiekkel egyetlen szempontból sem egyeznek:

- mert a 936 és 1065 közötti időszakról továbbra sincsen kortárs lejegyzésű adat birodalmi felővezésről, ami kérdésessé teszi a „teuton szokás” kitélt,³⁴

- mert a X–XI. században példátlan lett volna, hogy egy uralkodót vazallusai övezzenek fel, azaz hogy ők részeltessék a hatalomból,

- nem volt szokásos, hogy az aktus ne az apa életében, s a legünnepélyesebb formák között történjék,

- mert példátlan, hogy az egyházi részvételre semmilyen megjegyzés ne történjék, amikor pedig az a szertartás lényegi része volt és annak ideológiai alapját adta,

- mert ellentmond István esetleges nagykorúsága alkalmából való felővezésének, hiszen már jóval idősebb volt a szokásos kornál, végezetül

- mert a koronázási szertartáshoz sem tartozhatott, amint azt már többen kimutatták, illetve valószínűsítették.³⁵ A krónikakompozíció 66. fejezetében való megemlítése már csak ezért is későbbi betoldás.

³¹ *Flori*, 1986. 81–111. o. A folyamatra utaltunk már korábbi cikkünkben: *Veszprém*, 1987. 751. o.

³² Az irodalomban közölt példákból egyértelműen kiderül.

³³ Részletesen *Flori*, 1985. (1.) 214–227. o., 20. jegyzet.

³⁴ Ennek okát Tóth Zoltán a lándzsa, mint uralkodói jelvény befolyásában látja: *Tóth*, 1933. (1.) és *Tóth*, 1933. (2.)

³⁵ *Tóth*, 1930. 130–131. o.; *Tóth*, 1942. 66–67., 82–83. o.; *Gerics*, 1984. (1.) 243–254. o.

Összefoglalva megállapítható, hogy a szakirodalom³⁶ – amennyiben a szerzőknek egyáltalán tudomásuk volt róla – megalapozottan hagyta ki a felsorolásokból a Szent István felővezésére vonatkozó szöveghelyet, noha a II. Gézára vonatkozót számon tartja.³⁷ Véleményünk megegyezik az övéikkel: II. Géza esetében valóban egy lovagi felővezés hiteles lejegyzésével van dolgunk. Ugyanakkor Istvánnak a fejedelmi trónra való jutásához kapcsolódó szertartásról szinte semmit sem tudunk, csak találgathatunk, de semmi esetre sem a krónikakompozíció 41. és 64. fejezeteinek a felővezésére vonatkozó részei alapján. Előadásunk egyúttal azt is bizonyítja, hogy a németek iránti részrehajlással nem ritkán megvádolt Tóth Zoltán a sokáig érinthetetlennek tekintett Szent István-hagyományból – ha a forráskritika úgy kívánta – a „legnémetebb” szöveghelyek kirostálására is kész volt.

Részletkérdések

A „Koppány lázadása” című tanulmánynak a felővezésre vonatkozó részében a vizsgált krónikarészlet hitelességét támogató bizonyítékok között a legfontosabb Szent Henrik legendája, hiszen ez esetben egy 1000 körüli, kortárs párhuzam hiteles lejegyzése volna a kezünkben. Nem tanulságok nélküli beleolvasnunk a legenda szövegkiadásába.³⁸ Először is feltűnik, hogy nem az idézett tanulmányban szereplő Adalbold a legenda szerzője, hanem Bambergi Adalbert. Ez a hitelesség szempontjából nem kis jelentőségű tény, mivel Adalbold (970–1026) 1007 körül II. Henrik kancelláriájának notáriusa volt; Adalbert azonban, 1170 és 1180 körüli említések alapján, a XII. század második felében élt.³⁹ (A legendarészletben szereplő ütközetet egyébként a szakirodalom inkább 1004-re teszi.)⁴⁰ Adalbert szövegét már a kiadó, G. Waitz sem jellemezte komoly hitelüként.⁴¹ Ma azonban – újabb kéziratok előkerülésével – többet tudunk Adalbert művéről.

Renate Klauser kutatási eredményei alapján a legenda szöveghagyományában két szerkesztést különböztethetünk meg.⁴² Az első változatnak – belső érvek alapján – Henrik szentté avatása, 1146 körül, azt nem sokkal megelőzően kellett íródnia. Ennek szerzőjét nem ismerjük. Klauser véleménye szerint a csata, illetve a felővezés leírását már az első szerkesztés is tartalmazta, tehát részletünket joggal tarthatjuk XII. század közepinek.

Lássuk a legendarészlet tartalmát! Nem egyszerűen egy csata előtti felővezésről esik benne szó – ami egyébként kimondottan lovagi jellegű, és a X–XI. században nincs ilyenről adatunk⁴³ –, hanem szentek támogatásának a megnyeréséről a csata eldöntésére.⁴⁴ A kettő között lényegi különbség van. A részletről a következőket emelnénk ki: „Össze-

³⁶ *Erben*, 1918–20. 16. jegyzet; *Van Winter*, 1976. 20. jegyzet; *Flori*, 1979. 249–259. o., 20. jegyzet.

³⁷ *Erben*, 1918–20. 109., 119. o.; *Van Winter*, 1976. 74. o.; *Flori*, 1979. 255. o. – igaz, Freisingi Ottó alapján.

³⁸ MGH SS IV. 793. o.

³⁹ A szerzőkre lásd *Verfasserlexikon*, 1978. I. 41–42. kol. és uo. *Rudolf Schieffer* szócikke Adalberttről, 30–31. kol.

⁴⁰ MGH SS IV. 793. o. és *Klauser*, 1957. 73. o.

⁴¹ Lásd a 37. jegyzetet, *G. Waitz* bevezetőjét.

⁴² Lásd 71–74. o., 39. jegyzet.

⁴³ A csata előtti felővezésekről inkább a lovagkorból vannak adatok. Pl. *Mörtzsch*, 1915–17. 109–111. o.; *Ordericus Vitalis* művében PL 188., 349. col.; *Pietzner*, 1934. 62–66. o., 20. jegyzet.

⁴⁴ *Graus*, 1965. A fejezet címe: *Der Heilige als Helfer im Kampf. Der Heilige verleiht den Sieg.* 455–462. o.

gyűjtven tehát hadseregét, csatasorba állította őket az említett népek ellen. És miközben keresztülvonult egy Walbech nevű helységen, magához vette Szent Adrián mártír kardját, amelyet itt ereklyeként régóta őriztek. Azt felkötven (»quo accintus«), teljes szívéből felkiáltott és így szólott: ...⁴⁵ Itt a 34. zsoltár szavai következnek. Majd „letáborozott azon a mezőn, ahol a merseburgi egyház található, ... felsőhajtott és így szólott: Boldog Lőrinc, Krisztus mártírja, ha közbenjárásodra ezeket a barbár népeket, akik felé útban vagyok, alávetem a Római Birodalomnak és a keresztény vallásnak, ezt a Te nevednek szentelt, (ám) elhagyott helyet az isteni segítő kegyelemmel korábbi méltóságába vissza fogom helyezni.”⁴⁶ Itt további bibliai és liturgikus idézetek következnek. Majd: „Ezeket elmondva, szemei felnyíltak és meglátta a dicsőséges mártírokat, Györgyöt t. i. és Lőrincet, Adriánt egy kardjával sújtó angyallal, amint hadserege élén haladnak és az ellenfél ék alakú harcsorait hátrálásba kényszerítik.”⁴⁷

Megállapítható, hogy a kard a történetben semmilyen szerepet sem játszik, inkább csak a merseburgi püspökség újjáalapítása legendás hátteréül szolgál. Nem jut más szerephez, mint Judásnak a Makkabeusok könyvében leírt álmában: „Azután Jeremiás kinyújtotta jobbját és átadott Judásnak egy arany kardot. Átadáskor e szavakat intézte hozzá: Vedd Isten ajándékát, e szent kardot! Megsemmisíted vele az ellenséget.” És meg is okolja a szöveg: „Mert tudta, hogy nem a fegyvereké a győzelem, hanem azoknak adja Isten, akiket méltónak tart rá.”⁴⁸ A csatában segítő szentek a X–XII. században már számosan vannak, elég Emmerámot, vagy Mórícot említeni. Ha a szövegrészlet és a magyar történelmi hagyomány között párhuzamot keresünk, akkor az inkább a Szent Istvánt segítő szentek, legelsőként Szent Márton említésében található meg.

A Gallus Anonymus krónikájában említett és 1099-re, mások által 1101-re datált hercegi felővezéssel kapcsolatban csak megerősíteni lehet Györffy György magyarázatát, hogy ott már lovagkori, karddal való felővezéssel találkozunk.⁴⁹ Eredetében persze az is visszanyúl a XI. század előttré, mivel a trónöröklésre kijelölt hercegek felővezésére van példa. A szóhasználat („milite noviter constituto, militari baltheo precincto”) és a tény, hogy vele együtt több más ifjú is megkapta a kardot („multis pater coetaneis arma dedit”) megerősíti a részletnek a lovagi felővezések közé való besorolását. Így azonban István-nal kapcsolatban közvetlen bizonyítékként nem használható. Az újabb kutatások szerint

⁴⁵ „Congregato itaque exercitu congra predictos nationes aciem direxit. Et faciens transitum per locum, qui Walbech dicitur, gladium sancti Adriani martiris, qui pro reliquiis multo tempore ibi servabatur, accepit. Quo accinctus, ex toto corde suo clamavit et dixit...” (Gaus, 1965. 455–462. o.)

⁴⁶ „...metatus est in campo, ubi Merseburgensis ecclesiae sita est..., ingemuit et ait: Beate Laurenti, martir Christi, si tuo interventu has barbaras nationes, ad quas pergo, Romano imperio et christianae religioni subiugavero, hunc locum desolatum, tuo nomine consecratam, divina favente gratia, in pristinae dignitatis statum reformabo...” (Gaus, 1965. 455–462. o.)

⁴⁷ „Haec dicens aperti sunt oculi eius, et vidit gloriosos martyres Georgium, videlicet Laurentium, Adrianum cum angelo percutiente, exercitum suum praecedentes et hostium cuneos ad fugam propellentes.” (Gaus, 1965. 455–462. o.)

⁴⁸ Az említett hely 2 Makk, 15:14. Idézi: Gaus, 1965. 460. o., 43. jegyzet. Hozzánk hasonlóan értelmezi a legendahelyet Uő. 462. o. és Klauser, 1957. 73. o., 39. jegyzet: „Dies Motiv der himmlischen Schlachtenhilfe war bei den Legendschreibern des Mittelalters ebenso beliebt wie bei ihren Lesern und deshalb weit verbreitet...”

⁴⁹ Györffy, 1970. 20. o., 6. jegyzet. Forráshely: MPH 1952. Tom II. 85–86. o.

Ferdeszájú Boleszló lovaggá avatása egyébként is német mintát követett, amire IV. Henrik és fia, V. Henrik között Lüttichben ugyanabban az évben került sor.⁵⁰

Dolgozatunk végére hagytuk a krónikahely egy további lehetséges értelmezésének kérdését, ami az István nagykorúságához kapcsolódó szertartás lehetősége. Jól ismert a legendákból, hogy Géza halálakor a fiatal Istvánt gyermeknek, azaz puer-nek tartották. Ez mindenekelőtt a Kisebb legenda felfogása: „(Apja) halála után a még gyermek (adhuc puer) István a főemberek és a köznép kegyéből dicsőségesen az ország trónjára emeltetett.”⁵¹ A Nagyobb legenda még óvatosan, az életkor szempontjából nem értékelhetően fogalmaz: „Nőtt a gyermek gyámolítva a királyi nevelésben, átlábalta a gyermekéveket (transvadata pueritia) s miután a serdülőkor első lépcsőfokán (primum gradum adolescentiae) átlépett, apja összehívta Magyarország főembereit”, sőt néhány sorral később már ifjúnak, iuvenis-nek nevezi.⁵² Mindezt csak támogatja a pannonthalmi alapítólevél interpolált részében szereplő „pueritia” kitétel, ami persze a legendák hatására is odakerülhetett.⁵³ Ezzel fordul szembe a Hartvik-legenda, az átvett legendaszövegek gyermek=puer szavait serdülőre (=adolescensre) javítva át!⁵⁴

Nehezen megválaszolható kérdés, hogy Istvánt 997-ben, illetve 997 körül miért nevezik puernek. A középkorban nagy tekintélynek örvendő Izidor, Etimologiae című munkájában, a pueritia és adolescentia határát a 14. évre teszi.⁵⁵ István születésének akár-melyik hagyományozott időpontját is fogadjuk el (967, 969, 975), akkora, 997-re, mindenképpen idősebb, legalább 22 éves, 969. évi születés esetén pedig már a iuvenis kort, a 28. évet is betöltötte. Válaszként már utaltunk Tóth Zoltán egy kéziratban maradt tanulmányára, amelyet Szent István epochális adatainak szentelt, s a változatos születési és halálzási adatokat egy jól tetten érhető tudateltolódással magyarázta, ami „a 11. századi hazai felfogása negyvenegy éves uralmi tartam s a hatalmat átvevő Szt. István zsenge korának párhuzamos hangsúlyozása révén a valóságosnál, 1038-nál korábbi halálévszámhoz (1033, 1034, 1037) igazodott”. Egy másik – és véleményünk szerint valószínűbb – lehetőség, hogy a legendában nem konkrét életkort jelöl a puer-szó, hanem a Kisebb legenda irodalmi előképéből származhat a megfogalmazás. A forrás felől eligazít maga a legenda szövege is, megemlítve Salamon, Dávid és Saul nevét. A parabolisztikus értelem-ben használt ótestamentumi párhuzam Sámuel első könyvében Dávid és Góliát küzdelmének⁵⁶ istenítélet-jellege. A hasonlat értelme a következő: Dávid fiatal kora (puer) és

⁵⁰ Dalewski, 1999. 25–26. o.

⁵¹ Kisebb legenda: SRH 2. 394. o. („Post cuius obitum Stephanus adhuc puer...”)

⁵² Nagyobb legenda: SRH 2. 381. o. („qui transvadata pueritia postquam primum gradum adolescentiae transcendit”)

⁵³ Karácsonyi, 1891. 147. o.; SRH 2. 164–165. o.

⁵⁴ SRH 2. 407. o.

⁵⁵ Isidor 1911. XI. 2., 1–8. o. Izidor hatásával részletesen foglalkozott Mályusz, 1968. 203. o. Mályusz a problémát úgy vélte megoldani, hogy István puer és adolescens korára egyaránt vonatkozik a puer megjelölés. Érvelése azért nem meggyőző, mert megkerüli a problémát, s ebben az általa idézett Adolf Hofmeister tanulmány sem támogatja minden vonatkozásban: Puer, Iuvenis, Senex, 1926. 287–316. o. Újabb összefoglalóan: Kristó, 1972. 195–227. o.

⁵⁶ I Sámuel, 17:31.: „Et ait Saul ad David: Non vales resistere Philisthaeo isti, nec pugnare adversus eum, quia puer es, hic autem vir bellator est ab adolescentia sua... Accinctus ergo David gladio eius super vestem suam coepit tentare si armatus posset incidere: non enim habebat consuetudinem... Et deposuit ea.” A puer mint isteni kiválasztás tárgya. I Sámuel, 29:1.: (Dávid Salamonról: „Salamonem filium meum unum elegit Deus,

tapasztalatlansága ellenére, az Istenben bízva, legyőzheti ellenfelét. Lényeges, hogy bár felövezik karddal, azt Dávid leveti, hiszen nincsen harci fegyverzethez szokva, s idézem „Te karddal, dárdával és pajzzsal jössz ellenem, én pedig a Seregek Urának, Izrael seregei Istenének nevében megyek ellened...” (1. Sámuel 17:45). Tehát ebben a biblikus előképben még a felövezés tagadásáról van szó, szembeállítva az isteni gondviseléssel.⁵⁷

Megfigyelésünk egyúttal érthetővé teszi, hogy a Kálmán király idejében íródott Hartvik-legendában miért vált szükségessé a „puer” kifejezés törlése: azért, mert Salamon király uralkodása megítélésének problémájához kapcsolódik. Salamont ugyanis igen fiatalon, ötévesen koronázták meg, amit a krónika 91. fejezetének variánsai méltatlankodva említenek, Salamont „infantulus”-nak, illetve „adhuc puerulus”-nak nevezvén.⁵⁸ A puer- gyermek kifejezést konkrét politikai helyzetben alkalmazták, és egyértelműen negatívan! Nyilvánvaló, a Kálmán-korabeli történetfelfogás nem hagyhatta, hogy Salamon és Szent István gyermekként való hatalomra jutása (Salamon esetében koronázás) között meghagyja a párhuzamba állítás – ha még oly csekély – lehetőségét is.⁵⁹

Visszatérve a krónikakompozíció 64. fejezetére, az is tudatosan küzd a puer-szemlélet ellen. Már a bevezető mondat rögzíti, hogy István serdülőkorában viselte Koppány ellen a háborút (iam pridem in adolescentia) s megemlíti, hogy a Garam folyónál övezték fel először (primitus). Lényeges, hogy szó sincsen Hunt és Pázmán szerepéről a felövezésnél, ami azt mutatja, hogy a 64. és 41. fejezetek vonatkozó részei tendenciájukban is eltérnek egymástól. Az előbbi, hogy a fejezetben egyébként is használt Hartvik-legenda adolescens-szóhasználatának megfelelően, beiktatta a felövezésről szóló betoldást, ami itt éppen olyan jellegtelen, mint a 41. fejezetben. Ám nem szabad elfelejtenünk, hogy akit felöveztek, az nem gyermek többé. A terminológiában szinte közmondásosan összekapcsolódott a serdülővé válás és a fegyverek átvétele, miként a sztereotip formulák ismétlődnek: „túljutván a gyermekkoron, lovagi szolgálatban töltötte serdülő éveit,” „gyermek még, lovagi évein innen,” „gyermekévei miatt nem avatták lovaggá” stb.⁶⁰ Ennek az aktusnak a krónikába szövésével vitathatatlan bizonyosságát adta a szerző Szent István érett, uralkodásra megérett korának. Ez a 64. fejezet szerkesztésének post quemjéül ismét a Hartvik-legenda keletkezési idejét adja.⁶¹ A 41. fejezetet később, a jövevény nemzetségek történetével kiegészítő krónikás számára önként adódott a 64. fejezet szövegében egymáshoz közel elhelyezkedő vezérek nevének és a sután odavetett felövezés társítása, illetve az általuk való felövezés megkreálása. Leegyszerűsítve, István életkorának meg-

adhuc puerum et tennellum...”) A Kisebb legenda visszatér a Dávid-hasonlatra a besenyő betörés taglalásakor: „Sicut enim deus christum suum David quondam a facie Philistinorum angelo suo protegente liberavit ita et hunc de manu persequentium eripuit...” SRH 2. 398. o.

⁵⁷ A szóhasználat célja mindkét helyen azonos: a hősök gyermeksege még hangsúlyosabbá teszi az égi beavatkozást lásd I Sámuel, 17:47 és a Kisebb legenda vonatkozó helyét.

⁵⁸ SRH I. 352. o.

⁵⁹ Az idoneitás és legitimitás viszonyáról l. *Gerics*, 1984. (2.) 130–140. o.

⁶⁰ „Impubis adhuc adolescens et necdum armis militaribus maturus” – „puer adhuc infra militares annos” – „mensa puertia in militari exercitio adolescentiam egit” – „ut annos adolescentiae attigit, militaria multis gaudentibus arma sumpsit” – stb. A kiragadott részletekre *Van Winter*, 1976. 20. jegyzet, No. 46. (1071. év), No. 47. (1073. év), No. 76. (1125 körül), No. 94. (1136 körül).

⁶¹ A 41. és 64. krónikafejezetek kritikájára l. *Horváth*, 1954. 290–291. o.; *Gerics*, 1961. 7–22. o.; Horváth János és Gerics József eredményei nem mondanak ellen eredményeinknek, ti. Horváth kimutatja, hogy a 41. fejezet első része későbbi betoldás, Gerics pedig a 64. fejezetről, hogy az használta Hartvikot.

ítélése a következőképpen alakult: 1. Nagyobb-legenda, bizonytalan fogalmazás; 2. Kisebbségi-legenda: puer; 3. Hartvik: adolescens. 4. Krónika 64. fejezet: adolescens+felövezés; 5. Krónika 41. fejezet: Hunt és Pázmán felövezi Istvánt.

Egyértelműen a krónikás hagyományból táplálkozik Szent István bényi (ma Bíňa) felövezésének minden bizonnyal újkori hagyománya. A hatalmas bényi földsáncok, Esztergom közelsége, s Honthoz való kapcsolódása adhatott tápot a településnek az István-kori harcokban való elhelyezésére. Mindenesetre Bél Mátyás már a XVIII. század elején tudott erről, Szalay László és J. Fessler, majd napjainkban Zolnay László és Bóna István tovább népszerűsítették.⁶² A 2000-es millenniumi ünnepségek alkalmából Bényben emléktáblát is állítottak a felövezés emlékének.

⁶² Összefoglalóan Bóna, 2000. 82–84. o., aki egyébként teljes hitelt ad a felövezés leírásának. Magyar, 1996. 12–19. o., v. ö. ÁMTF 2. 227–228. o.

MAGYARORSZÁG ÉS A KERESZTES HADJÁRATOK

Az első keresztes hadjárat, a keresztes eszme születése

„Nyelvem ragadjon ínyemhez, ha nem emlékezem meg rólad, ha nem Jeruzsálemet tekintem az én vigaszom fejének” – hangzik a 137. zsoltár kesergése. Valóban, Jeruzsálem neve az első keresztes hadjárat megindulása előtt sem hangzott idegenül a középkori Európában: a világ megváltója, Krisztus életének, kereszthalálának és feltámadásának színhelyeként a liturgikus tudat és a kegyes áhítat középpontjában volt. Az égi Jeruzsálem mellett időről időre a földi Jeruzsálem metaforája is felbukkant a teologikus és politikai gondolkodásban, mégis, egészen a XI. század végéig, a földi Jeruzsálem a háttérben maradt. A térképeken már főleg a keresztes mozgalom hatására jelent meg a Szent Sír temploma, mint a világ közepe, miként arról Ezékiel is írt: „Ez Jeruzsálem, melyet a népek közepébe állítottam” (5:5).

Igen meglepő ugyanakkor, hogy a XI. századi latin történeti művekben, talán az egy Raoul Gaber művétől eltekintve, milyen csekély figyelmet szentelnek az iszlámnak, a hispániai Reconquista első sikereinek, vagy éppen a Szentföldi események alakulásának. A pogányok elleni harc jogosságának elfogadása általánosnak tekinthető, ám a század elején a később szentté avatott II. Henrik német császár magától értetődően szövetkezett a pogány ljuticsokkal a keresztény lengyelek ellen.

Az első megrázkódtatás akkor érte a Szent Várost, amikor 1009-ben a kairói Fátimida kalifa, al-Hákim parancsot adott a keresztények üldözésére, s a Szent Sír templomának elpusztítására, amit még keresztény templomok ezrei követtek. Hihetetlen módon ez az esemény is alig keltett visszhangot, a már említett Gaber mellett csak Adémar de Chabannes krónikája méltatta említésre. Az üldöztetés azonban magától megszűnt, amikor Hákim elveszítette a kontrollt tettei felett, és saját hittestvérei ellen fordult. A keresztényeket szinte egyenjogúsította, a mekkai zarándoklatokat betiltotta, s míg meg nem gyilkolták, az összetűzések átmenetileg elcsitulak. A század közepén, IX. Konstantin bizánci császár uralkodása alatt, a Szent Sír templomát újjáépítették, a hathatós bizánci védnökséget élvező palesztinai keresztényeknek ritka jól ment az arab uralom alatt. Pedig eközben a térségben, s különösen a Szentföldön, a X. század folyamán, fordulat következett be: a korábbi erőegyensúly véglegesen felborult. A Bizánci Birodalomnak a század utolsó évtizedeiben még majdnem sikerült visszaszereznie Palesztinát, s benne a Szent Várost, Jeruzsálemet, de a meggyengült birodalom már képtelen volt ilyen távolságokban sikeresen hadat viselni. Ezzel szemben a korábbi bizánci és Fátimida rivalizálást a szeldzsuk-török törzsek megjelenése és gyors térnyerése átformálta. A törökök a XI. század folyamán egyre agresszívabban léptek fel a Bizánci Birodalommal szemben, először elfoglalták Örményországot, 1069-ben már Ikonionig kalandoztak, majd 1071-ben Manzikertnél minden idők egyik legnagyobb vereségét mérték a birodalmi seregekre. Ugyanabban az

évben vette be Jeruzsálemet, majd egész Palesztinát egy török kalandor. Európában a szeldsuk-török támadások sem keltettek a korábbinál nagyobb együttérzést, noha uralmuk alatt Jeruzsálemben a keresztényekre sokkal nagyobb nyomás nehezedett, korábbi, ki-egyensúlyozottnak mondható életük jelentősen megváltozott.

Ugyanakkor a fenti eseményekről szóló híradások bűvópatakként cirkulálhattak Európában, hiszen a Krisztus-évfordulónak tekintett 1000. év előtti évtizedektől megsokasodtak a szentföldi zarándoklatok. Sokan haladtak Itálián át, keltek át délen, az itáliai tengerszoroson, és sokan vették igénybe a Szent István által ismét megnyitott, Magyarországon átvezető szárazföldi utat. Nem alaptalan a feltételezés, hogy Magyarországon is pontosan értesültek voltak a Szentföldi eseményekről, még ha a magyar királyok és a majdan, 1096-ban átvonuló keresztesek közti kapcsolatfelvétel akár tragikusnak is tekinthető: Kálmán király vezetésével az év nyarán több alkalommal fegyveresen szórták szét a fosztogató keresztes csapatokat, s csak Bouillon Gottfried megérkeztével rendeződött a magyar király és a keresztesek közti viszony. Előbb azonban a nemzetközi feltételeknek kellett úgy megváltozniuk, hogy a pápa hívására és legátusa vezetésével nemzetközi hadak induljanak el a Szentföldre.

A pápa, II. Orbán, az akkori keresztény világ képviselőjében döntött, s – máig ható következményekkel – úgy ítélte meg, hogy az egész közösséget fenyegető veszéllyel szemben a közösségnek kötelessége és joga közös akcióval válaszolni. Szerencsés körülmények tekinthető, hogy amikor a bizánciak az 1095. évi piacenzai zsinathoz segélykérő levelet intéztek, éppen veszített hevesességéből a pápai és császári hatalmat egyaránt bénító investitúraharc. Az energikus I. Alexiosz császár valószínűleg csak nyugati zsoldosok alkalmazására gondolt, miként a kereszteseknek nyújtott bizánci segítség fejében a keresztes vezérektől meg is követelték Konstantinápolyban hűségeskü. Az eskü letétele ellenére a bizánci befolyás igen korlátozott maradt az eseményekre és résztvevőkre: az első hadjárat sikere után de facto független államalakulatok jöttek létre a meghódított területeken. A kocka azonban el volt vetve, a pápa hívó szavára ezrek és ezrek keltek útra, Keletre. A dolog érdekessége inkább az, hogy a korabeli infrastruktúra és információáramlási sebesség ellenére sikerült olyan tekintélyes és ütőképes lovagsereget összetoborozni, ami elegendőnek bizonyult a Szentföld felszabadítására és új keresztény államok megalapítására. Ebben kétségkívül szerepet játszott a pápa bölcsessége, hogy a fejedelmek és nagybirtokosok megnyerésére koncentrált, akik azután hűbéreseik és kíséretük számtalan tagjával csatlakoztak a hadjáratához. Az egyházi érvelés is nekik szólt, a prédikátorok feladata az volt, hogy mindenki számára érthetővé tegyék.

Ha a hadjárat szempontjából a politikai események Európában kedvezően alakultak, még inkább elmondható ez a Közel-Keletről. A mohamedánok – síiták és szunniták közti, egyébként is éles – megosztottsága 1092-ben, a török szultán halálával, addig sosem látott méreteket öltött, a birodalom nyugati és keleti felében véres trónutódlási harcok folytak. A síita Fátimidák maguk is elküldték követeket az Antiókhia ostromló keresztesek táborába, s a keresztes sikerek egyáltalán nem voltak ellenükre. Maguk a hadiesemények rendkívül gyorsan pörögtek. 1095. november 18. és 28. között került sor a clermonti zsinatra, ahol a pápa meghirdette a keresztes háborút. 1096 júliusában az első keresztesek érték Konstantinápolyt, 1097 februárjában a keresztesek főszerege Bouillon Gottfried vezetésével átkelt a Boszporuszon, júniusban visszahódították Niceát. 1097. október 20-tól 1098 júniusáig Antiókhia ostromolták, és az ostrom sikere az egész hadjárat menetét el-

döntötte. 1099. július 12-én elfoglalták Jeruzsálemet, és Bouillon Gottfriedot megválasztották Jeruzsálem urának.

A modern történészek megítélése nem sokban tér el a keresztes háborúk talán legszínvonalasabb történetírójának, a XII. századi Türoszi Vilmosnak a keresztesek sikereiről és kudarcairól alkotott véleményétől: az első idők zarándokaiban sokkal töretlenebb volt a hit küldetésükben és az őket támogató égi segítségben, a nyugati – főleg a normannok által mesterien alkalmazott – nehézfegyverzetű haditechnika meglepetésként hatott a keleti könnyűlovasokra, s világosan látta, hogy a nyugatiak sikereihez a keletiek megosztottsága volt szükséges. A második keresztes hadjárat kudarcának fényében az első sikere a történeti és egyházi irodalom exemplumává, toposzává vált. A győztes hadvezérek, a későbbi korok hitben megingó szereplőivel szembe állítva, már-már mitikus fényben ragyogtak.

E mítosznak Magyarország sokszorosan is részesévé vált. A leírások az országot a keresztesek átvonulásának helyszínéként említik, de ennél is fontosabb a hadjárat I. Szent László királyunk és Szent Gellért legendájában játszott szerepe. Gellért Nagyobb legendája szerint apja keresztes hadjárat során veszítette életét, ami a szerzetes Gelléltre is döntő hatást gyakorolt. A szentföldi zarándokútról először velencei apátja, Rasina beszélt le, majd amikor mégis útra kelt, a magyar király, Szent István marasztaló szavai térítették el végleg eredeti szándékától. Gellérttel kapcsolatban a legérdekesebb mégis az, hogy a XIV. század során a karmelita rend fedezte fel és sajátította ki magának személyét. XVI. századi, töredékesen fennmaradt életírása fantasztikus vonásokkal színezi ki fordulatokban egyébként sem szegény életrajzát: Kármel-hegyi szerzetesből lesz antiókhiai pátriárka, s csak ezután kerül Magyarországra, ahol adoptált „lelki” fia és a magyar királylány gyermeke nem más lesz, mint az első keresztes hadjárat hős lelkű pápai legátusa, Adémár. Nem kevésbé fantasztikus és anakronisztikus az első hadjárat összekapcsolása I. Szent László magyar király személyével. A hazai krónikás és legendás hagyomány egyaránt úgy tudja, hogy a nyugat-európai fejedelmek a magyar uralkodót akarták megnyerni a sereg vezéréül, s Lászlót annak elvállalásában csak váratlan halála akadályozta meg – ami a valóságban még az első hadjárat meghirdetése előtt bekövetkezett. A történet egészének, vagy legalább részleteinek hitelességében a legutóbbi időkig nemigen kételkedtek, s kiemelkedő elemét alkotta a historizáló magyar történelmi mondavilágnak.

Az első keresztes hadjárat újdonsága a zarándok-hagyomány és a szent háború összekapcsolása volt. Az első hadjárat keresztesei elsősorban zarándoknak tekintették magukat, s ruházatukon a kereszt felvarrásával is jelölték fogadalmukat és jogállásukat. Keresztesnek inkább majd csak a XII. század végétől nevezték magukat. Szent Bernát a kereszteseket egyenesen az okos kereskedőhöz hasonlította, aki fogadalmat téve a lehető legnagyobb haszonhoz jut, azaz az örök üdvösséghez. Az útra kelt kereszteseknek a szent ereklyék meglátogatása mellett fogadalmuk része lehetett a Jordánban történő újrakeresztelés, a Szentföldről való visszatérés jelképe pedig a Jerikóból hozott pálmaág lett, amit a rettenthetetlen normann vezér, Bohemund is szedett magának. A háború és erőszak keresztény megítélésével már régóta szembesülniük kellett a keresztény gondolkodóknak. Ma sem vagyunk biztosak abban, hogy erőszakkal béke és igazságosság volna teremthető, s hogy az okozott szenvedések arányban állhatnak a remélt erkölcsi megújulással, és mindent már a középkorban is hevesen vitatták, különösen a második keresztes háború kudarca után. Az alapvetést maga Szent Ágoston végezte el, aki beemelte fejtegetéseibe az igaz-

ságos és igazságtalan háború fogalmát, s ha általában el is ítélte az erőszakot, elismerte, hogy a gonosz cselekedetek az igazakat rákényszeríthetik az erőszakos fellépésre. Az érvelés alapján, s ez megkerülhetetlen volt, igazságos háború esetén az ellenfél megölése sem volt bűnnek tekinthető, noha fenntartotta, hogy a háborút legitim uralkodónak kell megüzennie, a háborúnak jogos célt kell kitűznie – pl. a haza és a jog védelmét, az elorzott javak visszavételét, bírói ítélet érvényesítését stb., s végül: az erőszaknak arányban kell állnia a kitűzött, jogos céllal, s azt nem lépheti túl.

E kérdésben a pápák elvi és gyakorlati álláspontja a IX. századtól fokozatosan formálódott, hiszen újra és újra rákényszerültek, hogy a pápai állam céljai érdekében fegyveres csapatok támogatását vegyék igénybe. E támogatás fejében, s ez különösen a Reconquista tapasztalatait hasznosító VII. Gergely pápára igaz, a résztvevőket már nem egyszerűen a vétkekért járó büntetések elengedésével csábították, hanem kifejezett lelki jutalmakkal kecsegtették. A zárandok és a lovag alakja egybemosódott, a résztvevőket számtalan szempont motiválhatta, köztük merőben világiak is. Mégis, a keresztesek tömegei a pápai felhívásra, a zsoltárok Jeruzsálemet sirató kesergéseit hallgatva, kalandvágyó lelkesedéstől fűtve vágtak neki a szó valódi és átvitt értelmében is pokoli mélységek és magasságok között vezető zárandoklatnak, és a kiválasztottak öntudatával érkeztek el céljukhoz. A fogékonyabbak a mérhetetlen szenvedések és elmondhatatlan ujjongások között hánykolódva megértettek valamit az Ő- és Újszövetség, a földi és mennyei Jeruzsálem misztériumából, s megérkezésükkor hihettek abban, hogy „látám a szent várost, Jeruzsálemet, mely istentől szálla alá a mennyből, elkészítve, mint egy férje számára felékesített menyasszony. (Jel. 21:2).¹

Magyarország és az első keresztes hadjárat: Acheni Albert tanúsága

Az első keresztes hadjáratnak Magyarországon való átvonulásáról meglepően sok, és részletekben gazdag leírás maradt ránk. A jeruzsálemi zárandokútnak 1018 után, miután a szent istváni konszolidáció biztosította a békés áthaladást, már két lehetséges útvonala formálódott ki. A transzkontinentális, szárazföldi útvonal éppen hazánkon haladt át, azon az úton, amelyen a mai napig hömpölyög a balkáni vendégmunkások áradata.²

Az események megörökítése szempontjából különösen, az egyébként legtöbb vitát kiváltó krónikás, Acheni Albert krónikája érdekes, amelynek eredeti, a szerző által is használt címe azonban „Jeruzsálemi történet” (*Historia Ierosolimitana*) lehetett.³ A „historia”

¹ Forrás: Az első és második keresztes háború korának forrásai, 1999.; *Maalouf*, 1997.; Szöveggyűjtemény, 1999, 206–222. o. Feldolgozások: *Runciman*, 1999.; *Pörtner*, 1985.; *Áldásy*, 1924.; *Schragl*, 1988. 383–392. o.; *Jotischky*, 1996. 143–155. o.; *Hehl*, 1994. 297–336. o.

² Acheni Albert szövegének fordítása: Írott források, 2006., *Thoroczkay*, 2004. a fordítás melléktermékeként született meg. *Borosy*, 1996. I. 3–25. o.; *Pauler*, 1899. I. 191–198. o.; *Runciman*, 1999.

³ Kiadások: DHA Nr. 166., 389–716. o.; *P. Meyer*: Recueil des historiens des croisades. *Historiens occidentaux*, 4. (1879.) 265–713. o.; *Gombos*: Catalogus, I. Nr. 107., 34–45. o., a levelezés kiadása: DHA Nr. 110., 111/I–111/II., 319–321. o. (a korábbi kiadások felsorolásával). Fordítások: *A. Guizot*: Collection des mémoires. 1–2. k. Jéna, 1823. 20–21. o. Kálmán levelének fordítása: *Makkai – Mezey*, 1960. 96. o., *Györfly*, 1979. 332–333. o. Irodalom: *Knoch*, 1966.; *Morris*, 1990. 99–117. o. Kézírók: *Repertorium fontium*, 1967–2. 171–172. o.; *Lexikon des Mittelalters*, I. 286–287. o. és *Lexikon. Literatur des Mittelalters*, 14. o. (P. Ch. Jacobsen).

Szent László pénze

kifejezés tudatos választása egyúttal magyarázatot is ad a mű szerkesztésére, epizódyszerű voltára. A szerzőről azon kívül, hogy aacheni örkanonok volt, semmit sem tudunk. Hiába volt azonban egyházi személy, stílusában ennek nagyon kevés nyoma. Kortárs keresztes háborús szerzőkkel összehasonlítva feltűnően visszafogottan idéz a Bibliából, de klasszikus szerzőket is ritkán használ. Az első keresztes hadjárat legrészletesebb és legrészletesebb krónikáját hagyta ránk, ami már a maga korában is nagy ismertségnek és elismertségnek örvendett, 12 fennmaradt kéziratából hat még a XII–XIII. században íródott. Az első hat könyvben a jeruzsálemi királyság megalapításáig terjedő eseményeket írja le, jórészt a résztvevők elbeszélésére

visszavezethető ismeretek, énekek és történetek alapján, a 6–12. könyvben pedig időrendbe haladva jut el 1119-ig. Úgy tűnik, elbeszélése gerincét inkább az 1102-höz közeli években készíthette, amikor még nagyobb valószínűsége volt annak, hogy a hadjáratból hazafelé tartó harcosok, leginkább középrétegekhez tartozó és a hadakozás iránt valóban értő vitézek, megoszthatták vele emlékeiket. Kétségkívül fura helyzet, hogy az, aki közelében sem járt az eseményekhez, „puskapor” soha sem szagolt, érdekesebb és sok esetben pontosabb elbeszélést tudott írni, mint a hadjáratban személyesen résztvevők, akik később maguk is történetíróvá váltak. Tévedések persze Albert elbeszélését is jócskán terheltek, de azok leginkább az elbeszélők emlékezetének megkopásából, az általuk terjesztett és tovább adott történetek fantasztikumából adódtak.

Földrajzi kötődésének is megfelelően művének már kezdettől Bouillon Gottfried a hőse,⁴ s a német keresztesek szerepét hangsúlyozza. Megítélésében a modern kutatók megoszlanak. Vannak, akik pontatlanságai, hihetetlen történetei ellenére is mint jeles történeti elbeszélőt értékelik, vagy éppen elveszett, korabeli krónika nyomait keresik munkájában. Mások, ugyanezen okok alapján, csak csekély történeti hitelt tulajdonítanak neki, mint nálunk pl. Marczali Henrik. Használta Türoszi Vilmos (XII. sz. 2. fele), Fulco (1118 után) és Graindor de Douay (1190 k.). A forrásértékét illetően bekövetkezett fordulat a magyar Névtelen művééhez hasonlítható, azzal a különbséggel, hogy Albert művét az utóbbi évtizedekben ismét inkább pozitívan ítéljük meg. A XIX. század közepéig a keresztes háborúk legbecsesebb forrásai közé tartozott, mígnem Heinrich von Sybel forráskritikai észrevételei romba nem döntötték a krónika forrásértékét.⁵ Miként később megfogalmazta, annyiban lehet a történeti források közé tartozónak tekinteni, mint a Nibelung-éneket vagy az Iliászt. Valamicskét helyreállította Albert művének tekintélyét B. Kugler részben ma is felbukkanó elképzelése, hogy Albert egy elveszett lotaringiai krónikát dolgozott fel, s egy

⁴ V. ö. a krónika kezdő soraival.

⁵ Sybel, 1841. Idézi Knoch, 1966. 9–11. o.

„valódi” írott forrást „tett tönkre” légből kapott meséivel.⁶ Egyébként Albert a szorosabb értelemben vett magyarországi történeti források között is szerepel, de a magyar király és Gottfried herceg közötti, a krónikában látszólag szó szerint idézett levélváltás – a műfaj természetéből következően – kitalált, fiktív, s a szövegkiadások is így tartják számon. Türoszi Vilmos hasonló szövegezésű Kálmán-levele Albert szövegén alapul, és Vilmos hasonló, fiktív levélformában adja elő Gottschalk fegyverletételének az előzményeit.⁷

Az újabb szakirodalom inkább értékeit és jól informáltságát emeli ki.⁸ Valószínű, hogy információit közvetlenül a keletről hazaérkezőktől szerezte, akik Aachenen átutaztukban megosztották vele élményeiket. Ezt a magyar fejezetek (pl. I:24) is erősítik, ahol a fehérvári mezőn történt mészárlás kapcsán írja: „Azok a jelenlévők, akik épp, hogy el tudtak menekülni, tanúskodnak arról...”. Máig nem ülték el végleg a viták, de valószínű, hogy művének nem egy elveszett lotaringiai krónika képezi az alapanyagát, miként a Roland-ének (XI. század vége), vagy a Chanson d’Antioche valamely korai előzményének (1100/1120/1130 körül) ismerete is csak csekély mértékben befolyásolta munkájában.⁹

A magyarokkal kapcsolatos fejezetekben is látható, hogy műve megírása során meglepő módon pártatlan maradt, s a keresztések iránt is csak csekély részrehajlás terheli. A bizánciak iránti szimpátiája figyelemre méltó, a bizánci császárt (I:15) a legkeresztényibbnek, „Christianissimus”-nak nevezi. Mindez persze azt is jelenti, hogy a bizánciakkal szembeni ellenszenv nem volt olyan mértékű, mint az a későbbi, illetve a frank krónikákból, vagy pl. a Névtelen művéből általában gondolható. A muzulmánokkal szemben is megértő és objektív, s olyan apróságokra is odafigyel, mint a türkök és a szaracénok megkülönböztetése. Információit jó érzékkel válogatta, akár a türkök postagalambjairól írván (V:9),¹⁰ akár amikor a szíriai cukornádtermeléssel ismerteti meg olvasóját (V:37). A sort hosszan lehetne folytatni az orvoslás részleteivel,¹¹ a hadizászlók és hadihajók fajtáinak felsorolásával. Forrásértékét részben éppen magyar fejezeteinek megbízhatósága támasztja alá, hiszen az események és helyszínek leírásában, noha nem járt nálunk, következetes és hitelt érdemlő, amennyiben híven próbálta leírni, amit hallott.

A sors különös szeszélye, hogy a nyugaton kiépített magyarországi határvédelmi rendszer legkritikusabb pillanatai, a német császári támadásoktól eltekintve, éppen a kereszties hadjáratok ideje alatt következtek be. Néhány hónappal a kereszties hadjáratot „hivatalosan” is meghirdető clermonti zsinat után, 1096 májusától, a magyar határon időről időre újabb kereszties seregek kértek bebocsátást és áthaladást az országon. Ezeket egészen a Gottfried vezette sereg megérkezéséig összefoglaló néven „népi kereszties hadjáratnak” nevezik, jelezve, hogy spontaneitásukban és szervezetségükben eltérőek voltak a nagyobb területiális fejedelmek, hercegek által vezetett seregektől.

Valóban, közös jellemzőjük, hogy még a II. Orbán pápa által meghirdetett 1096. augusztus 15-e előtt útra keltek. Az újabb kutatások azonban egybehangzóan arra hívják fel a figyelmet, hogy a „népi” seregekben kiváló és kipróbált lovagok sora kapott helyet, akik később a harcokban is megállták a helyüket. Albert maga is sokszor „illustris miles”-nek

⁶ Kugler, 1885. Idézi Knoch, 1966. 11. o.

⁷ Gombos: Catalogus, 2. No. 2658., 1108–1109. o.

⁸ Edgington, 1998. (1.) 55–68. o. Új szövegkiadása: Edgington, 2006.

⁹ V. ö. Minis, 1973. 356–363. o.; Edgington, 1998. (2.) 23–37. o.

¹⁰ V. ö. Edgington, 1996. 167–176. o.

¹¹ V. ö. Edgington, 1994. 320–326. o.

hívja őket, Emichót pedig a „vidék nemes és hatalmas urának” (I:27: „vir nobilissimus et in hac regione potentissimus”). Vilmos, az Ács például korábban Hispániában a muzulmánok ellen harcolt, ami nyilván komoly harci tapasztalatot jelentett számára. Egyébként azért is becsülhették le őket, hogy szedett-vetett voltukkal magyarázzák a főleg hozzájuk kapcsolható, zsidók elleni pogromokat. Ám ezek is rendkívül szervezett és tudatosan előkészített akcióknak tűnnek, amelynek elsődleges célja a zsidók erőszakos megkeresztelése volt, s bizonyíthatóan a zsidók végső, eszkatalogikus eredetű megtérésének hitéből táplálkozott. Ezt olyan népszerű és elterjedt kézikönyvek is népszerűsítették, mint Nagy Szent Gergely „Moralia”-ja (34:14). Mindezt csak felerősíthették a prédikátorok által hangoztatott, a keresztényeket és magát Krisztust ért sérelmek megbosszulásának vágya.¹² A krónikások közül egyébként éppen Albert az, aki a zsidók elleni kilengésekkel indokolja meg a keresztések magyarországi kudarcait.¹³

Az ország területére való bebocsátás iratlan formáinak az elsőként érkező *Nincstelen Valter* (Walter Sans Avoir)¹⁴ minden bizonnyal megfelelt, hiszen Kálmán király beengedte az országba, s biztosította a sereg ellátásához szükséges vásárlási lehetőséget. Kölnit április 15-én hagyta el, Magyarországot 1096. május 21-én (ill. az akörüli napokban) érhetette el. Az országon jó tempóban, három hét alatt haladtak keresztül, a Moson–Győr–Székesfehérvár–Tolna–Baranyavár–Valkóvár–Zimony útvonalon. Persze, ahhoz hogy a sebességet értékelni tudjuk, fontos lenne tudni, hogy a keresztések hányan voltak, ezt illetően azonban csak becslésekre hagyatkozhatunk. Tizenötezres számuk biztosan a krónikás becslése, aminél bizonyosan csak kevesebben lehettek. Ezt támogatja a tény, hogy az országon békésen vonultak át, és valamikor június 11-e körül, a Száván átkelve, eljutottak Belgrádig. Az átvonulás békés jellegét alapvetően nem befolyásolja, hogy Zimonyban fegyveres konfliktusra került sor a helyiek és néhány, a krónikás szerint 16 kereszties között. Albert szerint vásárolni maradtak vissza, de konfliktusba keveredvén mindenükből kiforgatták és „meztelenül” engedték el őket, a tőlük szerzett dolgokat (ruhák, fegyverek) pedig hadizsákmányként a vár fokára tüzték. Az üggyel Valter nem is foglalkozott igazán, s tovább folytatta útját Nis irányában, hogy július közepére (július 20. körül) már Konstantinápolyba érkezzenek. Valter reakciója egyébként ismét arra utal, hogy serege nem lehetett igazán nagy létszámú, s arra is, hogy a konfliktus nem lehetett olyan mértékű, ami azonnali megtorlást kívánt volna. John France egyébként a gyors menetsebességből arra következtet, hogy a sereg, ami részben a többi „népi sereg” is igaz, jól szervezett lehetett, s nem volt oly mértékben szedett-vedett, mint azt az utókör elképzei.¹⁵ Ez a megállapítás különösen igaz lehet Péter és Gottschalk seregére, akik komoly magyarországi harcokra voltak képesek, sőt Péter serege a későbbi kis-ázsiai, egyébként vesztes, szaracénok elleni csatában sem szerepelt rosszul, s kemény ellenállást tanúsított. A bizánci határt átlépve a seregeknek komoly élelmezési problémákkal kellett szembesülniük, amit

¹² Összefoglalóan *Flori*, 1990. 3–27. o.

¹³ Erre lásd még *Riley-Smith*, 1995. 38–39. o.

¹⁴ *Nincstelen Valter*, francia nevén Gautier Sans-Avoir, francia lovag Ile-de-France-ból. Remete Péterrel együtt vesz részt a vesztes 1096-os ütközetben, de ott ő életét veszti. Felmerült, hogy nevében a Boissy-Sans-Avoir helynév szerepelne. Ebben esetben a név nem 'nincstelen' voltára utalna, hanem a helységnek nevet adó személy 'félelem nélküli' voltára. V. ö. *Chibnall*, 1975. 5. 28–29. o. Idézi *Flori*, 1995. 42. o.

¹⁵ *France*, 1994. 90–95. o.

John France a Bizánci Birodalom felkészületlenségével magyaráz: valószínűleg nem rendelkezett olyan élelmiszerkészletekkel, mint Magyarország.

Valter seregét, s ennek az események alakulása szempontjából jelentősége lesz, *Amiens Remete Péter* (Achery)¹⁶ serege követte, amelyet a krónikás Albert negyvenezresre becsült, a szekerek számát 2000-re tette. Ismét túlzás lehet a szám, de arrogáns viselkedésük alapján talán tényleg többen voltak, mint Valterék, s ez bátoríthatta fel őket a fegyveres konfliktusok keresésére. Az országot – Albert szerint – a soproni kapunál¹⁷ érték el, s a megszokott módon ők is engedélyt kérhettek a magyar királytól az áthaladásra. Annak ellenére, hogy a krónikás csak itt említi, hogy a feltételek között szerepelt az erőszakoskodás és kártétel nélküli áthaladás, ez nyilván az összes korábbi és későbbi engedélynek is részét képezhette. A készpénzért való vásárlás bizonyos kellemetlen tapasztalatokra utalhat, s említésének nyilván gyakorlati oka lehet. A sereg átvonult az országon, a problémák ismét Zimonymál keletkeztek. Péterék is jó ütemben haladtak át az országon, ami nemcsak szervezetségüknek, hanem a magyar élelmiszerellátás sikeres megszervezésnek is beszédes bizonyítéka. Csak néhány nappal Valterék után indultak el Kölnből, április 20-án, s Zimonyba is közvetlenül a nyomukban érkeztek, június 12-én (vagy a körül). A szervezetség jele, hogy Péter seregét négy kapitány vezette, a gyalogságot Godfrey Buirel, Rainald Broys, Valter FitzWaleran és Chartres-i Fulcher.

Véleményünk szerint egyáltalán nem véletlen, hogy éppen Zimonymál, azaz az ország elhagyásakor kerültek a felszínre az ellentétek. Ebben szerepet játszhatott, hogy a keresztetek úgy érezték, immár kívül kerültek a magyar király serege, az ispánsági haderő java részének a hatókörén, s többet engedhetnek meg magunknak, mint korábban. A folyón való átkelés közben az egyébként még meglevő hadirend és fegyelem is felbomolhatott a kereszties seregben, ami a soraik között nyilván meglevő kétes, alvilági elemeknek jó alkalmat kínált, hogy a saját hasznukra zsákmányoljanak. Könnyen lehet, hogy az átvonulás során valós sérelmek érték őket, pl. fosztogatások, rablások, a vásárlás során súlycsonkítás, vagy akár be is csaphatták őket, ami a külszárzbellekkel bizony mind a mai napig gyakran megesis olyan idegen országban, amelynek nem beszélik a nyelvét. Nem lehetetlen, hogy az országban még nomadizáló népelemekkel, a nyájak és ménesek keleties módra öltözködő, könnyűlovas őrzőivel is konfliktusba kerültek, sőt – talán nem alaptalanul – azok keresztény voltát is kétségbe vonhatták.

Ezen a ponton kapcsolódhatunk az előzetes elvárások és a pszichológiai felkészítés kérdéséhez. A sereggel tartó prédikátorok és agitátorok példálózhattak a látott könnyűlovasokkal, hogy majd ilyenekkel kell meggarcolniuk a Szentföldön, s egyébként is mindent elkövethettek, hogy a hosszú utazás alatt a sereg harci kedve nem lohadjon, sőt inkább növekedjék, ahogy a keleti területekhez közelednek. Nem feledkezhetünk meg továbbá a nyugatiak magyarokat illető előítéleteiről sem: valószínűleg nem felejtették meg el a ma-

¹⁶ Remete Péter (Pierre l'Ermit), az első kereszties hadjárat toborzása idején a leghíresebb szónok, a hadjárat jeles szervezője, 1096 március elején már megindul a Szentföld felé. 1096-ban a törökök Kisázsziában szétverik seregét, de eljut a Szentföldre. 1101-ben visszatér Európába, utolsó éveiről semmit sem tudunk. Albert valószínűleg nem túloz, amikor Orbánét meghaladó jelentőséget tulajdonít a toborzásban Péternek.

¹⁷ Sopron: római romokra épült, sáncsal védett ispánsági székhely, fontos határvár. A szövegben Cyperon néven. Idriszi 1153-ban is fontos városként említi. Pauler Gyula Pétert is a mosoni kapun át vezeti, ami persze logikus, hiszen Sopronból is Moson felé kellett tovább haladni. A soproni kapu előfordulását elfogadja és a régészeti leletekkel szembesíti *Gömöri*, 2000. 211. o.

gyarok pogány korszakát, kalandozó hadjáratait, s egyáltalán, újsütetű kereszténységük idejének rövid voltát.

Ezek az előítéletek jól megragadhatók a kortárs francia epikában, amelyek bizonyos ismerete feltételezhető a francia területről érkező harcosok részéről. A Chanson d'Antioche-ban a moszuli emír táborában találjuk a magyarokat, másutt a keresztények a Gallia elfoglalására törekvő magyar király ellen küzdenek. Hasonlóképpen a Roland-énekben is a Nagy Károllyal összecsapó arabok táborában találjuk a magyarokat, amit Csernus Sándor még a kalandozás korabeli, magyarokra nézve dehonesztáló emlékek hatásának tulajdonít.¹⁸ Sőt, egyenesen arra gondol, hogy a kereszteseket ért negatív élmények hatással lehettek az éppen ezekben az években megformálódó Chanson d'Antioche magyarokra vonatkozó, ellenszenves képének a kialakításában. A németek körében élő előítéletekre utal többek között Ekkehardus Uraugiensis, illetve Annalista Saxo, amikor arról ír, hogy Kálmán fülébe jutott: a németek szemében a magyarok és pogányok megölése között semmi különbség sincsen.¹⁹ Nem kevésbé árulkodó, hogy Frutolf von Michelsberg a magyarokat félbarbárnak (semibarbari) nevezi, s részben felelőssé teszi őket a keresztesek zaklatásáért.²⁰

Az összecsapáshoz maguk a keresztesek kerestek ürügyet, s ezt a maga módján Acheni Albert is megerősíti. A vár fokán lengő győzelmi jelvények, azaz a Valter embereitől elvett ruhák és fegyverek láttán elterjedt, hogy a magyarok megölték őket. A szituációból következően már az is bizonytalan, hogy a kitűzött jelvények valóban a keresztesektől származtak-e, s nem csak ők keresték-e az alkalmat a vár kifosztására. Arról már korábban is tudomást szerezhettek, hogy a várban hatalmas készletek vannak felhalmozva, s e sejtésük a zsákmány alapján be is igazolódott. Persze, az sem kizárt, hogy maga a zimonyi ispán kívánt (valós vagy fiktív) hadijelvények kifüggesztésével nyomást gyakorolni a keresztesekre, hogy az ország elhagyásakor is kerüljék a fegyveres konfliktusokat.

A vár megostromlását, amire valamikor június 12-t követően került sor, részletesen Albert őrizte meg beszámolójában: „Erre hangosan megfűjták kürtjeiket, felemelték hadijelvényeiket és a falakra rontottak, a védőszintet nyílzáporral borították el, s a falakon állókra olyan ellenállhatatlan és hihetetlen sűrűségben lőttek ki, hogy a magyarok képtelenek voltak a támadó gallok erejének ellenállni, a falakról visszavonultak, hátha a városon belül még tartani tudják magukat. Amint az Étampes-ból származó, Burelnek²¹ is hívott Gottfried, kétszáz gyalogos parancsnoka és zászlóvivője,²² maga is nagy erejű gyalogos, a falaktól távol állván meglátta a magyarok menekülését, egy ott talált létrával azon nyomban átjutott a falakon. A Broys várából való Rejnold,²³ híres lovag, sisakkal védve fejét és páncélinget öltve magára, Gottfried nyomában hágott a falra, míg végül a lovasok és gyalogosok egyként megkísérelték a bejutást. A magyarok közben rádöbbenve szorongatott helyzetükre és az őket fenyegető veszélyre, és hétezen egybetömröltek,

¹⁸ Csernus, 1999. 133–136. o.

¹⁹ Ekkehardus, Libellus cap. 12.: *Gombos*: Catalogus, 2. No. 2051., 873. o. és Annalista Saxo: *Gombos*: Catalogus, 1. No. 514. 224. o.

²⁰ *Gombos*: Catalogus, 1. No. 1156., 481. o.

²¹ Étampes: város Párizstól délre, az Essonne partján.

²² Acheni Albert előszeretettel használt 200 főt egy katonai egység jelölésére. V. ö. Mulinder, 1998. 69–80. o. A támadás egyébként ismét jól szervezettnek és ügyesnek tűnik.

²³ Broys: város Marne megyében, Champagne-Ardenne vidékén, franciásan Renaud de Broys.

hogy védjék magukat. Egy másik, keletre néző kapun át törtek ki, s egy magas sziklaszirt gerincén állapodtak meg, amely előtt a Duna folyt, s arról az oldalról megmászhatatlan akadályként magasodott” (I:7).

A magyarokat valóban érzékeny veszteség érthette, a négyezres veszteség arányaiban valós lehetett. Az említett 100 fős kereszties veszteség nyilván Isten segítségét volt hivatva kimutatni. A hatalmas zsákmány ismét gyanút ébreszthet, hogy a keresztiesek nem véletlenül és nem minden hátsó szándék nélkül támadtak: „Zimony várában öt napon át maradt egész csapatával, mivel nagy bőségben letek élelemre, találtak itt gabonát, birkanyájákat, marhákat, bort nagy mennyiségben, s lovakat számolatlanul.” A sereg nagyságát mutatja, hogy Belgrád parancsnoka, Nikétász, jobbnak látta, hogy Nisbe²⁴ vonul vissza, Belgrád lakói pedig elmenekültek. Ismét a sereg nagyságára utal, hogy Péter már egy mér földnyire előre járt, amikor értesült arról, hogy a Nisben maradtak harcot provokáltak.

A királyi sereg nem táborozhatott messze, illetve készenlétben figyelhette a sereg vonulását, mivel Péter már a hatodik napon értesült arról, hogy Kálmán, vagy pontosabban a királyi sereg közeleg. Nagyolaszi²⁵ frank lakóinak említése ebben az összefüggésben lehet, hogy a latin-frank szolidaritás kiemelését szolgálta. Ezt követően a Morván akartak átkelni, ami a földrajzi helyzetből következően inkább a Száva lehetett, de nem találtak elég hajót, csak 150-et. Ezek nyilván kisebb csónakok lehetettek, amiket tutajok készítésével kellett kipótolni. A bizánci császár hajón támadó besenyői is akadályozták a sereg átkelését.²⁶ A besenyőkkel való találkozás egyébként csak tovább erősíthette a keresztiesekben a hitet, hogy a magyar és bizánci területeken „felpogány” uralkodók országain haladnak át.

Péter seregét később további érzékeny vereség érte Nikétász bizánci vezér, illetve kormányzó csapatai által:²⁷ „az egybegyűlt lovassággal tüstént a zarándokok nyomába eredjenek, és megfizessenek nekik mindazért a gonoszságért, amit elkövettek. A vezér előbbi parancsára bolgárok, s zsoldfizetés fejében még kunok, és besenyőkkel nagyszámú magyar érkezett a város védelmére. Megragadva csont és szaru íjaikat, magukra véve pánccéljaikat, s zászlócskákat erősítve lándzsáikra, Péter nyugalomban vonuló seregét vették üldözőbe, s a komótosabban haladókat, a hátvédet könyörtelenül gyilkolták és ledőfték, az őket követő lassú szekereket és kocsikat hatalmukba kerítették, s mindenféle javakra és barmokra letek, az idős nőket, leányokat és fiatal fiúgyermeket elragadták, akik mind a mai napig hontalan fogolyként bolgár földön élnek.” Ezután rendeződött a viszony, túszoikat adtak, így például Valtert, a Beauvais melletti Breteuil-ből való Valeram fiát,²⁸ s az Étempes-i Gottfried Burelt. A további haladás már ismét jó ütemben zajlott: Szófiába július 7-én, Plovdivba július 13-án, Edirnébe július 22-én, Konstantinápolyba augusztus 1-jén érkeztek. A bizánci császárnak éppúgy érdekében állt a minél gyorsabb áthaladás biztosítása, mint a magyar királynak.

²⁴ Nis: az ókori Naissus, ma Niš Szerbiában. A Konstantinápoly felé vezető út egyik fontos állomása

²⁵ Nagyolaszi: a Szerémségben, ma Mandelos, Szerbiában. Már a XI. században a magyarok telepítettek oda latin hospeseket.

²⁶ A besenyők, szembenállásukat fokozatosan feladva, már 1040-től megtelepedtek a Bizánci Birodalomban.

²⁷ Gézaról semmit sem tudunk. Nikétász: belgrádi bizánci sztratégosz, pecsétjét megtalálták (*Runciman*, 1999. 108. o.). A zimonyi magyar ispán, Géza és a bizánci kormányzó feltételezett összejárásának gyanúja valóban felébredhetett a keresztiesek körében.

²⁸ Valter, a Beauvais melletti Breteuil-ből való Valeram fia, franciásan Gautier de Breteuil.

A fenti epizód mutatja, hogy a magyar királyi haderő készenlétkben állt a keresztések vonulása alatt. A következő kereszties csapatok ellen tényleges bevetésükre is sor került, s ezek az alkalmak a legrészletesebben ismertek közé tartoznak a XI. századi magyar hadiesemények között. *Folkmar* presbiter serege a morva területek felől érkezett, s ismét kérdéses hogy tizenkétezeren voltak-e. Mindenesetre a raboló-fosztogató sereget a királyi csapatok Nyitra mellett nagyobb ellenállás nélkül szétverték. A *Folkmar*ról tudósító krónikások igen szűkszavúak, de abban egyetértenek, hogy az eseményekért a keresztéseket terheli a felelőség.²⁹ Nem valószínű viszont, hogy Kálmán király a várható veszély miatt elhagyta volna a veszélyeztetett nyugati területeket, s személyesen vonult volna Péter serege nyomában a Szávához. Fehérvárról, vagy éppen Esztergomból is kitűnően figyelemmel kísérhette az eseményeket.

Gottschalk serege erősebb volt a *Folkmar*énál, még ha tizenötezernek említett létszáma ismét nélkülözhet minden valós alapot. A krónikás *Gottschalk* hadjáratának leírásánál említi meg a legrészletesebben, hogy a nyugatiak menyire elcsodálkoztak a magyar föld termékenysége, a hatalmas csordák és ménesek láttán. E gazdagság óhatatlanul felkelthette irigységüket, különösen ha egyébként ellátásukban szükségét szenvedtek. Már *Guibert de Nogent* is elismerően írt *Remete Péter* kapcsán a magyar földről: „amint meglátták, hogy a többéves gabonatermés a helyi szokások szerint toronymagasságú asztagokban áll a mezőkön felhalmozva, amiket mi magunk között „meta”-nak mondunk, és feltárult előttük a különféle felhalmozott húsok és egyéb élelmiszerek bősége, hiszen földjük ritka termékenységgű, nem elégedtek meg az általuk kínált úti étellel.” (I:8). Az olykor 4–6 méteres asztagokat még múlt századi fényképeken is látni, belülről favázzal erősítették meg és az eső ellen szalmával fedték le őket. Persze, arról szó sem lehetett, hogy több éven át a mezőn őrizték azokat.

Maga *Albert* is készséggel elismeri, hogy a keresztések minősíthetetlenül viselkedtek, s rászolgáltak a büntetésre. Ebben persze az is benne van, hogy *Albert* sorait már a keresztéseket sújtó első szentföldi vereségek után írta, így joggal kereshette a „peccatis exigentibus,” az isteni büntetés okait. Úgy látszik, részben a vonuló keresztések fegyelmezetlenségében és gátlástalanságban, másrészt az itt nem részletezendő, zsidók elleni kihágásokban és a kényszerített kikeresztelkedésben vélte megtalálni az okokat. Amint a magyar átvonulásról írta: „a magyaroktól elvették borukat, árpájukat, s apránként minden egyebet, amire szükségük volt, végül már birkáikat és marháikat hajtották el, az ellenállókat pedig megölték, miként a kezét rájuk emelőkkel is végeztek. Sok más gaztett is a lelkükön száradt, de ezeket mind képtelenek vagyunk elmondani, miként a köznép a maga primitív módján éretlen, fegyelmezetlen, zabolátlan. Egy magyar fiút pedig, miként ezt a jelenlévők elbeszélésből hallottuk, aljas vetélkedésből a piactéren, altestén át karóba húztak.”

A keresztések egy máig nem azonosított fehérvári mezőn, *Szent Márton* kápolnája mellett csaptak össze a királyi sereggel. Ennek a mezőnek valójában valahol Pannonhalma közelében kellett lennie, hiszen kevésbé valószínű, hogy a keresztéseket egészen az ország központjáig, Fehérvárig hagyták volna vonulni. A Fehérvár névre magyarázat lehet, hogy vagy egy mezőt hívtak így akkoriban – erre *Pauler Gyula* talált forrást –, vagy a nagy

²⁹ *Ekkehardus: Gombos: Catalogus*, 2. No. 2051., 873. o. és vele egyezően *Annalista Saxo: Gombos: Catalogus*, 1. No. 514., 223. o.

távolság miatt a krónikás az általa egyébként ismert „Fehérvár” nevet hozta kapcsolatba a csatával. A csata legvitatottabb részlete egyébként a keresztesek fegyverletétele és magyarok általi, csalárd meggyilkolása. Albert forrása, mint arra már fentebb utaltunk, minden bizonnyal egykorú szemtanú lehetett, s mint ilyen, a keresztesek szempontjából hitelesen adhatta elő a történetet. A jelen lévő keresztesek valóban úgy érezhették, hogy csúnyán rászedték őket, s miután a király ígéretének hitelt adván letették a fegyvert, a magyarok hitszegő módon legyilkolták őket. Az események pontos lefolyását utólag lehetetlen rekonstruálni. Abban a tényben, hogy tárgyalásokra került sor, már nyilvánvalóvá vált, hogy a keresztes vezérek rádöbbentek: ha a nyílt ütközetben nem szenvedtek is vereséget, erőszakkal nem jutnak át az országon, s a király seregét nem tudják térdre kényszeríteni. Egyáltalán nem biztos, hogy megalázó helyzetet, a feltétel nélküli megadást mindegyik seregvezére elfogadta, esetleg fölényük birtokában maguk a magyarok is erőszakosabban léptek fel. A modern hadtörténész, John France is arra gondol, hogy a megegyezés csak egyes egységekre vonatkozott, míg a többiek nem voltak hajlandóak fegyvereiket átadni. Teljesen hihető, hogy a keresztesek seregük lemészárlását „mártíromságként” élték meg.

A népi keresztes vezérek közül a katonailag legerősebb sereggel *Emicho*, leiningeni gróf érkezett.³⁰ Májusban (25–27. között) még Speyer és Mainz zsidóit üldözték. Ők a mosoni kapuhoz vonultak, de nyilván elmulasztották az átvonulási engedély megszerzését, s a kapukat zárva találták. Meglehet, hogy erre a magyarázat valóban nagyobb létszámukban keresendő, a krónikás egyenesen 200 000 főt emleget, igaz közöttük csak 3000 lovagot.³¹ Teljesen hihető, hogy a vár ostroma a mocsarak és a nehéz megközelíthetőség miatt elhúzódott, s közben mindkét oldalon voltak áldozatok: „Június (valószínűleg helyesen július) havának közepétől sok napot töltöttek a vár alatt, hidat készítettek, s gyakran támadták a körbezártakat. A védők azonban keményen ellenálltak, innen is, onnan is lövedékeket lőttek ki, s mindkét oldalon jelentős veszteségek keletkeztek. Volt, hogy a védők, a várból kitörve, páncélos csapatukkal keményen szorongatták a gallokat a folyón és a hídon innen; megesett, hogy a harcban a gallok kerekedtek a magyarok fölé, akiket sebekkel borítva üzték vissza egészen a várig.” Ha Kálmán király valóban a védők között volt, akkor érthető, hogy a védősereg az utolsó csepp leheletéig kitartott, s közben akár még felmentő sereg is érkezhetett. A jelenlévők nem utolsósorban szép elégtételt remélhettek a királytól kitarásukért. Az, hogy augusztus 5. körül egy nagyobb csetepatéban a király öreg rokona is meghalt, arra utal, hogy magas méltóságok vezették a vár védelmét. A létszámarányok valóban nem tűnnek lehetetlennek: ha a 300 nehéz fegyverzetű páncélos vetett cselt 700 könnyebb fegyverzetű magyarnak, felülkerekedhettek.³² A vár egyébként nyilván

³⁰ Az újabb szakirodalom megkérdőjelezi „leiningeni” címét, ami lehet, hogy csak a kétes hitelű Zimmerni krónikára megy vissza, az újabb kutatás inkább Floheimre, a Közép-Rajna vidékére gondol. *Toussaint*, 1982. 25–28. o. Idézi *France*, 1994. 92. o.

³¹ Kíséretében volt Hartmann, dillingen-kyburgi gróf, Vilmos, a nagyerejű „Ács,” Meluni viscount, Marle-i Tamás, Coucy ura, Nesle-i Drogo és Vendeuil-i Clarembaud. Drogo Konstantinápolyban csatlakozik Gottfried herceg seregéhez, Jeruzsálemben 1126-ig említik. Nesle Péronne környéki birtok. I. Hartmann, a Duna menti Dillingen grófjának, III. Hupoldnak a fia, 1095-ben Nördlingenben bencés monostort alapított. A hadjárat során elszegényedett, s Gottfried herceg csapatához csatlakozott, majd a hadjárat végeztével hazatért. 1121. április 16-án halt meg. Felesége Winthertur-Kyburg Adelheid volt, akit 1065-ben vett nőül.

³² A 700-as szám ismét Albert által gyakran használt létszám egy nagyobb csapat jelölésére, v. ö: *Mulinder*, 1998. 69–80. o.

Moson lehetett, hiszen Moson és Óvár vára közül ez lehetett a régebbi.³³ Az ostrom hosszú, elhúzódó volta bizonyos, amit néhány krónikás hat hétre tevő becslése is megerősít, még ha az adat önmagában túlzásnak is tűnhet.³⁴

Az ostromnak a magyarokra nézve voltak kritikus időszakai: „...egy előre meghatározott napon a gallok páncélosok csapatával keményen megtámadták a mosoni várat: egyesek a már elkészített hídon át, mások a mocsarakon keresztül szivárogtak a közelébe; hadigépeket bevetve a falon két helyen is rést törtek... Kálmán király és egész kísérete már korán lóra pattant, s készen állt arra, hogy Oroszország felé meneküljön,³⁵ ha úgy látná, hogy a gallok serege, a várat elfoglalva, betör az országba. Régiségtől roskadozó hidakat is helyrehozott, hogy azon a mocsáron és a folyókon keresztül orosz földre tudjanak menekülni, ha a szükség úgy hozza. Ám, amikor már majdnem minden a keresztetek javára billent, s a falakat hatalmas réssel szakították át, nem tudni mi okból vagy milyen balszerencsével akkora félelem szállta meg a keresztény sereget, hogy egyszerre menekülni kezdtek...”

A keresztetek váratlan megingására valóban nehéz magyarázatot találni. Ismét figyelembe kell azonban venni, hogy szemtanúk egykorú visszaemlékezése lehet a krónika történetének alapja, ami magától értetődő egyoldalúságokat tartalmazhat. Az ostromlók valóban meg lehettek győződve arról, hogy kezükben a győzelem, s csak valami megmagyarázhatatlan véletlen fosztotta meg őket attól. Ebben az esetben a magyarok számára váratlanul megérkező erősítéstől, az ostromlók kifáradásáig sok minden felmerülhet. Oroszország említése Albert krónikájában minden konkrét külpolitikai vonatkozást nélkülöz. Lehet, hogy Aachenből nézve nem is találta Oroszországot olyan messzinek, aminek nevét ismét a szemtanúktól hallhatta. Kisebb a valószínűsége, de persze nem lehetetlen, hogy a huzamosabb ideig ott tartozódó keresztetek értesülhettek a közeli Oroszvár nevéről (ma Rusovce Szlovákiában), ami valóban a közelben volt, s felmerülhetett lehetséges menekülő útvonalként. Albert alapján, Borosy Andrással egyetértve, valóban nem lehetünk egészen biztosak abban, hogy Kálmán valóban a védők között volt, meglehet, csak a keresztetek hitték. Sokkal inkább elképzelhető, hogy a felmentő sereg élén érkezett a közelbe. Így próbálja értelmezni a tényeket Steven Runciman is, aki szerint Kálmánnal az élen közeledhetett egy felmentő sereg, vagy legalábbis így híresztelték, s ez zavarta meg a győzelemhez oly közel álló kereszteteket.³⁶

Tényleges hadieseményekre a legjelentősebb keresztet sereg, *Gottfried Bouillon* átvonulásakor már nem került sor. Ebben több más szempont mellett az is szerepet játszhatott, hogy szerencsés időpontban érkeztek, amikor a betakarítás után bőségesen állt rendelkezésre élelem. Türoszi Vilmos krónikája szeptember 20-ra rögzíti a megérkezése napját,

³³ *Aszt*, 2006. 121–128. o. A régészeti kutatások szerint 4,5 hektár alapterületű, téglalap alakú erősség volt, 150×300 méteres sáncokkal, környezetéből 1–1,2 méterrel emelkedett ki. A mocsarak miatt természetes védelmet élvező vár ellenőrizte a nyugatra vezető legfontosabb kereskedelmi útvonalat. Szerepét a XIII. században vette át Óvár.

³⁴ Ekkehardus, *Libellus* cap. 12.: *Gombos*: Catalogus, 2. No. 2051., 873. o. és *Annalista Saxo*: *Gombos*: Catalogus, 1. No. 514. 224. o.

³⁵ A magyarázat ismét Albert tájékozatlanságában kereshető, valószínűleg úgy gondolta, hogy az orosz hár a közelben lehet. Kevésbé valószínű, de nem lehetetlen, hogy az Oroszvár (ma Rusovce, Szlovákia) körüli esetleges orosz telepekre gondolt volna.

³⁶ *Runciman*, 1999. 117. o.

ami éppúgy utólag, a korabeli szerzők által kikövetkeztetett időpontnak tekinthető, mint az összes többi. A szeptember 20. inkább már a határról való továbbindulás időpontja lehet, hiszen ebben az esetben túlságosan későn érkeztek volna a bizánci határhoz. Az első hadjárat végén visszatérők nyilván nem emlékeztek pontosan a napra, hogy mikor melyik városban voltak, inkább csak becsülni voltak képesek a nagyobb városok közötti távolságot. A vezér seregével a magyar határ előtt állapodott meg, egy máig azonosíthatatlan, és ebben a formában nem létező, a szóbeli hagyomány által eltorzított nevű „Tollenburg” nevű helynél, s onnan küldött üzenetet a királyhoz. Tollenburgot azonosították Tullnnal, Bruck an der Leithával, illetve Deutsch Altenburggal, de leginkább talán a Hainburg közeli Pottenburggal lehet azonos.³⁷ Az út tényleg Hainburg előtt vezetett Köpcsény, Bán és Oroszvár érintésével Óvárhoz. A tárgyalások eredményeként, amelyek során a vezérek Pannonhalmáig, illetve Sopronig is eljutottak, megegyeztek abban, hogy a keresztesek túszoikat, mégpedig előkelő, hercegi túszoikat adnak, s őket a magyar király csak az átvonulást követően adja vissza. A seregében található előkelők neveit jól ismerjük: Gottfried, a lotaringiai királyság hercege, nemes úr, valamint édestestvére Balduin,³⁸ a herceg rokona, Gray-i Warner,³⁹ egy másik Balduin Le Bourcq-ból,⁴⁰ Toul grófja, Rajnald, ennek testvére, Péter,⁴¹ Cons-i (Cont-i) Dudo,⁴² Ascha-i (Eschi) Henrik, ennek testvére, Gottfried⁴³ – mindnyájan bátor lovagok és híres vezérek. Közülük különösen Ascha-i (Eschi) Gottfried személye érdekes, akit Albert szerint követségbe küldtek a magyar királyhoz a hallatlan méészárlás és bűntény felderítésére, mivel személye Kálmán, az ország királya előtt már ismert volt. Könnyen adódik a feltételezés, hogy a László-legendában megőrzött, az utókor által ártírt nyugati követküldés valós magja ebben a híradásban érhető tetten. Más ösz-

³⁷ P. Knoch is elveti Tullnt, hiszen az 50 kilométerre fekszik a határtól, igaz ő Bruck-ra gondol. *Knoch*, 1966. 157. o.

³⁸ Gottfried édestestvére, Balduin (Boudouin, 1058–1118), 1098-tól edesszai gróf, majd I. Balduin néven 1100-tól Jeruzsálem első királya. Feleségével, Godehildével kelt útra, de gyerekei az újabb kutatás szerint nem voltak. A szövegben említett „familia” kifejezés nem szűkebb családjára, hanem a háznépére vonatkozott. A kontingens összetételére lásd *Murray*, 2000. 46–51. o. A kontingens kialakításakor a rokoni szálak voltak a legerősebbek.

³⁹ Unokatestvérek voltak, Runciman még Gray-vel, a Saône partján fekvő birtokkal hozta nevét kapcsolatba. Neve azonban inkább Grez-Doiceau, Nivelles környéki birtokkal függhet össze, amely a liege-i püspök birtokai és a louvaini terület között feküdt. Az utazási előkészületek jeleként a családi birtokot már 1095 végén megosztották. Warner 1100. július 22-én halt meg Jeruzsálemben. *Murray*, 2000. 234. o.

⁴⁰ Borcq-i Balduin, Hugónak, Rethel grófjának és Monlhéry Melisande-nak a fia. A reimsi püspökség tartományában feküdt, egy része a francia királyságban, másik része a Birodalomban. Korábban „Le Bourg”-iként emlegették, I. Balduin utóda a jeruzsálemi királyság élén.

⁴¹ Dampierre-i Péter, a Champagne-ban fekvő Astenois grófja. Dampierre-le-Château Sainte-Menehould vidékén található. Astenois-t egyébként korábban, tévesen, a Verdun környéki Stenay-birtokkal azonosították. 1099 nyarán tért vissza Európába. Idősebb testvére III. Rajnald, Toul grófja; Gottfried herceg rokonságához tartoztak. Rajnald külön csapatot irányított a híres antiochiai csatában, majd visszatért Felső-Lotaringiába, s valamikor 1124 előtt érte a halál.

⁴² Dudo Felső-Lotaringiából, az Ardennekből érkezett, a Briey környéki Cons-la-Grandville uraként, feleségével Hadwidával. Cons-la-Grandville-t korábban a Triertől délre található Konz birtokkal is azonosították. A hadjáratból mindketten élve tértek haza.

⁴³ A Keleti-Ardennek-beli Esch-sur-Sûre (Sauer)-ből származtak. Goffried herceg rokonának, bizonyos Fredelonak a fiai voltak. Henrikkel 1098-ban Turbesselben a pestis végzett. A Kálmánnal kapcsolatban említett követek, Borcq-i Balduin, Eschi Gottfried, Grez-i Warner és Dampierre-i Péter a bizánci tárgyalások során is élvezik a herceg bizalmát.

Szent László képe a vatikáni Magyar-Anjou legendáriumban

szefüggésben már utaltunk rá, hogy a László keresztes vezérségéhez kapcsolódó mitikus hagyománynak vannak valós, csak kortárs lejegyzésből magyarázható, történeti elemei, mint pl. a cseh fejedelem neve.⁴⁴ A követség összeállításakor a herceg „familiájából,” azaz közeli udvartartásából további tizenkét főre esett a választás, Balderikre,⁴⁵ Stabellonra⁴⁶ és néhányukra, akiknek neve feledésbe merült, hogy vele együtt menjenek. Fulco megőrzött még egy időpontot: november 11-re teszi Kálmán és Gottfried találkozásának napját, ami már későinek tűnik, s ismét nehezen tarthatóvá teszi a karácsonyi konstantinápolyi megérkezés időpontját. Runciman szerint november vége felé érkeztek Zimonyba, s december 12-e körül már a Márvány tenger partján, Szelümbriánál tartózkodtak és 23-ára, karácsonyra értek Konstantinápoly falai alá. Ám Runciman kronológiáját is tanácsos módosítanunk, s a bizánci határ elérését korábbra kell tennünk.

Úgy tűnik, hogy foglyaival, pontosabban túszaival Kálmán ez esetben végigkísérte a sereg útját, s csak lent, a Szávánál bocsátotta el őket. Kálmán és Gottfried fiktív szövegű levélváltása egyébként bekerült a legtöbbet kiadott korai magyar források közé, s némileg elhomályosította a korábbi hadiesemények voltaképpen történeti hitelű leírásait.

Az eseményeket értékelve arra kell a figyelmet felhívni, hogy a német támadások mellett a XI. századi Magyarország számára a „népi” keresztesek megújuló támadásai jelentették a legnagyobb katonai kihívást. Miként John France szellemesen megjegyezte, Kálmán rádöbbenhetett, hogy még egy békésen átvonuló sereg is legalább akkora kockázatot jelent, mint egy ellenséges szándékkal érkező.⁴⁷ A modern értékelések egybehangzóan állapítják meg, hogy a népi keresztes seregek sokkal nagyobb katonai erőt képviseltek, sokkal szervezettebbek voltak, mint azt korábban feltételezték. Az olykor hetekig elhúzódó hadiállapot, az ország központi, nyugati részeinek fenyegetettsége próbára tette a királyság politikai és katonai szilárdságát. Érdekes, hogy a pápai–magyar diplomáciai viszonyokat illetően sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítanak II. Orbán Kálmánhoz írott levelének, mint magának a katonai eseményeknek. Megítélésünk szerint a pápai felhívás alapján az országban megjelenő keresztesek jelentette katonai fenyegetésnek nem kis része lehetett abban, hogy Kálmán a következő években normalizálta kapcsolatait a római pápai udvarral. E folyamat része lett a magyar hagiográfiai és politikai irodalom gyöngyszemének, a Hartvik-féle Szent István legendának a megszületése, ami úgy kanonizálta a pápai koronaküldés hagyományát, hogy egyúttal a legújabb korig jogalapjául szolgált a magyar királyok Rómával szembeni függetlenségének és kiváltságainak.

A csapatok Magyarországon való átvonulásának kronológiája

A Magyarországra vonatkozó adatok szinte teljes egészében a menetteljesítményekből következő kalkulációk függvényei, illetve a dokumentált nyugat-európai indulás, és a szintén dokumentált konstantinápolyi érkezés közötti útvonal-rekonstrukció eredményei. A latin

⁴⁴ *Veszprém*, 1999. (1.) 470–477. o. és korábban *Veszprém*, 1991. (2.) 58–79. o.

⁴⁵ Balderik, Gottfried étékfogó mestere (senechal), Antiochia ostroma idején valóban a herceg ételmezésért volt felelős.

⁴⁶ Jeruzsálemben Balduin kamarása (camerarius) lesz. A második ramlai csatában, 1102 májusában veszti életét.

⁴⁷ *France*, 1994. 104. o.

forrásokban előforduló dátumok általában nem eligazítóak. Nagyobb hitelt az időtartam lejegyzésének tulajdoníthatunk, pl. amikor Gottfried esetében azt mondja Albert, hogy szeptember harmadik hetéig várt a határon. Legbizonytalanabb Folkmar és Gottschalk csapatainak a kronológiája, elsősorban azért, mert szétverésük után nem állnak rendelkezésre róluk további információk. Annyi bizonyos, hogy Gottschalk jelentős katonai erőt képviselő csapata olyan időpontban tartózkodott az országban, amikor Péter már elvonult (június közepe), s Emicho még nem érkezett meg (július 10–15. körül). Ellenkező esetben nyilván együttműködtek volna a Kálmán elleni katonai akciókban, de ilyesmiről a krónikások nem tesznek említést. A számítások alapja John W. Nesbitt tanulmánya,⁴⁸ amit még 1963-ban tett közzé a *Traditio* c. folyóiratban. Ebben a realitásokhoz közel állóan napi 22–28 km közötti menetteljesítményeket valószínűsít, nem számolva persze a forrásokban dokumentált pihenő-, illetve ostrommal töltött napokat. Ő Péter és Gottfried esetében végezte el a korrekciókat, mindkét esetben a Konstantinápolyi megérkezéstől visszszámolva. (Alkalmazott rövidítések: AA: Aacheni Albert; JF: John France; Kr: Magyarország történeti kronológiája. I. k.; PGy: Pauler Gyula; TV: Türoszi Vilmos.

- 1096. május 15. körül: Valter átlépi a magyar határt; Kölnből április 15-én indult. (AA: március 8-at ír, ami feltétlenül májusra értendő, PGy: május 15. körül.)
- 1096. május 20. körül: Remete Péter eléri a magyar határt; Kölnből április 20-án indult. (Kr: június eleje Mosonban, ami nyilván lehetetlen.)
- 1096. június 5. előtt: Valter eléri Zimonyt (július közepén érnek Konstantinápolyba).
- 1096. június 5. körül: Remete Péter Zimonyba érkezik.
- 1096 június végén (PGy: június elején): Nyitra környékén szétverik Folkmar embereit, akik május 30-án (Kr: június közepén) még Prágában tartózkodnak.
- 1096 július elején (JF: július végén): Gottschalk megadja magát Pannonhalma körül.
- 1096 augusztus eleje (Kr: július 15. körül): Emicho megérkezik a magyar határra. (AA szerint ez már július közepén megtörtént, mivel augusztus 5-körül vetnek cselet Mosonnál a keresztesek a magyaroknak, amikor már régóta folyt a harc. Ez talán valóban július közepi érkezést valószínűsít, v. ö. Kr. valószínű időpontját.)
- 1096. augusztus 15. körül: Emicho emberei, hosszú ostrom után, elmenekülnek Moson vára alól. (Kr.: augusztus végén, aminek ellentmondani látszik, hogy AA szerint már augusztus elején is régóta folyt a harc.)
- 1096 szeptember eleje (AA szerint augusztus közepe): Gottfried serege eléri a magyar határt, ahol szeptember harmadik hetéig/három szeptemberi héten át áll. (Kr és PGy szerint, TV alapján, szeptember 20-ig), (Fulco Kálmánnal való találkozásának napja november 11., ami valószínűtlen.)
- 1096. szeptember 26 – október 14.: Gottfried a határtól (Tollenburg) Zimonyig vonul.
- 1096: Gottfried átvonul az országon. (Kr: október–novemberben; PGy: november 15-én hagyja el az országot, ami késeinek tűnik.)

⁴⁸ Nesbitt, 1963. 167–181. o. A táblázatok: 181. o.

László király a keresztes hadak élén

A magyar középkori elbeszélő forrásokban a Szent László-történet vitatott pontja a magyar királynak az első keresztes hadjáratra való felkérése, amit mind a XIV. századi krónikaszerkesztés, mind a szent király legendája megörökített.⁴⁹ A krónikaszerkesztésben a következőképpen olvasható: „Mikor Bodrogbán ünnepelte a Húsvétot, követek jöttek hozzá Franciaországból, Hispániából, Angliából és Britanniából, kiváltképp a francia király öccsétől, Vilmostól, és tudatták vele, hogy megbosszulják a mindenható Isten sérelmét. Úgy határoztak, hogy megszábadítják a szent várost és a szent sírt a szaracénok kezéből: kérték ezért a dicsőséges királyt, hogy Jézus Krisztus seregében legyen a vezérük és parancsolójuk. Ennek hallatára a király örvendezett nagy örvendezéssel, és ugyanazon ünnepen elbúcsúzott Magyarországi nemeseitől...”⁵⁰

Tekintettel arra, hogy László már a keresztes hadjárat meghirdetése előtt (1095. július 29-én) elhalálozott, a híradástól már első pillantásra sem vitatható el bizonyos legendás jelleg. Nem különben távol áll a valóságtól a keresztes hadjáratra való felkérés előtt leírt epizód: a rómaiak császárának halálakor a németek vezérei és „tetrarchái” egyhangúlag császáruknak kérik fel, amit azonban istenfélelemből visszautasít.⁵¹ Hasonlóképpen kronológiai képtelenség László császárrá választásának híre, hiszen a császár túlélte Lászlót,⁵² annak pedig semmi történeti emléke nem lehetett, hogy esetleg az investitúraharcok korábbi szakaszában bárki is László megválasztására gondolt volna. A korabeli historiográfiában persze nem egyedülálló az ábrázolás, hiszen az 1089-ben elhalálozott horvát király, Zvonimir emlékét is későbbi, XIV–XV. századi források igyekeztek kapcsolatba hozni a keresztes háborúval. Úgy rekonstruálták az eseményeket, hogy a király csatlakozni akart a hadjáratához, de saját előkelői, meggyilkolásával, megakadályozták ebben.⁵³

A magyar történészek már régóta szükségét érezték a fenti szöveg hely értelmezésének, így Marczali Henrik, aki László király illetén szereplését a XII. századi keresztes szellemmel magyarázta. Voltak, akik a krónikás feljegyzés mögött a László és Vilmos, (Toulouse-i Rajmund testvére) közötti kapcsolatfelvételt valószínűsítették, mivel az 1092–1093-ban zarándokúton vett részt. Végül akadtak olyanok is, akik feltétlen bizalmat szavaztak e soroknak, mint Hóman Bálint, aki szerint III. Béla király ösét, Lászlót kívánta utánozni keresztes fogadalmával.⁵⁴

⁴⁹ Rokay, 1996. 78–82. o. A témával először a Középkori forrástanulmányok. A kerlési (cserhalmi) ütközet forrásproblémája c. tanulmányunkban foglalkoztunk: *Vészprémny*, 1991. (2.) 3. sz., 69–77. o.

⁵⁰ SRH I. 416–418. o.

⁵¹ Bizonyosra vehető, hogy a krónikás a Keletrómai Császárságra gondolt, s a tetrarcha címmel az ottani előkelőket akarta érzékelteni. Amennyiben e szöveg lejegyzésére már a Bizánci Császárság bukása után került sor, akkor a „tetrarcha” cím az újonnan alakult latin államok fejedelmét illethette. A választás leírásának forrása ugyanakkor a Nagy Károly-legendája is lehet: *Die Legende Karls des Großen*, 1890. I. 4., 26. o.

⁵² IV. Henrik csak 1106-ban halt meg, az ellenkirályok közül Rudolf 1080-ban, Herman 1088-ban, Konrád 1101-ben halálozott el.

⁵³ Grgin, 2001. 167. o., Grgin, 1992. I. 139–154. o., továbbá Goldstein, 1984. 35–54. o.

⁵⁴ Marczali, 1896. (I.) 184. o.; Sweeney, 1981. 467–481. o.; Sweeney, 1984. 110–124. o.; Kristó, 1974. 616. o.; Hóman, 1941. 415. o. A László-legendája német fordításának (*Die heiligen Könige*, 1976.) 191–192. o. jegyzete (Anm. 30.) szerint is „...muß diese Wahl – d. h. zum Kreuzzug – als patriotisches Wunschdenken des Hagiographen angesehen werden. In der Chronik heißt es sogar, Ladislaus sei zum römischen Kaiser gewählt worden – auch dies gehört freihlich in das Reich der frommen Erfindungen.”

Szent Lászlót a keresztesek vezérévé választják. Geiger metszete (1842–1844)

Elsőként Pauler Gyula figyelt fel arra, hogy az első keresztes hadjáratban híressé vált Toulouse-i Rajmund testvére a Vilmos nevet viselte, s atyjuk a francia király nagybátyja volt. Pauler a László és Vilmos közötti kapcsolat lehetőségét a „talán” szóval minősíti, nála még szó sincs Vilmos személyes magyarországi útjáról.⁵⁵ A rendelkezésünkre álló források sokkal többre nem is jogosítanak, mivel Pauler forrása, J. Vaissete languedoci történelme IV. Vilmos és a vele utazó II. Berengár Rajmund barcelonai ögróf szentföldi útjával kapcsolatban csak az évszámot említi, útvonalukról mit sem tud.⁵⁶ Igen kétséges, noha természetesen nem lehetetlen, hogy Dél-Franciaországból hazánk érintésével jutottak el a Szentföldre. A forrással kapcsolatos óvatosság már azért is helyénvaló, mivel a krónikaszöveg nem Vilmos, hanem csak követe látogatásáról tud. A legendában olvasható variáns a frank, lotaringiai és alemann hercegekről már tudálékos, a választás hitelét megerősítő kiegészítéseknek tekinthető.

A probléma megoldásához talán akkor jutunk közelebb, ha a krónikaszövegben leírtakat III. Béla- és II. András-kori adatainkkal szembesítjük. Ebből a szempontból külön szerencse, hogy tudunk az angol király és III. Béla közti levélváltásról. Az 1188 körülre datált levélben II. Henrik II. Fülöp Ágost nevében a keresztesek nyugodt átvonulásának

⁵⁵ Pauler, 1899. 452–453. o.; Pauler, 1888. (2.) 210–211. o.

⁵⁶ Vaissete, 1873. 3. 465–466., 468. o.; Lexikon des Mittelalters, Berengar Raimund címszó.

és ellátásnak biztosítását kéri a magyar királytól.⁵⁷ Egy hasonló témájú levél Monteferrato ögrófjától, Konrádtól és a szentföldi kereszteseiktől is fennmaradt, amelyben arra kéri Bélát, hogy induljon a Szentföld mielőbbi megsegítésére.⁵⁸ Esetleg ezzel, vagy ehhez hasonló levéllel lehetne magyarázni a források „Hispania” helyét. Számos krónikahely tanúsítja ugyanis, hogy a korszakban használták a Szentföldre vonatkozóan a Hispania elnevezést „szaracénok földje” értelemben.⁵⁹ Lehet, hogy a magyar források „Hispaniá”-ja mögött a Szentföldet kell értenünk, ami a forráshely szövegkörnyezetébe is igen jól illik. A bizánci előkelők II. Izsák meggyilkolása után keleti és nyugati uralkodókhoz is segítségért fordultak, köztük Bélához is. A krónikás szöveg „római” jelzőjét minden további nélkül görög/bizánci értelemben használnánk, e helyzet III. Béla és II. András korára egyaránt vonatkozhat.⁶⁰ Bizánci hatalmi törekvései mind III. Bélának, mind II. Andrásnak voltak. A „Theutonicus” szövegváltozat magyarázata nehezebb, lehetne a „római” kifejezés egy másik lehetséges értelmezésének tartani, miszerint „császárrá” csak a német fejedelmek választhatnak valakit.

II. Fülöp Ágost korában nem nehéz Vilmos nevű királyi rokonra találni. Nem más ő, mint Fülöp király anyai nagybátyja, akitől a király indulásakor átvette a zarándokjelvényeket és az Oriflamme-ot. Távozásakor a régensséget anyjára és Vilmosra hagyta.⁶¹ Hasonlóképpen a III. Béla-kori politikai viszonyokból magyarázható László és Ottó fia, Konrád cseh herceg együttes szereplése. Mint kiderül, László magával akarta vinni a Szentföldre a cseh herceget, aki azonban vonakodott. I. László idejében valóban élt egy Konrád nevű cseh herceg, aki 1092-ben, néhány hónapos uralkodás után halálozott el. Ő azonban nem Ottó fia volt, hanem annak az Ottónak a testvére, akinek I. Béla Eufémia nevű leánya lett a felesége. Márpedig, ha az előbb említett Konrád 1092-ben elhalálozott, akkor kétséges, hogy módjában állt volna csatlakoznia az első kereszties hadjáratához, illetve, hogy lehetett-e személyéről tudomása az évtizedekkel később alkotó hazai krónikásnak. III. Béla király idejében azonban éppen II. Konrád Ottó volt a cseh herceg (1189–1191), aki – legalábbis a kortársak szerint – valóban felvette a keresztet, s csak belpolitikai okok miatt nem tartott Friggyessel a Szentföldre. Valószínűsítik, hogy 1188. március 27-én, a mainzi Hoftagon tehetett kereszties fogadalmat.⁶² A krónikás megjegyzése az ígéretéhez hű Lászlót talán éppen a fogadalmától elálló cseh herceggel állítja szembe. A cseh történelemre való utalás persze nem lehetett valamilyen valós történeti mag nélkül, mivel a magyar krónikában később említett Szvatopluk valóban cseh herceg volt 1107 és 1109 között, s róla egy későbbi magyar krónikás csak Kálmán-korabeli feljegyzések alapján tudhatott.

Tekintettel arra, hogy a magyar királyok közül elsőként III. Béla tett kereszties fogadalmat – vélhetően a halála, 1196 előtti egy-két évben –, nagy valószínűséggel gondolhatunk arra, hogy az általa tisztelt és szentté avatott királyelőd az ő utódai, Imre vagy II. András uralkodása alatt gyarapodott a kereszties háborúban részt vevő, részt venni szándékozó

⁵⁷ Codex Diplomaticus, II. 245–246. o.

⁵⁸ ÁÚO I. 83–84. o.

⁵⁹ Raymond d’Aguilers, 1969. 13., 50. o.; Gesta Francorum, 1890. 250. o.; Bedier, 1908–1913. I. 114., 127. o.; Die Legende Karls d. Großen, 1890. 146. o.

⁶⁰ Eustazio di Tessalonica, 1961. 56. o.; Makk, 1989. 119. o.

⁶¹ Painter, 1962. 54–57. o.

⁶² A cseh viszonyokra: Handbuch, 1976. A vonatkozó rész Karl Richter munkája. Konrád már 1092-ben elhalálozott. Hilsch, 1969. 189–190. o.

uralkodó erényével. Nem zárható ki, bár csekély a valószínűsége, hogy a Kálmán-kori történeti feljegyzések már tartalmaztak Lászlónak egy esetleges zárandókútra, vagy éppen keresztes hadjáratra való készüléséről szóló híradást. Ha igen, akkor ezt bővítették ki, illetve formálták át a kor szellemének megfelelően a XII–XIII. század fordulóján.⁶³

A krónika és legenda László-képének igencsak szüksége volt arra, hogy bővítse László „keresztény király” erénykatalógusát. E tudatos igyekezet tetten érhető a 139. fejezet forráshasználatában is. Eddig nem azonosították Gratianus törvénykönyvének szó szerinti idézését éppen a keresztesekre utaló passzusban.⁶⁴ A vonatkozó Gratianus-helyek kiválasztása nem lehet a véletlen a műve, mivel éppen a C.23 q.4 c.42-nél az Isten egyháza ellen elkövetett vétkekről esik szó, s szó szerint is megemlítik az égi Jeruzsálemet.

A krónikának a Dubnici krónika kódexében olvasható szövegváltozata sem érdektelen. Ebben az áll, hogy László, miután a házasság kötelékétől megszabadult, felajánlotta a megtartóztatás Istennek tetsző vállalását, és jeruzsálemi zárandókútra határozta el magát. Az „acceptabile Deo munus” (D.82:3) kifejezésen túl az özvegyiség és a zárandókút együttes emlegetése jogász ismeretekre utal: a korabeli egyházjogászok egyik visszatérő problémája volt, hogy a házasságban élő férfiak által tett keresztes fogadalom érvényes-e, s hogy teljesítéséhez szükséges-e a feleség beleegyezése. A szöveg megfogalmazója mindezzel tisztában volt, azért hangsúlyozta László özvegy voltát (v. ö. C.33 q.5 c.1).⁶⁵

A keresztes hagyomány magyarországi recepciójának sajátos példája Jodocus Clichtoveus „Elucidatorium” című, először Párizsban, 1516-ban megjelent munkája, amely magyar szentek himnuszait is bemutatja. A benne lévő Szent László-sequentia forrása, a „Laudes crucis attolamus,” Hugo d’Orléans dit le Primat XII. század eleji Szent Kereszt-sequentíája volt. Terjedéséhez minden bizonnyal hozzájárultak a szentföldi zárandokok, s azt a század végére a váradi katedrálisban már Lászlóra alkalmazva éneklük („Varadini fulget ara”).⁶⁶

A László-legendával és krónikarészlettel foglalkozó irodalomban korábban Deér József vetette fel annak lehetőségét, hogy a Nagy Károly monda-, illetve legendakör hatással volt a hazai középkori historiográfiára is. A kérdés felvetése mindenképpen jogos, mivel 1165-ben, Aachenben Barbarossa Frigyes kezdeményezésére és jelenlétében a szá-

⁶³ Fennmaradt egy érdekes idézőpecsét az Árpád-korból, melyen „Adalbert” király neve szerepel, az ábrázolásán pedig Isten Báránya. A kutatók véleménye erősen megoszlik I., II. vagy III. Béla király személye között, esetleg IV. Béla hercegi éveire is gondolnak, mivel királyaink Adalbert névhasználatáról hiteles dokumentum nem maradt fenn. Amennyiben III. Béláról lehet szó, akkor az ikonográfiai ábrázolást kapcsolatba hozhatjuk keresztes fogadalmával. *Kubinyi*, 1984. 139–158. o. *Vrtel*, 1994. 110–136. o. Királyaink Adalbert nevére lásd még *DHA* 477. o.

⁶⁴ C.7 q.7 c.31: „suis igitur terminis quisque contentus sit, nec supra mensuras iuris sui affectet augeri”. Ennek kapcsán utalhatunk II. Izák egy III. Celesztin pápához írott levelére 1193-ból, amelyben az a magyar királyra panaszkodik, hogy az nem elégedett meg saját országával, amelyet Románia – azaz Bizánc – katonáival és pénzével hódított meg. *Tornikés*, 1970. 343–345. o.

D.97 c.1.: „vestre fidei rector et vestri imperii gubernator,”

C.23 q.4 c.42.: „quia rex est, servat leges iusta precipientes et contraria prohibentes convenienti vigore sanctiando” A királyi erényekről szóló értekezések kedvelt idézete: pl. Hincmarus Rhemensis: De regis persona et regio ministerio..., in: PL 125. 844. o., vagy Ivo Carnotensis: Decretum..., in: PL 161. 727. o., illetve Augustinus: Ep. in: PL 33. 801. o.

⁶⁵ „Conscientiae integritate fulgentes acceptabile Deo munus offerent” D 82.3. A problémára lásd *Brundage*, 1969. 44–45. o.

⁶⁶ *Holl*, 1989. 169–176. o.

zad talán legnevezetesebb kanonizációjára került sor: Nagy Károlyéra. A világi uralkodó személyes közreműködésével történő szentté avatások, illetve translációk sorában persze nem áll egyedül az aktus. Korszakunkban a sort 1163-ban Hitvalló Eduárd kanonizációja nyitotta meg II. Henrik angol király jelenlétében, amit translációk sorával lehet kiegészíteni: 1144-ben VII. Lajos francia király és Suger apát Szent Dénes, 1163-ban és 1187-ben Barbarossa Frigyes Bassianus és Ulrich erekyéit vitette új helyre, majd 1215-ben II. Frigyes jelenlétében Nagy Károly maradványai kerültek ma is látható, remekművű ereklyetartóba, Aachenben. E sorba illeszkedett 1192. június 27-én, Váradon a pápai legátus és minden bizonnyal a magyar király jelenlétében László király kanonizációja.

Nagy Károly és a Szentföld kapcsolatáról már a korabeli források tudósítanak, igaz, a valóságnak megfelelően követváltásokról és ajándékok küldéséről. A zarándokút mítosza már az első keresztes hadjárat előtt kialakult: a 968 körül írt Benedek szerzetes-féle krónika már tud a király keleti útjáról. A XI. században azután a hispániai történetek kibővülnek és színesednek, s a hitetlen muzulmánok ellen harcoló király képe kiteljesedik. Jocundus hagiográfiai művében Károly már oroszlánként harcol a pogányok ellen. A XII–XIII. század fordulóján, amikor a László-kép kialakítása megtörténik, magától értetődő, hogy a korszak legnagyobb tekintélyű legendájához, a Nagy Károlyéhoz fordulnak, s az abban olvasottakat formálják át a magyar király képére. E keresztes hagyományt II. Fülöp Ágost Franciaországában is kihasználták,⁶⁷ nem lehetetlen tehát, hogy III. Béla király, aki Lászlóhoz akart hasonlítani, egyúttal a bibliai Dávid és a birodalomalapító Nagy Károly legendás vonásait is szívesen látta korának historiográfiai műveiben.⁶⁸

A keresztes epizódnak két változata is van. Az elsődleges és valószínűbb a krónikás változat lehet, ami csak arról szól, hogy Lászlóhoz a frank, lotaringiai és német fejedelmek követei jöttek, hogy vezérnek kérjék fel, szemben a legendával, ahol maguk a fejedelmek jelennek meg a magyar udvarban. Ráadásul a történet a krónikában széles történeti perspektívában jelenik meg, ti. Lászlót a német fejedelmek császárnak szeretnék megválasztani. Meglepő módon a német császárra választás feledésbe merült (sem a legenda, sem a lekciónk nem említik), vagy mert első pillantásra légből kapott állításnak tűnt, vagy mert a hazai provinciális politikai küzdőtér szempontjából teljesen irrelevánsnak tűnt, miként később Zsigmond császár esetében is hasonló érdektelenséget tapasztalunk. Egyébként majd csak a XV. századi történetíró, a magyar krónikát forgató karintiai plébános, Jakob Unrest említi meg ismét krónikájában. Felvethető, hogy a császárra választás a krónikába már csak a legenda megszövegezése után, későbbi kiegészítésként került be, nyilvánvalóan II. András uralkodása idején.⁶⁹

⁶⁷ *Spiegel*, 1975. 323. o.

⁶⁸ A Károly-legenda bevezetőjében Frigyeset is „alterum magnum Karolumnak” nevezik. Die Legende Karls des Großen, 1890. 16. o., v. ö. *Szovák*, 1993. 241–264. o. és *Szovák*, 2000. 117–145. o.

⁶⁹ A keresztes hadjárat beleszövése a magyar forrásokba sikeresnek bizonyult, a László-ábrázolások és leírások egyik kedvelt, a nemzeti büszkeséget melengető epizódjává vált. Elég Zrínyi Miklós 1634. évi bécsi egyetemi beszédére utalnunk: „Orbán pápa és az egész kereszténység a török vadság megfélemezését, a Megváltó szent sírjának visszahódítását egyhangú szavazattal és az egész keresztény világ közös határozatával a megpihent vitézi virtusra bízta.” (*Kovács Sándor Iván*, 1985. 457. o. [*Kulcsár Péter* ford.]) Korábban, 1587-ben a magyar zarándokok által látogatott kölni Szent Makkabeus templom Szent László-szobrának felirata a királyról mint „singularis Turcarum oppressor”-ról emlékezik meg. (*Török*, 1989. 288. o.) A László-legenda hatásának tudható be a Szent István-mondakör bővülése a keresztes-motívummal. Temesvári Pelbárt 1499 óta nyomta-

Annak, hogy egy magyar király császár akart volna lenni, a korabeli politikai gyakorlatban is vannak nyomai. Jól ismert maga III. Béla király, aki bizánci tartózkodása alatt valóban a trón örökösének számított, s csak a császár fiának megszületése után esett el ettől a lehetőségtől, s kapta meg helyette a magyar trónt. Az újabb kutatás határozottan elvetni látszik, hogy III. Béla később ismét aspirált volna a bizánci trónra. Tudunk azonban arról, hogy a tényleges keresztes hadjáratot vezető II. András szintén játszott a gondolattal, hogy miután arra házassági kapcsolata, felesége révén feljogosítva érezte magát, megpróbálja megszerezni a latin császári címet. 1217-es keresztes hadjárata mögött is minden bizonnyal ez volt az egyik döntő motívum.⁷⁰ A „tetrarcha” kifejezés mellett ez alapján gondoltak – így Szovák Kornél is – arra, hogy itt II. András bizánci terveinek és dinasztikus kapcsolatokat építő politikájának a hatása érhető tetten. Ez esetben a „tetrarcha” terminus az 1204 után felbomlott bizánci birodalom egyes fejedelemségei élén állókat jelöli, meglepő pontossággal.⁷¹ Mások a motívumot egészen az Anjou-korig datálják fel, utalva arra, hogy azt talán csak Nagy Lajos sugallatára szőtték be a szövegbe.⁷²

Leginkább azonban arra gondolhatunk, hogy a történet annak megindokolására szolgált, amit valóban leírt: a nem teljesített hadjárat igazolására. Tudjuk, hogy III. Béla valóban felvette a keresztet, de halála nem engedte a fogadalom teljesítését. Hogy komolyan gondolta, bizonyítja, hogy özvegye, Capet Margit el is ment férje halála után a Szentföldre, s ott érte a halál (1197-ben). Mindezt csak felerősíthette Nagy Károly nagyhatású és európai visszhangot kiváltó kanonizációja (1162), aminek szintén voltak keresztes vonatkozásai. A XVI. századi híres ferences író, Laskai Osvát, valószínűleg László nyomán tette meg Szent Istvánt is egy képzeletbeli keresztes hadjárat szereplőjévé.⁷³ Ebből következően a történet korai lejegyzésének *ante quem*-je a magyar keresztes hadjárat megtörténte, 1217, hiszen az érvelés ezután értelmetlenné válna. A császári igény és remény szertefoszlása is többé-kevésbé a hadjáratból való visszatéréshez köthető, azaz 1218-hoz, de, mint valószínűsítettük, ennek lejegyzését megelőzhette a fiktív hadjárat történetének kialakítása. A fejezet egyszerre örökölte meg a beteljesületlen keresztes hadjárat és a beteljesületlen császárrá választás motívumát, amelyek visszanyúlhatnak III. Béla korára, de II. András kora érezhette szükségét, hogy Szent László alakjával együtt azt a maga korára alkalmazza. Némileg hasonló lehet a helyzet, mint Anonymus krónikájával, ahol a szerző III. Béla-kori emléanyagot dolgoz fel, de a mű udvari terjesztésére nyilván már csak II. András idején került sor.⁷⁴

Felvethető annak a lehetősége is, hogy a keresztes hadjárat története nem akarta-e a László nevéhez kapcsolt, részben szóbeli csatornákon is terjedő, nomád kori elemeket megőrző, kalandos történeteket helyettesíteni és semlegesíteni? Érdekes, amire már

tásban is hozzáférhető sermonáriumában István sógorával, Henrik német császárral indul fiktív keresztes hadjáratra, hogy fényes győzelmet arasson a szaracénok felett. (*Guoth*, 1944. 318–319. o.)

⁷⁰ Szovák, 2000. 135–136. o.

⁷¹ Szovák, 2000. 137–138. o.

⁷² Kersken, 1995. 679. o.

⁷³ A Gellért-legenda szerzője egy jeruzsálemi zarándokút motívumával magyarázza Gellért Magyarországra érkezését. Mindez datálási problémát nem okoz, hiszen az 1360-as évekig e bővítésre bőven volt idő és alkalom, v. ö. *Jotischky*, 1996.

⁷⁴ II. Andrással hozható összefüggésbe egy szláv legenda, amely egy keresztes hadjáraton részvevő magyar királyt hoz kapcsolatba Szent Demeter ereklyéivel. Erre *Tóth P.* 2007, 248. skk. o.

Klaniczay Gábor is felfigyelt, hogy a kalandos, csodás történeteket, leginkább a kerlési kaland történetét, csak a nemzeti krónika őrizte meg, s azok nem kerültek be sem a legendába, sem a lekciókba.⁷⁵ Pedig a történet krisztianizált változatban olvasható: a lovag, mint Szent György, megszabadítja a pogányoktól a leányt, aki az ősi, archaikus hagyomány szerint a váradi püspök leánya, más verzió szerint maga Szűz Mária. A legenda maga is a „Gesta Ladislai regis”-hez utasítja az olvasót, aki még további részletekre lenne kíváncsi a szent királyt illetően. Tekintettel a kerlési epizód kétségkívül korai elemeire, mint amilyen például a püspökök házasságának gyakorlata, és a kunok régies megnevezésének használatára (a „cuni” és „cumani” alakok közti megkülönböztetésére utalunk), a történet korai megszületése nem vonható kétségbe, miként az is valószínűsíthető, hogy a történet ma olvasható formájában csak később, a XIII. század elejére formálódott ki a nemzeti krónikában. Minden bizonnyal hosszabb időn keresztül alakult, akár több változatban is, míg bekerült a krónika szövegébe, s csiszolódott annak nyelvi fordulataihoz. A XIV. századi Anjou-legendárium vatikáni részének lapjain mindenesetre már ábrázolják a történetet.⁷⁶ Ugyanakkor van közös László-történet a krónikában, legendában és a lekciókban: László imádságára az ég megsegíti éhező seregét egy arra terelt csordával. Újabban Gerics József és Ladányi Erzsébet vetett fel egy megfontolandó szempontot: mennyiben akadályozta, illetve segítette volna László harcainak beleszövése a legendába a király kanonizációját, tiszteletét? Azt tudjuk, hogy a legenda is visszanyúl a VII. Gergely leveleiben megfogalmazott királyideál erényeihez, s azt kiegészítve további jogi forrásokból is kölcsönöz. Kertész Balázs hívta fel a figyelmet e vonatkozásban is VII. Gergely 1081-es, a metzi püspökhöz írott levelére, amelyben a világi uralkodók szemére veti, hogy embervér tapad a kezükhöz. Laskai Osvát második Szent László-beszédének egyik része éppen e vádak alól próbálja mentesíteni Lászlót, s e vádak alapján a pápai érvelésen alapulhattak.⁷⁷ Ezekről Salamon és László polgárháborúja s talán közös harcaik is teljesen idegenek voltak. Hiszen a „jog szerinti” király ellen lázadó László krónikás képének alapvető jellemzője maradt a passzivitás, az, hogy a hatalomtól minden módon távol kívánt maradni, a krónikában elsősorban „pietas”-ának, a legendájában „largitas”-ának gyakorlásával. A források szerkesztői így Salamon alakját zavarónak érezhették, s magát a történetet túlságosan is frivólnak ahhoz, hogy közvetlenül a szentté avatás körüli időkben beemeljék a kétségkívül már meglévő történetet a nemzeti források közé.

Az előbbi gondolatmenetet erősíti, hogy a László-históriográfiába tudatosan dolgoztak be nemzetközi irodalmi motívumokat. Nem érezzük alaptalannak a „Gesta Roderici” hatását a kerlési jelenet végső megfogalmazására, miként Salamon és László látomásos párviadala is irodalmi vénájú szerzőre vall, s ami szintén kimaradt a legendából. Salamon és László harca csak az utókor szemében tűnt László javára igazságosnak, a kortársak és közel kortársak idoneista, vagy legitimista vonzalmuknak megfelelően álltak egyik, vagy a másik pártjára. Híres epizódja a történetnek, amikor – nyilván teljesen kitalált történet keretében – összecsap László és Salamon. Salamon váratlanul meghátrál, aminek a magyarázata nem más, mint hogy vitézei László feje felett kivont kardú angyalokat láttak, ami meggyőzte őket László legyőzhetetlenségéről. A történet, nyilvánvaló biblikus elő-

⁷⁵ Klaniczay, 2000. 157–159. o.

⁷⁶ Levárdy, 1973.

⁷⁷ Kertész, 2006. (1.) 305–306. o.

képek és szóhasználat ismerete mellett, Fóti Lajos érvelése alapján, a Paulus Diaconusra visszavezethető hagyományból értelmezhető. A történetnek ez az első előfordulása a magyar irodalomban, s közelebb áll a mintához, mint Kézai variánsa, aki Attila és Leó pápa találkozásakor meséli el.⁷⁸ Fóti alapján az is világos, hogy a vezérüket kérdező vitézek jelenete a Nagy Sándor-mondakörből veszi eredetét.

Számos nyom mutat arra, hogy a forrásoknak volt egy Salamon-barát értelmezése is, mely szerint László csak fizikailag tudta megtörni Salamont, morálisan nem. Ezek töredékesen kerültek csak lejegyzésre, s különösen László kanonizációja (1192) után kevés esélyük maradt a további bővülésre. Hiába aratott 1082-ben László katonai győzelmet ellenfele felett, és szerezte vissza a királyi koronát, Salamon a hívei, vagy ha úgy tetszik, a nép emlékezetében halhatatlanná vált. Német források valószínűleg jól tudják, hogy Salamon 1087-ben életét vesztette, így özvegye, Judit, ismét férjhez ment, a következő évben a lengyel király felesége lett. Ezzel szemben a kegyes hagyomány úgy tudja, hogy miként csak az Elek-legendában történt, Salamon szerzetes lett, és vezekelt László törvénytelen viselkedése miatt.⁷⁹ E változat fiktív jellegét csak még jobban megerősíti, hogy a magyar krónikások szerint felesége haláláig hű maradt hozzá, és nem ment férjhez többé. Salamon sírjának fedőlapját, egykorúnak látszó felirattal, megtalálták Pulában. Salamon alakja a Szent László-faliképek egy csoportjában is megjelenik.⁸⁰

A mindmáig vitatott kilétű Gallus Anonymus Gesztája a magyar szent király, István szentsége mellett meggyőző módon tanúsítja László és Kálmán külföldiekre gyakorolt hatását is. Ez különösen Bagi Dánielnek a Gallus-problémát és a kapcsolódó lengyel szakirodalmat a magyar közönséggel megismertető tanulmányai után vált nyilvánvalóvá.⁸¹ Azt persze korábban is tudtuk, hogy Gallus megfordulhatott Magyarországon (valamikor László halála, 1095 és Kálmán halála, 1116 között), de a magyar udvari ideológiának III. Boleszló alakjára gyakorolt hatásáról a hazai történetírás nemigen vett tudomást. A trónutódlási és legitimitási problémákkal küszködő lengyel uralkodónak és történetírójának valóban kapóra jöhetett a suverén magyar királyság megalapítását remekül bemutató Hartvik-féle István-legendája tanúsága. Nem kellett sokat gondolkoznia Gallusnak, hogy az itt olvasottakat miként vetítse át az azóta is sokat vitatott Gnieznói találkozóra, s építsen fel, egy, a Hartvikéhoz hasonló ideológiai konstrukciót, ami egyébként, a magyar példájához hasonlóan, kiállta az évszázadok próbáját. Mindezt csak hangsúlyosabbá tette, hogy István ünnepnapján született volna Boleszló, akit így már születése is feljogosít a magyar király példájának a követésére, a lengyel monarchia megújítója szerepében.

László alakjának értékelése a lengyel műben azért rendkívül érdekes, mert a pápa mellett Gallus az első külföldi, aki László halála után értékelni és értelmezni próbálja a király alakját és uralkodását. További jelentősége, hogy magyarországi szóbeli hagyományokat, esetleg már krónikás szövegeket is hasznosít, s ezzel időben kétségkívül megelőzi a szentté avatás (1192) körül újonnan fellángolt, László iránti érdeklődést. László idoneista alkalmassága, kiemelkedő termete és jó termést biztosító képessége kétségkívül hazai hagyo-

⁷⁸ *Gesta Hungarorum*, 1999. 61–63. o.; *Kertész*, 2006. (2.) 254–257. o.; *Gerics – Ladányi*, 2002. 8–9. o.

⁷⁹ SRH I. 410–411. o.; *Chronici Hungarici compositio*, Cap. 136.

⁸⁰ Klaniczay Gábor utal a horvát királyi dinasztia utolsó alakjának, Zvonimirnak a Salamonéhoz hasonlóan tiszteletére. *Klaniczay*, 2000. 134–135. o., további példákkal.

⁸¹ *Bagi*, 2005. (1.); *Bagi*, 2005. (2.) 291–334. o.

mányon alapszik, miként a krónikában is hangsúlyozott „kegyessége,” „pietas”-a. Bagi következtetése elfogadható: Boleszló nem László kedvéért zarándokolt el Somogyvárra, hanem Szent Egyed feloldozását kereste. A korabeli Magyarországon is köztudott lehetett, amint azt a Pray-kódex imádsága is bizonyítja, hogy Egyednek hatalmában állt a bűnös uralkodókat feloldozni.⁸² László esetében ez a Salamonnal folytatott trónharc vonatkozásában teljesen egyértelmű, míg a lengyel Boleszló és rivális öccse, Zbigniew közötti harcok esetében valószínűsíthető. (Amint tudjuk, hosszas küzdelmek után Zbigniewet 1112-ben börtönbe vettette és megvakíttatta). Jellemző, hogy Somogyvár esetében nem is említi László sírját, de még alapítását sem, ami alapján könnyen gondolhatunk arra, hogy Kálmán a tetemet már Gallus látogatása előtt átvitette Váradra (már amennyiben helyesen gondoljuk, hogy valaha is el volt temetve Somogyváron). Gallus számára László már azért is fontos volt, mert olyan politikust testesített meg, aki, noha vétkezett és kétségbe vonható módon jutott a hatalomhoz, mégis, életében a Szent Egyednek szentelt monostor alapításával megbékélt Istennel, halála után pedig tiszteletnek örvendett.

II. András magyar király keresztes hadjárata, 1217–1218

Előzmények

III. Béla kora előtt Magyarország csak békés, vagy éppen viszontagságos átvonulási útvonalként került kapcsolatba a keresztes hadjáratokkal. Ismeretes, hogy 1096-ban Könyves Kálmán csapatai több nyugati keresztes seregrészt szétverték, csak a Boullion Gottfried vezette főszereg átvonulása tekinthető zavartalannak. Azt, hogy e hadjáratok során milyen kulturális, illetve politikai kapcsolat jöttek létre, leginkább csak találgathatjuk. A fordulat kétségkívül III. Béla uralma alatt következik be, amikor a Jeruzsálem arab elfoglalása miatt életre hívott harmadik keresztes hadjárat során, 1189-ben, átvonul Magyarországon Barbarossa Frigyes német császár. A jeruzsálemi utazásáról is nevezetes, Nagy Károly császárt szentté avatató Frigyessel való személyes találkozás nagy hatással lehetett a magyar udvarra, a krónikásoknak köszönhetően tudjuk, hogy az ország számára ez volt az első intenzív találkozás a lovagi kultúrával és szokásokkal, a lovagi tornával. A német keresztesek nem is siettek nagyon, a velük tartó írástudóknak volt idejük, hogy Attila király Nibelung-énekéből ismert uralmi központjait azonosítsák a magyar városokkal. Béla már akkor 2000 katonát adott a győri püspök és hat ispán vezetésével a németek mellé, de amikor a német császár és II. Izsák bizánci uralkodó között a viszony megromlott, a magyar–bizánci kapcsolatokra mindig kényesen ügyelő III. Béla hazarendelte a magyar kontingenst Adrianopolisz, a mai Edirne vidékéről; néhányuk azonban, köztük az ispánok, kitartottak eredeti céljuk mellett. Azt, hogy végül is III. Béla miért tett keresztes fogadalmat, nem tudjuk. Minden bizonnyal összefüggött I. László király 1192. évi szentté avatásával, ami által görögnek, „graecus”-nak tekintett uralmát nemzetibbé, latinabbá akarta tenni, de fogadalomtételére feleségei, Châtillon Anna majd Capet Margit is ösztönző erőt jelenthettek. Tény, hogy bizton sor is került rá, és pedig VI. Henrik császár ke-

⁸² Kis, 2001. 43–60. o.

resztes fogadalmának időpontja, 1195 áprilisa és saját, 1196. április 23-án bekövetkezett halála között, amint az a kutatásban elfogadottá vált.⁸³

Az első magyar királyi keresztes fogadalom egyházjogi szempontból is rendkívüli jelentőségű, mivel a pápa, III. Ince, „Licet universis” kezdetű decretálásával éppen erre hivatkozva jelentette ki a keresztes eskü örökölhetőségét, azt, hogy a kötelezettségek apáról fiúra szállnak. Béla két fia közül Imrét szánta királynak, a hadjárat teljesítését pedig András hercegtől várta, s számára hagyta az ahhoz szükséges anyagiakat is. Az Imre és András között kitört trónharcok a hadjárat megkezdését hosszú időre elnapolták, noha a pápa 1198-tól több alkalommal is megkísérelte a magyar uralkodó mozgósítását. Mind Imre, mind András többször is ígéretet tett, hogy beváltja apja fogadalmát, de ebben sok minden komolyan hátráltatta őket, többek között az is, hogy a magyar fennhatóság alá tartozó Zárát, a mai Zadart 1202-ben elfoglalták és kifosztották a keresztesek. Meglehet, még így is ott harcolt a Szentföldön a negyedik keresztes hadjáratban egy magyar ispán, a még Bélával fogadalmat tett Móg nádor.

A hadjárat

A fogadalom letétele óta több mint húsz esztendő telt el, s nyilván több ok együttesen indította végül II. András királyt a tényleges részvételre. Az egyházjogi kényszerítő erő mellett sokat nyomhatott a latba, hogy András lehetőséget láthatott a balkáni, bizánci magyar terjeszkedés előmozdítására, valamint az a tény, hogy rokonaival kelhetett útra. A keresztes hadak szerveződésében a vezetők közötti rokoni kapcsolatok köztudottan nagy jelentőségűek voltak.⁸⁴ Az ötödik hadjáratra András unokatestvérével, VI. Babenberg Lipót osztrák herceggel közösen készült, és még 1213 februárja előtt kitérték az indulás 1217-es időpontját. Minden bizonnyal figyelembe vették, hogy János jeruzsálemi király al-Ádil szultánnal öt évre kötött fegyverszünetet, ami 1217 júliusában járt le. Ezt a pápai udvarban komolyan figyelembe is vették, a hadjárat megindulásakor például levelet intéztek az arab szultánhoz is, megindokolva a hadjárat jogosságát.⁸⁵ A keresztesekkel foglalkozó történetírás egyik nagy alakja, Joshua Prawer egyenesen a „Realpolitik” képviselőjének tekinti Incét, aki e levelével elismerte az iszlám és kereszténység egymás mellett élésének lehetőségét.⁸⁶ András részéről a hadjárat szemmel láthatóan erőteljes külpolitikai nyitással járt együtt, a magyar szupremácia erőteljesebb érvényesítésének szándékával a Magyarországot övező országokban, mindenekelőtt Halicsban, Dalmáciában és a Balkánon. András ilyen reményei fejeződhetnek ki abban is, hogy 1211-ben a Német Lovagrendet telepítette le a Barcaságban az ország déli határvédelmének erősítésére, illetve a déli expanzió támogatására. Ha András fejében korábban nem is, a konstantinápolyi latin császár, Courtenay Péter leányával kötött házassága után biztosan felmerült a bizánci trón álma, s különösen 1216–1217-ben törekedett az éppen megüresedett konstantinápolyi trón elfoglalására, még ha arra valós esélyei csekélyek is voltak. III. Honorius 1217. janu-

⁸³ Van Cleve, 1962. 386–387. o.; Powell, 1986. 127. o.

⁸⁴ Erre lásd Sweeney, 1984. 123. o.; Powell, 1986. 67–88. o.

⁸⁵ Powell, 1986. 28. o. Kiadva: PL 216 col. 832, ep. 34.

⁸⁶ Prawer, 1975. 132–133. o.

ár 3-i leveléből kiderül, a pápa tudott arról, hogy András a tervezett időpontban elindul,⁸⁷ sőt akkor éppen ő, András sietette a hadjáratot. A pápa üdvözölte a magyar király elhatározását, február 11-én pedig a kereszteseket megillető jogi védelemben részesítette. A július 24-i pápai levél Ciprust javasolta a keresztesek gyülekezési helyéül, vezetőjüknek a magyar királyt és az osztrák herceget nevezte meg,⁸⁸ jóllehet a korábban, minden idők egyik legnagyobb zsinatán, a IV. Lateráni Zsinaton, 1215 novemberében kiadott „Ad liberandum” kezdetű bullában 1217 nyarára még Brindisi és Messina dél-itáliai kikötők szerepeltek a keresztesek célállomásaiként.

Odafelé András a tengeri utat választotta, noha bizánci tervei miatt valóban fontolgathatta egy szárazföldi akció lehetőségét. A magyarországi vonulás útvonalát jól ismerjük: Székesfehérváron és Zágrábon át vonult a tengerpartra, Spalatóba (a mai Splitbe), ahova augusztus 23-án érkezett meg. A város világi és egyházi előkelői nagy pompával fogadták a királyt, aki megérkezése után a Diocletianus római császár mauzóleumából átalakított Szent Domnius templomban szentmise-hallgatással kezdte meg ottani tartózkodását.⁸⁹ A sereg nagyságáról mind a kortársak mind a modern kutatók véleménye megoszlik. Tamás, a történetíró spalatói főpap tízezer fős seregről beszél, de hangsúlyozza, hogy számukat a magyarok előtt a városba megérkezett „szász” keresztesek – itt valószínűleg az osztrák herceg német vitézeiről van szó – is gyarapítják.⁹⁰ A szemtanú hitelességével rögzíti továbbá, hogy az elindulni szándékozók nem fértek fel a hajókra, sokuknak haza kellett térnie, illetve a következő tavaszig várniuk kellett az indulással. Azon, hogy Tamás nagyszámúnak érezte a kereszteseket, a szűk spalatói utcák ismeretében nem is csodálkozhatunk. A király kíséretéből név szerint leginkább az előkelőket ismerjük, többek között a győri és egri püspököt, a pannonthalmi apátot, a későbbi kalocsai érseket, a világi méltóságok közül a tárnokmestert és a pohárnokmestert.

Másik forrásunk is gyakorlatilag Spalatói Tamás szavait erősíti meg: a magyar király követei, a johanniták magyarországi perjele, Pontius de Cruce, és Sándor erdélyi prépost szerződést kötött Pietro Ziani velencei dózsával tíz nagy szállító hajó bérletéről. A szerződést James Ross Sweeney 1217. május 14. elé datálta.⁹¹ A szerződés a hajók méretét egyenként legalább 143 tonnában szabta meg, 500 milliariaként, azaz 269 tonnánként járt hozzájuk 50 tengerész, a bérleti díjat pedig minden 500 milliaria után 550 márka velencei ezüstben határozták meg. Az összeg igen tetemes volt, amit a hadjárat további közvetlen költségei mellett még tovább növelt a hajók egyhónapos spalatói várakozásának díja. A díj kifizetését aprólékosan szabályozták, három részletben 1217. május 14-ével kezdődően, s a hajóknak Szent Jakab ünnepére, július 25-ére már Spalatóban kellett volna lenniük. Az ilyen tonnatartalmú hajók kb. 500 katonát, vagy 150 lovat szállíthattak, amiből

⁸⁷ Pressutti, 1888. (Reprint Hildesheim, 1978.), itt 1., 51., 284. o.

⁸⁸ Pressutti, 1888. (Reprint Hildesheim, 1978.) itt 1., 330., 58., 672–673., 117–118. o. Utal rá *Buenger Robbert*, 1985. 21. o.

⁸⁹ A spalatói tartózkodásra Spalatói Tamás krónikája a leghitelesebb forrás. *Gombos*: Catalogus, 3. 2229–2231. o.

⁹⁰ Így értelmezi Szovák, 2000. 136. o. is. Erdélyi szászoknak gondolta őket Röhrich, 1894. 112. o.

⁹¹ Hivatkozik Sweeney tanulmányára („Regionalism, Dynasticism and the Preparations for the Fifth Crusade: Andrew II and the Venetian–Hungarian Treaty of 1217”, amelyet eredetileg a budapesti *Acta Historica*-ban kívánt megjelentetni); *Buenger Robbert*, 1975. 19. o. A bérleti szerződés értelmezésére lásd még *Guyotjeannin*, 1989. Nr. 38., 29–31. o.; ÁÚO 6. Nr. 2333., 380–383. o.

az következik, hogy a királynak még további, nagyszámú kisebb hajó bérlete esetén is egy-kétezer főnyi lovas és természetesen legalább még egyszer akkora kíséret átszállítására nyílt alkalma.⁹²

Spalatói Tamástól tudjuk, hogy Anconától és Zárától is béreltek hajókat, a részletek azonban ez esetekben ismeretlenek. Az anconai kontingens pisai hajókat is magában foglalt.⁹³ Amennyiben hitelt adunk a székely ügyekben általában jól tájékozott krónikásnak, Kézai Simonnak, II. András székely lovasok is elkísérték a hadjáratban. Ugyanakkor hiába említi meg Jacques de Vitry, hogy a magyar király serege tekintélyes nagyságú volt, a tízezres lovagsereg fantomjával kénytelenek vagyunk leszámolni,⁹⁴ még akkor is, ha tudjuk, hogy az ötödik keresztes hadjárat volt az első „levée en masse” keresztes háború, s a tömegek részvételével és lelkesedésével valóban nem is volt gond.⁹⁵ Igaz ugyanakkor az is, hogy az európai periféria keresztes háborúja maradt, Nyugat-Európa alig mozdult. Az ötödik keresztes hadjárat legújabb feldolgozója, James Powell, a magyar és osztrák lovagsereg együttes létszámát sem becsüli többre négyezer főnél. Mi is ezzel értünk egyet: a létszám korlátlan növelésének, s a kint tartózkodás ideje meghosszításának anyagi természetű akadályai is lehettek, amit jól mutat, hogy Andrásnak hitelt kellett felvennie itáliai kereskedőházaktól, illetve nagy értékű ékszerek eladására is kényszerült. Úgy tűnik, készpénz helyett ilyen drágaságokat vitt magával, így eshetett meg, hogy a Szentföldön 140 ezüst márkáért eladta az első magyar királyné, Gizella 12 márká tiszta aranyat tartalmazó drágaköves koronáját,⁹⁶ valamint egy Tihanyból származó, „scyphus”-ként emlegetett drágaköves kelyhet.⁹⁷ Az itáliai hitelek visszafizetéséről 1224-ben értesülünk, amikor a Ghisiknek, Jánosnak és fiának, Natalisnak, 201 ezüst márkát fizetett vissza a magyar király.⁹⁸ Ezt erősíti meg, hogy a király az 1202-ben amúgy is elveszített Záráról, latin nevén Jadráról lemondott a velenceiek javára, illetve kereskedelmi kedvezményeket biztosított számukra a költségek fejében. Mivel a hajóbérleti szerződés ezt is tartalmazta, az évszázadok alatt, jogbiztosító dokumentum gyanánt, többször is átmásolták Velencében.⁹⁹ Tudjuk továbbá, hogy András a hadjáratból való visszatértekor 200 márká kölcsönt vett fel Agyasz (Ochuz) bántól.

⁹² *Abú Sâma*, 1906. 162. o. 15 000 főt ír, de ez az adat már az Akkóból kivonult seregére vonatkozik, Tiroszi Vilmos 2000 lovagot, 1000 csatlóst és 20 000 gyalogost említ.

⁹³ *Röhrich*, 1882. 270. o. Forrás: *Scriptores rerum italicarum* I. 490. col. Utal rá *Buenger Robbert*, 1975. 21. o.

⁹⁴ Röhrich 15 000 fővel számolt. *Van Cleve*, 1962. 386. o. 10 000 lovasról ír, *Powell*, 1943–1970. a forrásszöveg által becslött 4 000 fős számot tartja reálisnak. A forrás azonban ugyanott 160 hajóról, és további 90 000 fős gyalogságról ír, ami nem növeli az iránta való bizalmunkat (211. o.). A History általában nem tud értékes részleteket a magyarokról, királyukat „Hankar”-nak nevezi, tud arról, hogy a király és a szultán a fegyverszünetről tárgyalt volna, s egy anekdotát említ, miszerint foglyaik egy részének levágták a tenyerét és elküldték a pápának (215. o.), *Powell*, 1986. 127. o. A pápa ugyanakkor kevesellte a keresztesek számát, lásd *Donovan*, 1950. 29–33. o. A keresztesek számának alakulását az ötödik keresztes hadjárat éveiben bemutatja *Powell*, 1986. 168. o. A hajók befogadóképessége alapján történt becslésre lásd *Veszprémy*, 1994. (1.) 113–116. o.

⁹⁵ *Powell*, 1986. 20. o.

⁹⁶ RA Nr. 340., 383., 386.

⁹⁷ RA Nr. 508.

⁹⁸ Lásd *Buenger Robbert*, 1985. 431. o.

⁹⁹ A korabeli velencei történeti érvelésben fontos helyet szenteltek a ténynek, hogy velencei hajókon szállították át a kereszteseket. A későbbi korokban is emlékeztek az Andrásnak kölcsönzött hajókra, így pl. Lorenzo de Monaco, Flavio Bindo, Sabellico, ifj. Marin Sanudo stb. *Bunger Robbert*, 1975. 17–18. o.

Maga az ötödik keresztes hadjárat 1213-ban vette kezdetét, amikor III. Ince pápa 1215-re zsinatot hívott össze, hogy az előkészítse a hadjáratot. Az első csapatok a németalföldi kikötőből, Vlerdingenből 1217. május 27-én, az angliai Dartmouthból pedig június elején indultak Keletre mintegy 300 hajón,¹⁰⁰ meglepő módon azonban jóval az osztrák és magyar keresztesek után, csak 1218 tavaszán, április végén szálltak partra Akkóban. A késedelem oka összetett volt: ráérősen haladtak, elidőztek a spanyolországi Compostelában, egy részük pedig, a rajnai seregrész, bekapcsolódott a portugáliai reconquista harcaiba Lisszabon közelében, s Alcácer da Sol várát csak október közepére sikerült bevenniük. Tulajdonképpen még el sem hagyták Európát, amikor hajóik tíz százalékát már elveszítették. Hasonlóképpen nem érkezett meg a Szentföldre a hadak vezéréül kiszemelt pápai legátus, Pelagius sem. Ő csak 1218 szeptember közepén szállt partra Akkóban.¹⁰¹

Az osztrákok és magyarok egyaránt Spalatóban gyülekeztek, ahonnan először az osztrákok indultak el, és 16 napi hajózást követően értek Akkóba, majd a magyarok keltek útra, s valamikor szeptember végén érkeztek meg. Maga az utazás nem tartott sokáig, átlagosan 16–30 napot vett igénybe, a hajók 1,6 csomó sebességgel közlekedtek. Annyi bizonyos, hogy a magyar keresztesek október elején már Akkóban voltak, ami azt jelentette, hogy az eredeti ciprusi gyülekezőt az időhiány miatt ejtették. Akkóban, a keresztesek meghirdetett gyülekezőhelyén, az egybegyűlteket Rudolf jeruzsálemi pátriárka fogadta. A hadjáratban részt vett VI. Lipót osztrák herceg, Hugó ciprusi király, János jeruzsálemi király, valamint hercegek és püspökök sora. Az első jelentős haditanácsot Akkóban tartották meg a három lovagrend (nagy)mestere és a többi keresztes vezető részvételével, II. András sátrában.¹⁰² Talán a magyar krónikások tendenciózus, illetve Abú Sába valószínűleg téves beállítása lehet az alapja annak a hagyománynak, hogy András lett volna a keresztesek vezére. Annak ellenére, hogy az európai királyok közül egyedül András jelent meg személyesen, a hadjárat korai szakaszában de facto sokkal inkább János jeruzsálemi király tekinthető vezetőnek, míg II. András, legalábbis az első felderítő hadmozdulatok után, látványosan távol tartotta magát a hadi eseményektől. A tervek szerint persze már ott kellett volna lenniük a fríz és a rajnai egységeknek is, de a magyar és osztrák uralkodó nélkülük is katonai akciókba fogott. Miután találkoztak János jeruzsálemi királlyal, ciprusi és antiókhiai erősítés birtokában, az akkói keresztes állam biztonságát növelendő, támadásba lendültek.¹⁰³

Az első manőverek felderítő akciónak tekinthetők, illetve a nyomasztó élelmiszerhiányt voltak hivatva enyhíteni. Egy nagyobb keresztes sereget csak mozgásban, a hadműveleti területről lehetett élelmezni, ami, a megelőző száraz évek után, nehézségbe ütközött – ezt

¹⁰⁰ Van Cleve, 1962. 395. o.

¹⁰¹ Donovan, 1950. 46. o.

¹⁰² Éracles, 1859. A vonatkozó részt részben közli Divéky, 1932. 28–29. o.: „un jour le parlement en la tente du roi de Hongrie.”; Böhmer, 1894. Nr. 15049a., 2153. o., utal ezekre Buenger Robbert, 1985. 358. o.

¹⁰³ Az események magyar szempontú leírására remek, tömör összefoglalót ad Olivér kölni scholasticus (†1227) Historia Damiatina c. munkája. Szemelvényei: *Gombos*: Catalogus, 3. No. 4081., 1745–1747. o. A másik alapvető forrás Jacques de Vitry (Jacobus de Vitriaco) Historia orientalis c. műve. Kivonata: *Gombos*: Catalogus, 2. No. 2993., 1218–1220. o., és az Epistolae ad Honorium III papam. *Gombos*: Catalogus, 2. No. 2992., 1217–1218. o. Ugyanakkor a magyar szakirodalom nem használta Abú Sába művét, a History of the Egyptian Church címűt, ill. az Estoire d'Éracles-t.

Chartres-i Vilmos Honorius pápának írott egykorú levele egyértelműen tanúsítja.¹⁰⁴ A keresztések ezért indultak először a termékenynek tartott déli síkságra, az Akkó melletti Riccardana (Tell Kurdana) felé, ahol táborot vertek. November 3-án Rudolf jeruzsálemi pátriárka és Vitry Jakab (Jacques de Vitry) akkói püspök személyesen jelent meg András király és Lipót osztrák herceg előtt az 1187. évi hattini csatában elveszett Szent Kereszt ereklye egy megmaradt darabkájával. A király és a herceg meztől járultak az ereklyéhez, térdre borultak és megcsókolták. Állítólag akkor a kereszt korábban elvesztett, hiányzó darabkája is megjelent.¹⁰⁵ Eközben a papok hangos könyörgéssel fohászkodtak az égiekhez a hadjárat sikeréért. Al-Ádil szultán fia, al-Muazzam Nábluszból figyelte a keresztések mozdulatait, de apja nem engedte, hogy megtámadja őket, inkább visszavonult előlük Adzslúnba. A hadjáratra vonatkozó értékes francia nyelvű forrásunk, az *Éracle*s egy fiktív párbeszéde a szultán és fia között ugyancsak arra utal, hogy a muzulmánok túlbecsülhették a keresztések erejét.¹⁰⁶

Véleményünk szerint II. András is felmérhette, hogy a kereszties sereg alkalmatlan az erőegyensúly megbontására, vagy egy jelentősebb mezei ütközet megvívására. November 4-én indultak el, felderítették a Tábor hegyi erőd környékét, november 10-én átkeltek a Galileai tenger közelében a Jordánon, a parton több irányban is megindultak észak felé, majd a Jákob gázlójánál átkelve visszaindultak Akkóba. Közben gazdag zsákmányra tettek szert, Beiszan (Bajszán) kifosztását és az ott szerzett nagy zsákmányt kiemelik a források. Egyúttal zárándokfogadalmukat is teljesíthették, fürödtek a Jordánban, és olyan szent helyeket látogattak meg, mint Kafarnaum, ami Jézus prédikációi és csodái miatt nagy tiszteletnek örvendett.

Rövid akkói pihenés után a tényleges katonai akciók Tábor hegyének a megtámadásával kezdődtek, ami már kezdettől fogva szerepelt a keresztény haditervekben.¹⁰⁷ Az erősség emelésének híre a pápai udvart is aggodalommal töltötte el, s arról is tudtak, hogy Tábor vára létesítésében al-Ádil és fia, Muazzam véleménye eltért egymástól. Mint az események végső kimenetele megmutatta, a pápai terv a szultán és fia közti ellentét kiaknázására nem volt alaptalan. A hatalmas erőd 600 méter magas, sziklás fennsíkon épült, 77 torony s kétezer fős helyőrség védte. Akkóból a Galileai tenger felé vezető utakat ellenőrizte, így a keresztény állam elemi stratégiai érdekeit sértette.

November 30-án érkeztek a Badr ad-Dín Muhammad al-Hakkari védte vár alá a keresztések, valószínűleg András nélkül.¹⁰⁸ Egy helyi renegát vezető segítségével sikerült rejtett ösvényt találniuk a várhoz, ködös, borongós időben észrevétlenül megközelítették, december 3-án János király vezetésével rátámadtak a várnagy csapatára, és legyőzték azt. A kezdeti meglepetést azonban úgy tűnik nem sikerült kihasználniuk, s a vezérek, János királyt is beleértve, visszarendelték a várba betörni készülő csapatokat.¹⁰⁹ E lépést a kor-

¹⁰⁴ Codex diplomaticus, III/1. 230–232. o.

¹⁰⁵ Praver, 1975. I. 136. o.

¹⁰⁶ Éracle, 1859. 324. o.

¹⁰⁷ Powell, 1986. 19. o.

¹⁰⁸ Abú Sâma a Tábor-hegy elleni akció időpontjául november 16-át említi. Amennyiben ez valóban így volt, akkor a Galileai tenger környékén folyó vállalkozás tagjai csak késve csatlakozhattak az ostromlókhoz. A nyugati források szerint ugyanis Szt. Márton vigíliáján, november 10-én keltek át először a Jordánon, amit még eseményteli napok követtek.

¹⁰⁹ A II. Andrást egyébként kedvelő Vajay Szabolcs is elfogultan fogalmaz, amikor Tábor „tessék-lássék körülstromlásáról” ír: Vajay, 1984. 400. o.

társ, és részben szemtanú nyugati történétírók, Olivér és Jacques de Vitry egyaránt bírálták, s tudtak a johanniták nagymestere és a tripoliszi gróf között az ostrom folytatása kérdésében kialakult vitákról is. Meglehet azonban, a támadók valóban kevesen voltak egy sikeres ostromhoz. Két nappal később ostromlétrákkal próbálkoztak, ám sikertelenül. János király és antiókhiai Bohemund talán attól tartottak, hogy az ostrommal lekötött sereg túlságosan kiszolgáltatott lesz egy esetleges muszlim támadással szemben. Az ostrom folytatásától való elállás helyességét egyébként az idő igazolta, ugyanis néhány hónapon belül a muszlimok önként feladták, lerombolták és kiűritették Tábert, nyilván, mert nem tartották hosszú távon megvédhetőnek. A keresztesek végül december 7-én indultak vissza Akkóba. Az *Éracles* szerint¹¹⁰ András, „kényelmi szempontokat” követve, az utolsó két hadjárat idején Akkóban maradt, s a magyar királyról a fronton a mondott időben valóban nem kapunk hírt.

A megfontolt, a szentföldi harcok kegyetlenségét jól ismerő helyi vezérekkel szemben, természetesen, kellett léteznie a keresztesek között egy forrófejű, kalandvágyó magnak is. Az ő akciójuk lehetett a Szidón ura, Balian bölcs tanácsa ellenére félezernyi lovassal december közepén megindított támadás a Libanon hegységen át, Beaufort vára irányába. A hideg, havas, nyirkos időben a helyi araboknak nem volt nehéz a hegyek között meglepniük a dél-libanoni Mashgaráig eljutó lovasokat, s nagy veszteséget okozva nekik, visszafordulásra kényszeríteni őket. Az eseményeket részletesen tárgyaló arab krónikás, Abú Sába egy félrefordított mondatára hivatkozva a modern történétírók szerint a magyarok, az ott lakók alávetésével, önálló fejelemiséget akartak alapítani. Major Balázs új Abú Sába-fordítása meggyőzi az olvasót arról, hogy erre utaló megjegyzés az arab forrásban nem olvasható; valószínű, hogy pusztán a zsákmányszerzés reményében vágtak neki a reménytelen kalandnak. Abú Sába szerint vezérük András király unokaöccse volt, de mivel róla a történeti feljegyzésekben hallgatnak, valószínűbb, hogy az arab krónikás csak egy magyar előkelőség emlékét őrizte meg. Az *Éracles* című munka egy Dénes („Dionise”) nevű előkelő urat említ a Tábor hegyi hadjáratával kapcsolatban, talán a tárnokmestert.¹¹¹ Abú Sába tudni véli, hogy a magyarokat egy „Bivaly” nevű arab csalta el a szidóni hegyek felé, ahol egy Jakout nevű helynél érte őket a megsemmisítő vereség: ötszázból csak hárman tudtak elmenekülni.¹¹²

A magyarok kiválása után, 1218 elején, a sereg egy része Akkóban maradt, másik két csapatrészt pedig délnek indult. Részt vettek az ottani erődtímények megerősítésében Caesariában és Château Pélerin-nél (Atlit). Ezek az erősségek egy tervezett déli támadás esetén jutnak majd jelentőséghez. A Zarándokok várában pedig, a tengerpart menti út ellenőrzésére, új tornyot emeltek, amelyet Destroit-nak neveztek el.

II. András fél év alatt megfelelő harci tapasztalatra tehetett szert, s rá kellett jönnie arra, hogy a rendelkezésére álló katonai erő meghatározó hadműveletek indítására elégtelen, a muszlimok részéről pedig semmiféle azonnali veszély nem leselkedik a keresztesekre. Azt is tudhatta, hogy a keresztes hadjárat fő célja Egyiptom megtámadása lesz, aminek ismeretében jelenlétét még feleslegesebbnek ítéltette. Az 1217–18 telén elszenvedett érzékeny katonai vereség, s bizonyosnak tekinthető megbetegedése – Spalatói Tamás

¹¹⁰ *Éracles*, 1859. 325. o.

¹¹¹ *Éracles*, 1859. 325. o.; Oliverus Scholasticus, 1894. 167. o.; *Abú Sába*, 1906. 164. o.

¹¹² *Abú Sába*, 1906. 164. o.

nem bizonyítható megjegyzése szerint megmérgezése – decemberben talán még inkább megerősítette elhatározásában, hogy seregét hazavezeti.¹¹³ A járvány Hugó ciprusi királlyal végzett is. András maga nem tartózkodott mindvégig a fronton. Közben, bizonyosan a seregét is megelőzve, Tripoliszba ment; odautazására kiváló alkalmat kínált IV. Bohemund házasságkötése Hugó ciprusi király testvérével, Melisande-al, amire január 10. körül került sor. A látogatásra rokoni kapcsolatai – az antiókhiai fejedelem az unokatestvére volt – mindképpen feljogosították. A johannita lovagrend legjelentősebb erődtípusait, Margat és Krak várait is onnan látogatta meg. E látogatásoknak köszönhető, hogy név szerint ismerjük közvetlen főúri kíséretének névsorát. A király 1217-ben, nyilván az év végén, a johannitáknak több adományt is tett, pl. a soproni Babót kapu vámját, a szalacsi sójövedelmekből pedig, a jelenlévő, s név szerint felsorolt főurak egyetértésével, évi 500, illetve 100 ezüst márkát juttat nekik.¹¹⁴ A johanniták, akiket a pápa felkért a hadjárat céljára elkülönített magyarországi egyházi jövedelmek huszadának beszedésére, még további adományokban is részesültek a királytól, pl. András, hazakísérése fejében, 1000 márkát ígért nekik, aminek teljesítését azonban Sándor pápa még 1258-ban is hiába várta a magyar királytól, immár IV. Bélától.¹¹⁵

A magyarok nem csak a szentföldi várrendszer tanulmányozása során tehettek szert katonai jellegű tapasztalatokra, de saját szemükkel győződhetek meg a lovas és gyalogos harcászat kombinatív alkalmazásáról, vagy a számszerűjászok nagy gyakorlati hasznáról. Ebben az időben ugyanis a számszerűjászok már a fölközi-tengeri távolsági hajózásban is meghonosodtak, s a pénzügyi feljegyzésekben is egyre gyakrabban tűnnek fel. Közvetett módon biztosan hatottak a szentföldi tapasztalatok a magyarországi hadügyi fejlődésre, még ha ennek tárgyi, vagy írásos bizonyítékai nem is sorakoztathatók fel. Felvetették, hogy a jeruzsálemi jogfejlődés a magyar Aranybullára is hatással volt, ezt azonban az újabb kutatás inkább elveti.¹¹⁶ A szentföldi örökség legkézzelfoghatóbb csoportját az az éremegyüttes jelenti, amely 1982-ben került a Nemzeti Múzeumba. A 32 keleti érem különféle jeruzsálemi, antiochiai, tripoliszi stb. vereteket tartalmaz a XII. század közepétől. Nem alaptalan a feltételezés, hogy a Szentföldről 1217 után különböző időpontokban hazatérő magyar keresztesek egyike hozhatta magával.¹¹⁷

A hadjárat első szakaszának értékelése tulajdonképpen nem egyértelműen negatív. A keresztény vezérek és János király óvatos politikája 1218-ig megőrizte a korábban érkezők katonai erejét, hogy, az újonnan érkezőkkel egyesülve, immár komolyan felvehessék a harcot az ellenséggel. A magyar sereg észak-palesztinai vonulása nem volt eredménytelen, megnövelte a keresztény államok biztonságát, hozzájárult Tábor várának véráldozat nélküli visszaszerzéséhez, s előkészített egy későbbi, Szíria és Egyiptom elleni támadást. Az egyiptomi támadás elhúzódása nem András személyén múlt, hanem a rajnai és fríz csapatok késlekedésén. Mihelyt azok megérkeztek, megindult a felvonulás, s 1218 májusának első napjaiban már ott voltak Észak-Afrikában, Damiettánál. A magyarok közül

¹¹³ Erre lásd még *Marton*, 2007. 95. o.

¹¹⁴ RA Nr. 328., 329., 330. Tábor hegyénél tett, egyébként nem azonosítható adományáról Werbőczy tesz említést: *Tripartitum*, II. r, 14. tit, 13. par.

¹¹⁵ *Reiszig*, 1925. 34–35. o.

¹¹⁶ *Divéky*, 1994. 55., 304. o. (Petrovics István és Csukovits Enikő címszavai.) A várépítéset területén lehetséges kapcsolatokra lásd *Laszlovszky*, 2006. 16. o., részletes bibliográfiával.

¹¹⁷ *Gedai*, 1994. 243–250. o.

ANDREAS ED. XIX REX HVNG.²

II. András király a Nádasdy-féle Mausoleumból

egyébként, bizonyíthatóan, nem mindenki tért haza. A jeruzsálemi pátriárka maradásra szerette volna bírni Andrást, s a király a maradni szándékozóknek lehetővé is tette azt. Így a források megerősítették, hogy amikor a keresztések a babiloni, azaz a kairói szultán ellen vonultak, a Nílus forrásvidékénél lévő erősség, Damietta (Dímját) ostromakor magyar főpapok veszítették életüket; igaz, két halottról csak a XIV. századi Annales Reinhardsbrunnenses tud.¹¹⁸ Tekintettel arra, hogy 1218-ban két magyar egyházmegyében történt főpap-váltás, valószínűleg a győri és a váradi püspökről van szó. Bizonyos, hogy az egri püspök is maradt, s csak 1219-ben tért haza Damietta alól. Mindez arra utal, hogy a magyar főpapok, nyilván lelkiismereti okból, nem érthettek egyet a király döntésével, kíséretükkel együtt visszamaradtak, és tovább hadakoztak Észak-Egyiptomban.

A magyarok hamarosan bekövetkezett hazatérésének megítélését még árnyaltabbá teszi a többi kereszties csapat szentföldi tartózkodásának vizsgálata.¹¹⁹ Az Andrással együtt érkezett Lipót herceg egy évre rá, 1219 májusában, az 1218 tavaszán érkezett Vilmos, Hollandia grófja szintén egy éven belül, 1219 őszén tért haza. Az 1218 őszén partra szállottak közül 1219-ben hagyta el a Szentföldet La Marche grófja, 1220-ban pedig Diether von Katzenellenbogen; Nevers grófja, a luccai kontingens és Chester grófja. Lesina grófja, aki 1220 végén érkezett, már 1221-ben, Lajos, bajor herceg és Henrik, máltai gróf Szicília-ból még ugyanabban az évben, 1221-ben hazaindult. Alaptalan tehát az a beállítás, hogy a lelkiismeretes keresztések kivétel nélkül hosszú éveken át harcoltak volna a hitért.

Az összehasonlítás ismeretében megállapíthatjuk, hogy II. András mindössze fél évvel időzött kevesebbet a tengerentúlon, mint az átlagos keresztések. Nevers grófját például, bár kitöltötte a szokásos időt, mivel kritikus időben távozott, keményen bírálták hazatérte miatt. Olivér kölni scholasticus Diether von Katzenellenbogent is kritikával illette, noha az majdnem másfél évig maradt, és amikor hajóját, hazatérőben, kalózok támadták meg és gyújtották fel Ciprus partjainál, azt Isten dezertálókat sújtó büntetésének nyilvánította. A világi arisztokrácia által a Szentföldön eltöltött idő az ötödik kereszties hadjárat idején alig haladta meg az egy évet, a klérus tekintetében még annyit sem. A katonai és politikai vezetés folyamatoságát János király, a pápai legátus, a lovagrendek vezetői és a jeruzsálemi pátriárka képviselte. Ők ennek tudatában is voltak, ezért illette oly kemény szavakkal a pátriárka a magyar királyt, sőt ki is átkozta, amikor értesült távozásának szándékáról. A lovagrendek jelentőségét valószínűleg II. András is felismerte, s ezért részesíthette lehetőségeihez képest gazdag adományban őket.

Könnyen elképzelhető következményekkel járt a háború kimenetelére, hogy éppen azok cserélődtek a leggyakrabban, akik a csapatok tényleges vezetését ellátták. A hadsereg folyamatosan cserélődött és változott, akik már harci tapasztalatra tettek szert, hazatértek. Belpolitikai okokból maga János király is idő előtt távozni kényszerült, ami érzékeny veszteséget okozott a keresztéseknek. A hazatérőket nyilván több motívum ösztönözte: vagy otthoni politikai befolyásukat féltették távollétük alatt, vagy pénzügyi lehetőségeik voltak végesek, illetve alkalmazkodniuk kellett a periodikusan adódó hajózási időszakokhoz és a hajóra jutási lehetőségekhez, hiszen általában nem választhatták a magyarokhoz hasonlóan a szárazföldi utat. András közben természetesen értesülhetett a magyarországi közállapotok kedvezőtlen alakulásáról is, amivel később a pápa előtt is mentegette magát.

¹¹⁸ Kivonata Gombos: Catalogus, I. No, 440., 192. o.

¹¹⁹ Erre Powell, 1986. kitűnő táblázatát használtuk: 116–117. o.

Érthető ugyanakkor az is, hogy a Szentföldön maradtak minden egyes nagyobb hazatérő egység esetében úgy érezték, hogy cserben hagyták, elárulták őket.

Hazafelé

A hazafelé választott útvonal a magyar király részéről tudatos lehetett, hiszen közben feltűnően nagy diplomáciai aktivitást fejtett ki.¹²⁰ Igaz, januárban nem is talált volna hajót, ami vállalkozott volna az útra. Úgy viselkedett, ahogyan az egy európai középhatalom fejétől elvárható volt: tárgyalt az útjába eső államok uralkodóival, frigyeket hozott össze, diplomáciai szövetségeket szövögetett. Abban teljesen egyet lehet érteni Vajay Szabolccsal, hogy András szeme előtt tényleg egy magyar birodalom, egy „archiregnum Hungariae” lebeghetett, amely mindenekelőtt a Balkánon épít ki erős szálakkal egybekapcsolt szövetségi-hűbéri szövetséget.¹²¹ A keresztes hadjárat epilógusaként e folyamatot dinasztikus és diplomáciai kapcsolatépítés erősítette: Tarszoszban, a kilikiai Örményországban Leó örmény király leányát András herceggel, a niceai görög császár, Theodoros Laskaris leányát, Máriát, Béla nevű fiával, Mária leányát pedig II. Aszen Iván (János), bolgár cárral jegyezte el. Az örmény eljegyzéstől eltekintve a házasságok rövidesen meg is kötöttek. Niceánál azonban a magyar király számára kellemetlen találkozásra is sor került, amikor nagybátyja, Géza száműzetésben élő fiai rátámadtak.¹²² A házasságok egyúttal a hazatérés útvonalát is jelzik, ami a keresztesek szokásos hadiútjával egyezett meg. A Boszporuszon átkelt Andrással ezt követően a Balkánon találkozunk: a király később megjutalmazta Pósa nevű hívét azért, mert az elébe ment Görögországba.¹²³ Onnan pedig azt az utat követhette, ami az 1200 körüli magyar névtelen krónikás, Anonymus művéből a korabeli magyar követjárások útvonalaként kikövetkeztethető: Edirne, Plovdiv, Traianus kapuja, Szófia, Niš és Belgrád érintésével érkezett haza.

Abban feltétlenül túloz a magyar heraldika doyenje, Vajay Szabolcs, hogy a pápa a magyar keresztes had teljesítménye feletti mérgében nem tette volna meg Andrást bizánci császárnak; a valóságban erre a királynak dinasztikus kapcsolatai ellenére sem volt esélye. Igaz, 1215-ben eljegyezte a latin császár testvérnőjét, Courtenay Jolántát, ami érdekében tette őt a bizánci trónutódlási küzdelmekben, különösen a feleségével rokonságban álló Henrik bizánci latin császár halála, 1216. június 11. után. Mégis, a pápa inkább András apósát, Pétert koronázta meg 1217. április 9-én a római San Lorenzo fuori le Mura templomban. Péter ugyanis jól tudta, hogy fegyvereseivel először Rómába kell vonulnia, s csak onnan Keletre, amit, francia föld egyik leggazdagabb birtokosaként, meg is tehetett.¹²⁴ Szerencsétlen sorsa, fogságban bekövetkezett halála után Péter szintén Jolánta nevű felesége állt a birodalom élén régensként, akit 1219-ben fia, Róbert követett. II. András konstantinápolyi latin császárrá tételére vonatkozó tervéről tanúskodik a pápához, 1216 végén

¹²⁰ Felmerült az is, hogy a többi keresztes vezető tudatosan akadályozta volna meg a magyarok hajón való távozását, s így kényszerből választották a szárazföldi utat. Ennek azonban nem találjuk valószínűnek. *Sterling*, 2003. 110–111. o.

¹²¹ *Vajay*, 1984.

¹²² V. ö. *Borosy*, 1996. II. 40. o.

¹²³ RA Nr. 382.

¹²⁴ *Seton*, 1976. I. 44. o.

íródott levele, amit csak a pápa válaszából ismerünk.¹²⁵ Felmerült a király unokahúgának az ikonionai szultánnal való összeházasítása is.¹²⁶ A hadjárat egészen békés vonatkozásaihoz tartoznak azok a híradások, melyek szerint András drága pénzen értékes ereklyékre tett szert, így Szent István protomártír és Antiókhiai Szent Margit koponyájára.¹²⁷ Megszerezte ezeken kívül Szent Tamás apostol és Szent Bertalan jobbát, valamint Áron vesszejének egy darabját és a kánai menyegző egyik korsóját is.¹²⁸ A későbbi magyar hagyomány az Aprószenteknek a zágrábi székesegyház kincstárában őrzött ereklyéjét is Andrásnak tulajdonította.¹²⁹ Mindez a korban teljesen természetes gyűjtőszenvédélynek tekinthető, s csak a katonai sikertelenség, a gyors távozás ténye vet rá kedvezőtlen fényt. A kortárs krónikások, Olivér scholasticus, Jacques de Vitry, majd az osztrák és német krónikások, így a klosterneuburgi évkönyvfolytatások, vagy a középkor egyik legnépszerűbb enciklopedistája, Vincentius Bellovacensis¹³⁰ tendenciózus állításai a bűnösen és szégyenletesen hazatérő magyar királyról ennek ellenére mindmáig hatóan befolyásolták az utókort az események megítélésben. Persze, a hadjárat látványos sikerére nagy szüksége lett volna Andrásnak, mind bel-, mind külpolitikai céljai megvalósításában. A hazai oklevelek és elbeszélő források hallgatása, illetve szűkszavúsága, és a politikatörténeti események mind arról tanúskodnak, hogy a hadjárat nem erősítette a király hazai és nemzetközi tekintélyét, és a politikai erőviszonyokat sem módosította érdemlegesen András javára. Az uralkodó szempontjából a hadjárat egyértelműen bel- és külpolitikai kudarcnak tekinthető.

Értékelés

A magyar keresztes hadjárat megítélése mindmáig igen érdekesen alakult. A kortársak szemmel láthatóan szégyellték a történeteket, a magyar krónikák is csak néhány – igaz, elismerő – szóban tettek róla említést. A kiváló történész, Joshua Prawer állítása viszont, hogy András hazatérte után „nemzeti hőssé” vált volna, alaptalan. A magyar krónikások egyszerűen rögzítették, hogy a hadjárat korai szakaszában a magyar király volt a legmagasabb rangú európai uralkodó, s így a seregek fővezére; hogy sikereket ért el, részletesen felsorolták a megszerzett ereklyéket, majd leírták, hogy dicsőségesen hazatért.¹³¹

¹²⁵ RA Nr. 312. Mai napig nem egészen tisztázott, hogy András keresztes terveit mennyiben motiválta a bizánci trón megszerzésének lehetősége. Bizonyos, hogy a szárazföldi útvonal helyett a tengeri út választásának a hátterében az áll, hogy tudomására jutott a számára kedvezőtlen pápai döntés. Az 1217. január 30-i pápai levél Andrással kapcsolatban „terrestri itinere”-t említ. Ugyanakkor kérdéses, hogy a gyorsan pergő események tükröződnek-e a Szent László-legenda László császárrá választására vonatkozó megjegyzésében. Eszerint még Spalatóban, az ott egybegyűlt németek választották volna meg Andrást bizánci császárrá. III. Honorius januári levelében András császárrá választásáról mint reális lehetőségről ír. V. ö. Codex Diplomaticus, III/1. 187. o. Erre Szovák, 2000. 135–138. o.

¹²⁶ RA Nr. 355.

¹²⁷ Mügelnnél helyette Borbála szerepel

¹²⁸ SRH I. 465–466. o., SRH II. 206. o. VI. Lipót osztrák herceg is ereklyével távozott a Szentföldről, v. ö. Donovan, 1950. 56. o. A középkori magyar uralkodók reprezentatív célú ereklyegyűjtésére és tiszteletére lásd Marosi, 1984. 4. sz. 517–538. o., itt 524. o.

¹²⁹ Pauley; 1899. 2. k. 499. o.

¹³⁰ Continuatio Claustroneoburgensis, kivonata in: Gombos: Catalogus, I. 762., 764. o.

¹³¹ Áttekinti Borosy, 1996. II. 33–34. o.

Az országába visszatért király a résztvevőket, közmondásos bőkezűségével ellentétben, nem jutalmazta meg, ami a később, erre az alkalomra hamisított oklevelek kis számából is leszűrhető.¹³²

A kortárs nyugati szerzők a király gyors visszatérésén általában megbotránkoztak, s ezzel az egész magyar részvétel felett pálcát törtek. A keresztes hadjáratokat feldolgozó klasszikus munkák, így Sir Steven Runciman monumentális munkája magvas, rövid mondatokban indokolja meg, miért is volt teljesen haszontalan András vállalkozása.¹³³ A magyarországi historiográfia, úgy tűnik, csak a barokk korban lelkesedett egy kissé a hadjáratért, majd egészen a legutóbbi időkig egyértelműen szerencsétlen vállalkozásként értékelte azt.¹³⁴ Érdekes, hogy a világtörténeteket forgató Bonfini nem vett tudomást András korai hazatéréséről, s egészen a damiettai vállalkozás kudarcáig a Szentföldön tudta, amiképpen Zrínyi is. Ugyanakkor érdekes, hogy Bonfini az itáliai krónikásoknak nem adott hitelt, akik a hajóbérleti szerződés utóélete nyomán tudtak arról, hogy a magyar király lemondott Záráról.¹³⁵ Alakja ugyanakkor kivívta Zrínyi nagyrabecsülését, a Nádasdy-féle Mausoleum, vagy a magyar Corpus Iuris II. András-metszete egyaránt a Szent Sír templom képével emlékeztet a király nagy hadivállalkozására.¹³⁶ Málta szigetén, a Palazzo Magistraléban is megörökíti András alakját egy XVII. századi falkép, amelyen a johanita lovagrend vezetője fogadja a megérkező magyar királyt. Érdekes, hogy a legújabb kori lexikonokban elterjedt az a téves nézet, miszerint András maga kezdte volna használni királyi címében a „Jeruzsálemi” jelzőt. Természetesen nem tette, nem is tehetette, hiszen semmi jogalapja nem volt rá. Az utókor kezdte csak így emlegetni, amit Werbőczy kodifikált (Hármaskönyv, II rész, 6. cím), amikor meleg szavakkal emlékezett meg az Aranybullát kiadó királyról.¹³⁷ Kivételnek tekinthetők Wilczek Edének a millenniumi ünnepségek kapcsán II. András keresztes vállalkozásáról írott elismerő szavai az uralkodó „tengeri hős és hódító fényes szerepéről.” A századforduló meghatározó történésze, Marczali Henrik nagy szintézisében azonban csak „operette-királynak” nevezte Andrást, s a másik meghatározó magyar történeti szintézisben Hóman Bálint is a magyar királyra hárította a felelősséget a hadjárat kudarcáért.¹³⁸

¹³² A legéletképebb a J. Powell névtárába is felvett, Vodicsaiakra vonatkozó oklevél, ami további munkákban is hitelesként szerepel, pl. *Grgin*, 1992. 146. o. Hasonlóképpen hamisítvány az, amelyben Demeter azzal kérkedik, hogy a szultán testvérét ölte meg: *Codex Diplomaticus*, IV/1. 417. o. Utal rá *Borosy*, 1996. II. 22. o. Érdekes módon a lengyel részvétel lehetőségét fejtegető tanulmány is hamis oklevélen alapul, RA Nr. 843., v. ö. *Ossowska*, 1989. 167–182. o.

¹³³ András „keresztes hadjáratának nem volt semmilyen eredménye.” *Runciman*, 1999. 752. o. Runciman még azt is megengedhette magának, hogy a spalatóiak által diszkusziósnak biztosított két hajóról azt írja: azokon utazott az egész (!) magyar sereg a Szentföldre. Uo. 751. o. Ugyanezt ismétli meg *Donovan*, 1950. 32. o. is.

¹³⁴ A kedvezőtlen megítélés, lebecsülő tárgyalásmód jellemzi a legújabb magyarországi összefoglaló munkákat is, pl. *Kristó*, 1986., ahol nem egészen egy oldal (a 104.) foglalkozik a hadjáratral; *Borosy*, 1984. 1. 13–56. o., a hivatkozott hely 40. oldalán mindössze öt sor foglalkozik a hadjáratral.

¹³⁵ *Bonfini*, 1995. 387–394. o. Bonfininek sikerült tekintélyes mennyiségűvé növeli a magyar keresztes részvételt: *Kulcsár*, 1973. 77. o., illetve *Kovács Sándor Iván*, 1985. 83., 114., 121. o.

¹³⁶ *Szilágyi*, 1993. 332–346. o., itt 339. és 341. o.

¹³⁷ Werbőczy szavai: „Azután ... győzedelmes András király ... akit Jeruzsáleminek nevezünk, azután, hogy jeruzsálemi hadjáratáról, melyet a szaracénok ellenében a katolikus szent hit védelmére a magyaroknak tömerek seregével indított s szerencsésen visszatért...” Magyar Törvénytár, 1897. 233. o.

¹³⁸ *Marczali*, 1896. (2.) 2. 382–387. o. Igaz, elismeri, hogy a „czél nagyszerűsége és maga a hadviselés kölcsönöz némi komolyságot” a Szentföldön való tartózkodásnak.; *Hóman*, 1941. 1. 441–443. o.

A külföldi szakirodalomban elsőként a jó nevű francia történész, René Grousset mutatott megértést II. András keresztes hadjárata iránt. Egészen addig ment, hogy az ötödik keresztes hadjárat első szakaszát a „magyarok hadjáratának” nevezte, majd egy magyarországi folyóirat számára írt cikkében a magyarok arabok feletti „morális győzelméről” írt, s úgy vélte, a magyarok megjelenése készítette elő Egyiptom 1218. évi megtámadását, illetve II. Frigyes császár számára Jeruzsálem felszabadítását.¹³⁹ Napjainkban alapvetően James Ross Sweeney és James Powell értékelése jelent fordulatot II. András hadjáratának hagyományosan negatív megítélésével kapcsolatban.¹⁴⁰ Ők ideológiatörténeti és hadtörténeti meggondolásokból tartják a szentföldi magyar részvételt korszakos jelentőségűnek, ami – figyelembe véve a keresztes hadjáratok során elhanyagolható cseh és lengyel részvételt – nem is tűnik alaptalannak. Az újabb összefoglalások a magyar keresztes részvétel kérdésében sokkal kiegyensúlyozottabbak a korábbiaknál.¹⁴¹ E sorok írója szintén hadtörténeti meggondolások alapján helyezte a hadjáratot teljesen más megvilágításba.¹⁴² Magyar katonai egységeknek, földrajzilag és létszámukat tekintve, ez volt a középkorban a legnagyobb szabású vállalkozása, s azt – kisebb veszteségektől eltekintve – kitűnő eredménnyel oldották meg. Végül is nehezen megmagyarázható, hogy Jeruzsálem visszafoglalását és a muszlim főerők legyőzését miért II. András példásan felszerelt, ám nem különösen nagy létszámú csapataitól várta és várja el mindmáig a hazai és nemzetközi történetírás. A keresztesek ugyan soha nem álltak olyan közel a sikerhez, mint Damietta elfoglalása után, mégis, annak elmaradásáért nem a magyar királyt terheli a felelősség.

Végeredményében sokkal inkább azokkal lehet egyetérteni, akik a magyar keresztes hadjáratban annak jelét látják, hogy a fénykorára jutott magyar királyság „teljes mértékben beleolvadt a latin keresztény népek közösségébe.” II. András korában a nemzetekfelettséget, az európaiságot, minden ellentmondásával és hibájával együtt, a római pápa képviselte, csakis ő rendelkezett a hadjáratok indításához szükséges erkölcsi és (egyház)-jogi erővel. A keresztes hadjáratokban résztvevők pedig az általuk képviselt terület politikai stabilitásáról, gazdasági erejéről és a pápa által képviselt egyház iránti elkötelezettségükről adtak bizonyosságot. András kudarca abban keresendő, hogy nem tudta kihasználni a hadjáratban rejlő propagandisztikus lehetőségeket, noha országa szempontjából a feladatot, katonai tekintetben, kiválóan oldotta meg. Meglepő módon a mai történészek sokkal pozitívabban ítélik meg a király teljesítményét, mint a kortársak.

¹³⁹ Borosy, 1996. II. 29–30. o.; Grousset, 1936. 96–207. o. Ahol azonban még kevés értékelnit valót talál a magyar haditeljesítményben, Grousset, 1937. 232–237. o. Szigorúan elítéli Van Cleve, 1962. 394. o.

¹⁴⁰ Ismertetésükre lásd Borosy, 1996. II. 30–31., 32–33. o.

¹⁴¹ Richard, 1999. 294–299. o.

¹⁴² Veszprémy, 1994. (2.) 2. sz., 40–41. o.

Függelék

A magyar keresztesek adattára

II. ANDRÁS (Powell, 1986. 212. o.)

Babonics, Vodicsa grófjának fia, 250 lovassal. (Röhricht, 1891. 135. o.; Powell, 1986. 213. o., aki nem tudja, hogy az oklevél hamis; RA Nr. 351.)

Bertold, kalocsai érsek (Röhricht, 1891. 105. o.; Powell, 1986. 215. o.), aki azonban 1218-ban elhagyta Magyarországot, mivel aquileiai érsek lett, és a hadjáratban nem vett részt (KMTL 99. o.) A félreértés forrása, hogy az Éracles, 1859. 322–323. o. Bertoldnak nevezi az osztrák herceget, s további művek, pl. Oliverus Scholasticus, 1894. jegyzetei (162. o.), azonosítani vélik a Szentföldön.

BELSE, Ják nb. (Urk. Burg. I. 79–80. o.; RA Nr. 370.)

DEMETER, Csák nb., asztalnokmester. (RA Nr. 329.)

Demeter, Aba nb. (RA Nr. 840., de hamis.)

DÉNES, Ampod fia, újvári ispán, tárnokmester, majd nádor. (Powell, 1986. 218. o.; Röhricht, 1891. 24., 97. o.; Éracles, 1859. 325. o. [A vonatkozó részt részben közli Divéky, 1932. 28–29. o.]; Van Cleve, 1962. 2. 392–393. o.; RA Nr. 329.) A feldolgozásokban sokszor Dénes fia Dénesként szerepel.

István, Vodicsa grófjának fia, 250 lovassal. (Röhricht, 1891. 135. o.; Röhricht, 1891. 24. o.; Powell, 1986. 243. o., aki nem tudja, hogy az oklevél hamis; RA Nr. 351.)

KALÁN, pécsi püspök. Betegsége miatt nem indult el, de pénzt hagyott örökül e célra. (Powell, 1986. 248. o.; Röhricht, 1891. 121. o.; Potthast, 1874–1875. 5970.; Pr. 1823.)

LÁSZLÓ, Kán nb., lovászmester. (RA Nr. 329.)

LÖRINC, Agyasz országbíró fia, pohárnokmester. (Röhricht, 1891. 107. o.; Röhricht, 1891. 31. o., Nr. 17.; Powell, 1986. 232. o.) E méltóságot a király éppen 1217-ben ruházta át, mint írta, a keresztes hadjáratban részt venni kívánó Lörinc. (RA Nr. 334.)

Marcellus, Tétény nb., comes (említi Pauler, 1899. (2.) 498. o.; v. ö. RA Nr. 449., de hamis.)

Mihály (Sterling, 2003, 102., Damiettánál szerepel)

MIKLÓS, Barc fia, Szák nb. (Powell, 1986. 235. o.; Regesta regni, 2. 29. o.; RA Nr. 329.)

MOJS nb. Mojs, vasvári ispán, későbbi nádor. (RA Nr. 329.)

PÉTER, győri püspök. (Powell, 1986. 237. o.; Röhricht, 1882. 238.; Oliverus Scholasticus, 1894. 162., 168. o.; Pr. 749., 1036. o.; RA Nr. 329.)

Pontius, drapparius, templomos testvér. (Powell, 1986. 238. o.; Röhricht, 1891. 24., 74., 121. o., de valószínűbb, hogy az ugyanazon felsorolásban említett fr. Stephanus de Malavilla (Zimony) neve alapján lehet egy magyarországi személyre következtetni.) R., capellanus regis Hungariae, nem indult el. (Röhricht, 1891. 121. o.; Pr. 3933.; Powell, 1986. 238. o.)

RÁTOLD ispán. (RA Nr. 329. o.)

RÓBERT, vaszprémi püspök, fogadalmat tett, de nem indult el. (Powell, 1986. 241. o.; Röhricht, 1891. 105. o.; Pr. 2533.)

Sándor, orvos. (Röhricht, 1891. 80. o.; Röhricht, 1882. 231. o.; Powell, 1986. 211. o.) Spalatóban említik, de nem biztos, hogy tovább indult.

SEBES, Tamás fia, Hontpázmány nb. (RA Nr. 329.)

SMARAGDUS, pozsonyi ispán. (RA Nr. 329.)

TAMÁS, választott egri püspök. (Powell, 1986. 244. o.; Potthast, 1874–1875. 6338., 6526., 6845.; Röhricht, 1891. 24., 31., 79. o.; Röhricht, 1879. 133. o.; Oliverus Scholasticus, 1894. 162., 168., 187. o.; RA Nr. 329.)

Tibald, Meletei. (RA Nr. 432., de hamis.)

UGRIN, Csák nb., királyi kancellár, visszatérte után kalocsai érsek. (Powell, 1986. 244. o.; Pr. 2533.; KMTL 696–697.) Powell szerint, tévesen, fogadalmat tett, de nem indult el.

UROS (Uriás), pannonhalmi apát. (Powell, 1986. 245. o.; Röhricht, 1891. 111. o.; Röhricht, 1891. 24. o.)

Akiknek mint lehetséges résztvevőknek vetették fel a nevét

SIMON, Nikcs nb. (†1218), váradi püspök, talán ő az, aki Damiettánál életét veszti.

Sándor, váradi püspök (1219–1230). (Gesztelyi – Rácz, 2006.) Gemmás pecsétgyűrűjét szerezhette a Szentföldön. Talán azonosnak vették Sándor orvossal.

LOVASPECSÉTEK MAGYARORSZÁGON

A magyarországi lovaspecsétek száma köztudomásúan igen alacsony, bár az egyes változatok száma a későbbiekben emelkedhet, vagy ami még érdekesebb, a sérültek helyett jobban kivethető és értelmezhető példányok is előkerülhetnek. Itt jegyezzük meg, hogy a legalaposabban mindmáig Nyáry Albert tekintette át a hazai lovaspecséteket.¹ A pecsétek kis számát, helyesen, már ő kapcsolatba hozta a hazai társadalmi fejlődéssel, a lovagság igen csekély hazai térnyerésével. A lovaspecsétek Magyarországon akkor jelentek meg, amikor Nyugat-Európában már jó másfélszáz éve divatban voltak, sőt éppen fénykoruk csúcsára értek. Így például a francia arisztokrácia 108 ismert pecsétjének 95%-a 1200-ig lovaspecsét volt.² Eredetüket a lovagságéval együtt a XI. század közepéig vezetik vissza, s valószínűsítik, hogy kialakulásukra hatással voltak a nyugati lovagok hispániai keresztes hadjáratai. Ezt látszik alátámasztani, hogy Poitou-i Aimery 1109-ben készített lovaspecsétet, s az ő apja valóban járt Hispániában – 1064-ban Barbastrónál.

A korai arisztokrata pecsétek a hűbérúr, a *dominus* katonai vezető szerepét hangsúlyozták, amit a gonfalonnal, vagyis a zászlós lándzsával fejeztek ki. Ezzel jelezték azt a jogukat, hogy alattvalóik hadbavonulási kötelezettséggel tartoztak nekik, s zászlóik alatt vonultak csatába. Ilyet találunk Hódító Vilmos pecsétjének hátoldalán (1069 körül); az angol királyi pecséten ugyanis, a királyi pecsétek között kivételesen, a hátoldalon megmaradt az uralkodó lovas ábrázolása. Hasonló uralmi és jogi szimbolikával rendelkezett a kard, amely először Balduin flandriai gróf (1060–1067) pecsétjén jelent meg, hogy aztán az 1140-es évektől, lassan, háttérbe szorítsa a zászlót. A fejlődést Anjou grófja, Geoffrey Plantagenet 1149. évi pecsétje szemlélteti: egyik oldalán kardot, másik oldalán gonfalont tartó lovas látható. Az átalakulás háttérében az 1120-as évektől kezdve a címeres pecsétek elterjedése áll: a címerek először a zászlókon tűntek fel, majd a pajzsokon, amelyek erre szintúgy alkalmasnak bizonyultak. A heraldikai zászlók számának csökkenése azzal magyarázható, hogy azok személyes kapcsolata meglazult a *dominussal*, a csatában a zászlókat a zászlóvivők vették át, a címerek pedig áthelyeződtek a pajzsokra. A legkorábbi olyan pecsétet, ahol a pajzson heraldikai ábra található, a legfrissebb francia szakirodalom 1146-ra teszi, Raoul de Vermandois, Franciaország sénéchalja személyéhez kapcsolva.³ A szakirodalom a Turenne-i vicomte 1220-évi zászlóslándzsáját már kései példának tekinti.

A vadászat jelenetei, különösen a XII. században, kifejezték e tevékenység kiváltságos, arisztokratikus jellegét. Így találjuk meg Gracay-i Renaud pecsétjén 1159-ben és szá-

¹ Nyáry, 1886. 208–211. o. A hazai lovaspecsétek további áttekintései: Kumorovitz, 1936, 50–51., 56. o.; Kumorovitz, 1993. 56–57., 66–67. o.; Kurcz, 1988. 124–127., 140–143. o.

² Bedos-Rezak, 1993. 5. o.

³ Pastoureau, 1997. 31. o.

mos továbbin.⁴ Német területen ugyanakkor a teljes fegyverzetű, lovaspecsétes ábrázolást még a XIII. században is az egyes területek hűbérurainak tartották fenn, a vadászjelenetet ábrázoló lovaspecsét pedig a családtagjaiknak jutott. Így pl. Oroszlán Henrik bukása után nem is használta tovább lovaspecsétjét.⁵

A pecséteken ábrázolt fegyverzet néhány jellemzője

A pecséteken található fegyverzet és a korhűség viszonya mindvégig összetett jelenségnek. Egyfelől bizonyos, hogy a pecsétkép egyfajta ideálképnek tekinthető, a lován, korszerű, teljes fegyverzetben vágázó, legyőzhetetlen lovag képét közvetítette a kortársak felé.⁶ Ugyanakkor, éppen a pecsétek datálhatósága miatt, számos haditechnikai változást éppen egyes lovaspecsétekhez tudunk kötni, ami a képnek a valósághoz való bonyolultabb kapcsolatára vet fényt. Joachim Bumke nagyszerű műve alapján ilyennek tekinthető pl. a sisakon az arcot védő, a szem számára áttöréssel ellátott lemez, a „barbiere” 1190 körüli megjelenése, ami meglepően gyorsan, már 1197-ben feltűnt VI. Lipót osztrák herceg pecsétjén. A kortársak a fegyverzetbeli divatoknak nagyon is tudatában voltak. Wolfram „Willehalm” c. művében megszólta Narbonne grófját, hogy sisakjáról hiányzott a barbiere, s nem vett tudomást arról, hogy a gróf képtelen lett volna bepréselni borzas szakállát a zárt sisakba.⁷ A szembetünő változások közé tartozott, hogy 1200 után az addig a páncél alatt viselt fegyvering kívülre került (surcoat), és rajta alkalmoszerűen a címer is feltűnhetett. A XIV. század elejétől (elsőként 1295-től, utolsó példa 1367) a kardot láncsal erősítették a páncélzathoz, a láncot a fegyveringen is átvezették. A század folyamán a lemezvértzet karon, vállon, lábon alkalmazott elemei is megjelentek a pecséteken. A sisakok is egyre inkább elfedték az arcot, a legismertebb megoldás az 1210-ra kialakult fazéksisak lett (heaume), ami az 1270-es évekig lapos tetejű maradt, majd attól kezdve vált tojás alakúvá, s nyerte az üstsisak elnevezést. Ennek datálásában megint a francia lovaspecsétek segítenek, amelyeken a sisakok teteje 1210-tól lapos. E sisaktípus terjedését mutatja, hogy 1212–1214-ben már VI. Lipót osztrák herceg pecsétjén is feltűnt. Kevésbé volt zárt a vassisak (vaskalap, chapel de fer), amely ferde peremben végződött, és Helmut Nickel szellemes megfogalmazása szerint heaume helyett találták ki „klausztrofóbiás lovagok számára.”⁸ A következő típus, a bascinet 1350 körül alakult ki, amely a sodrony(?)ing csuklyáját egyesítette a sisakkal. A bascinet-t 1400-tól rostéllyal látták el. A sisaktetön elhelyezett címerek első ábrázolása 1198-ból, I. Richárd angol király pecsétjén látható, irodalmi források azonban már korábban is megemlékeznek ilyenekről

1350 és 1500 között a hosszú hauberk megrövidült, s ujj nélküli haubergeon-ná vált. A könnyű, külső fegyveringet szűkebb, testre szabottabb, steppelt, ujjatlan pourpoint,

⁴ *Bedos-Rezak*, 1993. 5. o.

⁵ *Die Zeit der Staufer*, 1977. Bd. II. *Rainer Kohsnitz*: Siegel und Goldbullen.

⁶ Miként Wolfram von Eschenbach találóan megfogalmazta az eszményi lovagról: festő sem festhetne szebbet, mint ahogy a lovát megülte. („kein schiltaere entwürfe in baz denn alser ufem orse saz” *Parzival*, 158., 15–16.). Idézi *Bumke*, 1990. 227. o.

⁷ *Bumke*, 1990. 215–219., 227. o. Az öltözet és fegyverzet terminusaira *Zijlstra-Zweens*, 1988. 19–85. o.

⁸ Áttekintés a pecséteken ábrázolt lovagok fegyverzetéről: *Bedos-Rezak*, 1988. 343–345. o., *Bedos-Rezak*, 1993. II. 721–738. o.

doublet váltotta fel. E rövidülés következménye az lett, hogy 1350 körül láthatóvá váltak a lemezpáncélzat részei a térden, a lábszáron (greaves) és a combon (cuisses), (sabatons); ekkor tűntek fel a vascipők is. 1400 körül jelent meg a mellpáncélzat (brigandine), majd, 1450 körül, annak teljesen zárt változata tette teljesen vassal fedetté a lovagot. Az első, pecséten teljes lemezpáncélzatban ábrázolt alak Szép Fülöp osztrák főherceg az 1483 és 1501 közötti évekből.⁹

A hosszú, háromszög alakú normann pajzs 1200-ra rövidült meg, annak köszönhetően, hogy a heaume immár megbízhatóan megvédte a fejet. E folyamat első példái Franciaországban a XII. század közepéről dokumentálhatók, német földön 1170-től, II. Henrik osztrák herceg lovaspecsétjével. Hermann von Aue Erec-jében a hosszú, nehéz és széles pajzsot már ósdinak (alt) mondta. A háromszög alakú pajzs válltól derékig ért. 1350 körül a páncélzat fejlődése a pajzs további kisebbedéséhez vezetett: alja lágy ívben végződött, ami elősegítette, hogy címert helyezhessenek el rajta. A másik korabeli pajzstípus a tornapajzs (target), amelynek jobb felső oldalába „száját,” bouche-t vágtak a lándzsa megtámasztása céljából. 1380 után már csak tornákon használták, de a lovaspecséteken, címerhordozóként, mindvégig megmaradt. A páncélzat fejlődésével a kard mérete megnőtt, a vágás mellett szúrásra, később kizárólag arra lett alkalmas, a markolatgombot felűnően kezdték ábrázolni.

A magyar pecsétek

Az Árpád-korban 1200 és 1300 között találkozunk lovaspecsétekkel. Jelenlegi ismereteink szerint királyok, királyi hercegek és világi előkelők pecsétjeként tűntek fel: Imre, II. András és V. István használatában kétféléről, Béla herceg, III. András; továbbá kivételesen főurak (Iván, Benedek, László, Apaj, Mátyás) használatában – a boszniaiaktól és Zsigmond pecsétjétől eltekintve – tizenhat változatról tudunk. Kálmán király 1108. spatatói oklevelének lovaspecsétje csak említésből ismert.¹⁰ A III. Béla király nagypecsétjébe nyomott gyűrűspecst (1195-ből) *lépő* lovon ülő lovast ábrázol, aki maga elé emeli a kezét, de nem vehető ki, hogy tart-e fegyvert.¹¹ Ez azért különös, mert a korábbi leírások egybehangzóak abban a tekintetben, hogy a pecsét lovagja a heraldikai jobb felé *ugrat*, rövid lándzsát tart a kezében, és a háta mögött a fegyvering lobog. II. András hercegi lovaspecsétje mára a felismerhetetlenségig megrongálódott, feliratából csak a „regis” szó vehető ki. Az Imre 1198 és 1200 körüli, illetve 1202. évi királyi nagypecsétjére nyomott lovas ellenpecsét megegyeznek a III. Béla pecsétjébe nyomott, nehezen kivehető ellenpecséttel.¹² Varjú Elemér gyűjteményének¹³ rajza hangsúlyozza a lándzsanyél rövid voltát, ami elképzelhetővé teszi, hogy mintaképeül egy zászlós lándzsa szolgálhatott, s a fegyveringnek gondolt lobogó textil a zászló vége lehetett. Imre király esetében minden bizonnyal ellenpecsét gyanánt használt gyűrűspecstről van szó.¹⁴ Az Imre és András kö-

⁹ Ewald, 1914. 202–204. o.

¹⁰ Fraknói, 1878. 6–10. o.

¹¹ Gesztelyi – Rácz, 2006. 70–71., 158. o.

¹² Gesztelyi – Rácz, 2006. 70–71. o.

¹³ A MOL-ban.

¹⁴ Varjú, 1896. 146. o. Képe: Pray, 1805. Tab. VIII. és Marczali, 1896. (1.) 352. o.

István ifjabb király lovaspecsétje (1267.)

zötti vetélkedés ugyanakkor érthetővé teszi, hogy mindkét testvér pecsétjein megjelentek a lovas ellenpecséték – feltéve, hogy a mára felismerhetetlenné vált pecsét valóban András lovaspecsétje volt.

Ezeket időrendben a világi előkelők pecsétjei követték. A világi főurak pecsétjei közül Iván (Iwan) *miles*-nek a XIII. sz. első évtizedéből (1206–1218) származó pecsétje (DL 782.) értelmezhetetlen,¹⁵ talán csak annyi látszik rajta, hogy a lovas a heraldikai jobb oldal felé ugrat. Iván személyéről annyit tudunk, hogy a király és Berchtold érsek lovagja volt, és nagy valószínűséggel a betelepült németek közé sorolható.¹⁶ Benedek országbíró medvés vadászjelenetet ábrázoló, 1221-ből származó pecsétje a vadász-

pecséték közé tartozik. A pecséten, jól kivehetően felszerszámozott lovon, előre feszített lábbal, a heraldikai jobb oldal irányába ugrató, zárt sisakú vitéz látható, hóna alá szorított lándzsával. Az ábrázolás kiváló kompozíciójára már Fraknoi felhívta a figyelmet.¹⁷ A Kán nembeli Gyula nádor 1224. évi oklevelén (DL 111.)¹⁸ megmaradt pecsét képe viszont, sajnos, kivehetetlen.

A pecséten *magister*ként említett Gutkeled nembeli László somogyi ispán 1236. évi pecsétjén (DL 213.) nyakra lenyúló, zárt fazéksisakot viselő, hóna alá zászlós lándzsát szorító lovas ugrat heraldikai bal felé. Jól láthatók térd alá érő fegyveringének fodrai.¹⁹

Apaj/Opaj szlavón bán 1239/1240. évi pecsétje (DL 237., 239., 34293.) igen rossz állapotú. A heraldikai balra léptető lovas kezében – már amennyire kivehető – talán csak egy zászló nélküli botot tart, ami jól kapcsolatba hozható a hivatalviselés jelvényét tartó osztrák marsalli pecsétekkel (pl. Heinrich von Kuenring, 1230, Heinrich von Weitra, 1277).²⁰

Az első, jobb állapotban fennmaradt, s értékelhető ábrázolású pecsét V. István hercegi pecsétje, melynek több változata és több példánya is ismeretes. A zászlón és a pajzson az Árpádok kettős keresztje, illetve az ágaskodó stájer párdúc látható. E pecséteken jelenik meg a hazai lovaspecséték gyakorlatában először zászlón és pajzson a címer. Bár a kettős kereszt változatot megemlítette Szentpétery Imre, illetve rajzát képaláírás nélkül közölte Nyáry, a lovaspecséték sorából mégis kifelejtődött.²¹ A DL 42. számú, 1257-ből származó

¹⁵ Képe: Kumorovitz, 1936. 6. kép.

¹⁶ Kurcz, 1988. 43–44. o.

¹⁷ Képe: Magyar Művelődéstörténet, 1939. 315. o.; Fraknoi, 1978. 8. o.; Kristó, 1986. 47. kép.

¹⁸ Donászy, 1938. 9. o.

¹⁹ Kristó, 1986. 48. kép; Nagy, 1877. 256–257. o.; Nyáry, 1886. 52. o.; Kumorovitz, 1936. 33. kép. A lelógó fodrokra l. Urkundenbuch/Babenb., 34. o. A 1212–1214 közötti évekből, de a XIII. századi pecséteken többször jól látható. Az osztrák párhuzamon is a magyarnál látható zárt fazéksisak.

²⁰ Urkundenbuch/Babenb., 83., 85. o. Képe: Kristó, 1986. 52. o.; Kumorovitz, 1936. 12. kép.

²¹ Szentpétery, 1921–1922. 80. o.

István-oklevélen a mai napig jól látható a kettős kereszt pajzs, illetve a pajzs alatt egy hosszan lenyúló kardhüvely. A kardhüvely hangsúlyos ábrázolására éppen a kígyóspusztai csat a legismertebb megemlíthető párhuzam. Az teljesen egyértelmű, hogy a stájer párdúc használata a stájer hercegség elnyerése után tűnt fel, és hercegsége egész ideje alatt viselte – a tartomány elvesztése után igénycímerként. A párducos lovaspecsétnek az Országos Levéltárban (1267)²² és Kassa város levéltárában (1261)²³ őrzött példányaira szokás utalni, melyeken a lovag a heraldikai jobbról balra ugrat, a bal kezében tartott címerpajzson és a zászlós lándzsán a stájer párdúc látható. A lovag sisakja csöbörsisak, fegyveringe, továbbá a ló zabhlája és a kantár jól felismerhető. Az esztergomi, 1267. évi töredékes pecséten²⁴ egészen pontosan kivehető a ló alatt ábrázolt szikla, és virágok is láthatók. Nyáry a sisakon „csücskös tetejű és szegésű sisak takarót” vélt felfedezni. Az ábrázolás teljes mértékben a nyugati gyakorlatot követi, kompozíciójában megegyezik pl. II. Ottó bajor herceg (1231–1253) 1227 és 1231 közötti lovaspecsétjével, amely Istvánénál valamivel kvalitásosabb.²⁵

Béla horvát-szlavón-dalmát herceg 1268. évi pecsétje (DL 652.) Praynál közölt rajzának hiteleségét már Nyáry kétségbe vonta.²⁶ Amíg a rajz forrásul szolgáló pecsét nem kerül elő, addig – a DL 652. számú, 1268. évi oklevél töredékes pecsétje alapján – csak annyi tűnik biztosnak, hogy Béla azon egy kettős kereszt zászlót tartott a kezében. A töredéken a Praynál közölt képből semmi sem látszik.

Roland bán fia Mátyás ispán 1281. évi, heraldikai jobbra ugrató lovagot ábrázoló lovaspecsétje igen elmosódott, a pajzson és lándzsán kívül szinte semmi egyéb részlete nem vehető ki. Úgy tűnik, 1879. évi leírásakor a fazéksisak és a lándzsára erősített kis lobogó még jobban látszhatott, mai állapotában is jól felismerhető viszont rajta a Rátold nemzetség címeréből vett, kétszer is megismételt hársfalevél-motívum.²⁷

András herceg 1286. évi pecsétje már első említésekor töredékes volt. Szerencsénkre jól kivehető a heraldikai jobbra ugrató lovas Árpád-sávós, hétszer vágott pajzsa, a mélyen lelógó lótakaró, valamint a lovas jobbában tartott kard. Jelen ismereteink szerint ez az első kivont kardot bemutató lovaspecsétünk.²⁸

Az Anjou-korban először a Drugethek lovaspecsétjeivel találkozunk. Drugeth Fülöp királynéi tárnokmester 1322. évi pecsétjén (DL 2112.), érdekes módon, heraldikai balra ugrató lovat látunk, ami a pajzson lévő címet nehezen – esetünkben teljesen – kivehetetlenné teszi. Annyi biztos, hogy a jobbában kardot tartó vitézről fegyvering, a lóról takaró hull alá.²⁹ Szorosan ide tartozik Drugeth Fülöp 1324. évi nádori pecsétje (DL 40445.), amely az előzőnek nagyjított, durvább kivitelű másolata.³⁰ Érdekes, hogy Radvánszky

²² Magyar Művelődéstörténet, 1939. 1. k. 263. o.

²³ Kumorovitz, 1993. 2. kép.

²⁴ Nyáry, 1886. 210. o.; Marczali, 1895. 2. k. 535. o.; Knauz, 1874. 715. tétel.

²⁵ Die Zeit der Staufer, 1977. 51. o.

²⁶ Pray, 1805. VIII. tábla, felirata: „+ bela dei gra(tia) dux tocius sclavonie dalmaci(e) croac(ie).” Említése: MOL/oklevelek jegyzéke, 1882. 7. sz. A fennmaradt töredéken a körirat olvashatatlan.

²⁷ Használható rajza: Majláth, 1879. 396–397. o., a mai állapotot bemutató fényképe: Kristó, 1986. 49. kép.

²⁸ Döry, 1917. 30. o.

²⁹ Nyáry, 1886. XII. tábla, 91. kép.; Magyarországi művészet, 1987. Nr. 307:1. kép.; Művészet I. Lajos király korában, 1982. Nr. 231. (A pecsét legteljesebb leírása.)

³⁰ Magyarországi művészet, 1987. Nr. 307:3. kép.; Művészet I. Lajos király korában, 1982. Nr. 232.; Károly Róbert emlékezete, 1988. képtáblák.

Fülöp nádor pecsétje (1324.)

István erdélyi herceg pecsétje (1351.)

1877-ben a nádor címeres pajzsát kétszer a lóra helyezte, amit azonban a későbbi felvételeken egyáltalán nem lehet látni. Mintha két különböző pecsétről beszélnénk.³¹ A kard az Anjou-korban általánossá vált, amint az a Szent György Lovagrend 1326. évi pecsétjén is jól látszik.³²

A jobban tanulmányozható pecsétek sora Drugeth János 1328. évi pecsétjével kezdődik. Heraldikai balra ugrató lovasa sokban hasonlít a Drugeth Fülöp-féle pecsétekére. Jól kivehető kétélű, láncsal a páncélhoz erősített kardja, üstsisakja, rigós sisakdísz, köpenye, amiképpen a ló takarói és a lószerszámok is. A pólyás pajzsra a családi címer rigói láthatók.³³ A vállvas a hazai ábrázolások között magában áll, előfordulását a Drugethek nyugati kapcsolatainak indokolhatjuk.³⁴

A Drugeth-pecsétek stílusát követi István erdélyi herceg 1351. évi pecsétje (DL 4153.). A heraldikai bal felé ugrató lovas zárt, struccos díszítésű üstsisakot visel, a jobbában tartott kardot lánc rögzíti a mellpáncélhoz, meglepően jól kivehető a magas kápájú, karosszék típusú lovagi nyereg kontúrjai. Pajzsa nincs. A Praynál közölt ábrázolással összehasonlítva döbbenetes a rajz és a valóság közötti különbség.³⁵ Talán ez lehet az oka annak, hogy Nyáry magának a pecsétnek a hitelességét is megkérdőjelezte.

Ugyanezt a stílust követi Opuliai László nádor 1369. évi pecsétje: a heraldikai balra ugrató lovas jobbában láncsal rögzített kardot, baljában kis alakú pajzsot tart, fején zárt üstsisak, rajta sisakdísz. A sisakdísz, a pajzs, valamint a lótakarón kétszer – az utóbbin mára szinte teljesen elmosódottan – koronás szfinx, a korábbi szakirodalom szerint

³¹ Radvánszky, 1877. 182–186. o.

³² Károly Róbert emlékezete, 1988. képtáblák.

³³ Kristó, 1988. 25. kép; Művészet I. Lajos király korában, 1982. Nr. 233.; *Archeologiai Értesítő*, 11. (1877.) 208. o.

³⁴ Tóll László találó megfigyelése, amit itt köszönünk meg.

³⁵ Pray, 1805. Fig. 3.; Kristó, 1988. 23. kép; Művészet I. Lajos király korában, 1982. Nr. 50., továbbá az Anjou-kori pecséthasználatra lásd uo. 137–139. o.; Magyarországi művészet, 1987. Nr. 762:1.

leszálló sas, látható. Radvánszky szerint a lovas jobbán tör lóg, ami ma már nem ellenőrizhető.³⁶

A Kotromanić bosnyák uralkodóházból származó Tvartkó boszniai bán 1356 és 1357. évi pecsétjén a lovas heraldikai jobbra ugrat, kis pajzsát, amely egy haránt pólyát mutat, a bal kezében tartja, fején zárt üstsísa, azon sisakdísz. Az utoljára nála feltűnő lándzsán kereszttel díszített zászló lobog, melynek felirata, a korábbi rajzok alapján, kétnyelvű.³⁷ Király korából (1377–1391) egy további lovaspecsétjét ismerjük, azon azonban a lovas heraldikai balra ugrat, s a jobb láthatóság miatt a baljában tartott pajzsát természetellenes tartásban emeli fel. A pajzs képe, egy liliomos korona, a lótakarón még háromszor megismétlődik.³⁸ Számon tartjuk még Kotromanić István bán lovaspecsétjét, Dabisa István királyét 1395-ből, valamint Osztojics István királyét 1399-ből.³⁹

Az egyik utolsó ismert, XIV. századi lovaspecsét Zsigmond brandenburgi örgróf korából származik, 1374-ből. A jobbra ugrató lovas fejét sasszárnnyal díszített üstsísa takarja, jobbában kétélű, hegyes végű kardot tart, amelynek markolata, a korábbi pecsétképekhez hasonlóan, láncsal van a páncélhoz erősítve. A lovas egész testét jól kivehető lemezpáncél borítja, a lovat takarók. A négyelt pajzs mezőiben cseh oroszlán és a brandenburgi sas váltakozik. A (damaszkolt!) háttér hálózatos mustájában szintén oroszlánok és sasok láthatók.⁴⁰

Összefoglalás

Kétségtelenül bizonyosnak vehető, hogy a kortársak tudatában voltak a lovaspecsétek rangjelző, kiemelkedő jelentőségének. A lovaspecsétek kis száma ugyanakkor arra utal, hogy használatukat illetően semmiféle rendszer, szokás nem alakult ki az országban. Használatuk, magától értetődően, kijárt a királyi hercegeknek. Herceg korában a két András, Béla, Anjou István, és talán Imre is használt, illetve megtarthatott később, ellenpecsétként, lovaspecsétet. Második körben meghatározók az idegen eredetű előkelők: a Drugethek és Oppelni László, akik meghatározó hatalmasságai voltak az országnak, de ide sorolható Iván is. A további körben mindenképpen indokolt utalni arra, hogy előfordulása hangsúlyos a bánok körében, továbbá a magukat nagyra tartó nemzetségek, pl. a Gutkeled, Rátold, Kán nem egy-egy tagjának használatában. E jelenségre cseh területről hozható példa, ahol a nemes családok közül összesen hárman használtak lovaspecsétet a Przemyszlida időszakban: Polnao János, Opavai Miklós (a Kézainál is említett II. Ottokár törvénytelen fia) és Rozmberki Henrik.⁴¹

³⁶ Rajza: Radvánszky, 1876. 107–110. o.; fényképei: Magyar Művelődéstörténet, 1939. 1. k. 282. o.; Művészet I. Lajos király korában, 1982. Nr. 51.; Magyarországi művészet, 1987. Nr. 762:1. kép.; Kristó, 1988. 24. kép.

³⁷ Rajza és feliratának közlése: Marczali, 1895. 3. k. 266. o.; Magyarországi művészet, 1987. Nr. 317:3. kép; Művészet I. Lajos király korában, 1982. Nr. 248.

³⁸ Holub, 1917. 55. o.

³⁹ Thallóczy, 1908. 53–57. o.

⁴⁰ Marczali, 1895. 3. k. 382. o.; Művészet Zsigmond király korában, 1987, Nr. Zs. 1. és a hozzá tartozó kép.; Posse, 1909–1910. (Reprint.) Taf. 12.

⁴¹ Krejčíková, 1993. 53. o.

Jelen áttekintésünk egyik célja az, hogy utaljon a további, esetleg jobb állapotú példányok felbukkanásának lehetőségére. Szerény eredménynek tekinthető ugyanakkor a következtetés, hogy a XIII. századi tisztségviselők (két bán, egy bánfi, egy nádor, egy megyésispán) körében az áttekintés számadatai alapján (12-ből 5 pecsét) a korábbinál bátrabban lehet utalni a lovaspecsétre, mint a hatalmi törekvések megjelenítésének eszközeire. Szerény számuk ugyanakkor azt mutatja, hogy reprezentációs szerepüket csak korlátozottan tölthették be. Joachim Bumke megállapítása a magyar viszonyokra is igaz: a lovaspecsétek divatja nyugatról haladt kelet felé, német területen is először Hollandban majd Hennegauban tűntek fel, illetve a társadalmi hierarchia csúcsán kezdték először használni őket. Nálunk ez a külföldi eredetű családok magas számaránya miatt még hangsúlyosabban érvényes, az évszázados késés miatt viszont a pecséthasználók körében a királyi hercegek, udvari arisztokraták és hűbéres fejedelmek rétegei egybemosódtak.⁴² Azt a szerepet, amit korábban, Nyugat-Európában a lovaspecsét töltött be, a XIV. században Magyarországon majd a sisakpecsét veszi át és játssza el.⁴³

⁴² Bumke, 1990. 395–396. o.

⁴³ Kurcz, 1988. 126–127., 140–143. o.

PÁNCÉL ÉS PÁNCÉLOSOK EMLÍTÉSEI A KRÓNIKÁKBAN ÉS OKLEVELEKBEN

A hazai törvényszövegekben, elbeszélő és okleveles forrásokban gyakran előfordulnak a lorica (páncél), illetve loricatedus/panceratus (páncélos) jelentésű szavak. Pontos értelmezésükkel kapcsolatban nem kis nehézséget jelent, hogy egykorú ábrázolásokkal, a vitatott eredetű kigyópusztai csattól¹ eltekintve, nem tudjuk azonosítani őket. Így biztosra vehetjük, hogy a különböző korokban, az egyes hadieseményekkor, ugyanaz a kifejezés különböző típusú páncélokra, más és más felszereltségű páncélosokra vonatkozhatott.

A hazai latinságban a Kálmán király korabeli törvényhozási emlékek között találjuk első említését (1. tk., 40. c.): ha a várispánok a birtokukon élő szabadoktól 40 pensa jövedelemnél többet tudnak behajtani, valamint lovakat is tudnak kapni, akkor 100 pensánként egy páncélos (loricatedus) katonát kell kiállítaniuk. 40 pensa jövedelem esetén pedig egy vért (lorica) nélküli katona kiállítására kötelezettek. A törvénycikkelyből kitűnik, hogy a mondott katonák lovasok voltak, valamint, hogy a más birtokán letelepült közsabadok adójából állították ki őket. Maga az időpont semmiképpen sem véletlen, mivel Kálmán uralkodására tehető a magyar királyság konszolidációja a XI. századi polgárháborúk és pogánylázadás után, de a fegyverzeti reformra a Magyarországon átvonuló kereszties seregek is nagy hatással lehettek.

Bolla Ilona kutatásai eredményeként a szabadok dénáradójának reformja nagy biztonsággal összefüggésbe állítható egy hadszervezeti reformmal is. A dénáradó eltörlése nyilván a közsabadok személyes katonai kötelezettségének fenntartását volt hivatva előmozdítani, míg fenntartása a más földjén élő közsabadok esetében annak felismerése volt, hogy az önálló egzisztenciával nem rendelkezők vagy nem, vagy csak korlátozott mértékben voltak képesek kivenni részüket a hadviselésből. A törvény (1. tk., 45. c.) külön is megjegyzi, hogy azok, akik szekérrel, lóval való, vagy fizetett szolgálatra képesek, a korábbi adó felét, 4 dénárt kötelesek adni. Bolla joggal utal Anonymus krónikájának egy helyére, mely a szerviensek mellett egyszerű embereket (rustici) említ katonaként.² A közsabadok szemszögéből pedig Freisingi Ottó leírása vonatkozik ugyanerre a problémára. A közsabadok elszegényedő része képtelen volt arra, hogy eleget tegyen személyes hadkötelezettségének, s ezért többen állítottak ki egy-egy katonát: „...a parasztok, akik falun élnek, nem fejenként hadakoztak, hanem kilencen szokták felszerelni a tizediket a hadhoz szükségesséssel, vagy heten a nyolcadikat, vagy tovább is, ha szükséges, a többi pedig otthon maradt a földet művelni”. Mindebből arra következtetnénk, hogy az országos sereg zömét a XIII. század közepéig mindenképpen e közsabad tömegek alkothatták. Róluk azonban nehezen elképzelhető, hogy megengedhették volna maguknak

¹ A gazdag irodalomból Tóth, 1933. (3.) 11–17. o.; Éri, 1956. 139. skk. o.; H. Kolba, 1963. 77–85. o.; Pálóczi Horváth, 1982. 97. skk. o.

² SRH I. 94. o.

a fémpancél beszerzését, az ahhoz szükséges fegyverzettel és lóval.³ Erre csak egy szűk, tehetősebb rétegük lehetett képes, de még inkább csak az egyes várispánok környezeteivel és a várispánságok jövedelme alapján kiállítottakkal számolhatunk. A királyi sereg nehéz fegyverzetű magja, páncélos jellegű része, az előkelők és a király kísérete mellett, a királyi vármegyerekszer anyagi erején nyugodhatott. E rendszer majd a XIII. század folyamán formálódik át alapjaiban, ami azonban már az oklevelekben is jól nyomon követhető.

A krónikaszerkesztésnek a XI–XII. századi magyar történettel foglalkozó fejezeteiben gyakran találunk páncélra, páncélosokra vonatkozó említéseket. Ezek nem rendelkeznek különösebb datáló értékkel, de a XIII. századi okleveles anyaggal összehasonlítva, számarányukat tekintve nem elhanyagolhatók. A páncélosokra vonatkozó legszebb és legérdekesebb leírás a 118. fejezetben, a Bátor Oposhoz kapcsolt párviadal történetében található: „In hoc autem bello Opus filius Martini de genere Vecellini miles gloriosus, militem ducis nomine Petrum audacissimum super equum submirteum, ceterosque precedentem, radiante lorica et deaurata galea perspicuum atque ad conflictum milites provocantem singulari certamine superavit. Nam de agmine Salomonis ad predictum militem solus Opus super gylvum equum in lorica cucullata evulsus, in modum fulminis ictu lancee, rupta lorica Petrum per medium cor transfixit...”⁴

A hazai Árpád-kori latinságban csak itt fordul elő a csuklyás páncél (*lorica cucullata*), illetve a kardmarkolat (*capulus*) említése, és amennyiben a részlet korai lejegyzésű, ami igen valószínű, akkor ez a szöveghely a lovagias, szemtől szembe vívott párviadatok legkorábbi megörökítése is. Nem csak Opos személye, hanem a kifejezések hasonlósága is kapcsolatot teremt a krónikaszerkesztés 118. fejezete valamint a 100., 107. és 127. fejezet között. A 100. fejezetben megismétlődik az „in certamine singulari” kifejezés, míg a „fulmen, fulminare” szavak a 107., 118. és 127. fejezetben szerepelnek. Szóhasználatukban és szemléletükben mindenesetre közeli rokonságban állnak a hasonló jeleneteket leíró XIII. századi királyi oklevelekkel, ami persze a rendelkezésre álló kifejezések szűk választékával is magyarázható. Tekintettel arra, hogy a páncélok, a párviadal említése nem ad alkalmat pontosabb datálásra, csak utalunk a szakirodalomban található véleményekre, amelyek a XII. század elejétől a század végéig próbálják meghatározni a lejegyzés időpontját. A leírások szóhasználata és katonai szakszerűsége alapján a lejegyzés jelenlegi formáját semmiképpen sem helyeznénk túl közel a XI–XII. század fordulójához.⁵

Pontos datálásra sajnos a csuklyás páncél/páncéling sem használható. Pauler Gyula nagy meggyőződéssel állította, hogy a krónikában leírt páncél pontosan megegyezik a korabeli, XI. századi nyugati fegyverzettel, s ezt nem is lehet kétségbe vonni. A sisakok különböző fajtái mellett már igen korán – a XI. századtól mindenképpen – igazolható a gyűrűs páncél fejet is borító változatának használata. A XII. század elejétől a kézikönyvek számtalan ábrázolását is számon tartják, sokszor sisakkal kombinálva. Viselheték a sisak alatt éppúgy, mint a sisak felett. Az utóbbi esetben viseléséről csak a páncéllal borított fej furcsa,

³ Bolla, 1983. 59–60. o. A közsabadok hadviselési kötelezettségére a tatárjárás idején Zsoldos, 1991. 45–76., 51–53. o.

⁴ SRH 1. 385–386. o.

⁵ Összefoglalóan lásd Thuróczy, *Commentarii*, 1988. 1. 355. o.; Horváth, 1954. 321. skk. o.; Gerics, 1974. 113–136. o.

szögletes alakja árulkodik. Ráadásul a csuklya, kapucni szó az egyházi szóhasználat révén (*ordo cucullatus* stb.) egyébként is jól ismert lehetett.⁶

Az előbbi leírásban, Péter esetében, a fénylő páncélra való utalás annak fémes jellegét bizonyítja, ami egyébként a csuklyás páncél esetében is valószínűsíthető. Ugyanakkor az értelmezési lehetőségek választékának illusztrálására megemlítjük, hogy a bizánci forrásokban a „kukulion” egyaránt jelent csuklyát, textiltől, selyemből készült ruhát és fegyveringet. A szónak ez utóbbi jelentése azonban itt valószínűtlen.⁷

A krónikaszerkesztés 135. fejezetében a kunok a páncélos magyarok sokaságától ijednek meg (*multitudo loricorum*), Salamon menekülésének leírásából pedig megtudjuk, hogy a király, kíséretével együtt, páncélban volt (*loricati*). A 156. fejezetben folyóba vezetett páncélosokról olvasunk (*loricati homines in fluvio tamquam trunci*), majd a 161. fejezetben a menekülő Sámsonról tudjuk meg, hogy tunicája alatt páncélinget viselt (*sub tunica panceriam, qui pre gravamine lorice natare non potuit*), később a Boricsot megfutamítók vérrel szennyezett páncéljáról értesülünk (*eorum lorica sanguine humano confecta*).

Megjegyzést érdemel Erdélyi László fordítói gyakorlata, aki az „arma, armare” kifejezéseket is rendre ’páncél,’ ’páncélt ölt’ értelemben magyarította. Ez Anonymus 39. fejezetében, Árpádról szólva, csak megmosolyogtató, de a krónikaszerkesztés 153. fejezetében, ahol arról olvasunk, hogy a váratlan cseh támadás következtében a magyaroknak nem maradt idejük magukra öltetni fegyvereiket (*qui arma habebant, armare se non poterant*), már elgondolkogtató. Közöttük joggal sejthetünk páncélosokat is.

A páncélokra vonatkozó terminológia sajátos jelensége, hogy a nyilván legelterjedtebb bőrpáncélra, nemezpáncélra nem ismerünk külön szót,⁸ a lorica minden bizonnyal azokat is magában foglalta. A szakirodalom a bőrpáncélt az ára alapján próbálta meg azonosítani. Tagányi nyomán Szűcs Jenő utalt egy 1327-ből származó hagyatékban előforduló, 2 márká értékű, valószínűleg bőrből készült loricára.⁹

Részen ehhez a kérdéshez kapcsolódóan meg kell vizsgálnunk Kézai néhány szöveghelyét. A krónika 78. és 83. fejezetében előfordul a „miles coridati” kifejezés, míg a 80. fejezet „miles phaleratus”-ról ír. Először lássuk a coridatus problémáját. A szót Erdélyi bátorinak fordítja (*cordatus*), Bollók János páncélosnak. Megjegyezzük, hogy ’bőrpáncélos’ értelmét már Horányi Elek valószínűsítette kiadásában, az persze kérdés, hogy – éppen német vitézek kapcsán – indokolt-e ez egy XIII. századi krónikában.¹⁰ A szó mindenestre, jelen formájában, rejtélyes. A Kézai-krónika fennmaradt változataiban „coridatus” áll, illetve az abból javított „cordatus” alakok. A lehetséges fordítások vagy a „cor” etimológiát követik, és így ’szívélyes,’ ’bátor’ értelmet tulajdonítanak a szónak, vagy a „corium” etimológiát, s ez esetben ’bőrpáncélosnak’ értelmezik (*coriatus*). Kétségtelenül problémát jelent, hogy a korban, pl. Salimbene krónikájában, a szó inkább ’szívélyes’ értelemben használatos, ’bőrpáncélos’ jelentését pedig eddig nem sikerült dokumentálni.

Nem kevésbé fordulatosan alakult a „miles phaleratus” szó fordításának története, pe-

⁶ *Pauler*, 1899. I. 124. o.; *Thuróczy, Commentarii*, 1988. I. 378. o.; *Peirce*, 1988. 241. o. Az ábrázolások kimerítő áttekintése: *Nicolle*, 1988. *Capulus-ra: Lexicon latinitatis*, 2. 49. o.

⁷ *Kolias*, 1988. 56. o.

⁸ *Kovács*, 2002. 311–334. o.

⁹ *Szűcs*, 1984. 341–394. o., itt 341. o. Legutóbb összefoglalóan *Szűcs*, 1993. 27–32. o.

¹⁰ *Horányi*, 1782. 136. o.

dig Kézai forrása a krónikaszerkesztés 39. fejezetében¹¹ a „cum trecentis dextrariis phaleratis” formában azonosítható. Tekintettel arra, hogy a jelző szinte kizárólag lovak mellett áll, s különösen a dextrarius mellett fordul elő,¹² egyértelműen a lovak feldíszítettségére vonatkozik, még ha bizonytalan is, hogy a takarókra, szalagokra, vagy a lószerszámra erősített fémdíszekre vonatkozik-e. Hasonló értelemben fordul elő az emberi beszéd jelzőjeként a kor szóhasználatában. Így értelmezi kézikönyvében Izidor (XX. 16.: phalerae ornamenta equorum sunt, et est sermo Graecus), vagy Szent Bernát híres, többek között Vincentius Bellocensis *Speculum historiale*-jába is átvett *De laude novae militiae* című munkájában, melyben a hagyományos szellemben élő és küzdő lovagokat azért kárhoztatja, mert nem gyors, hanem díszes és ékes lovak után vágyakoznak (*Equos habere cupiunt fortes et veloces, non tamen coloratos aut phaleratos*).¹³ Bernát szóhasználatában a szó nyilván nem fegyverzetet, páncélt jelöl, hiszen akkor nem utalna azok felesleges, hivalkodó voltára. A szó ’díszes,’ ’ékes’ jelentése szépen dokumentálható Gunther XII. század végi *Ligurinus*-ából, pl. „mandata phalerata” (3. 363.), „verba phalerata” (6. 154.), „phaleratis vocibus” (2. 240.), s talán az „eques phaleratus” is hasonló értelemben állhat (3. 198.). A lovagi harcmodor és a páncélok fejlődésével összhangban a lovak páncéljára vonatkozó első utalások a XII. század utolsó évtizedeiben tűnnek fel. Gislebert 1187 körül „equos ferreis cooperturis ornatos”-ról tesz említést krónikájában, de I. Frigyes, vagy Oroszlánszívű Richárd seregében is megjelennek a páncéllal védett lovak. Ha hihetünk Choniates leírásának, már a magyarok is részben páncéllal borított lovakon vonultak fel a zimonyi csatában. A szó ’páncélos’ értelme így a XIII. században válhatott általánossá, miként azt II. Frigyes egy oklevele bizonyítja (*cum equo armato*), s amit egy 1261. évi livlandi forrás ugyanazon tényre vonatkozó kifejezései is szemléltetnek (*in dextrariis phaleratis et armis levibus*). Gustav Köhler német területen a legkorábbi említést 1238-ban találta meg: „cum viris armatis et dextrariis ferro coopertis.” A páncélos lovat Heinrich von Mügeln is így értelmezte, latinul „trecentisque dextrariis in phaleris adveniens,” németül „drew hundert bedackte ros,”¹⁴ tekintettel arra, hogy német szóhasználatban a ló-páncél egyszerűen „Decke”-ként honosodott meg. Erdélyi László, a kifejezést teljesen félreértve, mind Kézainál, mind a krónikaszerkesztés fordításában „íjász, tegzes könnyűlovasokról” szól, míg Bollók János, sokkal nagyobb valószínűséggel, páncélosokról. Kézai Simon a XIII. század második felében a „phaleratus” szót nyilván páncélos értelemben használta, igaz, szokatlan módon nem lovak, hanem emberek, vitézek jelzőjeként. E megállapításból persze az is következik, hogy Kézai krónikás forrásában a páncélos ló XII. század vége előtti említése teljesen indokolatlan, így annak az említésnek is megállapíthatjuk a terminus post quem-jét.¹⁵

A páncéllal, bőrpáncéllal kapcsolatos fejtegetéseinkbe e ponton vonhatjuk be a körmendi hospeseknek IV. Béla által 1244-ben adott kiváltságlevelet, valamint a trencsényi várjobbágyoknak egy évvel korábban kiadott oklevelet. 1243-ban arról olvashatunk, hogy „ho-

¹¹ SRH I. 296. o.

¹² V. ö. *Dictionary of Medieval Latin*, 1975. *Dextrarius* címszó 3. 646. o., 1312-ből.

¹³ In: S. Bernardi opera, 1963. 3. k., 8. fejj., 220–221. o.

¹⁴ SRH 2. 136., 250. o.

¹⁵ Az adatokra Köhler, 1887. I. 175. o., 3/1. 33–34. o., 3/2. 9., 43–45., 78–79. o.; Bruhn de Hoffmeyer, 1981. I. 187. o., 2. 167–170. o. A krónikaszerkesztés vonatkozó helyét mind Bellus I. mind Geréb László egy-egy esetben páncélosnak fordítja.

mines castrī Trenchiniensis..., qui nobis in cabatis servire consueverant”, míg a körmen-
dieknek szóló oklevélben „dabunt nobis unum panceratum habentem hastam, cabatum,
galeam, faretram, et cetera ornamenta apta panceratris cum duobus equis.”

Az oklevelek vitatott része, hogy mit érthetünk a „cabatus” szó alatt. A „cabatus”-t a magyarországi latinság szótára – kérdőjellel – a katonai ruházat részeként, mellvértként tartja számon. Pauler Gyula egy elfeledett tanulmányában e kifejezést nemez-, illetve bőr páncélként értelmezi, utalva arra, hogy a XIII–XIV. században a magyar hadseregben a nehéz fegyverzetűek általában nem fém-, hanem bőrpáncélt viselhetek. Érvelését teljes mértékben el lehet fogadni, mivel azt a bizánci fegyverzetről megjelent újabb munkák szépen alátámasztják. A perzsa eredetű szó (qaba) ugyanis az európai latinságban a XIII. századig rendkívül ritka s előfordulásai sohasem a hadiruházattal kapcsolatosak, hanem általában ’ujjatlan kabát’-ként értelmezik. A XIV. és XV. században mind a szláv nyelvterületen (v. ö. lengyel „kabat”), mind a neolatin területen (v. ö. olasz „gabbano,” francia „caban”) számos alkalommal előfordul, de – a rendelkezésünkre álló szakirodalom alapján – mindig a polgári ruházat részeként.

A szó hazai előfordulását mi sokkal inkább a bizánci katonai szóhasználattal hoznánk kapcsolatba. A bizánci bőrpáncélt ugyanis „kabadion”-nak nevezték, ami etimológiai-
lag is kapcsolódik az európai előfordulásokhoz. A „kabadion” a bizánci szövegekben (Sylloge tacticoum, Praecepta militaria) ’bőrpáncél’ értelemben fordul elő. Leírása sze-
rint térdig ért, anyaga gyapjú és bőr volt, hogy a ráért ütéseknek ellen tudjon állni,
rövid, bő ujjai voltak, a belső oldalukon felhasítva, hogy a mozgásban ne akadályozzák
viselőjét, sőt a hasított ujjakat a váll felett össze is lehetett gombolni.¹⁶

Az oklevelekben a „loricatus” szó 1193-tól, a „panceratus” 1244-től több ízben elő-
fordul, de a részleteket illetően a páncélhasználatról nem tudunk meg többet, szerencsés
esetben a főpáncél rendkívüli értékéről szerezhetünk tudomást.¹⁷ Bár a páncélviselőt te-
kintetében a források nem igazán informatívak, a Bátor Opos történetében leírt párviadalok-
hoz hasonló hőstettek oklevelekben leírt eseteinek áttekintése árnyaltabbá teheti a páncélos
harcmódorra vonatkozó képünket. A szakirodalomban a XI. század végére, a XII. század
első felére teszik az európai haditechnika egyik jelentős átalakulását, melynek során mó-
dosultak a lándzsa méretei, megváltozott a lándzsatartás, a lovasok azt a hónuk alá szo-
rítva tartották. A lándzsavetés helyébe a lándzsatörés lépett. A folyamat kezdetét szépen
megvilágítják a Bayeux-i falikárpit harci jelenetei. Összesen 35 lovas lehet a képeken
megfigyelni, közülük 30 már veti a lándzsáját, vagy éppen ahhoz készülődik, őt viszont
feszített helyzetben tartja fegyverét. A technika nyilván nem volt ismeretlen a XI. század

¹⁶ A kifejezést eddig inkább lemezkés vagy sodronypáncélnak értelmezték. Bartal egyszerűen lorica-ként magyarázza: *Bartal*, 1901. 88. o. Bándi Zsuzsanna vaspikkelyes páncélnak véli: *Bándi*, 1987. 14. o. *Lexicon latinitatis*, 2. 3. o. IV. Béla oklevelei: RA No. 743. Kiad.: ÁÚO 7. No. 89., Marsina, Codex 2, No. 129. A körmendi oklevél legújabb kiadása: *Bándi*, 1987. 121–122. o.

Továbbá Pauler, 1888. (2.) 503–526. o., itt 525. o. A szó európai előfordulásai: *Dictionary of Medieval Latin*, fasc. 2. 233. 1187-ből; *Mediae latinitatis lexicon minus*, 459. o. A XIV. századi olasz említésre: *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, 2. 7. o. XIV–XV. századi olasz és francia említések: *Französisches etymologisches Wörterbuch*. V. ö. még A magyar nyelv etimológiai szótára, 2. 291. o. A bizánci hadtörténetre *Kolias*, 1988. 55–59. o., a magyar hadtörténetre *Kovács*, 1986. 270–271. o.

¹⁷ *Loricatus*: ÁÚO 11. 53. o.; RA 2. 21.; ÁÚO 2. 342. o.; *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, 1874. 2. 72. o.; ÁÚO 11. 372. o.; ÁÚO 7. 68. o.; *Smičiklas*: *Codex diplomaticus*, 3. 239. o. *Panceratus*: körmendi oklevél, ÁÚO 8. 246. o.; ÁÚO 7. 480. o.

második fele előtt sem, csak éppen a technikai és társadalmi környezet nem tette indokoltá használatát. Nem véletlen, hogy az 1140 körül író Ordericus Vitalis még a lándzsavetés mindenek feletti fontosságáról értekezik olvasóinak. Az új technika terjedésének és népszerűségének előfeltétele a lovagi ideológia kifejlődése volt, de mindenekelőtt a kengyel és a nyereg kialakításának technikai tökéletesítése, hogy a lovasok nyeregben tudjanak maradni a nagy erejű lökések és ütközések közben.

A perzsa eredetű lándzsatartást kezdetben frank vagy sváb harcmódnak nevezték. A lándzsák használatának eredményességét a nyél meghosszításával és megerősítésével érték el: átmérője a korábbi kb. 3,3 cm-ről 4,5 cm-re, hossza 4 méterről 5 méterre növekedett. A megnehezült lándzsával való döféskor a ló és lovasa együttes erejére volt szükség, ez az igény vonta maga után a nyereg és a kengyel tökéletesítését. Nem véletlen, hogy a magas kápájú nyergek a XII. század első évtizedeiben tűntek fel. 1170 körül a nyereg hátsó kápája tovább változott, magasodott, szélesedett, hogy az első káppal együtt vályúszerűen, még biztosabban fogja körül a lovast. Az előrefeszített lándzsával való üldözés, az ellenfél lándzsahossznyira való megközelítése szólásszerűvé vált („pleine sa hanste”), körülírása a László-történetbe is bekerült.¹⁸

A haditechnikai változás a képzőművészeti ábrázolásokon is jól nyomon követhető. Megfelelő ikonográfiai forrásanyag ismeretében a fontos technikai változások néhány évtizedre lokalizálhatók. Katalóniában például a közel egykorú bibliai ótestamentumi háborús jelenetei, templomi domborművek és faliképek alapján 1040 körülre sikerült őket időzíteni. Jól látható, hogy a hagyományos „Karoling” lándzsák hegyéről eltűnt a keresztvas, a vasfej megvastagodott és szögletesebbé vált. Magyarországon sajnos 1301-ig nem rendelkezünk a szempontunkból felhasználható kódexillusztrációval. Az eredmény nyilván hasonló lenne, mint a salzburgi festőiskolában, a XII. század második negyedének második felében festett ún. Admonti biblia esetében, amely még a XII. században Magyarországra került. Képei már jól mutatják a lovas harcmódban az előbbieknél ismertetett változást. A Szent László-legenda legkorábbi (gelencei, kakasloimnici) ábrázolásai is csak a XII. és XIII. század fordulójáról, illetve az azt követő években valók. E ciklusok üldözés-képén, természetesen, lovagi jelenetet pillanthatunk meg. A lovaspecsétek valamivel korábbiak, Benedek bán, alországbíró pecsétje 1221-ből, László somogyi ispáné 1236-ból, István ifjabb királyé 1257-ből való.¹⁹

A lovagi, lándzsás küzdelem XII. századi hazai meglétéről csakis elbeszélő forrásokból szerezhetünk tudomást. Nagy jelentőségű a már többször említett 1146-os, Lajta menti ütközet leírása Babenbergi Henrik és II. Géza között. A győztes magyar seregben a leírások alapján Belus bán körül lennie kellett egy nehéz fegyverzetű, lovagi módon harcoló magnak. Hasonlóképpen a leírások alapján feltételezhetjük a magyar sereg nehézfegyveres magjának meglétét az 1167-es zimonyi csatában. A bizánci krónikások leírása szerint Dénes ispán a sereg élén, lándzsáját rázva vezeti a támadást (hastam vibra-

¹⁸ Boeheim, 1890. 311–312. o., nyereg, kengyelre 197–199. o.; Cirlot, 1985. 35–43. o.; Ross, 1963. 127–138. o. A lándzsahossz kifejezésre D. J. A. Ross: *Medium Aevum*, 20. (1951.) 1–10. o. A László-történetre SRH 1. 368. o. Legutóbb Bachrach, 1988. 173–212. o., itt 194–196. o.

¹⁹ Cirlot, 1985.; Gamber, 1977.; Wehli, 1977. 14. kép. A László-legenda képeire: Mezey, 1980. I., VI., VII., X., XII., 1., 8., 13., 15–17., 20., 22., 27–30. kép. A Szent György-ábrázolásokra: Balogh, 1929. 136–140. o. Lovaspecsétekre: Fraknoi, 1878. 6–10. o.; 1236-ra: Szendrei, 1905. 31. o. Áttekintésük: Kurcz, 1988.

bat, görögül kifejezöbben „feszítette”). Majd a lándzsák törése után (*hastis fractis*) a többi fegyverrel folytatta a harcot.²⁰

Az 1167-es ütközet leírásában a harcrend rögzítése is érdekes, jellemző a „lovagkori” seregekre. A tudósítás szerint a magyarok tagolatlanul, egy aciest alkotva álltak fel az ütközetre, hihetetlen szorosan egymáshoz, aminek mértékét egy, az Iliászból vett hasonlat érzékelteti. Ugyanakkor visszacsengenek e leírásban a *chanson de geste*-ek szavai a lovasokról, akik oly szorosan vonulnak egymás mellett, hogy egy kesztyűt sem lehetne közöttük leejteni, vagy egy dárdát sem keresztülszúrní. A XIII. században az acies mellett más taktikai formát is találunk, például a már az antikvitásban is ismert éket (*cuneus*), ami jól megfelelt az új, lándzsás harcmódnak. A *cuneus* további említése az isaszegi csatával kapcsolatos (*cuneos turbare* vagy *penetrare*). Azt, hogy sok esetben tudatosan választott taktikai formáról van szó, X. Alfonz kasztíliai király 1260-as rendelete igazolja, melyben ugyanis megkülönbözteti az egyenes, az ék és a kör alakú arcvonalat. Megjegyzi, hogy az ék alakút akkor kell használni, ha az ellenfél van fölényben. Az ék úgy épül fel, hogy elől három lovas áll, a következő sorokban pedig mindig kétszer annyi. A zimonyi ütközetben, mint azt már Tóth Zoltán is észrevette, Dénes ispán támadásában az ék (*cuneus*) taktikájára ismerhetünk, amit a bizánci történetíró, Choniates a ’torony’ szóval ad vissza.²¹

A XIII. századi magyarországi oklevélnarratiók szempontunkból igen jól hasznosíthatók, bő példatárát nyújtják a személyes harcmódnak és az egyéni vitézségnek. A vizsgált harcmódor nyomai IV. Béla uralkodása alatt sokasodnak meg, megerősítve azt a képet, amely a nehéz fegyverzetű katonák állítását támogató királyról korábban is kialakult. Az oklevelekből kiragadott példák – nem teljes – sora a következő:

1235: IV. Béla Dénes fia Dénes érdemei felsorolásakor: vitézi tetteinek leírása már a lovagi harcok terminológiája szerint történik. Amikor Béla seregében, Halics vára alatt, megpillantott egy, a várból kitörő lovast, lándzsáját rázva (*lanceam vibrans*) elsőként tört rá, súlyosan megsebesítve lováról a földre taszította (*deicere*), ahol az ellenséges vitéz be is végezte életét. A szóhasználat jellemző, a „*deicere*” ige kifejezetten a nyeregből való kivetés szava. A lovagi módra történő támadás leírásakor (v. ö. az 1167. évi csata leírásával) visszatérő a lándzsáját rázva, „*lanceam vibrans*” kifejezés is – úgy mozdítva a lándzsát, amiként a kigyó nyelve mozog –, bár a szó meghonosodásánál antik hatásokkal is számolhatunk.²²

²⁰ 1146-ra: SRH 1. 454. o.; *Gombos*: Catalogus, 3. No. 4121. 1768. o.; *Moravcsik*, 1984. 286–290., 242–245. o.; *Gombos*: Catalogus, 2. No. 3986. 1693–1694. o.

²¹ *Verbruggen*, 1977. 72–76. o. Alfonz rendeletét idézi Köhler, 1887. 3/2. 357. o., az ékre Köhler, 1887. 3/2. 230–245. o. Hazai példákra: *Codex diplomaticus*, 7/4. 137. o., 4/3. 345. o.; *HOkm.* 8. 111., 119. o.; *Tóth*, 1939. 247–284. o., itt 278. o.; *Erdélyi*, 1942. 76. o.

²² *Bachrach*, 2001. 127. o. Bachrach rámutat, hogy a lándzsa mozdításával ellensúlyozta a ló mozgását, s készenlétbe helyezhette fegyverét, hogy a megfelelő pillanatban tudja használni, egyúttal karizmatát is megfelelő fizikai állapotba hozta e mozgással. Végeredményben az oklevelek „*vibrans*” kifejezését a harci készenlét megjelölésének tekinthetjük.

- 1244: IV. Béla Bogomirus comesnek: vitézen rázva lándzsáját behatolt a tatárok ékjébe (cuneos penetrare).
- 1245: IV. Béla Lőrinc magister érdemeinek felsorolása közben említi, hogy Lőrinc, Jaroszló vára alatt, egy ellenséges bárót lándzsája ütésével vetett le (deicere ictu lanceali) a lováról.
- 1251: IV. Béla Erne varasdi ispán vitézi tetteiről: az osztrák végeken több lándzsadöfést elviselt (punctus lancearum), majd legyőzte az osztrák herceg kipróbált lovagját. Később az ellenfél egy kapitánya támadta meg, akit lándzsájával szintén kivetett a nyeregéből; ellenfele döfése csak a lovát sebesítette meg.
- 1255: IV. Béla Tamás fia András érdemeiről: a Frigyes osztrák és stájer herceg elleni hadjáratban mindenkit megelőzve intézett rohamot (impetum faciens) egy német lovag ellen, aki őt támadta. András levetette lándzsájával harci ménjéről a németet és vitéz módon (militariter) megölte, miközben őt magát az ellenfél lándzsája két helyen is megsebesítette.
- 1264: IV. Béla megismétli Lőrinc magister mosoni comes érdemeit (v. ö. 1245): a báró legyőzésére ezúttal a 'lándzsaroham' kifejezést használja (impulsu lanceali). A Frigyes herceg elleni hadjárat során, Parduch vára alatt, megmérkőzött egy a párviadalra önként jelentkező vitézzel, akit lovával együtt a földre döntött. Később az ő lovát is megölték, s csak csodával határos módon tudott – gyalogosan – visszajutni a saját táborába.
- 1267: István ifjabb király Iván fia Andrásnak, tárnokmesterének: a Kemény fia Lőrinc elleni harcokban elsőként avatkozott be a küzdelembe, lándzsájával leterítette (prostravit) Lőrinc seregének zászlótartóját és hasonlóképpen tett két másik nehéz fegyverzetű lovaggal is.
- 1268: V. István Sándor szabolcsi ispánnak: a Kemény fia Lőrinc elleni csatában leterítette az ellenfél egy nehéz fegyverzetű vitézét, annak pajzsát pedig, győzelme jeléül, a királynak küldte. Ugyanebben a csatában az ellenfél egy vitéze a király lovának nyeregébe törte zászlós lándzsáját, de a királynak sikerült végeznie támadójával. Ez utóbbi esemény világos utalás a magasított első nyeregkapára, amelynek későbbi ábrázolásai a Képes Krónikából is jól ismertek.
- 1270: V. István Omode fiainak, Kutennek és Andornaknak: Kuten a cseh király ellen Mosonnál egy, az ellenfél csatasorából kitörő vitézt lándzsájával kivetett a nyeregből és elfogott.
- 1273: IV. László Ják nembéli Kázmér fia Chepánnak: a cseh király ellen Stájerországban, Frustim vára alatt, elsőként tört be az ellenséges hadrendbe és ott egy ministeriálist lándzsájával vitézül levetett a lováról és megölt. Egyébként mind lándzsával, mind nyíllal dicséretesen harcolt.
- 1274: IV. László Köveskúti György comesnek: nevezett fegyverével levetette a lováról és elfogta Sahi Pétert.
- 1274: IV. László Lukács comes fiának, Pécs nembéli Benedeknek: a cseh király ellen a soproni végeken harcolva az ellenfél zászlós lovasának rontott, és lándzsadöfessel megsebesítette (exadverso viriliter occurrentem ictu lanceali vulneravit). Később, Lusban, lándzsával döfött halálra egy vitézt (agmen pretenta irruens cuspidē).
- 1293: III. András Pál comesnek: Bécs vára alatt lándzsájával egy németet levetett (deponendo) harci ménjéről.

Az idézett példákban szembetűnő a vitézséget végrehajtók előkelősége, ami egyszerre mutatja, hogy az új harcmodor az udvar környezetéből terjedt el, valamint, hogy az udvari környezethez közelállók körében jutalmazták leginkább. Lényeges ugyanakkor, hogy nem csak külföldi csapatokkal vívott ütközetekben, hanem belháborúkban is megörökítést nyernek az ilyen típusú haditettek. A felsorakoztatott példák – az elbeszélő források tanúsága szerint is – kétségtávol bizonyítják, hogy az új harcmodor már a XII. században is széles körű elterjedtségnek örvendett. Arról azonban, hogy a magyar hadsereg egészében nehéz fegyverzetűvé formálódott volna általa, sem a XII., de még a XIII. században sem beszélhetünk.²³

²³ 1235: Codex diplomaticus, 4/1. 22–23. o.; RA No. 608.

1244: Codex diplomaticus, VI/1. 343. o.; RA No. 792.

1245: Codex diplomaticus, IV/1. 397. o.; RA No. 1403.

1251: ÁÚO 7. 322. o.; 1255: Codex diplomaticus, IV/2. 314–315. o.; RA No. 1055.

1264: Codex diplomaticus, IV/3. 196. o.; RA No. 1403.

1267: Codex diplomaticus, IV/3. 408. o.; RA No. 1869.

1268: HOkm. 6. 153. o.; RA No. 1882.

1270: HOkm. 8. 134. o.; RA No. 1926.

1273: ÁÚO 12. 73. o.; RA No. 2389.

1274: ÁÚO 12. 103–104. o.; RA No. 2462., 2466.; HOkm. 1. 60. o.

1293: Codex diplomaticus, 6/1, 242. o.; RA No. 3908.

Az okleveles helyek első átfogó elemzésére lásd *Borosy*, 1962. 119–174. o., a vonatkozó rész: 160–164. o.

A SZÁMSZERÍJ HASZNÁLATÁNAK KEZDETEI MAGYARORSZÁGON, ANONYMUS OLVASATÁBAN

Amint köztudomású, a ballista szót, illetve származékai legkorábbi előfordulásait elbeszélő forrásainkban találhatjuk, így Anonymus – általános vélekedés szerint 1200–1210 körül írott – Gesztájában és a XIV. századi krónikaszerkesztés 107. fejezetében.¹ A ballista szó hazai előfordulásainak kérdése azért érdemel figyelmet, mivel egyúttal a XII. századtól „csodafegyvernek” tekintett számszeríj hazai megjelenésének a kezdeteire is fényt vet, aminek bemutatásával mindeddig adós maradt kutatásunk.

Először tegyünk egy európai kitekintést a szakirodalom alapján.² A ballista elnevezés már Vegetius művében feltűnt manuballista és arcuballista formában (IV. 22., II. 25., IV. 22., II. 15.). A középkori (kézi) számszeríj útja, amint az elnevezés is sejteti, az arcuballistától indult, s ez az elnevezés él tovább a modern francia „arbalète”-ben. A másik megoldást, a torziós technikát, a követők esetében hasznosították, a célnak megfelelően egyre növelve a méreteket. Ez utóbbiakat álló számszeríjnak nevezi a szakirodalom,³ és sajnos csak ritka esetekben különböztethetők meg nevük alapján a kézi számszeríjaktól. Az álló számszeríjkból, mint az Izidor magyarázatából is kitűnik, a nyilak mellett kisebb köveket is kilőttek. Szerencsésebb helyzetben vagyunk a bizánci forrásokkal, amelyekben az álló számszeríjat, hozzávetőleg 1100-ig, balisztrának nevezték, a kézit zangrának. A közös eredet és az elnevezés általános jelentésű etimológiája (görög balein = dobni) eredményezte, hogy a ballista a középkorban általában számszeríjat jelentett, ám vetőgép, követő jelentése sem tűnt el, csak háttérbe szorult.⁴ A számszeríj teljes eltűnéséről a későantikvitás és a keresztes háborúk kora között sem a korábbi nyugat-római, sem a kelet-római területeken nem beszélhetünk, noha ritkán említik őket és képi ábrázolásaiuk sem gyakoriak. Az angliai normann hódítástól kezdve azonban megszaporodnak az ada-

¹ Lexicon latinitatis 319. o. A krónika datálási kérdéseire összefoglalóan *Gerics*, 1961.; *Kristó*, 2002.; *Kristó*, 1994. A számszeríjről legutóbb *Vékony*, 1991. 65–66. o.

² A kérdés alapvető feldolgozása *Huuri*, 1941.; Legújabb összefoglalása *E. Hartmuth* szócikke: *Lexikon des Mittelalters*, I. 965–969. o. *E. Harthmut*: *Die Armbrust*, Graz, 1975. c. munkáját nem tudtuk megszerezni; *Gaier*, 1979. 30–32. o.; *Alm*, 1994.; *Payne-Gallwey*, 1995. (reprint).

Fino, 1972. 25–43. o.; *Gaier*, 1993. 201–229. o.; *Boeheim*, 1890. 401–430. o.; *Köhler*, 1887. 3. 155–160. o.; *László*, 1909. 778–781. o.; *László*, 1910. 339–346., 396–409. o.; *Contamine*, 1980. érdekes példákat említ a lovas számszeríjásokról, 165–167. o.; *Contamine*, 1992. 86–87. o.; *Bradbury*, 1992. 250–270. o.

³ A nagy számszeríjakra lásd *Liebel*, 1998. (Töll László lekötelőző szívességéből használhattam)

⁴ Izidor megfogalmazása is ezt támasztja alá: „Balista genus tormenti, ab emittendo iacula dicta, balein enim Graece mittere dicitur. Torquetur enim verbere nervorum, et magni [sic] vi iacit aut hastas aut saxa.” Izidor, *Etymologiarum libri XVIII*. X. 2. Az álló számszeríjra *Meyer*, 1989. 209–430. o., itt 266. o. *Huuri* ide kapcsolja a „Selbstschuss,” „Selbschooss,” „självskjut,” „Selbgeschoss” kifejezéseket is, és azokat eredetükre nézve – a szláv szó tükörfordításai révén – az 1230-as évek végétől Oroszországban is megjelenő mongolokkal, azok kínai típusú, álló számszeríjaival hozza összefüggésbe. *Huuri*, 1941. 51. o., v. ö. még A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 3. 671. o.

tok, sőt a kutatók, némi fenntartással, már a hastingsi csatában is valószínűsítik normann számszeríjások jelenlétét, akik „quadratis iaculis” lőttek.

A XII. századtól az említések megsokasodnak: találkozunk velük az 1118-as alençon csatában – I. Henrik oldalán – majd Suger is számos alkalommal említi őket krónikájában.⁵ A források alapján lemérhető, hogy a fegyver használatának ismételt elterjedésében a keresztes háborúk adták a döntő fordulatot, mégpedig a gyalogság megnövekedett szerepe, a hajókon és a várvédelemben való célszerű használhatósága, illetve a muzulmánok fegyverzetével szembeni előnyei miatt. Hosszasan lehetne sorolni az erre utaló krónika-helyeket (Tyrosi Vilmos, Aacheni Albert, Gesta Francorum stb.).⁶ A reflexíjakkal és az angol hosszú íjakkal szembeni hallatlan előnye abban állt, hogy sokkal rövidebb kiképzés és gyakorlat után sikeresen lehetett használni, nem igényelt egy életen keresztül, folyamatos gyakorlatozást. A Német Lovagrend a XIV. századtól különösen nagy hangsúlyt fektetett a számszeríj harci használatára, amiről még a rendi szabályzatban is megemlékeztek.⁷

Különösen Angliában számolhatunk a fegyvertípus korai és gyors terjedésével.⁸ Az udvari kiadások feljegyzéseiben már II. (Plantagenet) Henrik (1154–1189) uralkodásának első éveitől kezdve feltűnnek, uralkodása végére pedig a királyi seregbe már részben számszeríjásokat kellett küldeni. Fia, I. (Oroszlánszívű) Richárd uralkodása (1189–1199) alatt a fegyver használata még inkább elterjedt, David S. Bachrach több mint 500 említést számolt össze, olyannyira, hogy Franciaországban úgy tartották, az angol király ismertette meg e fegyvert a franciákkal. Földnélküli János király (1199–1216) idejéből, 1204-ből származik az első adat, hogy számszeríjkészítőket telepítenek le az országban, vélhetően Genovából. Ezekből az évekből már adatok igazolják, hogy ismerték a kézzel és gépi segítséggel felajzható íjakat, valamint a fából készült és az összetett, ragasztott íjakat. Az utóbbiak sokkal előnyösebb tulajdonságokkal rendelkeztek, ám költségesebbek voltak miatt számban elmaradtak az egyszerű, fából készültektől. A nagy, vetőgép-típusú számszeríjkat felajzó felhúzóhorgos szerkezet (turnus, tekervény) keleti eredetét látszik alátámasztani egy Szaladinnak ajánlott technikai kézirat, és az, hogy egyik első említése, 1232-ből, Majorca szigetéről ismeretes, amelyet nem sokkal előbb foglaltak el az araboktól. Angliában 1204-ben egy Péter nevű szaracén, majd egy Benedek nevű mór is feltűnik, mint számszeríj-készítő, s adódik a feltételezés, hogy Oroszlánszívű Richárd keresztes hadjáratából a résztvevők mesteremberekkel tértek haza.

Igen érdekes Guibert de Nogent szóhasználatában, hogy nála az „arcuballista” jelenti a számszeríjat, és a „ballista” a vetőgépet. Ebben azonban nem áll egyedül, hasonlókép-

⁵ További példákkal Bradbury, 1985. 25–27., 44–48., 76–79. o. Itt mellőzött német példákkal: Boeheim, 1890. 403. o.; spanyol példákkal Hoffmeyer, 1981. 87–99. o.; angol és francia példákkal Forey, 1973. 32. o.; Riley-Smith, 1967. 326. o.; Smail, 1956. 116–118. o.; Garnier, 1976. 36–39. o.; Villeharduin, 1985. 52., 54., 61., 63. o.; Büttner, 1958. 156–186., 168–169. o.; Englisch, 1976. 27. o.; J. Bumke Ottokar krónikája alapján Kőszegi Iván csapatában is számszeríjásokat feltételezne, de az eredeti szövegben csak íjások szerepelnek. Bumke, 1986. 1. 233. o. Ezzel szemben a Continuatio Vindobonensis említ Kőszeg ostromakor az osztrák seregben számszeríjásokat, 1289-ben (ballistarum et arcuum sagittas) Gombos, Catalogus, 3. No. 1792.

⁶ Huuri, 1941. 44–46. o.

⁷ Ekdahl, 1998. 119–151. o., további irodalommal.

⁸ Az angliai adatokra összefoglalóan Bachrach, 2004. 102–119. és Bachrach, 2006. 81–90. o. Továbbá lásd még általunk nem használt cikkét: D. S. Bachrach: The Origins of the Crossbow Industry in England. *Journal of Medieval Military History*, 2. (2003.) 73–88. o.; valamint általában Bachrach: 2006. 1408–1430. o.

pen jár el Robert de St. Remi és Raimund de Agiles is. Visszatér e megközelítés Freisingi Ottó művében is (*Gesta Friderici*, 2. 21.: *lapis vi tormenti ex ballista, quamodo mangam vulgo dicere solent*), azaz azonosítja a ballistát és a vetőgépet a manganumot.⁹

A XII. század egyik népszerű történetírója, William of Malmesbury Gestájában a ballisták mellett egyéb ostromgépekről (*machinae*) is szól (IV. 361.).¹⁰ Mindezekkel szemben áll az adatok azon csoportja, ahol a (két vagy több tagból álló) felsorolásokban a 'számszerű' jelentésű ballista-előfordulásokat világosan meg lehet különböztetni mind az íjásztól mind a követőtől. Így olvashatjuk Tyrosi Vilmosnál, hogy „íjakkal és számszerűakkal ... és öklönnyi kövek vetésével igyekeztek az ellenséget maguktól távol tartani.”¹¹

A fegyver elterjedtségét egyébként jól mutatja az 1139. évi lateráni zsinat állásfoglalása, mely az Isten szemében gyűlöletes íjak és legkiváltképp számszerűak használatát a legszigorúbban, anathema kilátásba helyezésével tilalmazta keresztények és katolikusok ellen. Erre még többször visszatértek, de például 1215-ben már csak a klerikusoknak tiltották a használatát.¹²

A kérdés szempontjából, tekintettel a Magyarországhoz való földrajzi közelségére és az évszázados harctéri kapcsolatokra, Bizánc különösen fontos. Anna Komnéné Alexias-beli megjegyzését (1138–1148) sokan úgy értékelték, hogy a frank keresztések megjelenése előtt nem ismerték Bizáncban ezt a fegyvert. Azt írta ugyanis (10. 8.), hogy a számszerű barbár íjféle, s eladdig teljesen ismeretlen volt a görögök előtt. Ennek azonban éppen bizánci források mondanak ellent, amelyek a számszerű (tzangra) XI. századi ismeretét bizonyítják, s a szó feltételezett perzsa etimológiája megmagyarázza „barbár” jelzőjét is. Minden bizonnyal retorikus túlzásról lehet szó, ami azonban arra utal, hogy a fegyver elterjedése valóban a kereszt háborúk korával eshetett egybe, amikor megnőtt jelentősége a várvédelemben, a tengeri hajózásban és a páncélosok elleni harcban.¹³

Meglepő módon a kézikönyvekből szinte semmit sem tudunk meg a számszerű magyarországi, Árpád-kori megjelenéséről. Nem érinti Kalmár János klasszikus fegyvertörténeti munkájában,¹⁴ de a legújabb összefoglalás szerzője, Kovács László is csak két adatot említ. A hivatkozások pikantériája, hogy a második adat, amely Alexander Ruttkay szlovák fegyvertörténetéből származik, Ruttkay félreértésén alapul.¹⁵ Ennek oka részben

⁹ Köhler, 1887. 3. 157. o.; *Mittelalteinisches Wörterbuch*, I., váltakozó jelentése előfordulásaira lásd még Gunther; *Ligurin* 2. 519., 9. 353. (közvetlenül Lucanustól átvéve), 10. 323.

¹⁰ *Dictionary of Medieval Latin*, Fasc. 1.

¹¹ *Willelmus Tyrensis*, 1986. 8., 13., 403. o.

¹² Huuri, 1941. 45. o.; *Fournier*, 1916. 471–479., 471–479. o.; *Russel*, 1979. 243–244. o.

¹³ Bizáncra Kolias, 1988. 239–253. o. Az Anna Komnéné-hely számunkra meggyőző értelmezése *Nishimura*, 1988. 422–435., 422–435. o., legutóbb *Bartusis*, 1992. 330–332. o. Tengeri használatukra *Dufourcq*, 1990. 542–551. o.; *Lane*, 1969. 161–171. o.

¹⁴ Kalmár, 1971. 137–144. o.; Kalmár, 1964. 97–124. o.; *Borosy*, 1984. 13–56. o. azonban már rögzíti a ténnyt, hogy a fegyver a XIII. században ismert volt hazánkban: 50. o.

¹⁵ Kovács, 1986. 280. o.; *Ruttkay*, 1976. 324–325. o., v. ö. *Századok*, 43. (1909.) 880. o. Az alapul vett szlovák fordításban is csak egyszerűen „striel’ania koní” szerepel mint *sagittatio equorum*. A felvidéki ballista-adatok sorába tartozik egy bizonyos *Detricus ballistarius* többszöri emlegetése (*Codex diplomaticus*, V/3. 477. o.; 1289-ből *Marsina*: *Codex*, I. No. 222.; 1303-ból Anjou-kori oklevéltár, I. No. 422.; 1312-ből uo. No. 1009. Úgy látszik, ezzel a Detrével függ össze a szintén többször előforduló villa ballistarii circa Quintumforum alias Schützföld, a Csütörtökhely melletti Sucfalva. Először 1289-ben mint terra ballistarii et Folkus fordul elő, majd

az, hogy Borosy András „Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században” c. tanulmánya csak 1985-ben jelent meg; eleddig ez a tanulmány volt a téma szempontjából hasznosítható legjelentősebb anyaggyűjtés. Ezt egészítettük ki a magyarországi középlatin szótár cédulaanyagával, valamint néhány esetben a magunk gyűjtése alapján.¹⁶

A számszerj legkorábbi említése XIV. századi kéziratai ellenére a krónikaszerkesztés 107. fejezetében található: Salamon királyi pattantyús (balistarius) egy hajítógép-lövedékkal (ictu balista) eltalálta (fulminavit) a szemben állók egyikét. Bellus Ibolya legújabb óvatos fordítása is sejteti, hogy ez esetben nehéz állást foglalni a ballista jelentését illetően.¹⁷ A fenti előfordulást határozottan követőnek értelmezte Geréb László, kétértelműen fordította Horváth János és Bollók János, míg Erdélyi László a számszerj (gépnyl) értelmezés felé hajlik.¹⁸ A magunk részéről nem tartjuk kizártnak a számszerj értelmezést, mégpedig a 107. krónikafejezet szövegkörnyezete alapján. A 104.-től 107.-ig terjedő fejezetekben találjuk ugyanis az egész krónikaszerkesztés hadtörténeti szempontból legérdekesebb részeit. Ezekben, s csakis ezekben fordulnak elő olyan katonai terminusok, mint a görögtűz – a krónikaszerkesztés 156. fejezete hasonló szavainak is ez a rész lehet a forrása –, valamint turma, manipulus, umbo, turris lignea, tormentum, pluteus, instrumenta bellica.¹⁹ Ez nyilván nem csupán a véletlen műve, e fejezetek szerkesztője, szerzője tudatosan igyekezett szakszerűséget kölcsönözni a hadiesemények leírásának. Ha pedig így van, és a követőgépekre a tormenta szót használta, nem zárható ki, hogy a kétségkívül ismert számszerijt is helyesen illesztette be a felsorolásba. Ezzel egybevág a feltételezés, hogy legkorábban nyilván a királyi seregben fordulhattak elő ilyen fegyverek, valamint az a gyakorlati érv, hogy célzott lövések leadására a számszerj a legalkalmasabb fegyver.

A ballista következő említését Anonymus művének 51. fejezetében találjuk, a Ménmarót bihari vára elleni magyar támadás leírásakor. Pais Dezső fordításában a következőképpen hangzik: „A székelyek és a magyarok sok embert lenyilaztak. Ősbő és Velek hajítógépekkel (per balistas) százhuszonöt katonát megölt.”²⁰ A fordítás korrekt és óvatos, csak finoman sejteti, hogy inkább követőkre gondol (korábban Szabó Károly egyértelműen a számszerj mellett foglalt állást fordításában). A követők alkalmazása viszont várostrom esetében általánosan elterjedt volt, így ilyen értelmét nem lehet teljesen kizárni. Amennyiben a ballista ’számszerj’ jelentése felé hajlunk, akkor a szövegrészt a következőképpen lehetne értelmezni: a székelyek és magyarok hagyományos íjukkal sikerrel lőttek, de a két vezér, különleges fegyvereivel, több kárt okozott az ellenségnek, mint a többiek, sőt célzott lövéseik révén még pontosan tudták is áldozataik számát. Természetesen vezérek kezébe szokatlan fegyvert helyezni, de talán magyarázatot adhat rá a fegyverfajta ritka volta a kor Magyarországon. (A fegyver lovagiatlansága sem jelentett akadályt, mivel

érdekes módon 1349-ben mint terra sagittarii. V. ö. Fekete Nagy, 1934. 194–195. o. és Kristó – Makk – Szekfű, HK (1973.) 655. o.; Marsina, Codex, No. 840.

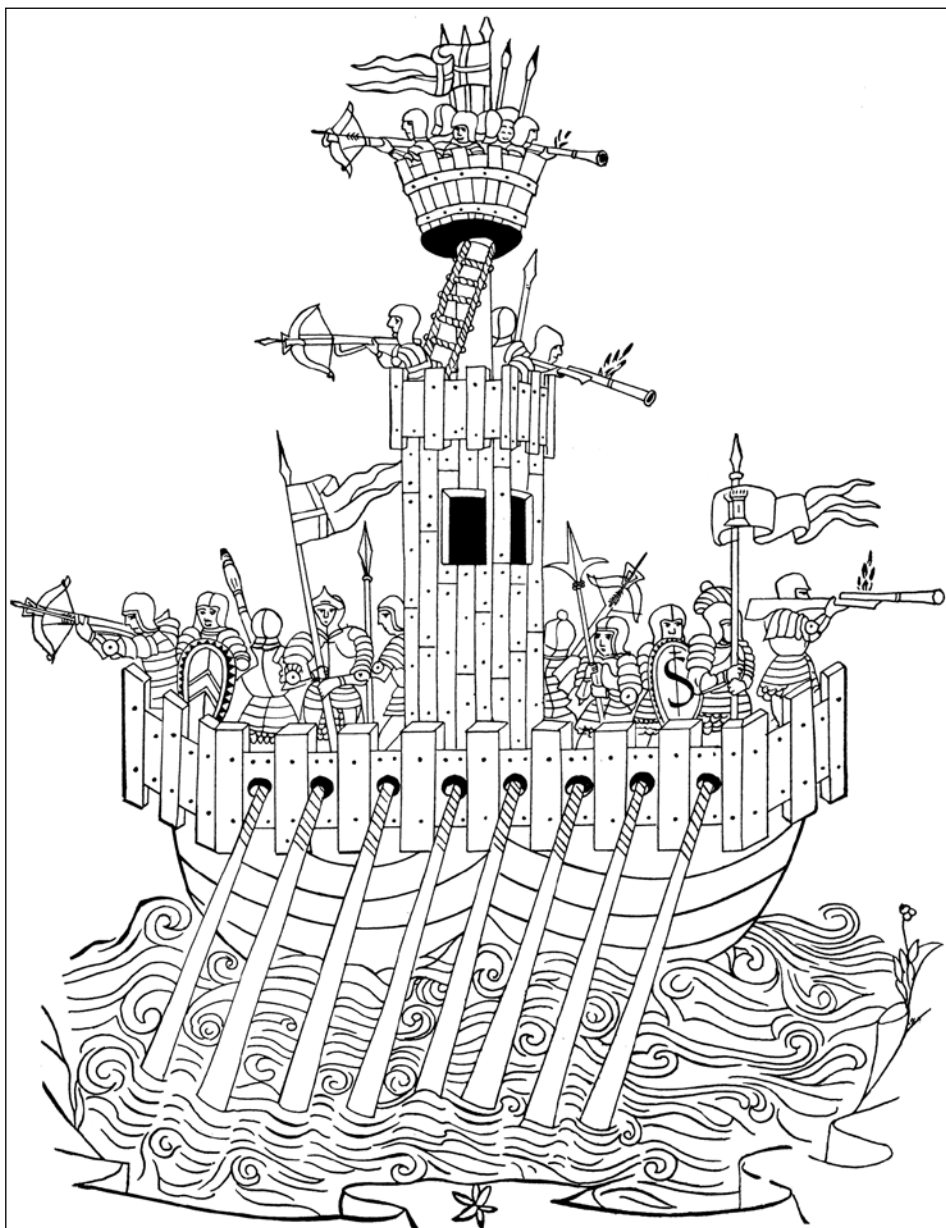
¹⁶ Borosy, 1985. 507–539. o. Itt is köszönetet mondok Boronkai Ivánnak, Szovák Kornélnak és Déri Balázsnak, hogy használhattam a magyarországi középlatin szótár cédulaanyagát.

¹⁷ Képes krónika, 1986.

¹⁸ Képes Krónika, 1978.; Horváth, 1978. 149. o.; Képes krónika, 1984. 164–320. o.; Erdélyi, 1943. Maga Huuri álló számszerijként értelmezi, de kérdőjellel: Huuri, 1941. 44. o.

¹⁹ A manipulus és turma kifejezésekre Borosy, HK (1987.).

²⁰ Pais, 1975., de így értelmezi Gesta Hungarorum, 1991. 119. o.; Béla király névtelen jegyzőjének könyve, 1860.

Számszerijászok Valturio 1472-es kiadásában

a Névtelen nem lovagregényt írt, és – a lovagi torna egyszeri említésének ellenére²¹ – alakjai sem lovagok módjára viselkedtek.) Esetleg a szöveg olyan magyarázata is meg-

²¹ Vizkelety, 1990. 520–528. o., itt 524. o.

engedhető, hogy a két mondat megfelel a nyugati krónikák „arcubus et sagittis” fordulatainak, azaz az íjászok és számszeríjászok tudatos megkülönböztetésének.

A pogány szokásokat a Névtelen nyilván saját korából vett példák alapján emlegette, s vetítette vissza a honfoglalók korába. Jó érzékkel sorolta ide a nomád esküvés, a vérszerződés szokását (5. 10. fej.), a lóáldozat és az áldomás szokását (16. 22. fej.), valamint a pogány módra történő temetkezést, amit azonban nem részletezett (15. fej.). Szóhasználatának egyik homályos, és éppen a szláv fejezetekhez is kapcsolódó pontja az, amikor az íjhasználatról tesz végeredményben egymásnak ellentmondó megjegyzéseket. A 25. fejezetében a vlachokat és szlávokat „viliores homines”-ként említi, a fordításban: „A vidéket a földkerekség leggyengébb népei lakják: vlachok és szlávok, ugyanis egész fegyverzetük íjból és nyilakból áll...” Az értékelés mögött Anonymusnál expressis verbis a fegyverzetbeli különbözőség áll, ami nem egyszerűen az íjak használatára utal, hiszen az a magyaroknak is kedvelt fegyvere volt; a különbségtételt csak a hadviselés és fegyverzet, a hadviselés katonai és morális összefüggéseinek komplexitását szem előtt tartó szemlélet jegyében érthetjük meg. Talán ez az egyetlen hely, ahol valamiféle archaizálás tapintható ki a műben: az első fejezetben, mintegy őstörténeti visszatekintésben olvashatunk a szkíták, a szittyák páratlan íjásztudományáról, amire később visszaütal a 46. fejezetben (more paganismo). Meglehet egyébként, sőt igen valószínű, hogy a szlávok íjait a magyarok fegyvereként emlegetett ballistával állítja szembe (51. fej.). E ballistával kapcsolatban többen, így magunk is utaltunk annak esetleges/lehetséges ’számszeríj’ jelentésére, amire korábbi véleményünkhöz²² képest most már erősebben hajlunk. Ezt látszik támogatni a Névtelen szóhasználat is, mivel műve 46. fejezetében a nomádok fegyvereként, „more paganismo” jelöli meg az íjat (arcus, sagitta), aminek csak akkor van értelme, ha annak modern megfelelőjeként a számszeríjra gondol. Ez figyelhető meg a 36. fejezetben is: a hétmagyarok fegyverei, nyilai olyasvalamik, amiket a szlávok még sohasem láttak, s nyilván magasabb technikai színvonalat képviseltek. A fegyverek iránti respektusát mutatja, hogy Kadocsa lándzsájával győzi le Zobort, ami ismét a „turnamentum” köré csoportosítható lovagi szemléletet tükröző szóhasználat körébe utalható. Érdekes, hogy a Névtelen számára a pogányság kora (more paganismo) részben fegyvertörténeti érdekességek felemlítését jelenti, amihez még hozzá sorolható a részéről ismét jó érzékkel kiemelt, tömlőkön való folyamátkelés (7. fejezet).²³

Talán nem érdektelen, ha az elbeszélő források kapcsán utalunk Spalatói Tamás krónikájára. Teljesítménye nem tartozik ugyan a hazai középlelatinság történetébe, de a számszeríj előfordulásai szövegében jól példázzák a fegyver XIII. századi ismertségét a Magyar Királyság szomszédságában. Művében többször is megtaláljuk a számszeríjat, szembeállítva az íjjal (arcus), és a nyilazással (sagittare). Ugyanakkor, amikor Zára (Jadra) elfoglalásának leírásában a „machine” mellett találjuk, jelentése kérdéses. Vagy követőgépet jelent, vagy számszeríjat, s nem igazán van segítségünk, hogy ebben az esetben ő maga is hangsúlyozza a számszeríjnak a vetőgépekhez való hasonlóságát. Magyar szempontból különösen érdekes, hogy Pest tatárok elleni védelmében is említi a számszeríjat, bár e megállapítása történeti hitelének bizonyítása lehetetlen.²⁴

²² *Veszprémi*, HK 106. (1993.) 2. sz. 9–17. o.

²³ *Felföldi*, 2004. 75–91., 75–91. o., különösen 83–84. o.

²⁴ Archdeacon Thomas of Split, 2006. Pest ostroma: 274–275. o. Balistae = számszeríj, arcus = íj, machinae

A továbbiakban röviden áttekintjük a számszeríjra vonatkozó, a későbbiekben nyilván még szaporítható adatok sorát. A tatárjárás utáni fegyverkezéssel kapcsolatban számos alkalommal találkozunk a számszeríjak említésével. Így IV. Béla király a pápához írott, 1242. január 19-i levelében a velenceiek segítségét akarja megnyerni, mivel azok jártasak a ballisták kezelésében (apud Venetos, qui propter balistarios nobis plurimum essent necessari).²⁵ Ezt teljes mértékben alátámasztja az a tény, hogy az itáliai városállamok, különösen Genova, híresek voltak számszeríjászaikról.²⁶ A kérdés továbbra is napirenden maradhatott, amint arról IV. Sándor pápa 1259. október 14-i leveléből értesülünk: IV. Béla, többek között, ezer számszeríjászt kért tőle.²⁷

Az sem véletlen, hogy a számszeríjások magyarországi harci alkalmazásáról teljesen egyértelműen éppen egy itáliai, Rogerius tudósításából értesülünk. Ő nyilván semmi kivéttnivalót, vagy furcsát nem talált abban, hogy Simon ispán Esztergom várát a tatárokkal szemben számszeríjásokkal védte meg. Ha a fegyver használata valóban az aragóniai vendég személyéhez köthető, nem mellékes, hogy már évtizedekkel korábban Magyarországra érkezett, legkorábbi említéséről 1220-ból tudunk.²⁸

Fontos IV. Béla király 1243. június 2-i (a Regesta regum szerint június 5-i) oklevele, melyben egyszerre találjuk meg a ballistarius és ballista szavakat, egyértelműen 'számszeríjász' és 'számszeríj' jelentésben.²⁹ Az említésre az osztrák megszállás alatt lévő Sopron 1242-es ostroma adott alkalmat. Jellemző, hogy a várból kihatóló számszeríjásokat Máté fia Detre lándzsával támadta meg, s akkor érte az oklevélben megörökített sérülése.³⁰ Itt említhető meg Dénes bán sérülése Zára ostromakor. A királyi oklevél (1244. június 15.) számszeríjból származó nyilat említ (guttur ...traiectum impetu iaculi balistalis), míg Spalatói Tamás Dénes kapcsán egyszerűen nyílvesszőtalálatról ír (ictus sagitte).³¹ A két eltérő megfogalmazás így módon persze erősíti egymást, s egyértelművé teszi a ballista 'számszeríj' jelentését. A számszeríj IV. Béla általi pártolásának bizonyítéka a lipitói registrumba is bekerült: az 1262-es birtokadományozás egy bizonyos Isombar számszeríjász (ballistarius) részére történt.³²

Nem magyarok kezében jelenik meg a fegyver V. István egyik 1271. évi oklevelében. Ubul fia Mihályt a stájerok elleni harcban érte találat (per sagittam balistarium).³³ Ugyan-

= ostromgép értelemben. Magyar fordítása in: A tatárjárás emlékezete, 1981. 180. o. A „hajítógép” további előfordulásai: uo. 101., 184. o.

²⁵ RA No. 712.

²⁶ Genovára Bradbury, 1985. 102. o.; Velencére ÁÚO 11. 196. o. 1314-ben a velencei Arzenálban 1131 számszeríj volt. Contamine, 1980. 167. o.

²⁷ RA No. 1222. Itt említjük meg II. Frigyes levelét – 1238. Codex diplomaticus, 8/5. 256. o. –, amelyben állítólag a magyar királytól kérte volna nagy számú ballistarius küldését. Ezt már, jó okkal, Pauler Gyula is elvetette – Pauler, 1899. 2. 501. o. –, Contamine mégis elfogadta a híradást: Contamine, 1980. 165. o.

²⁸ Érdekes, hogy a fordítások a Rogerius-helyet számszeríjnak értelmezik, noha itt is lenne jogosultsága a vetőgép-variánsnak, v. ő. A tatárjárás emlékezete, 1981. 145. o. Simonra Pauler, 1899. 2. 121. o.; RA No. 567.

²⁹ RA No. 744.

³⁰ Pauler, 1899. 2. 190. o.

³¹ RA No. 769.; Pauler, 1899. 2. 207. o.; Spalatói Tamás, 1981. 184. o.

³² RA No. 1299., ahol a ballistarius 'hajítógépész' értelmezést nyer.

³³ RA No. 2120.

azon évben Herény nembeli Banat ugyanazon ok miatt veszítette életét Felsőlendva vára alatt, ostrom közben.³⁴

Érdekesek azok az adatok, amikor egy vár ostromáról több oklevél is tudósít: egyesek említik a számszeríjat, mások nem. A németek által elfoglalt Győr magyar ostroma is ezek közé tartozik 1273 első felében.³⁵ Tudjuk, hogy Sági Kalianus fiai közül többen így sérültek meg (sagitta balistaria). Kázmér is számszeríj következtében (de balista) sérült meg, bár efelől kétségek merülhetnek fel, mivel az oklevél szövege folyamatos követést és nyílzáport említ (inter continuos ictus lapidum et emissiones sagittarum).³⁶ Egyébként is érdekes, hogy a kődobásnál soha nem emlegetnek az oklevelek gépet, noha az esetek egy részében nyilván követőt alkalmazhattak. A ballista 'számszeríj' értelmezésével szemben fontos támpont lenne, ha legalább egyetlen olyan forráshellyel rendelkeznének, amely kifejezetten ballistából kivetett kövekről szólna. Ezzel szemben a ballisták csakis nyíllövésekkel kapcsolatban nyernek említést. Gencsi Karachinus fiai Győr alatti sérülésének leírásakor is számszeríjlövésekre utal az oklevélszöveg (quidam ex ipsis ... sagittis balistarum extiterunt vulnerati, quidam vero lapidibus crudeliter sunt percussi).³⁷ A megfogalmazásban teljesen világos, hogy a ballista számszeríj, és nem követet vetettek vele. Ypolitus comes fiainak oklevele azonban már teljes kétségben hagy bennünket: nyíl és kőlövedékek okoztak súlyos sérülést (tam iaculis quam lapidum ictibus).³⁸ Compoldus comes fia Péter mester oklevelében sem egyértelmű a megfogalmazás: lövedékek zápora hullott rá, azaz kődobások és hadigépek lövedékei érték (ictus lapidum et ictus machinarum non formidans...) mégsem szállt inába a bátorsága. A szembeállításból esetleg következhethet, hogy a hadigépek számszeríjak voltak, s mint tudjuk, ez a középkori nyugati szemlélettől sem állt messze, de természetesen a megfogalmazás nem teljesen egyértelmű.³⁹ Ivánka mester nyugat-magyarországi várostromok alkalmával tanúsított vitézségének leírásakor pedig egyszerűen kődobásokról és nyíllövésekről esik szó (sagittarum emissio), ahol a számszeríjak esetleges tettenérése már lehetetlen.⁴⁰

Végül csokorba gyűjtöttük a XIII. század utolsó két évtizedének adatait, amelyek a fegyver Magyarországon való ismerteté válását bizonyítják. Az Abaúj megyei Szalánc váránál (Zelench) 1283-ban Miklós galgóci ispánt érte lövés (in facie per balistam),⁴¹ 1291-ben a burgenlandi Szentmihály váránál Hertvég fia Miklós comest találta el számszeríj lövedéke (balista iaculo sauciatum). 1295-ben, az osztrák herceg elleni hadjáratban, Vinculo fia Pál comest a vállán és lábán érte sebesülés (per ictum sagitte balistarys), Yunk fia Jánost pedig, 1299. július 5. előtt, a Bécs melletti Humbergnél (per ictum balistarum sagitte).

³⁴ RA No. 2098.

³⁵ *Pauler*, 1899. 2. 311. o., újabban *Püspöki Nagy*, 1981. 20–22. o. Győr visszavételét júniusnál korábban, áprilisra helyezi.

³⁶ RA No. 2382., 2388., 2393.

³⁷ RA No. 2395. Ottokár 1271. és 1273. évi magyarországi hadjárata kapcsán nem magyar forrás említi hadigépeit: „cum machinarum tormentis continuis ... castrum lacerare, machinarum impulsione aliisque tormentorum generibus viriliter expugnare” (Urkundenbuch/Burg. 2. k. 4., 46. o.)

³⁸ RA No. 2412.

³⁹ RA No. 2420.

⁴⁰ RA No. 2662.

⁴¹ RA No. 3220.; *Pauler*, 1899. 2. 377. o. Szepesvárnál is említenek hasonló sérülést: „letale vulnus pertulit cruce (recte crure – Szovák Kornél javítása) suo iaculo baliste transiecto et transfosso.” RA No. 3137. Talán kődobástól eredő sérülésekre utalnak a következő oklevelek: RA No. 3158., 3169.

1300 júliusá előtt Stepk fia Miklóst a Bihar megyei Adorján várának ostromakor a lábán találták el (per ictum balistaris sagitte).⁴²

Ha a tanulságokat kívánjuk levonni a számszeríj előfordulásából, azok meglehetősen egyértelműek: a XIII. század második felénél korábban rendkívül ritkán fordulnak elő, nyilván valóban a ritkán használt fegyverek közé tartozhattak. A magyar könnyűlovások, a besenyők, székelyek, kunok mesteri íjhasználata nem adhatott sok esélyt a fegyver népszerűvé válásának. Az íjjal szemben a számszeríj hátrányai közismertek: lóháton nem, vagy csak nehezen lehetett használni, rövidebb távolságra hordott és tűzgyorsasága is alacsonyabb volt. Úgy látszik, előnye, nagy átütőereje, nálunk nem ellensúlyozta a fenti hátrányokat, bizonyosan azért nem, mert ezt a páncélzatok fejlődése sem indokolta.⁴³ Nem lehet véletlen, hogy a számszeríjászok döntő többsége várostromok idején nyert említést, s igen sokszor olyan esetben, amikor a vár idegen, nem magyar kézen volt. A hadiérdekeket megemlítő oklevelek mindig a sértettek szemszögéből említik őket, sohasem mint kezelőként. Jellemző a korábban már említett aragóniai Simon ispán oklevele, melyben az ispán kiemelkedő fegyvertényei között méltán történik említés Esztergom várának a tatárokkal szembeni megvédéséről, de ugyanakkor elhallgatja számszeríjászait. Róluk csak Rogeriustól értesülünk. Ennek oka részben az lehet, hogy a számszeríjat nem tartották lovaghoz méltó fegyvernek, részben pedig az, hogy kezelőik zsoldosok, valószínűleg hospesek lehettek, de semmiképpen sem az előkelőbb hadakozó rétegekből (várjobbágyok, serviensek) származók. A számszeríj viszonylagos hazai elterjedése biztosan összefüggött a várak tatárjárás utáni építésével, megerősítésével – tekintettel arra, hogy hatékony várvédő fegyver volt. Ebből a szempontból lényeges annak ismerete, hogy Zólyom várának védelmére éppen IV. Béla rendelt zsoldért (pro stipendio) szolgáló számszeríjászokat, akik évtizedek múltán is a helyükön voltak.⁴⁴ Talán nem túl gyakori előfordulásukra lehet abból is következtetni, hogy jó néhány esetben pontosan körülírják a számszeríjat(sagitta balistarum, vagy sagitta balistaria stb.), s nem elégednek meg egy-azazas megnevezésével.

Ugyanakkor arra a kérdésre, hogy ismert lehetett-e a számszeríj Anonymus krónikájának feltételezett lejegyzési ideje, 1200 körül a magyar királyi udvarban, határozott igen-nel lehet válaszolni. Emellett nem csak a magyar krónikaszerkesztés Salamon és László korára vonatkozó – egyébként valószínűleg XII. századi – adata szól, hanem a XII. században Magyarországon átvonuló keresztesek joggal feltételezett hatása is. A századforduló előtt, 1189-ben vonultak át az országon Barbarossa Frigyes csapatai, akik körében a számszeríj meglétéről hitelt érdemlő adataink vannak. A *Historia de expeditione FridERICI* c. mű megemlíti őket, jellemző módon élesen elkülönítve a számszeríjászokat a lovagoktól, lovaskatonáktól (milites). Ugyancsak a *Historia*, amelynek szerzője több szállal is kapcsolódik az osztrák Babenberg-udvarhoz, örökíti meg Lipót osztrák herceg és VI. Henrik császár egyezségét Oroszlánszívű Richárd szabadon engedésével kapcsolatban (1193. február 14., Würzburg), melybe belefoglalták az angol királynak azon kötelességét, hogy kétszer száz katona (miles) mellett ötven számszeríjászt (balistarius) kell

⁴² RA No. 3749., 4014., 4316.

⁴³ A fegyver hatóerejére *Gaier*, 1993. 22. o.; *Harmuth*, 1971. 2. sz. 128–136. o.

⁴⁴ Erről IV. László okleveléből tudunk, amely utal a király 1247. évi oklevelére: RA No. 2461. A számszeríjászok zsoldos jellegére *Bradbury*, 1985. 76. o.; *Schmitthenner*, 1934. 83–85. o.

kiállítására.⁴⁵ A XII. század végére a krónikákban, szépirodalmi alkotásokban a számszeríjászok emlegetése éppoly természetes, mint a görögtűz és más, a keresztes háborúk következtében ismertté vált fegyverre.⁴⁶

A magunk részéről valószínűnek tartjuk, hogy a vizsgált időszakban a ballista előfordulásainak túlnyomó többsége a számszeríjra vonatkozik, bár ezt az esetek egy részében nem látjuk minden kétséget kizáró módon bizonyíthatónak. Ezért az említett krónikahelyekkel kapcsolatban helyesnek tűnik a gyakorlat, hogy a ballista szót vetőgépnek, hajítógépnek fordítsuk, amennyiben a szövegösszefüggésből nem derül ki egyértelműen, hogy az nyíllal, íjjal állt kapcsolatban.

⁴⁵ *Historia de expeditione Friderici* in: MGH SS n. S. V. 35., 40., 103. o., ad annum 1189.

⁴⁶ A görögtűzre pl. *The Rise of Gawain*, 1984., Bevezető, 20–21 o.; *Tatlock*, 1974. 322–323. o.; *Bradbury*, 1992. 277–278. o. A számszeríj a középkori, XII. századi francia epikában: *Speich*, 1988. 276. o.

A KÖZÉPKORI ZÁSZLÓHASZNÁLAT KEZDETEI MAGYARORSZÁGON, KÉZAI SIMON OLVASATÁBAN

Az előzmények

Az 1167. július 8-án a Száva és a Duna összefolyásánál lezajlott ütközetet a magyar hadtörténetírás nem kis nyereségére több korabeli, hitelt érdemlő forrás is megörökítette. Két bizánci szerző illesztette be a csataleírást történeti munkájába. Leírásuk egybehangzó, bár ez részben abból a tényből is fakadhat, hogy Niketas Choniates ismerhette Ioannes Kinnamos művét. Kinnamosnál (†1203 körül) a következőket találjuk a magyarok vereségének leírásánál: „Akkor fogták el a zászlót (szémeion), mely nagy volt, s amelyet a barbárok szekéren vittek, továbbá Dénes lovát teljes fegyverzetével együtt.” Niketas Choniates (†1213) sem hagyta említés nélkül a magyarok zászlós kocsiját: „Zászlója is fennen lobogott (szémeion) egy vastag és magasba feszülő rúdon, amelyet négy pár ökör vont kerekeken.” (Moravcsik Gyula fordításai).¹

Az idézett tudósítások kétségtelenné teszik, hogy a magyarok 1167-ben a bizánciak elleni ütközetbe a sereg fő királyi hadizászlóját szekéren vitték magukkal. A zászlóskocsi használatának említése elsősorban abból a szempontból érdekes, hogy egy alapvetően nyugat-európai katonai újítás megtalálta útját a magyar seregbe. Magának a zászlóskocsinak az emlegetése végre olyan kétségbevonhatatlan tárgyi bizonyíték, ami igazolhatja a magyar királyi sereg XII. századi feudalizációját. Ismeretes ugyanis, hogy Tóth Zoltának a XII–XIII. századi magyar sereg lovagi jellegére vonatkozó – valóban túlzó – nézetei óta éppen a könnyűlovas elem dominanciájának a hangsúlyozása került előtérbe.²

Ezzel szemben a források a XII. században sokkal inkább a lovagi formák és szer-tartások átvételéről tanúskodnak, anélkül persze, hogy ez magának a lovagságnak a kialakulásához vezetett volna. Magától értetődő, hogy a könnyűlovasságnak semmi szüksége nem volt zászlóskocsira, ami gyors mozgásra, meglepetésszerű támadásokra, színlelt visszavonulásra teljesen alkalmatlan eszköz lehetett. Sokkal inkább használhatták olyan seregekben, amelyekben nehézlovaság és gyalogság kombinált alkalmazására került sor, s különösen nagy igény mutatkozott egy szilárd taktikai irányító pontra. Az említett két bizánci forrás valószínűleg a valóságnak megfelelően írta le a bizánciakkal szemben felvonult magyar sereget páncélos sereggént. Ha valamiről elfeledkeztek, akkor az a magyar gyalogság és szerepének tárgyalása volt, amely a szomszédos déli, határ menti vármegyék-ből rekrutálódhatott. A magyar gyalogságról nem tudunk meg többet, mint hogy részt vett a csatában.

E fejtegetéseinket jól alátámasztja II. Géza 1146. évi felövezése a Lajta-menti csata

¹ Kinnamos: *Moravcsik*, 1984. 245. o., Choniates: uo. 289. o. A csatáról összefoglalóan *Borosy*, 1984. (1.) 13–56. o., itt 39–40. o.; *Kristó*, 1986. 90–95. o.

² *Tóth*, 1939. 247–284. o., itt 277–284. o.; *Borosy*, 1984. (2.) 47–57. o.

előtt, ami teljesen nyugati minták szerint történt. A XII. század közepére a század elején, Kálmán király idején megkezdett hadseregreform meghozhatta gyümölcsét: a királyi sereg magja immár nyugat-európai módra felfegyverezve és kiképezve vonult harcba. Ez már lovagi, pontosabban nehézlovas harcmodorban küzdő sereget jelent, amely egyházi és világi szertartásaiban és külsőségeiben, így vezéri zászlájában is sikeresen hasonult a nyugati példaképekhez. Az elhúzódo, és sokszor magyar részsikereket is hozó bizánci háborúk, vagy például a már említett, 1146. évi Lajta-menti siker ezt látszanak igazolni.³ Ennek egyáltalán nem mond ellent az íjászok alkalmazásának ténye a magyar seregekben, akik többször szerepeltek előhadként a kor ütközeteiben. (Elég, ha arra gondolunk, Angliában még a XVI. században is komoly vita folyt arról, hogy a tűzfegyverek, vagy a hagyományos íjászok a hasznosabbak-e).⁴

Maga a zászlóskocsi (középlatin *carroccio*) olasz nevén (*carroccio*) vált ismertté az európai hadtörténelemben, jelezve, hogy kialakulásának és harci használatának fénykora az itáliai városállamok történetéhez kötődik.⁵ E zászlóskocsikról ma is könnyen képet alkothatunk, részben kódexillusztrációknak, részben a rekonstrukcióknak köszönhetően: a kölni Városi Múzeum előtt ott áll a worringeni csatában használt példány másolata.⁶ Minden kétséget kizáróan először a milánói érsek seregében tűnt fel 1039-ben. A kontinens több országából is tudunk róla, így német földön először 1086-ban, a Würzburg melletti pleichfeldi csatában használták, első angliai előfordulása pedig az 1138-as northallertoni, éppen a zászlóskocsiról elnevezett, ún. Battle of Standard-ben rögzíthető. Különböző elnevezések alatt azonban Flandriától a Szentföldre számtalan esetben találkozunk vele (*standart-étandart*, *karrosch*, *lampartsche van stb.*).⁷

A legtöbb feljegyzés mégis a zászlóskocsi itáliai történetét világítja meg, s így azt ismerjük legrészletesebben. (Ami persze még nem jelenti azt, hogy a magyar használat mintája feltétlenül Itália lett volna, hiszen a zászlóskocsi abban az időben már német területen is ismert volt). A magyarországi zászlóhasználat kezdeteit illetően némi bizonytalanságban vagyunk, az azonban bizonyos, hogy a zászlók és hadijelvények használata mindig is szükséges volt a hadsereget alkotó egyes csapategységek mozgatásához, az egységek együtvé tartozásának a demonstrálásához.⁸ A zászló szekérre erősített, magas rúdon való elhelyezése biztosította annak megfelelő láthatóságát, és egyúttal a csatatéren való mozgathatóságát is, követhető lett vele az arcvonal mozgása. Az ellenfél ugyanakkor nem

³ V. ö. Borosy, 1984. (1.); Kristó, 1986. 79–81. o.; Freisingi Ottó in *Gombos*: Catalogus, No. 4121., fordítása: Freisingi Ottó, 1913. 105–106. o.; SRH I. 105–106. o., fordítása: Képes krónika, 1986. 204–208. o. Freisingi Ottó némi rosszindulattól sem mentes leírása valóban megerősíti, hogy a királyi zászlóalj (legio) nehéz-fegyverzetű volt. Ez a kor magyar hadseregéről adott általános jellemzésből derül ki: vannak vitézeik között olyanok, „...akik a vendégektől nyertek oktatást, vagy éppen tőlük származtak. Nem velük született, hanem mintegy kívülről rájuk ragadt vitézséggel felruházva a harci jártasságban s fegyverzet csillogásában csak a mi fejedelmeinket utánozzák.”

⁴ Smythe, 1964.

⁵ Erdmann, 1932. 868–881. o.; Erdmann, 1932–1934. 11–47. o.; Schramm, 1955. 643–684. o.; Dennis, 1982. 51–59. o.; Rose, 1937. 78–81. o.; Zug Tucci, 1985. 1–104. o.; Zug Tucci, 1983. 163–172. o.; Voltmer, 1992. 193–205. o.; Voltmer, 1980. 229–230. o.; Voltmer, 1988.

⁶ Ábrázolásaira Voltmer, 1988., a 230. oldalt követő mellékletek. Méreteire Voltmer, 1988. 187. o., illetve Schramm, 1955. 671–672. o.

⁷ Elnevezéseire Voltmer, 1988. 199. o.

⁸ Legutóbb Bertényi, 1987. 395–411. o. Máig alapvető Kumorovitz, 1954. 19–30. o.

tudta olyan könnyen birtokba venni, mint amikor egy zászlótartó kezében volt. A szekeret sokszor mellvéddel látták el, s külön odarendelt gyalogosokkal, íjászokkal védték. Szó sincs arról, hogy a zászlóskocsi a harcokosi ősenek volna tekinthető, sokkal inkább egyfajta megerősített irányítási pontnak tekinthetjük. Tudjuk, hogy a középkori csatákban milyen nagy súlyt helyeztek a zászlók őrzésére: az itáliai városok statútumai ilyen célból sokszor külön egységek kirendeléséről rendelkeznek. Irányító szerepkörüket támasztják alá azok az adatok, melyek szerint egyes alkalmakkor a zászlóskocsin foglaltak helyet a kürtösök – praelii ordinatores et incentores –, az írnokok és a papok. Az előbbieket hangjelzésekkel irányították a csapatokat, az írnokok pedig a dicséretre méltó vitézi tetteket figyelhették. Nem lebecsülendő az ellenségre gyakorolt provokatív hatása sem, amire szép leírás a már említett northallertoni ütközet kapcsán olvasható.⁹

A kutatás azt is hangsúlyozta, hogy a harci zászlók, mint a zászlók általában, milyen szorosan kötődtek egy-egy város, illetve az ország védőszentjeinek a tiszteletéhez, s így bizonyos kultikus erővel bírtak. Több esetben magán a zászlón kapott helyet a közösség védőszentjének képe, így Milánóban Szent Ambrus vagy a Szent Szűz, Magonzában Szent Márton, Straßburgban a Szűz a kisdéddel, Yorkban Szent János, Würzburgban Szent Kilián (ez utóbbi zászló mérete egy 1266. évi adat szerint 5×3 méter volt). A már említett northallertoni csatáról tudjuk, hogy ezüst tartóban az oltáriszentséget is a csatatérre vitték, hogy „Iesus Christus, Dominus noster per praesentiam sui corporis eis dux belli esset.”¹⁰

Sajnálhatjuk, hogy a magyar zászlóról, otlétének tényén kívül, semmit sem tudunk meg a beszámolókból. Valószínű, hogy Dénes ispán a 37 megyei kontingenst magában foglaló sereget országos zászlóval vezethette, amelynek őrzési helyéül bizonynyal a fehervári királyi bazilika szolgálhatott. Ez esetben a zászlólap képe a fehervári káptalan patrónáját, Máriát ábrázolhatta. Az itáliai városállamokban a zászlóskocsikat általában a város székesegyházában őrizték s a főtérre való kivontatásuk az általános hadrakelés meghirdetésével volt egyenértékű (extrahere carrocium).¹¹

Igen fontos szempont a zászlóskocsi és a gyalogos fegyvernem viszonya. A kocsi a források tanúsága szerint elsősorban a gyalogság számára volt fontos, amelyet nem tekintettek olyan fegyvernemnek, amely önálló mozgásra is képes a csatatéren. A gyalogosok a zászlóskocsiban pszichológiai támaszra találtak, illetve olyan támpontra, amihez a harc hevében igazodni tudtak. Egyúttal a különböző képzettségű és előzetesen nem össze-szoktatott gyalogos kontingensek igényelhettek is valamiféle összetartó erőt nyújtó hadijelvényt.

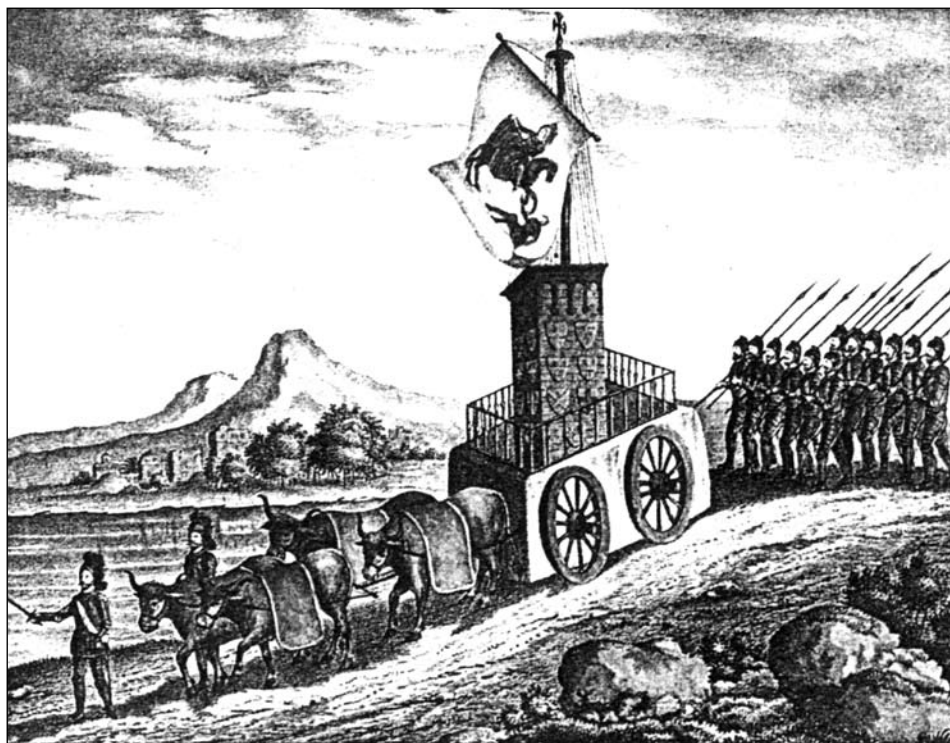
A zászlónak tulajdonított pszichológiai jelentőség jól kitűnik a templomos lovagrend vulgáris, azaz francia nyelvű szabályzatából.¹² A rend seregében harcolók a támadás megkezdése után nem hagyhatták el saját zászlóik alatt harcoló egységeiket (166. pont). Külön

⁹ A zászlóskocsik védelmére Zug Tucci, 1985. 47. o.; Dennis, 1982. 55. o. Irányító szerepükre Zug Tucci, 1985. 69. o. idézi a Gesta Francorumból: il carroccio „cui sicut debet membra capiti deservire et invicem patrocinantes in bello et simul uno et in eodem tantum super victoria conferentes”. Kürtösökre Zug Tucci, 1985. 25., 48–49. o., ellenséget provokáló szerepükre uo. 67. o.: „ecce standard cum vexillis haud procul aspicitur, moxque ipsius regis ac suorum corde ingenti pavore et horrore obstupuerunt.”

¹⁰ Védőszentekre Gaier, 1966. 235–249. o.; Zug Tucci, 1985. 20., 78. o. A magyarországi védőszentek zászlóira Anjou-kori adatot találunk az Obsidio ladrensisben: „vexillum B. Grisogoni” in Schwandtner, 1748. 707. o.

¹¹ Itáliai zászlóskocsik és a katedrálisok kapcsolata: Voltmer, 1988. 189. o.; Rose, 1937. 79. o.

¹² Bennett, 1989. 12., 17–18. o.

A mainzi zászlóskocsi

kitér a szabályzat a marsall zászlójának védelmére, s tíz lovat határoz meg erre a feladatra (164. pont). A zászlótartóknak egy pillanatra sem volt szabad leengedniük a zászlókat, és ha egy templárius mégis így tett, akkor súlyos következményekkel kellett számolnia: azonos súlyú véteknek tekintették az eretnekséggel, keresztények megölésével, a szaracénokhoz való dezertálással vagy a szexuális kilengésekkel, s eredménye akár életfogytiglani börtönbüntetés is lehetett. Amennyiben a marsall zászlaja lehanyatlott, a küzdőknek a még fenn lobogó zászlókhoz kellett csatlakozniuk, és csak az összes zászló lehanyatlása után kerülhetett sor a táborba való visszavonulásra, illetve a menekülésre (231., 241–242. pont). Az itt leírtakat szépen értelmezik a történeti és szépirodalmi források. A „Geste de Girart de Roussillon”-ban azt olvashatjuk, hogy miután egy természetfeletti erejű vihar tönkreverte a szemben álló felek zászlóit, a csata a legnagyobb kavargásban és zavarodottságban végződött. A zászlók szerepét Kézai egyik leírása is szépen megvilágítja. A ménfői csatában az Aba Sámuel seregében lévő Péter pártiak úgy mutatták ki átállási szándékukat, hogy zászlóikat a földre dobták, majd azt követően dezertáltak. A XIV. századi krónikaszerkesztés pedig a Salamon–László-történet elbeszélése során örököltette meg a zászlók csata közbeni irányító szerepét.¹³

A zászlóskocsik vontatásuknak köszönhatték mozgékonyágukat. A bizánci forrás négy

¹³ SRH I. 176. o. (50. fejezet), értelmezi Bertényi, 1987. 397. o. A Salamon–László-történetre: „Rex prece-

A milánóiak veresége Cortenuovánál (1237.)

pár ökörre vonatkozó megállapítása pontosan megfelel a korabeli gyakorlatnak, amikor is általában 2–3–4 pár ökrőről olvashatunk. Az Alpokon túl, az itáliai gyakorlattal szemben, kedvelt volt a lövontatás is, mint például Worringennél, ez azonban még nem kérdőjelezi meg a bizánci tudósítás hitelét. Az ökrök éppúgy alkalmasnak bizonyultak az állami reprezentáció céljaira, mint a lovak. Gondosan válogatták őket, jó tartásúaknak kellett lenniük – „mire magnitudinis et fortitudinis” –, hiszen már megjelenésükben is tükrözniük kellett a zászló méltóságát, a zászlóskocsi bevezetetlen voltába vetett hitet.¹⁴

A hagyományos nézetek szerint, amint az Verbruggen kézikönyvében is megtalálható, a zászlóskocsi helye mindig a gyalogos támadó ék, a „cuneus” közepén, mintegy a legvédehetőbb helyen lett volna. A kocsi elhelyezését azonban a középkorban nem ítélték meg ennyire doktriner módon, s általában a csatában alkalmazott harcrendhez igazították. Alkalmasint a lovasság, vagy kombináltan a lovasság és gyalogság is körülvethette. A támadásban nyilván nem a legelső sorokban vett részt, de feltétlenül olyan pozíciót kellett elfoglalnia, hogy a sereg jó része számára látható legyen. A támadásban is ezért kellett a sereggel haladnia, miként azt nagyon szépen leírja egy forrásunk a milánói koci esetében, 1213-ból. Megsemmisítő vereség esetén azonban a legaggályosabb óvintézkedések

pit signiferis declinare labia (V: agmina) super agmina ducis Geyse” in SRH I. 390. o. A zászló irányító szerepére hasznos példákkal szolgál Czerwinski, 1975. 125–126. o.; Erdmann, 1932. 881. o.; Ekdahl, 1976. 8–30. o.

¹⁴ Ökrökre; Zug Tucci, 1985. 26–39. o.

ellenére is törvényszerű volt elvesztése, az ellenfél általi megszerzése, s a haditróféák közé sorolása.¹⁵

A fentiek alapján nem tűnik nehéznek megjelölni annak okát sem, hogy miért nem vált népszerűvé hazánkban a zászlóskocsi. A magyar sereg szerkezete olyannyira különbözött az egyre nagyobb gyalogos egységeket felvonultató itáliai, vagy nyugat-európai városi egységektől, hogy alkalmazásának nem találhatták sok értelmét. Vélhetőleg az a gyakorlat állandósult ugyanis, hogy a sereg előhadaként könnyűlovas egységeket vettek be (besenyőket, székelyeket, majd kunokat), mint arról az 1146-os Lajta melletti csatában is tudomásunk van. Számukra a zászlóskocsi használhatatlan volt, de úgy tűnik, az őket követő nehéz, vagy éppen kombinált fegyverzetű egységek sem igényelték ezt a megoldást.

A zászlóskocsi egyszeri magyarországi előfordulásának nem csak azért érdemes ekkora figyelmet szentelnünk, mert a korabeli hadsereg „modernizációjának” egyik jelét látjuk benne, hanem mert általában a hazai zászlóhasználati szokásokhoz vezet el bennünket.

Kézai és a XIII. századi gyakorlat

Jól ismertek a hazai udvari kultúrával és udvari szertartásokkal kapcsolatos kutatási nehézségek. Magyarországi lovagi szertartásokra utaló forrásadatok II. Géza felövezésétől, s néhány, Anonymusnál olvasható historizáló említéstől, illetve a XIII. század végéről származó, lovagi tornán való részvételre tett utalástól eltekintve, egyáltalán nem ismeretek.¹⁶ Úgy véljük, hogy éppen a zászlókkal kapcsolatos adatok azok, amelyek elvezethetnek bennünket a valóban meglévő udvari szokások egy területére: a harcban megszerzett zászlóknak az udvarba való elküldésére. E zászlók fogadásának minden bizonnyal meglehettek az ünnepélyes keretei, hiszen általuk maga a király is igazolni tudta a körében tartózkodó előkelők előtt, hogy ő és fegyveresei nem nélkülözik az égiek támogatását s sikerrel hadakoznak a bel- és külhoni ellenfelekkel szemben.

Ennek különleges esete lehetett, amikor – talán hálaadó istentisztelet keretében – elhelyezték a zsákmányolt zászlókat a székesfehérvári bazilikában. Erről a legszebb leírás Kézainál található, mely szerint Kun László, a Morva-mezőn aratott sikere után, zsákmányolt pajzsokat és zászlókat helyezett el Székesfehérvárott.¹⁷ A pajzsok ilyen értelmű előfordulása teljesen érthető, hiszen azokon is az ellenfél jelvényei, címerei voltak láthatók, s alkalmasak lehettek arra, hogy örök időkre tanúsítsák a király hadi sikereit. Ebben a vonatkozásban nincs jelentősége annak, hogy a XII. század végi említéseknél valóban címerekkel van-e dolgunk, vagy csupán az azokat megelőző jelvényekkel – „vorheraldische Zeichen”.

Érdekes tanulmányok íródtak már eddig is az Árpádok uralmi székhelyének európai párhuzamairól, így például Fehérvár és Aachen kapcsolatáról. Ide sorolnánk a királyi zászló ünnepélyes felvételét hadjáratok alkalmával. A zászlóbontással kapcsolatban a ma-

¹⁵ Voltmer, 1988. 204–208. o.; Zug Tucci, 1985. 40–42., 51. o.

¹⁶ A gazdag irodalomból Fügedi, 1985. 390–400. o.; Szűcs, 1989. 1. sz. 43–50. o. és Vizkelety, 1990. 520–528. o.

¹⁷ SRH I. 186. o.: „Scuta et vexilla in Albensi ecclesia sede regni ac solio pariete in aeternum perseverant.”

gyar koronázó város középkori művelődéstörténete újabb aspektussal gyarapodhatik, és-
pedig ugyancsak Kézai krónikájának egy helye valamint egy XIII. század végi okleveles
említés alapján; a Kézai krónikájában leírtak legalábbis maradéktalanul megerősíteni lát-
szanak értelmezésünket. A hadizászló Fehérvárhoz kapcsolódása nem volt törvényszerű,
őrzési helye nyugodtan lehetett volna Pannonhalma is. Ezzel kapcsolatban az István-le-
gendákban említett Szent Márton- és Szent György-zászlókra gondolhatunk. A királyi ha-
dizászló azonban – a XIII. századra mindenképpen – a Boldogasszony oltalma alá került,
hadjáratba induláskor, nyilván ünnepélyesen, a főoltárról vették fel. Erőt adó, a dinasztia
és az ország patrónusa közbenjárását biztosító ereklyének is tekinthették, amely sajátosan
egybeesett a Fehérvári káptalan alapítójával, Szent Istvánnal is. Arról természetesen
nincsenek adataink, hogy visszavetíthető-e a XIII. századi helyzet a XII. századra. A car-
roccio újszerű, nyilvánvalóan idegen eredete talán valószínűsíthető, hogy a királyi sereg
egyedi zászlójának őrzési helye akkor talán már Fehérvár lehetett. Ezt a zászlóskocsi-
kapcsolatos, már idézett egykorú külföldi példák is sejtetik, melyek szerint a zászlóskocsi
általában a helyi védőszentnek szentelt egyházban állt, s jórészt annak köszönhetette tekin-
télyét is. Egy másik kínálkozó párhuzam a híres francia hadizászló, az ún Oriflamme és
Saint Denis egyházának a kapcsolata. Éppen a XII. századból, elsőként 1124-ből értesü-
lünk arról, hogy VI. Lajos király a fenyegető német támadás hírére az ország patrónusa,
Szent Dénes közbenjárását kérte – „pro regni defensione” – és a szent oltáráról vette fel
zászlaját. Dénes zászlajához hasonlóan eredetileg minden bizonnyal a magyar hadizászló
is templomi zászló lehetett, amely sajátosan egyesítette magában az ereklyék és a csata-
irányító hadijelvények szerepét.

Fehérvár XII. századi szerepének növekedése mellett szól az is, hogy Kálmán, illetve
II. Béla korától vált a magyar királyok kizárólagos temetkezőhelyévé, egészen III. László-
ig. Ha ebben feltételezhető valami tudatosság, akkor nem érdektelen, hogy a zászlós-
kocsi megjelenése is pontosan arra a fél évszázadra esik, amikor Fehérvár királyi temetkező-
helyként is népszerűvé vált. Mindezek alapján a XIII. század második felében kétségkívül
meglévő ceremóniális zászlóbontás gyakorlatának kezdetét – zászlók és hadijelvények,
valamint a kultikus központ kapcsolatát – hipotetikusán már az előző század második fe-
lében valószínűsíthetjük. Sejtésünket liturgikus kéziratok tanúságával nem tudjuk ugyan
alátámasztani, mivel fennmaradt néhány korai misekönyvünk nem tartalmaz zászlószent-
telésre vonatkozó könyörgéseket, ám ez természetesen nem szükségszerűen jelenti azt,
hogy ilyenek ismeretlenek lettek volna az Árpád-korban. A hadizászló megszentelése,
a „benedictio vexilli bellici” már a X. századi német-római pontifikáléban előfordul, mi-
ként a X. század végi Corbei-i sacramentariumban is olvasható: „...Szent Mihály ark-
angyal közbenjárásával ... add meg nekünk jobbod segítségét, miként megáldottad az őt
király felett győztes Ábrahámot és a neved dicséretével győzedelmeskedő Dávid királyt,
úgy áldjad meg és szentelj meg ezt a zászlót, amelyet a szent egyház védelmében a dü-
högő ellenséggel szemben emelnek fel.” Az alapgondolat, az áldás, számtalan változa-
tában mindvégig változatlan marad: az oltárról felvett zászló a hitért folytatott küzdelem
szimbóluma.

További nehézséget okoz, hogy Fehérvárt, központi földrajzi fekvése miatt, sok eset-
ben érintették a hadba vonuló seregek, de éppen ezért e tényből további következtetést
nem vonhatunk le. A városon haladt át a nyugatra és délnyugatra induló hadiút. Így pél-
dául bizonyosra vehető, hogy II. András, amikor 1217-ben a Szentföldre indult, s Zágráb

felé vette útját seregével, megállt a városban, vagy hogy korábban, 1146-ban, II. Géza a mosoni kapu felé indulva erre haladhatott. Továbbá Rogerius is feljegyezte (műve 16. fejezetében), hogy a muhi csata előtt a királyi seregek Fehérvárnál és Esztergomnál gyülekeztek, mielőtt Pestre vonultak volna.¹⁸

Végezetül a források tanúságát csoportokra osztva próbáljuk bemutatni:

1. Szertartásos zászlóbontás.

Erről sajnos csak az Árpád-kor végéről, a XIII. század második feléből van két adatunk. Eszerint a morvamezei csatába (1278) vonuló IV. (Kun) László megállt Székesfehérvárott, zászlóbontását a krónikás a városból való indulásakor említi („egressus igitur de Albensi civitate ... erecto banerio regiae maiestatis Rudolphum ... coniunxit cum exercitu...”). III. András 1291 nyarán azért vonult Székesfehérvárra, hogy ott bontson zászlót Albert osztrák herceg ellen („ad venerabilem Albensem ecclesiam nostram pro elevando vexillo nostro accessissemus”). Nehéz megállapítani, hogy egyszeri alkalmakról van-e szó, vagy arról, hogy az országos hadrakelés, a generalis exercitus esetében a királyi zászló általában Fehérvárról indult el – nem feltétlenül a király jelenlétében –, s onnan csatlakozott a királyi sereghöz.¹⁹

2. A legyőzött ellenfél zászlóinak, pajzsainak megküldése a királyi udvarba.

1268-ban Drug fia Sándor egy legyőzött vitéz pajzsát küldte el V. Istvánnak; Iván fia András az ellenfél egy zászlótartóját szúrta le és a megszerzett zászlót juttatta el az uralkodóhoz. 1269(?) -ben Márk fia Miklós foglyokkal együtt Uros zászlaját is megküldte királyának. Az egyébként vitatott hitelű oklevél érdekessége, hogy a zászló közszemlére tételéről is megemlékezik. Hasonló esetről tesz említést egy 1287-es királyi oklevél. Gutkeled nembeli Kozma fia Kozma a II. Ottokár elleni morvamezei ütközetben szerzett több érdeme között említést nyer, hogy egy morva előkelőt, valószínűleg zászlajával együtt (az oklevél, sajnos, pont itt töredékes!), a királynak átadott.

1294-ben Menoldus fia Ábrahám Nagyszombat váránál vitézkedett Albert osztrák herceg ellen, s a foglyokkal együtt az ellenfél zászlóit is megküldte a királynak („in signum victoriae”).²⁰ A királyi zászló fontosságának és jelentőségének megnövekedéséről tanúskodik a XIII. századi királyi oklevelek sora, különösen azok, amelyek a királyi serviensek

¹⁸ A címerek előtti korszakra Erdmann, 1932. 878–885. o.; a francia párhuzam Erdmann, 1932. 891–896. o.; legutóbb Lombard-Jourdon, 1991. 151–176. o. Székesfehérvárra Deér, 1971. 1–56. o. Eddig csak a zászlóknak a magyar koronázási szertartásban játszott szerepével foglalkoztak, ami témánkat nem érinti: Fügedi, 1984. 255–274. o.; temetkezésekre Engel, 1987. 613–622. o.; liturgikus kéziratokra Flori, 1986. 92–93., 105–106., 378–386. o.

¹⁹ 1278-ra SRH I. 185. o. (Kézai, 74. fejezet); értelmezésére Pauler, 1899. 2. 339. o.; 1291-re RA No. 3741., No. 3735., No. 3737., No. 3738. Az anyaggyűjtés során a magyarországi középlelatin szótár cédulaanyagát is hasznosítottuk, amiért ismét köszönetünket fejezzük ki Boronkai Ivánnak, Szovák Kornélnak.

²⁰ 1268-ra Pauler, 1899. 2. 260. o. in HOkm. 6. 153–154. o.: „cuius clipeum nobis misit in nostram recreationem et consolationem, nam misso ipsius clipei, nobis pro ... materiam gaudiorum fuit enim primum donum in signum nostre victoriae et triumphus.” V. ö. RA No. 1882.; 1269(?) -re Pauler, 1899. 2. 270. o. in HOkm. 8. 96–97. o. és Smičiklas: Codex diplomaticus, 5. 485. o.: „in signum triumphus vexillum eiusdem Uros regis ante aulam nostre maiestatis erectum exhibuit et ostendit, quo viso, accrevit nobis nova materia gaudiorum...” v. ö. RA No. 1604.; 1294-re RA No. 3960., No. 3961., No. 4088.; 1287-re RA No. 3459.

és nemesek közé való fogadásról, vagy hospes-kiváltságokról rendelkeznek: a körmendi vendégek 1244. évi oklevelében világosan a királyi zászló alatti hadakozást állítják szembe a főúri kontingensekkel („sub nostro tantum vexillo”). Nem véletlen, hogy a királyi zászlóvivőkről is a XIII. század második felében értesülünk, amikor is egy 1264. évi oklevél Nazvod földjét mint az egykori királyi zászlóvivők földjét említi.²¹

*

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a XIII. századra, bizonyíthatóan annak második felére, kialakult az ellenféltől zsákmányolt zászlókkal kapcsolatos udvari szertartás – a zászló megküldése a királyhoz és közszemlére tétele. Hasonlóképpen ehhez az időszakhoz köthető a királyi zászló hadjárat előtti ünnepélyes felemelése, aminek kezdeteit azonban nehéz rekonstruálni. A tanulmány kiindulópontjául szolgáló 1167. évi, zászlóskocsiról szóló tudósítás magában áll, s forrásadatok híján szinte lehetetlen a hazai zászlóhasználat későbbi, XIII. századi, immár forrásadatokban gazdagabb korszakához és történetéhez kapcsolni. Ennek ellenére nem zárjuk ki, hogy a későbbi meghatározó jelentőségű országos hadizászló kialakulására, ha nem éppen kezdeteire sikerült hipotetikus fejtegetéseinkkel a figyelmet ráirányítani.

²¹ Zászlóvivőkre Bertényi, 1987. 403. o.; 1264-re RA No. 1822.

CSATAMÉNEK, PARIPÁK ÉS HÁTASLOVAK

A középkori hadilovokról

„Nincs a lónál nemesebb állat, hiszen a lovak különböztetik meg a fejedelmeket és nagyurakat a köznéptől” – írja a lótenyésztés egyik középkori klasszikusa, Jordanus Ruffus 1250 körül.¹ Valóban, a hadakozással járó megpróbáltatásokat és stresszt, a szükséges fegyelmet az élőlények között az emberen kívül leginkább a lovak viselték el, még ha az állatok széles köre tűnt is fel, és van jelen mind a mai napig, a harcmezőkön. Magától értetődően a távolságok gyors megtételére egészen a XIX. századig a ló kínálta az egyetlen lehetőséget, s ezzel, függetlenül a lovas vagy gyalogos harcászat változó megítélésétől, éltek is az elmúlt korok emberei.²

A ló (*equus*) egyaránt alkalmas volt arra, hogy kivegye részét a mezőgazdasági munkából, kocsit húzzon, futárok utazzanak rajta, hadjáratokban az utánpótlást szállítsa, vagy éppen magukban az ütközetekben vállaljon tevételes szerepet. Már a kortársak is tudták, és a híres domonkos rendi tudós, Nagy Szent Albert Az állatokról (*De animalibus*) szóló művében meg is örökítette, hogy különböző feladatokra más és más, eltérő tulajdonságokkal és érényekkel bíró fajtákra van szükség, s azt a legcélszerűbben tenyésztéssel lehet elérni.³

Ennek a tudatos tenyésztésnek lett az eredménye az európai harctereken bevetett hadimén, amelyen alapvetően a latinul *dextrarius*nak nevezett fajtát értették, de használták a csekélyebb értékű gyors lovakat (*cursarius*), illetve a *palefridust* (*eques ambulans*, fr.: *palefroi*), vagy az előbbieknél is olcsóbb *runcinust* (ol.: *ronzino*) is. A *dextrarius* (fr.: *destrier*) neve abból származhat, hogy a harcmezőn kívül a lovag csatlósa vezette jobb kézzel (*manu dextera*), hogy megkíméljék és óvják.⁴ Más vélemény szerint a megnevezés inkább a ló járására utalhatott, ugyanis jobb első lábával jobban kilépett mint a ballal, a ló „jobbra húzott” (*Rechtsgalopp*), amit a lovasnak ki kellett egyensúlyoznia.⁵ Egy harcos lovagnak legalább három ló járt, miként azt a később említendő Ludány nembeli Csitári Vitkre vonatkozó adat is igazolja; Angliában 1340-ben az arisztokratáknak hat, Kölnben 1170-ben két ministerialisnak öt.⁶ Sőt, V. Henrik alatt, Angliában, a hercegeknek 50 ló dukált. Értethető is, hiszen a felvonuláshoz és az ellenség üldözéséhez a harcosoknak lovat kellett váltaniuk, s ilyenkor leginkább *palefridus*ra, esetleg *runcinus*ra ültek át. Menetre a *palefridust* tartották a legalkalmasabbnak; nyugodt vérmérséklete és kiegyensúlyozott járása

¹ Idézi *Ayton*, 1994. 251. o. Lásd még a 32. jegyzetet!

² A legújabb angolszász hadi lovakkal foglalkozó kézikönyvek: *Davis*, 1989.; *Hyland*, 1994.; *Hyland*, 1998.; *Hyland*, 1999.; *Smith*, 1979.; *Gladitz*, 1997.; *Anglo*, 2000.

³ *Bumke*, 1999. 237. o.

⁴ *Köhler*, 1896. 4. Bd. 75–93. o. A XII–XIII. században leginkább a költői alkotásokból ismerjük az ideális hadimént Lásd *Köhler*, 1896. 4. Bd. 77. o.; *Pfeiffer*, 1855.

⁵ *Lehnart*, 1993. 48–49. o.

⁶ Lásd a tanulmány végén! A szükséges, illetve előírt lovak számáról *Köhler*, 1896. 4. Bd. 81–82. o.

miatt kedvelték, nők és klerikusok is használták. Eredetileg azokat a lovakat nevezték így, amelyeket az antik postaszolgálatban használtak (neve a német 'Pferd' szóban élt tovább).⁷ Hasonló, hosszú lovaglásra alkalmas szerepet láttak el a runcinusok (melyek neve a német 'Ross,' valamint az angol 'horse' szavakban maradt fenn). A viszonylag alacsonyabb, általában 120 és 130 cm közötti marmagasságú runcinusok a málha szállítására is alkalmasak voltak. Megjegyezzük, hogy a nyugati nyelvek 'lovas,' 'lovag' szava (cheval, chevalier, cavallo, chivalry) közvetlenül, illetve közvetve az általános értelmű latin caballus szóból származik, s általában is jelölhette a hadicélokra alkalmazott lovakat. A megkülönböztetés fontosságára utal, hogy 1158-ban, I. Frigyes német császár megfogalmazása szerint, a békés szándékkal közeledő lovag palefriduson, a támadó szándékkal érkező hadiménen, dextrariuson lovagolt.⁸

A lovak kiváló képességeire éppen a harcban és harcszerű helyzetben volt az ember a leginkább ráutalva, elég, ha IV. Béla több lovat felemésztő, tatárok előtti menekülésére gondolunk. A XI. század végétől kialakuló, zárt formációban, a lovasok hóna alá szorított lándzsával intézett támadás sikere a ló és lovas együttműködésétől, a támadás időzítésétől és a lovas sebességétől, illetve gyorsulásától függött.⁹ Olyan sebességet kellett a lovasoknak elérniük, hogy a velük szemben álló íjászoknak csak egyszer legyen idejük kilőni nyilvezzőiket.¹⁰ A támadás elsöprő erejében a sebesség mellett már magának a lónak a megnövekedett súlya is nem kis szerepet játszott, így ettől kezdve a páncélzatok fejlődése és a tenyésztés iránya szorosan összekapcsolódott.

Ulrich Lehnart hangsúlyozza, hogy a közhiedelemmel ellentétben a lovak általában, így a hadilovak is, a kora-középkorban, sőt egészen a XIV. századig, alacsony marmagasságúak voltak, amit a fennmaradt lovaspecsétek képei, a kéziratok illusztrációi, továbbá a fennmaradt lócsontvázak is bizonyítanak. (A marmagasság megjelölés a ló nyaka és háta közötti kis kiemelkedés földtől mért távolságát jelöli, s a lovak testmagasságát eszerint adják meg). Így óvatosan kell eljárunk akkor is, amikor német nehéz fegyverzetű lovasokról beszélünk a magyar kalandozók elleni merseburgi vagy augsburgi csatákban, hiszen a lovak teherbírása a lovasok fegyverzetének, páncélzatának is határt szabott. Lehnart úgy véli, hogy a kiemelkedő magasságú lovak ritkaságszámba mehettek, az átlagot 140 cm-nél alacsonyabbnak tartja. A Burg Scheidegnél folytatott ásatások során 119 és 145 cm marmagasságú lócsontvázak kerültek elő; 1979-ben Utrechtben 19, szinte teljesen ép lócsontvázat találtak, az állatok az 1483-as ostromnál pusztulhattak el. A magasság növekedése szembeütő: a legnagyobb utrechti lovak 148,7 és 161,5 cm marmagasságúak voltak, 5 egyed 148, hat pedig 140 cm körüli mén volt, ami azt is bizonyítja, hogy általában a bátrabb és vadabb méneket tekintették igazi hadilónak. Lehnart feltételezi, hogy 100 kilogrammnyi terhet még a 140 cm-es állatok is könnyen elvittek; a XIX. században egy hasonló méretű ló 75 kg-mal a hátán 33 perc alatt tett meg 16 kilométert. Úgy véli ugyanakkor, hogy 160–170 cm magas állatok esetében már nehézségbe ütközött volna a páncélt viselő lovas segítség nélküli le- és felszállása.¹¹

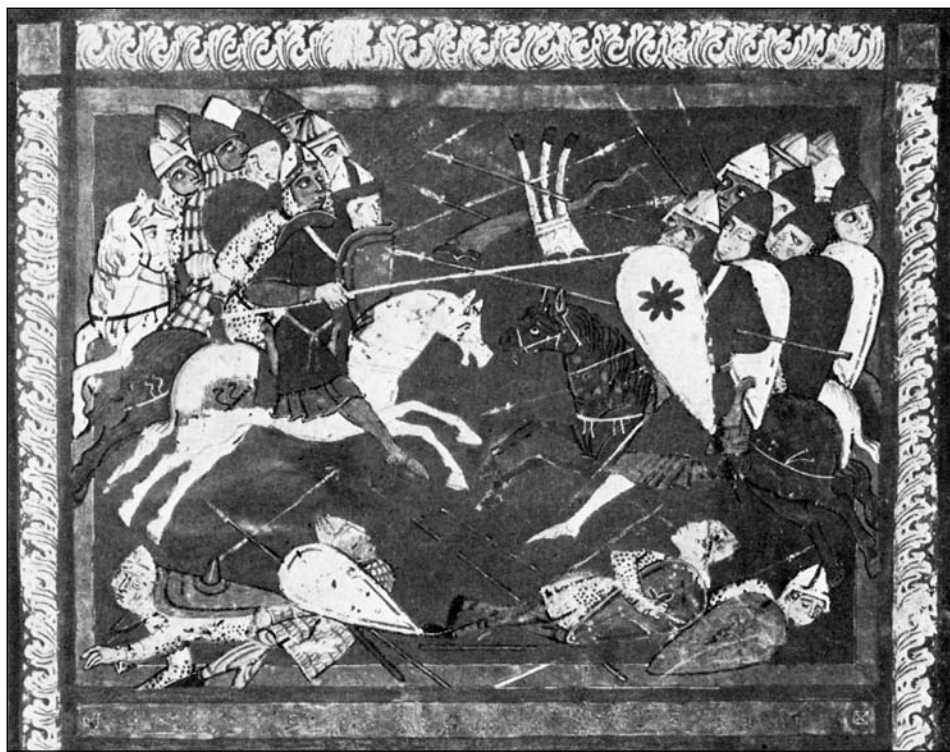
⁷ A lovak fajtáira és elnevezésére általában lásd Lehnart, 1993. 48–50. o.

⁸ Bumke, 1999. 237. o. (A hivatkozott mű: Rahewin: Gesta Friderici.)

⁹ Veszprémy, 1987. 746–752. o.; Veszprémy, 2000. 106–117. o.

¹⁰ Bowlus, 1996. 159–166. o.

¹¹ Lehnart, 1993. 48–50. o.

Ószövétségi harci jelenet az admonti bibliában (XII. század második fele)

A hadilovak teherbírása növelésének két látványos szakasza érhető tetten a forrásokban. Az egyik a ló páncélzatának megjelenése, melyet a XII. század végére tehetünk. A ló testének különböző részein elhelyezett védőpáncélzatot leplekkel borították, hogy azon a hűbérúr heraldikai jelképeit jeleníthessék meg, s hogy egyúttal az állatot óvják a nap hevétől, fagyos időben a hidegtől, az esőtől. A technikai újítás megjelenésére egyik legmeggyőzőbb példánk az, amikor I. Richárd angol király 1198-ban 200 zsákmányolt francia lóból 140-et már páncélzattal kaparintott meg.¹² vassal borított lovakról (cooperti di ferro) a XIII. század végén (1282 körül) maga Kézai Simon is írt, természetesen anakronisztikusan vetítve vissza azok használatát Szent István korába.¹³

A következő nagy fordulat a XIV. században következett be, amikor a forrásokban feltűnik a „nagy ló” kifejezés (magnus equus, grant cheval) – Franciaországban 1302-től, Angliában 1313-tól –, mivel a lovak tenyésztése értelemszerűen együtt haladt a nehezebb lemezpáncélzatok terjedésével, melynek össz súlya akár a 100 kilogrammot is meghaladhatta.¹⁴ A mai átlagember szeme előtt ez a kései fejleményként megjelent „nagy ló” tűnik

¹² Prestwich, 1996. 35. o.

¹³ Anonymus/Kézai, 1999. 121., 149. o. (80. fejezet. Kézai forrása a magyar krónikaszerkesztés). További adatokkal Köhler, 1896. I. Bd. 174–175. o.

¹⁴ Bumke, 1999. 238–239. o.

fel, s valóban, ezeket az erőtlől duzzadó méneket pillanthatjuk meg a reneszánsz festők, így Paolo Uccello (†1475) csataképein és condottieréket megjelenítő alkotásain. Ezeket az akár 800 kilogrammos óriásokat az utókor több-kevesebb joggal „mozgó erődöknek,” vagy éppen a „tankok” előfutárainak nevezi. E hatalmas lovak lépnek elénk a Szent László freskókról, illetve a Képes Krónikából,¹⁵ és értékük bizonyítéka, hogy Pandolfo Malatesta egy átlagos háts árának tízszereséért vásárol négy magyar hadimént 1507-ben.¹⁶

A lótenyésztés uralkodói („állami”) feladatként való megfogalmazásának egyik korai és frappáns bizonyítéka a VIII. század végéről Nagy Károly „Capitulare de villis”-ének néhány törvénycikkelye (a 13., 14. és 15.), amelyek egyértelműen rendelkeznek a mének, kancák és csikók megfelelő elkülönítéséről és szakszerű tartásáról.¹⁷ Valóban, a tenyésztés legfontosabb követelménye az volt, hogy olymódon építsék meg a ménesek kerítését, és úgy intézzék azok karbantartását, hogy a kancákat a legkiválóbb tulajdonságú ménekkel fedeztethessék, mivel nagyon jól tudták, hogy a mének már nagy távolságból is megérezik a kancák jelenlétét, s adott esetben hitványabb kerítések aligha szabhatnak határt vállalkozó kedvüknek. Ezen felül jól kellett megválasztani a karámok helyét, mivel csak a mészköves-karsztos talajú legelők biztosíthaták nagyobb mennyiségben a csontok számára fontos kalciumot. Elterjedt vélekedés szerint egy kiváló csődör egy egész vidék loállományát feljávithatja, a gondoskodás elmulasztása, vagy elhanyagolása viszont igen hamar az állatállomány elsatnyulásához, a lovak méreteinek látványos, pónikhoz hasonló zsugorodásához vezethet, amit a Római Birodalom bukását követő kaotikus időkben valószínűsítene. Ebből a megfontolásból, ha Anonymus 1200–1210 körül igazat írt, a magyar királyi ménes elhelyezésére igen alkalmas lehetett a Csepelnek nevezett Nagysziget; az ottani Lórév településnév legalábbis erről látszik tanúskodni.¹⁸ Figyelmet érdemel Bonfini – részben Rogerius nyomán tett – megjegyzése, aki az országban szabadon legeltetett lovakat látva arra gondolt, bizonyára a tatárjárás idején szabadulhattak el, s azóta szaporodhattak el. Hankó Béla Bonfinitől függetlenül is feltételezi, hogy 1242 után a kunok nagyfejű lovai hatással lehettek az ország loállományára,¹⁹ amelyről századokkal később Oláh Miklós adott szép leírást. Bonfini egy további leírása is tartalmaz értékelhető elemeket, amiben, Salamon király idejébe helyezve, minden bizonnyal kora huszárairól ír.²⁰

A leghíresebb európai lótenyésztő központok Hispániában, illetve Dél-Itáliában voltak. Nem véletlenül, hiszen azokon a területeken tudtak kiváló tulajdonságú arab méneket szerezni, másfelől ott, a Koránban is megörökített arab loápolási hagyományok ismeretében, a tenyésztőkultúra magas fokon állt. Nagy Károly maga is megfordult hadjáratai során Hispániában, s tudjuk, hogy 795-ben fia legbecsesebb barcelonai zsákmánya éppen egy kiváló ló volt. Az első híradásokkal egyidősek a lovak kiviteli tilalmára vonatkozó említések, így például a mantovai kapitulárék a 780-as évek elejéről. Hasonlóképpen

¹⁵ A Szent László-freskók fegyvertörténeti áttekintésére legutóbb Hídán Csaba László vállalkozott disszertációjában (Budapest, 2004.), aki szerint az ábrázolások túlnyomó része technikátörténetileg hiteles és megbízható. A Képes krónika szövege is László „magas” lováról ír. (A 121. fejezetben.) Képes Krónika, 1986. 151. o.

¹⁶ Hyland, 1998. 57. o.

¹⁷ Hyland, 1994. 62–64. o.

¹⁸ Anonymus in: Gesta Hungarorum, 1991. (44. fejezet.)

¹⁹ Hankó, 1954. 81. o.; Rogerius, 2001. 431., 434. o. (35., 38. fejezet.)

²⁰ Bonfini, 1995. 310. o. Az idézett hely: 2. 4. 20: „...bokrétás süvegben, selyemlebernyeget hordva, szakállt és bajuszt viselve a gyors lovakat kedvelik.”

a kalandozó normannoktól is igyekeztek óvni az állományt, akik pedig előszeretettel próbálkoztak – akár váltságdíj fejében – lovakhoz jutni. Az Árpád-kori hazai törvényhozás már Szent Lászlótól kezdve tud a lovak, e nagy bevételt biztosító, s egyúttal stratégiai fontosságú exportcikk kiviteli korlátozásáról; IV. Béla idejében (1261) a németek és csehek irányában tilalmazták is a ló kivitelt. A mohácsi csata előtti évek (1498, 1523, 1525 stb.) kritikus helyzetére utal, hogy akkor is meghirdették a ló kivitel tilalmát.²¹

A lovak testsúlyára vonatkozó becslések nem a tudósok elméleti játékaik csupán, hanem egyúttal alapját képezik a lovak számára szükséges táplálékmenyiség meghatározásának is.²² Becslések szerint a ló testsúlyának minden 45 kg-ja után 45 dkg gabona, lehetőség szerint zab szükséges. Ezt a zöldtakarmány mennyisége csökkentheti, de már az állattartási ügyekben igen járatos normandiai szerzetes, Ordericus Vitalis is úgy vélte (az 1130-as években), hogy a lovak száraztakarmány nélkül még jó időben sem lehetnek meg.²³ A szerzetes érdeklődése nem véletlen, hiszen Normandia is híres volt lótenyésztéséről, másrészt a kolostorok, a halálukon lévőket lelki üdvéért, gyakran részesültek lóadományokban, s birtokaikon saját igényeik biztosítása céljából is tartottak lovakat, miként azt a pannonthalmi birtokok esetében is tudjuk. A pannonthalmi apátságban az 1093–1095 közötti összeírás szerint 200 ló volt a csikókon kívül.²⁴ A magyarországi, túlnyomórészt szilaj ló tartás azt eredményezte, hogy a nyugatiakkal szemben lovaink igénytelenek voltak, amit több kortárs, így például Villani Máté (Matteo) is kiemel. Az erre vonatkozó korai adatokat legutóbb Kristó Gyula gyűjtötte egybe, így jellemezve a XI. századi helyzetet: „A ridegtartás rendszerében tehát megfér a lovak egy kisebb részének elkülönítése, emberi lakóhely vagy katonai tábor közvetlen közelében tartása, szoktatása, szükséges esetekben kezes állatként való, gyors igénybevétele. Ezek a lovak is legeltek egy elkerített helyen, de takarmányozásuk sem kizárt.” Erre utal 1086-ból, hogy a bakonybéli apátság bizonyos népei ősszel zab adására voltak kötelezve a lovak – nyilván téli időre szóló – ellátása céljából. Lóistálló (stabulum) hazai forrásainkban legkorábban 1113-ban, majd 1135-ben fordul elő, illetve a László-féle III. törvénykönyvben (az 1060–1070-es években) a vár alján, az összefogott, kóbor lovak számára.²⁵

Hódító Vilmos 1066. évi angliai partraszállása jól ismert a közel egykorú bayeaux-i faliszőnyeg képeiről, amelyek majdnem kétszáz lóábrázolást őriztek meg. A partra szálló sereg mintegy 2000 lovának már a csatornán való áthajózása sem lehetett egyszerű, mivel egyes becslések szerint ekkora állatállomány napi igénye 14 tonna száraz és 14 tonna zöldtakarmány lehetett, azaz egy hónapra már az elképzelhetetlenül magas 400–400 tonnát is meghaladta. Szerényebb számítások szerint az állatok többsége alacsonyabb és könny-

²¹ Miként 1421-ben éppen Zsigmond tiltja meg a soproniaknak a ló kivitelt. *Házi*, 1923. 205. o.; idézi *Belényesi*, 1954. 52. o. A rajnai kereskedők lóbehozatalára 1345-ből lásd *Pleidell*, 1925. 7. o.; *Diplomáciai emlékek az Anjou-korból*, 1875. 2. 65. o.; Albert király alatt pedig osztrák kereskedők ló kivitelére Magyarországról, 1438-ból: *Codex diplomaticus CD*, XI. 124. o. A magyar viszonyokra összefoglalóan: *Kovács*, 2003.; *Pandula*, 1988.

²² A középkori logisztikára lásd *Bachrach*, 1983. 707–764. o.; *Bachrach*, 1993. 57–78. o.; *Bachrach*, 1998. 173–212. o.;

²³ *Prestwich*, 1996. 33. o.

²⁴ Egyházi oklevelekben az istállózó, illetve részben istállózó tartásra is vannak adataink. A pannonthalmi adatot idézi *Kristó*, 1995. 25. o. (Ugyanott további adatokkal.)

²⁵ *Kristó*, 1995. 32. o.

nyebb lehetett a 600 kilogrammra becsült legnagyobb testüeknél, ám ha átlagban csak 12 markos lovakkal számolunk, és a havi szükségletet 300–300 tonnával is biztosíthatónak véljük, még mindig megoldhatatlannak tűnő logisztikai problémákkal szembesülünk. (Ehhez a későbbiekben még hozzá kell számítani a lovászok nem lebecsülendő számát és bérét.²⁶)

A lovak vízi szállítását egyébként, az araboktól kölcsönzött néven taridának nevezett lószállító hajókon, sikeresen oldották meg a középkorban.²⁷ A hajónként kb. negyven ló szállítása a szükséges vízzel és takarmánnyal nagy távolságokra is lehetséges volt, úgy, hogy az állatokat speciális függesztő hevederekkel óvták és kímélték. Az *L'Estoire de la Guerre Sainte*, amelyet egy Ambrus nevű szerző írt, Oroszlánszívű Richárd kereszties hadjáratának állít emléket. Külön hangsúlyozza, hogy a lovak mennyire megviseltek voltak, amikor egy hónapi hajóút után partra tették őket Cipruson (*Estoire* II. 1565.).²⁸ 1201-ben, a negyedik kereszties hadjárat idején, ismét úgy kétezer lovat szállítottak, de 1359-ben Angliából már 3245 állatot hajóztak át Franciaországba, majd vissza 6313-at. Felmerül a kérdés, hogy honnan tudjuk ilyen pontosan a lovak számát? A magyarázat ropant egyszerű: a lovak nagy értéket jelentettek, s a hadjárat kezdetekor a király képviselői lajstromot fektettek fel a birtokos neve és a ló színe alapján, felbecsülték a megjelenésre kötelezettek lovainak értékét, s amennyiben azok a hadjárat során elpusztultak, a megadott értéket visszatérítették.

Az igásló és hátszló között huszonnégyszeres volt az árkülönbözet, a palefridus és a legdrágább dextrarius között pedig, kivételes esetekben, akár százszoros is lehetett, amiben az is szerepet játszott, hogy a XIII–XIV. században a lovak ára jelentősen megemelkedett. A legfejlettebb haditechnikát mindig is csak kevesen tudták megfizetni, s a legkiválóbb állatok ára, különösen háborús helyzetben, folyamatosan emelkedett. Az 1235 és 1226 körül íródott „*L'Histoire de Guillaume le Maréchal*” aprólékosan tárgyalja a marsall lóvásárlásait, és külön is hangsúlyozza, hogy egy alkalommal 40 font értékű lovat vett hét fontért, máskor ötven font értékűt harmincért. A király egy, a marsallnak nyújtott 100 fontos kölcsön fejében két lovát foglalta le biztosítékként, amelyek az életírás szerzője szerint külön-külön is megértek százat.²⁹

A dextrariusokkal óvatosan bántak, tudjuk, hogy Derby grófjának az 1330-as években Flandriában elpusztult 27 ló közül csak kettő tartozott a legértékesebb kategóriába, melyek arányát a korabeli Angliában közel öt százalékra becsülték. A harcmezőkön alkalmazott harcmodor is nagyban befolyásolta a lovak iránti igényt: egy ló fenntartásának költsége immár megegyezett egy gyalogos katonáéval – a jövő a gyalogos egységeké volt. Érdekes megfigyelés, hogy maguk az angolok sokkal jobb és drágább lovakon szálltak harcba a franciákkal (olykor akár kétszer annyit is fizettek a kontinensre áthajózott lovakért), mint azt az angliai harctereken tették, ahol sajnálták kockáztatni kiváló paripái-

²⁶ A valóságban mindezzel szemben nyilván mindig elsősorban a hadszíntérről igyekeztek a lovakat ellátni, s takarmány-utánpótlást csak kisebb mennyiségben vittek magukkal.

²⁷ Összefoglalóan lásd Pryor, 1988.; Prestwich, 1996. 270–271. o.; Gillmor, 1985. 105–131. o.

²⁸ *Itinerarium Peregrinorum* II. 33.; Gransden, 1974. 241. o.

²⁹ HGM II. 18139–57., II. 4263–72. és II. 5965–8.; Gransden, 1974. 352. o.

kat.³⁰ 1327-ben, a skótok ellen, kifejezetten „gyors, erős, szívós” lovakat (roncies) vártak a seregbe, amelyekre inkább hosszú menetek vártak, és az ellenség üldözése.³¹

Az angliai lónyilvántartási és lókárpótlási listák (inventarium, restauro equorum), valamint a királyi ménesek számadáskönyvei történeti értékét éppen az utóbbi évtizedekben vette észre és hasznosította a kutatás. Ezek alapján pontosan látjuk, hogy háborús időszakokban lóimporttal segítettek az angol királyok az udvari méneseken: 1276 és 1277 között 158 lovat importáltak, s további 45-öt rendeltek meg. Az udvari ménesek esetében sem kell azonban nagy számokra gondolni: az 1290-es években Angliában a királyi lovak száma meghaladta a százat, ami emelkedést jelentett a korábbi évek 70-es adatához képest. A származási helyük Normandia mellett éppen Hispánia és Lombardia volt. A spanyol lovak hagyományos népszerűségét mutatja, hogy német nyelvterületen a ’spanyol’ és ’kastellan’ lóelnevezésként honosodott meg. Ugyanakkor valószínű, hogy először maguk a lombard kereskedők is dél-itáliai, Apuliából és Szicíliából származó lovakkal kereskedtek. Az ottani fejlett lótenyésztés eredménye lehet a dél-itáliai normannok félelmetes és nagy számú, nyolcezer főt meghaladó lovassága, melyre egyik tanúnk nem kisebb személyiség, mint a bizánci császárlány, Anna Komnéné. II. Frigyes császár is részben e méneseknek köszönhette hadi sikereit, s az sem véletlen, hogy éppen uralkodása alatt született meg a kalabriai Jordanus Ruffus (Jordano Ruffo) lóápolási és -gyógyítási szakönyve (De medicina equorum), ami a műfaj klasszikus alkotásává lett.³² Kézirata olasz, szicíliai, francia és német fordításokban is terjedt, majd az olasz változat 1563-ig hat nyomtatott kiadásban látott napvilágot, amelyekből már magyarországi könyvtárakba is jutott. A normannok szicíliai lótenyésztési hagyományát az Anjouk is fenntartották, s már 1280-ban Anjou Károly (1268–1285) – a Nápolyba került Árpád-házi Mária apósa – alatt egy fedezőmént, 64 dextrariust és 808 további lovat exportáltak. itáliai lókereskedők még az 1370-es években is Nápolyig utaztak, hogy készleteiket feltöltsék.

A középkori zsoldos katonaság korában kontinens-szerte fennmaradtak hasonló kárpótlási jegyzékek. Érthető, hogy a lovakat ért sérülések igen gyakoriak voltak a középkori seregekben, mivel az ellenfelek tudatosan törekedtek a lovak harcképtelenné tételére. Szász Vilmos seregében 1447-ben 4000 harci és málhászló „szolgált,” melyek közül 382 elpusztult, 958 megsebesült, 147 eltűnt (ellopták, vagy fogságba esett) 200 pedig elkóborolt. Kártérítési igénnyel 687 esetben léptek fel, végül is az összes kárérték 96 százalékát tették a lovakat érintő kártérítések.³³

A lovakban esett veszteség pótlása, tehát az elpusztult, szétfutott és sebesült lovak egyaránt kárpótlást vontak maguk után, hiszen, a zsoldosok „munkaeszközei” voltak és rendeltetésszerű használat során sérültek meg. Az 1440-es évekbeli cseh zsoldos csapatok példái alapján a kiadásokat körülbelül akár 25 %-kal is megnövelhették a lovakban esett

³⁰ Az angol példákra lásd *Ayton*, 1994. 54–56. o. (Inventáriumok.)

³¹ *Ayton*, 1994. 68. o.

³² Jordanus Ruffus (†1256 után) így képzei a jó lovat: „A lónak széles és nyújtott csánkkal kell rendelkeznie, hajtott könyökkel. Lépéskor a csánknak enyhén befelé kell néznie, és könnyednek kell lennie. ... A hosszú fülű ló lassú, vagy lusta és gyenge. Ha a ló orrlúka nagy és tág, szemei pedig nagyok, azonban nem esnek be a szemüregbe, akkor természeténél fogva bátor ... Ha a faroktöve a combok között kemény és szilárd, akkor a ló a legtöbb esetben erős és kitartó, azonban nem gyors.” A keleti harcosok lovai nem maradtak el a nyugatiakétól, sőt azokat könnyen felülmúlhatták. Idézik in: Kein Krieg is heilig, 2004. 329–330. o.

³³ *Tresp*, 2004. 360. o.

károk. Az összes kár túlnyomó része, amint a konkrét példában láthattuk, akár 96 százaléka is, általában a lóvesztésegekből származott.³⁴

A szakirodalom feltételezi, hogy – a kitűnő, de viszonylag alacsony déli lovakat nagy kancákkal párosítva – a „nagy lovak” tenyésztésének alapjait az észak-itáliai területen vették meg. Ennek előzményei még a XIII. századra nyúlhatnak vissza: először 1232-ből értesülünk arról, hogy Londonban meglepetést keltettek a lombardok „hihetetlenül nagy” lovaikkal. Ezzel függhet össze, hogy 1296–1297-ben, a flandriai és guyenne-i háborúk idején, 2500 lovat szállítottak Itáliából Franciaországba. a nagyobb testű, hidegvérű, kővér legelőkön megerősödött északi, hollandiai, fríz és dán lovak importjával Franciaország is hozzájárulhatott a lovak magasságának és teherbírásának növeléséhez.

Mindennek ellenére a hagyományos, alacsony, a nyugati nagy lovakhoz képest kisebb, de roppant szívós hátaslő is nagy népszerűségnek örvendett. Mátyás idején a magyar királyi udvar tudatában volt a magyar lovak értékeinek, s a király Ferdinánd nápolyi uralkodónak írott levele szerint nem tartott igényt nápolyi lovászmesterekre, s nem kért a spanyol módra idomított lovakból sem, mert – s az indoklás érdekes – saját idomítású lovai győzték le a gétákat, szerbeket és a környező népeket.³⁵

Nagyon könnyen lehetséges, hogy a normann–magyar, aragón–magyar, nápolyi–magyar, majd észak-itáliai–magyar kapcsolatoknak nem lebecsülendő hozadéka volt a magyarországi lovak vérének frissítése szempontjából is. Persze nem csak importtal, hanem, már a 900-as évek óta, magyarországi lóexporttal is számolhatunk, hiszen az országban, hagyományosan, nagy számban tartottak lovat. Ennek lehetőségét a híres rafelstetteni vámjegyzék alapján valószínűsíti a kutatás. A középkori francia „chanson de geste”-ekben is sokszor szerepelnek magyar lovak, bár ezt inkább fiktív azonosításnak tekinthetjük.³⁶ Szerencsés adat utal viszont arra, hogy a XIII. század végén lengyel földről is hoztak be az országba harci lovakat.³⁷

A heréltek magyar lovakként való francia megnevezése valós közép- és kelet-európai gyakorlatot tükrözhet, még ha a herélt lovakat (később magyarul paripákat) nem is tartották a középkorban elég harciasnak és bátornak. A lovagok hagyományosan ménen lovagoltak, de később e szokás fellazult, s nem érvényesültek merev szabályok. A herélt lovak előnyeivel, hogy ti. kezesebbek és jobban irányíthatók, a kortársak tisztában voltak, elég, ha Villani Máté (Matteo) krónikájának a magyar lovakra és lőtartásra vonatkozó becses fejezetére utalunk.³⁸ Kevéssé ismert, hogy a később még idézendő stájer krónikás, Ottakar, aki egyébként sem szimpatizált a magyarokkal, a morvamezei csata (1278) kapcsán lenézően említette meg, hogy a magyarok a gyors, herélt lovakat kedvelik, melynek

³⁴ 1285: III. Fülöp francia király 6700 lovasból (a vezetékllovak számát nem ismerjük) álló seregének 1100 ló után fizetett kárpótlást, ami a hadjárat költségeinek negyedét tette ki. *Lehnart*, 1993. 89. o. A cseh zsoldosok adataira: *Tresp*, 2004. (Ismeretése [*Nógrády Árpád*] *Századok*, (2007.) 1043–1046. o.)

³⁵ *Fraknoi*, 1895. 2. 367–368. o., idézi *Tóth*, 1920–1922. 82. o.; *Hyland*, 1998. 70. o. A kisebb termetű magyar lovak népszerűségére *Bumke*, 1999. 240. o. is utal.

³⁶ Pl. Aymeri de Narbonne a XIII. század első negyedéből. Lásd *Frappier*, 1959. 93. o. Összefoglalóan: *Birkás*, 1924. 192–195. o.

³⁷ Codex diplomaticus CD, VI. 2. 214. o., 1299-ből.

³⁸ A három Villani krónikája, 1909. 258–260. o. (VI. 54).

divatja kétségkívül keletről terjedhetett, mivel németül a mai napig 'Wallach' a nevük, azaz 'havasalföldi'.³⁹

A 'paripa' szót illetően érdekes, hogy nagy valószínűséggel ismét egy ritka, bizánci görög szókölcsonnéssal találkozhatunk, ami vitatott módon, talán szláv közvetítés útján honosodott meg nálunk.⁴⁰ Míg azonban Bizáncban a 'parippion' (többes számban 'parippa') gyenge minőségű vezetéklova jelentett, a magyar köznyelvben, a XVI. századtól bizonyíthatóan és máig érzékelhetően, az átlagosnál sokkal jobb ló megjelölésére szolgált, és már igen korán azonosulhatott a hadi lovak fogalmával.⁴¹ A paripa elnevezés korai, 1500 előtti előfordulása ugyanakkor nem ismert, miként az is homályos, hogy mikortól vált a herélt kifejezés szinonimájává. A B 942 és Sch. 1358. glosszáriumok dextrarius–farib adata a is hadilovakhoz köthető, noha úgy tűnik, hogy a farib nem a paripa szóval áll kapcsolatban, hanem az 'al faras' (alfaraz) spanyol-arab lóelnevezéssel.⁴² Mindezt fényesen igazolja a magyar krónikás, Anonymus: elbeszélésében (a 11. fejezetben) a halicsi fejedelem „...tíz kiváló arab paripát (farisios optimos) és háromszáz lova nyereggel meg zablákkal, továbbá háromezer márka ezüstöt, kétszáz márka aranyat pompás ruhákkal együtt ajándékozott a fejedelemnek és minden vitézének.”

Tény azonban, hogy a külföldi utazók általában elámulnak az ország lovakban, még hozzá jó lovakban való gazdagságán. A XII. század közepén Ioannés Kinnamos bizánci történétíró háromszor is utalást tett munkájában a magyarországi lótenyésztésre, köztük egyszer a lovak nevelésére. Ezzel összhangban Kinnamos idősebb kortársa, Mikhaél pátriárka a Szerémséget gazdag és termékeny, „lónevelő” területnek, míg Kinnamos fiatalabb kortársa, Nikétas Khoniatés „lónevelő síkságoknak” nevezte. A XII. században Konstantinos Manassés egy szónoklatában a magyarokat „jó lovúnak, jól felfegyverzettnek” mondta.⁴³

Egy 1308-ban az országon átutazott francia szerzetes megjegyezte, hogy a magyaroknak „általában apró lovaik vannak, bár egyenként erősek és gyorsak. A főrangúaknak és nemeseknek azonban nagy és szép lovaik vannak...”⁴⁴ A magyar lovak itáliai kiviteléről és jó áron való értékesítéséről már 1332-ből vannak adatok.⁴⁵ A magyarországi Scolari-alkal üzleti kapcsolatban álló Mattia Scolari 1423. évi végrendeletéből kiderül, hogy érdekelt volt a magyarországi lovakkal való kereskedelemben, de a Fronte-Carnesecchi kereskedőtársaság is próbálkozott lóvásárlással, amit azonban hátráltattak a korlátozások. Egy XV. sz. elején összeállított vámjegyzék szerint Firenzében a lónak, lószőrnek, lóbőrnek jó piaca volt, s nem véletlen, hogy magyar lovak is érkeztek oda.⁴⁶ Hasonló eredményre jut

³⁹ MGH SS Vern. V. 1. 199–229. o., magyarul: Stájer rimes krónika, in: Kun László emlékezete, 1984. 107. o.; *Gombos*: Catalogus, III. 1819. o., (a 16 130. sortól): „wand si kunnen nir riten meidem, die sanfte tragen”. Helyes értelmezésére: *Köhler*, 1896. 2. Bd. 107. o.

⁴⁰ *Kniezsa*, 1974. I. 439. o., II. 707–708. o.; *Moravcsik*, 1942. 274. o. Arra, hogy a magyar az átdadó fél a szlovák és a lengyel felé, lásd *Gregor*, 1966. 414. o.

⁴¹ A magyar nyelv történeti etimológiai szótára, III. 107. o.

⁴² *Hadrovics*, 1955. 342–343. o. A magyarországi alakok forrása szerint a középfelnémet, és Magyarországról kerülhetett át a szerb-horvátba. A glosszáriumokra: Régi magyar glosszárium, 1984. B: Besztercei szójegyzék – 1395 körül; Sch: Schlagli szójegyzék – 1405 körül.

⁴³ A példákat összegyűjti és értékeli *Kristó*, 1995. 28–29. o.

⁴⁴ Kelet-Európa leírása, in: Károly Róbert emlékezete, 1988. Bonfini (3. 6. 245.) I. Ulászló esetében is „hatalmas termetű” lováról ír: *Kulcsár*, 1973. 640. o.

⁴⁵ Magyar lovaskönyv, 1988. 92. o.

⁴⁶ *Teke*, 1995. 198., 201. o.

Mályusz Elemér is a XIV–XV. századi délnémet magyar állatkivitel vizsgálva,⁴⁷ a magyarországi és németföldi loárakat összehasonlítva megállapítja, hogy a magyarok javára mutakozó ötszörös árkülönbség vonzóvá és igen nyereségessé tette a magyarországi lovak kivitelét. Ez azonban egyúttal arra is figyelmeztet, hogy a vélelmezett magas kiviteli számok mögött nem feltétlenül, vagy egyáltalán nem lovaink kiválósága állhatott, hanem a várható magas haszon.

Külföldön később sem vallottak szégyent a magyar lovakkal, amit Várdai Miklós több levele és Estei Hippolit számadáskönyve is meggyőzően tanúsít.⁴⁸ Sőt, 1405-ben Zsigmond lovakat küldött a kor egyik legfényesebb fejedelmi udvarát tartó Féelelemnélküli Jánosnak ajándékba,⁴⁹ 1412-ben pedig világraszóló lovagi tornát rendezett, amelyről (meglehet, túlzó) beszámolók is maradtak fenn. A német lovagrend egyik tagja szerint Budán nagyon sok fejedelem, lovag és csatlós gyűlt össze; a lovagok számát 1500-ra, a csatlósokét 3000-re becsülik, a megjelentek közül egy sziléziai lovag és egy osztrák csatlós tűnt ki leginkább; az előbbi arany, az utóbbi ezüst patkós lovat kapott.⁵⁰ Bertrandon de Broquière 1433-ban az országon átutazva elámul a szegedi és pesti lóvásár lovainak nagy számán és olcsó ára láttán; s nem csoda, ha a német kereskedők révén az 1350-es években a magyar lovak egészen Angliáig eljutottak. Matteo Villani említett krónikájában megörökítette a szilajon tartott magyar ménesek jó hírét, vele egybehangzóan a burgundi utazó megjegyzései pedig arra utalnak, hogy a válogatott, kiemelkedő tulajdonságokkal rendelkező hadimének tenyésztése változatlanul szűk körben történt (amibe nem is nyert betekintést), s az ország legeltetésre alkalmas területein, ideértve Erdélyt is, kisebb méretű, de kiváló tulajdonságokkal rendelkező hátslovakat tartottak. Amint írta, valahol Szeged és Kecskemét között „...utam ismét szép síkságon vitt keresztül, hol a lovak más állatokhoz hasonlóan egészen szabadon éltek, mégpedig egymást éri a sok ménes. Ez az oka, hogy a szegedi vásáron annyi lovat látni”.⁵¹ Majd megerősítve az előbb leírtakat megjegyezte, hogy Budán a lovagi játékokat „kis lovakkal és alacsony nyergekkel” rendezték meg, rövid lándzsákkal, ami joggal kelthette fel érdeklődését.⁵² 1413-ra vonatkozóan arra is van

⁴⁷ Mályusz, 1986. 1–33. o.

⁴⁸ Várdai Miklós az 1430-as években Sienából írta levelét, hogy küldjenek lovakat utána. Zichy-okmánytár, 1931. 12. 117. o., majd 12. 180., 192. o. Konstanzból egyenesen olyan lovakat kér, amelyekkel lovagi tornán tud részt venni, uo 12. 112. o. Estei Hippolit számadáskönyvei, 188. skk. Nyári Albert 400 Itáliába küldött lovat számolt össze a számadáskönyvben, de arra is utalt, hogy a minőségi lovak beszerzése nem volt mindig könnyű feladat a lóvásárokon. A korszak vége felé a számadáskönyv alapján minőségi hanyatlást regisztrál, amit az árak esése is követett. Nyári, 1870. 72. o.

⁴⁹ Idézi Kovács Éva, 1998. 290. o. Angliában 1358–1359-ből Magyarországról érkező lovakról is tudnak, ami teljességgel elképzelhető, lásd Prestwich, 1996. 32. o. Nagy Lajos itáliai, különösen velencei háborúiba tekintélyes számban érkeztek magyar lovas csapatok és lovak. 1373-ban egyszer 600, majd máshol 30 000 ló elvesztését említik, ami a túlzás ellenére is utalhat a nagyságrendekre. V. ö. Bánlaky Breit, 8. rész. 171. o. és Diplomáciai emlékek az Anjou-korból, 1875. 178. o.

⁵⁰ Levél a Német Lovagrend nagymesteréhez, Egloffstein Konrádhoz. ZsOkl. 3. 497. o., (Nr. 2062.), 517. o., (Nr. 2157.); Codex diplomaticus CD, X. 5. 245–246. o.

⁵¹ Szamota, 1891. 91–94. o., utal rá Hyland, 1998. 57. o.

⁵² A lóversenyekre vonatkozó adatokat nem érintettük: Mátyás tiszteletére 1460-ban Olmützben lovasversenyt tartottak, 1521 május 1-jén pedig a kelenföldi mezőn rendeztek nemzetközi versenyt. Lásd Magyar lovas-könyv, 1988. 92. o.

okleveles adatunk, hogy Bernát badeni örgróf és Ottó bajor herceg arról beszélgetett: lovaik elvesztése nem komoly dolog, mert Magyarországon sok az eladásra szánt ló.⁵³

1283-ból főúri magánménésről értesülünk, amelyben 74 ló volt, egy másik esetben pedig a király szerzett 50 betöretlen lovat egy ménesből. Gyóni Mátyás számításai szerint az 1250. évig 33 prédiúm állatállományáról tételesen számot adó írott forrásanyag 673 lovat mutat ki, többségükben szelídítetlen lovat. A ménesbeli lovak nagy számát a későbbi források is igazolják: Valkóban 1459-ben egy alkalommal 200 lovat hajtottak el, Tordában 1440-ben 104-et, 1458-ban a kolozsmonostori konvent 600 ménesbeli lóról tesz említést. Belényesi Márta mintaszerűen elemzett egy 1402-es végrendeletet, amelyben 109 ló (köztük 59 kanca és 25 mén) szerepel, s joggal utal arra, hogy a név szerint említett ménnek (pl. Tibold pej) között kell a végrendelkező úr által harcban és utazásra használt, betanított lovakat keresni.⁵⁴

Sven Ekdahl a német lovagok porosz- és lengyelföldi sikereit, alapjában, a lótenyésztésnek és a számszerű professzionális használatának tulajdonítja. A Balti térségben csak a kis termetű és szívós, sweik-nek nevezett lófajta volt honos., amit a lovagok málhásállatként hasznosítottak. 1322-től már forrásaink vannak a lovagrend lótenyésztő tevékenységéről, amire még akkor is nagy szükség volt, ha a keresztesek általában otthagyták lovaikat későbbi harci hasznosításra. A kiválasztott méneket külön tartották, leginkább a várakban felügyeltek rájuk, s csak a pároztatás idejére vitték ki azokat a ménesekbe. A fiatal méncsikókat általában kiherélték, hogy „férfias” jó tulajdonságaikat megtartsák. Így nemzéseképtelenek lettek ugyan, innen származott „szerzetesló” (Mönchpferde) nevük, ám az ellenség sem tudta, elfogva, tenyésztésre igénybe venni őket. Az ilyenek túlnyomó többségben lehettek a harcokban használt lovak között. A litván nagyfejedelemnek 1429-ben juttatott ajándék ló is herélt volt. 1400 körül a lovagrend lóállományát 16 000-re becsülik, e számból 7200 tartózhatott a nagy harci lovak közé. Az árak itt is nagyon szóródtak, a sweikéhez képest egy hadimén ára általában hatszoros volt, de kivételes esetben elérhette a húszszoros különbséget is. Az 1360-as évektől tudjuk, hogy a litvánok maguk is megpróbálkoztak a tudatos tenyésztéssel, s szívesen zsákmányoltak tenyészállatokat. Nem véletlen, hogy a talán legrégebb német nyelvű lóápolási szakkönyv, a „Liber de cura equorum” is a lovagrend területén született meg 1408-ban.⁵⁵ A lóápolás korai, az 1500-as évek legelejének magyar vonatkozású emléke Jagello Zsigmond lengyel herceg számadásainak vonatkozó feljegyzései. Ebben érdekes, hogy a herceg által vásárolt gyógyszerek nagy részét a lovak gyógyítására használták fel.⁵⁶

Ha a német kutatás az egyik nehézséget abban látja, hogy a lovagi szokásokat és kultúrát, köztük a lovagi párviadalokban és ütközetekben használható lovakat megkésve vették át németföldön, leginkább francia területről, akkor még inkább igaz lehet ez a magyar udvari kultúrára. A magyarországi udvari (lovagi) kultúra igen ellentmondásos jelenség, és mára a magyarországi kutatás egyetért abban, hogy nyugati értelemben vett lovagi kultúra nem is alakult ki. A befogadás legsikeresebb területe mégis a katonáskodás lett,

⁵³ 1508-ból. 1453-ból is van adatunk, hogy a bajor herceg emberei lovat vásároltak Magyarországon: DF 255 334, DF 250 480. Hivatkozik rájuk *Sölch*, 2005. 24–25. o.

⁵⁴ *Belényesi*, 1957. 337–342. o. Belényesinek is az véleménye, hogy a ménesek száz feletti állományszáma általánosnak tekinthető: *Belényesi*, 1954. 54. o.

⁵⁵ *Ekdahl*, 1998. 119–151. o.

⁵⁶ *Rábai*, 2007 134. o. és összefoglalóan *Horogszegi*, 2005, 37–40. o.

s az udvari kultúra katonai jellege még a XIV. századi Anjou-udvarban is kitapintható maradt.⁵⁷ Mivel nálunk az udvari feljegyzések nem maradtak fenn, közvetett módon a hadisikerekből következtethetünk a harcban használható – vagy miként azt IV. Béla egy 1252-ben kelt oklevelében megfogalmazza: „hadjáratra alkalmas” – lovak elterjedésére. A XII. század folyamán a lovagi harcmódor kellékei, a páncéling, a sisak, a lándzsa, a lándzsa jobb hónalj alá szorított, döfő helyzetben való tartása, mind meghonosodtak, és a lovagi fegyverzet dicsérete, a viselőjét társadalmi értelemben megneemesítő hatása a XIII. századi királyi oklevelek közhelyévé válik. A vitézi – lovagi – erények legteljesebb gyűjteménye a királyi okleveleknek a katonák harci tetteit dicsérő narrációs, elbeszélő részéből olvasható ki. A királyi udvar, a szóbeliség adottságait felhasználva, nyilván az udvari ideálok terjesztése céljából ismételte el az oklevelekben annyiszor az ideális lovagtól elvárt tulajdonságokat és érdemeket. IV. Béla király 1250-ben Ákos nembeli Ernye főlovászmesternek a következő módon értékelte szolgálatait: „a hűség nagy és viszonzásra méltó szolgálatával kimagaslóan tüntette ki magát szívünk, valamint országunk össze bárói és nemesei előtt: [...] egy alkalommal [...] egy Preussel nevű, jeles és híres hainburgi lovagot, e vidék kapitányát [...] mindenkit megelőzve megtámadott, lándzsájával a nyergéből erőteljesen a földre taszította, és páncélját lándzsájával átdöfte.”⁵⁸ A lovagi harcmódor hazai meghonosodásának fontos határköve az 1146. évi, Lajta folyó melletti magyar győzelem, valamint a bizánciaktól elszenvedett 1167. évi zimonyi vereség, ahol azonban a magyar lovasokat lándzsájukat rázó szilárd tornyokként írják le.⁵⁹

Az 1278-as morvamezei győzelemnek meggyőző bizonyítékértéke van a hazai lóállomány alakulásáról is, hiszen a közelharcban a magyarok teljesen egyenrangúnak mutatkoztak a cseh király válogatott és a kortársak által is félelmetesnek tartott nyugati lovas seregével. A „lovagi” módon harcoló magyarok, trencsényi Csák Máté (a későbbi kiskirály unokaöccse), illetve Gutkeled István országbíró szétzilálták Ottokár seregének velük szemben álló szárnyát. Különösen sokat nyomnak a latba a Névtelen osztrák krónikás szavai, aki szinte epikus hőskökké avatta a magyar vezéreket: „Olyan fürgeséggel forgolódtak a csatában, mintha csak Franciahonban tanulták volna a harc fortélyait. S ha akadna bárki, aki azt vetné a szemükre, hogy nem kitartók és állhatatosak fegyverben, a hőség és a csata pora közepette, bizony azt kellene mondanía, hogy tudnak sváb módra küzdeni, ha megfelelően felszerelik magukat lóval és páncéllal...”⁶⁰ Néhány oklevél hadilovak pusztulásáról is megemlékezik, mint olyan tényről, amiért kárpótlás járhat, illetve jár.⁶¹

Sajátos jelensége a magyar udvari kultúrának, hogy nagyszámú emlékünkhöz éppen a kunokhoz kötődik. Előkelő rétegük befogadta a nyugati anyagi kultúra termékeit, s e civilizációs folyamat fontos állomásai éppen a morvamezeihez hasonló nyugati hadjáratok

⁵⁷ Összefoglalóan lásd Kurcz, 1988., a lovakra: 106–107. o.

⁵⁸ Codex diplomaticus CD, 4/2. 92–94. o. Legújabb magyar fordítása: Kristó, 1992. 49–50. o.

⁵⁹ Érdekes, hogy 1146-ban a magyar krónikás a németek nagy lovainak félelmet keltő hatásáról ír: Képes Krónika, 1986. 165. fejezet, 206. o., 1167-ben pedig Dénes lova páncéljáról is értesülünk Kinnamosznál, v. ő. III. Béla emlékezete, 1981. 47. o.

⁶⁰ Kiad.: MGH SS Vern. V. 1. 199–229. o., magyar fordítása in: Kun László emlékezete, 1984. 102–111. o.

⁶¹ Így RA 3841. (III. András), ahol külön megemlíti, hogy „equus suus aptus ad pugnandum in acie per partem adversam extitit interfectus,” de még inkább Nagy Lajos néhány, lengyeleknek kiadott oklevele említethető meg: Magyar diplomacziái emlékek. Anjou-kor, 1876. III. 119. o., (1376.), uo. 16. o., (ahol a hadiló árát szabja meg, 1374.)

lehetek. Paradox módon a magyar középkori lovagi kultúra legszebb emlékei – a kun környezetben tovább élő pogány-félpogány szokások következtében – kun temetőkből kerültek elő, gondoljunk csak a kigyópusztai, csólyosi, felsőszentkirályi csatra, vagy a kelebiai sisakdíszes lemezre. A vezető réteg a bőrpáncél mellett sodronyinget, olykor már kétélű kardot (Kunszentmárton-Jaksóérpart, az Árpád-ház pólyás címerével) használt. Mindezt alátámasztja a nemrég publikált – s közben a Szegedi Móra Ferenc Múzeumban felállított – csengelei kun leletanyagban talált lócsontváz elemzése. Kiderült, hogy az akkori Magyarország legkiválóbb, arab eredetű harci ménjeinek egyike volt a megtalált, XIII. századi kun vezér birtokában. Rendkívüli, 143 cm-es (13,6 markos) marmagasság, valamint a gyors futást és biztos alátámasztást eredményező végtagsont-arányok jellemezték. Ezek a lovak a korabeli nyugati lovakok legjobb lovaival szemben is megállták helyüket. A forrásokban nagyobb számban említett kun lovak (1220-ból, 1270-ből és 1278-ból) nyilván ennél kisebb termetűek lehettek.⁶²

Az Árpád-kori magyarországi lómaradványok értékelhető adatait Vörös István össze-sítette: 48 egyed leletei alapján a legalacsonyabb 123,4 cm, a legmagasabb 147 cm marmagasságú volt, 20 egyed kicsinek és alacsonynak mondható (123–136 cm), 14 úgynevezett kisközepes (136–140 cm-es), 7 példány nagyközepes (140–144 cm-es), 7 pedig kifejezetten magas, 144 és 147 cm közötti. A szakember már a kisközepesről arab lóval javított pónikról beszél, a magasak esetében arab típusú lovakról. Az előbbieket alapján figyelemre méltó, hogy a 48 ló egyharmada, 140 cm feletti marmagasságával, már magasnak tekinthető. A csengelei ló genetikai vizsgálata is igazolta, hogy valóban arab fajtákra vezethető vissza.⁶³ A korlátozott forrásanyag következtében leginkább a lovak árai közti különbségből lehet következtetni katonai és reprezentációs értékükre (akkor is, ha a sérelmet szenvedők nyilván túlértékelték lovukat). Az árkülönbségek igen jelentősek voltak, még ha olyan végletek, mint nyugaton, nem is figyelhetők meg. A XIII. században a legolcsóbb, nyilván mezőgazdasági munkára alkalmas lovak kétharmad–egy–másfél–két márkába kerültek,⁶⁴ míg a középkategóriát az öt és tizenhat márká közötti értékű, jó hátasok képviselték.⁶⁵ A lovak értékében megmutatkozó százszoros, sőt kétszázszoros különbséget jól mutatja, hogy V. István 1269-ben 100, IV. László 1281-ben 200 márká értékű lovat szerzett magának,⁶⁶ utóbbi egy másik pej lóért (a színmegnevezés a szövegben magyarul áll) egy Túróc megyei birtokot adott Miklós fia Péternek.⁶⁷ Béla ifjabb király is 100 pénzára értékelt egy jó lovat. Jellemző az a sokat idézett adat, amely egy Nyitra megyebeli nemesről, Ludány nembeli Csitári Vitkről tudósít. A már említett morvamezei csata, azaz 1278 előtt három lovat szerzett magának, különböző árban (15, 10 és 5 márkáért) és eltérő minőségben. A harmadikról tudjuk, hogy palefridus volt, a színét mind-

⁶² 1260-ban egy fogoly kun vezér Ottokárnak annyi lovat ígér, amennyi hajszála van. Annyi kun lovat szedtek össze, amennyit csak akartak. Vörös, 2005–2006. 201. o.

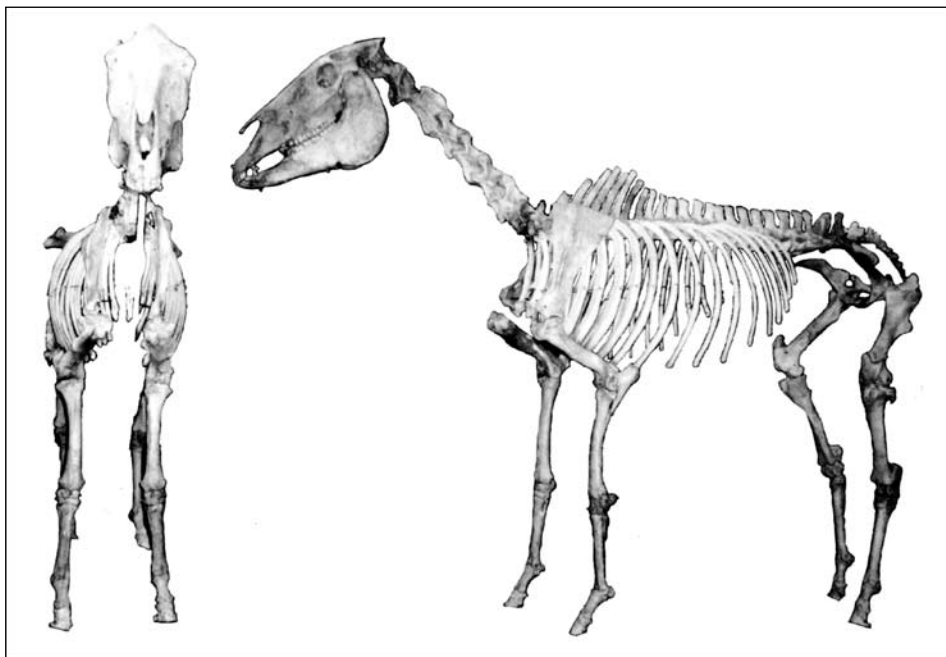
⁶³ Vörös, 2005–2006. 163–216. o., ahol számba veszi az Árpád-kori oklevelek hipológiai adatait is: 180–190. o.; Priskin, 2005–2006. 217–220. o.; Vörös, 2001. 341–349. o. Korábban Vörös, 1996. (1.) 135–137. o.; Vörös, 1996. (2.) 335–345. o.

⁶⁴ A hivatkozott évek: 1214/1235., 1270., 1273/1279., 1299. ÁÚO CD.

⁶⁵ A hivatkozott évek: 1266., 1270., 1282., 1299. ÁÚO CD.

⁶⁶ RA 3103., kiadva ÁÚO CD, 9. 926. o. (Nempti falut adja a király cserébe.) IV. László 1283-ban Pósa mesternek hálálja meg, hogy két, királyhoz illő lovat adott, valamint 50 betörtetlen kancát: ÁÚO CD, 9. 352. o.

⁶⁷ RA 3089., kiadva ÁÚO CD, 12. 333. o. („pro equo alti pretii”), hivatkozik rá: Zolnay, 1971. 112–113. o.

Csengele 40/56. sír. Arab típusú mén Sótonyi-féle rekonstruált csontváza. *Folia Archeologica*, 2005–2006., 165. o.

háromnak ismerjük.⁶⁸ Árukból is kitűnik, hogy nem tartoztak a legkiválóbbak közé, egy közepes vagyonú nemes anyagi lehetőségeit mégis jócskán meghaladták, s megszerzésük komoly adósságba sodorta Vitk urat.⁶⁹

Az 1500-as évektől a forrásokból nagy számban lépnek eléink a palefridus – könnyed, tanított járásukra utalva hagyományos magyar nevükön „poroszkának” is hívott – hátsólovak, a nagy lovak azonban szigorúan a legnagyobb anyagi lehetőségekkel rendelkező uraságokéi maradtak. A csatákban megjelenő lovakat az Sz. 64. *equus bellatorius*nak,⁷⁰ azaz katoná-, hadakozó lónak magyaráítja, míg a kancát „kabalaként” emlegetik. Ha a gyorsaságot akarták jelezni, akkor a dalm, „gyorsan futo allot” volt. A gradarius és poroszká megnevezés nem feltétlenül az állat lassúságára, hanem inkább arra a képességére utalt, hogy az alap jármódon kívül még töltben és annak valamely változatában is tudott járni, melynek eredményeként a lovas szinte rázkódásmentesen ülhetett a nyeregben.⁷¹

⁶⁸ Szűcs, 1984. 365. o. Kiadva Codex diplomaticus CD, 6/1. 175. o. A lószínek közötti értékkülönbségre lásd Köhler, 1896. 4. Bd. 79. o.

⁶⁹ A lengyel viszonyokra Nadolski, 1990, 297–303. o., Summary: 478. o.

⁷⁰ Berrár – Károly, 1984. A szószeredetek rövidítései: Sz = Szikszai Fabricius: *Nomenclatura*, 1590; M = Murellius: *Lexikon*, 1533; B = Besztercei szójegyzék, 1395 körül; Sch = Schlägli szójegyzék, 1405 körül. – A poroszkára vö. Sch. 1364: palifred-poroszka. Más szószeredetekben mint gradarius. Első ismert említése Kálmán szlavón herceg verőcei kiváltság levele, Codex diplomaticus CD, III/2., 1234-ből.

⁷¹ Belényesi, 1954. 32. o. Poroszkál, azaz azonos oldalon lévő lábaival egyszerre lép. A 'poroszka' szó szláv eredetű lehet, 'aprón lép' jelentésben. V. ö. A magyar nyelv történeti etimológiai szótára, III. 259. o.; Simon, 1957. 431–437. o. A gradarius gyakori előfordulására a példákat felsorolja: A magyarországi latinság középkori

Hasonló értékkülönbségek olvashatók a Zsigmond-kori forrásokban is. A legolcsóbb lovak 4–10 forintot értek,⁷² a középkategóriát a 16–50 forintos lovak jelentették.⁷³ Ugyanakkor Garai Miklós nádor felesége 100 aranyforintért vett palefridust, s hasonló árban még továbbiakat kerestetett.⁷⁴ Száz aranyat érő lovakkal a végrendeletek is külön foglalkoztak,⁷⁵ a pápai várnagy familiárisa is ilyen értékű lóról rendelkezett,⁷⁶ Dersfi Márton lovait 200, illetve 100 forintra becsülték.⁷⁷ A jó lónak országosan is ennyi lehetett az értéke, mivel hasonlóképpen 100 aranyforintra taksáltak egy lopott lovat Küküllőben. A fejedelmi ménék ára ennek legalább a kétszerese lehetett. Nagy lovat ritkán említene, azokra nyilván jobban vigyáztak.⁷⁸

Lovagi tornákra kevés korai magyarországi példát találunk. Ebből a szempontból ismét figyelmet érdemel Anonymus „Magyarok cselekedetei” című munkája, melyben, historizáló környezetben, a honfoglalás korára visszavetítve, a magyar királyi udvarban rendezett lovagi tornáról, tournamentumról ír. Következő adatunk már a XIII. század végéről származik, amikor III. András ausztriai hadjárata alkalmából tesz említést egy magyarok részvételével lezajlott tornaviadalról. Nem lehet véletlen, hogy egy korai előfordulása után (1141–1146) Anonymusnál tűnt fel az első dextrarius, hogy azután a XIII. század végéig jócskán megszorodjék a számuk: például Pál országbírónak is volt ilyen hadiménje, mely természetesen csakis „nemes,” az ellenség ellen hírnevet szerző és „erős” lehetett.⁷⁹ Jans Enikel találóan jellemzi a Budáról páncélosan kilovagoló Preussel Henrik lovát olyan „boroshordó” méretűnek, amelyhez hasonlót a Rajnáig nem lehetett volna találni.⁸⁰

*

A hadilovak témája hihetetlenül gazdag, szerteágazó és érdekes. A hazai oklevelekből nyerhető információk részletes feldolgozása, s a régészeti leletanyaggal való egybevetése is sok eredménnyel kecsegtet. A leletek társadalomtörténeti célú hasznosítására az első figyelemre méltó kísérlet Tóth Zoltán nevéhez fűződik, aki fennmaradt Árpád-kori fe-

szótára, IV. 210. o. Néha a palefridus előfordulások is megmaradtak, pl. HOKI. No. 257., 1364-ből. A bekezdésben Sz.: Szikszai Fabricius: Nomenclatura. 1590. In: Régi magyar glosszárium, 1984.

⁷² Arcanum Adatbázis CD, 6 arany: Esztergom megyei jobbágy lova (1454. április 9.); 8 Ft: Buda, Pilis megyei jobbágy lova (1452. január. 26.); 6 Ft: Garamszentbenedek (1438. szeptember 9.); 4 Ft: Szabolcs, jobbágy lova (1446. július 16.).

⁷³ Arcanum Adatbázis CD, 16 Ft: Heves megye (1441. július 14.); 50 Ft: Borsod megye (1429. július 28.).

⁷⁴ Arcanum Adatbázis CD, 1415 k., szeptember 29.

⁷⁵ Arcanum Adatbázis CD, Torda m., 1453. november 17.

⁷⁶ Arcanum Adatbázis CD, 1477. november 13.

⁷⁷ Zichy-Okmánytár, 12. 414. o. (1393.). A magas értékek mögött persze a sérelmet szenvedett felek túlzása sem zárható ki. Az arányok Estei Hippolit számadáskönyvében is hasonlóak: a 10–25 forintos átlagár mellett egy „török” loért 150 forintot fizet, egy „tatár” loért pedig 90-et. Estei Hippolit számadáskönyvei, 253. o. (1507-ből).

⁷⁸ Arcanum Adatbázis CD, 1444. november 19. Végrendelet, majtényi plébános.

⁷⁹ ÁÚO CD, 7. 200. o.: „nobili et forti dextrario suo sub ipso occiso” (1249.), hasonlóképpen IV. Béla Ernye varasdi ispánnak: „hasta de dextario potenter suo dejecit in terram,” sőt ő az egyik, aki a királynak átadja lovát. ÁÚO CD, 7. 223. o. IV. László György mesternek 1285-ben ÁÚO CD, 12. 369. o.: „tres milites honeste armatos Bohemos cum ipsorum dextrariis ... nobis presentavit” és lásd még Codex diplomaticus CD, 4/3. 490. o. (1269.). Legkorábbi: Márton comes csatári alapítólevele, Codex diplomaticus CD, 2. 91. 1137. o.

⁸⁰ Idézi Györfi, 1997. 194. o. és Gombos, 1913. II. 1326–1327. o. (a 1388. sortól): „ein ros, daz kund nit bezzer sin, ez was in der groez wol, als ich ein fuoder win, man möht nindert bi dem Rin, ein sterker ros funden han.”

szítózablák kapcsán értekezett arról, hogy a feltűnően kis fejű, azaz inkább tarpán-típusú lovakat igényes, könnyűlovas felkészültségű lovasok használhatták.⁸¹ Láttuk, hogy a tulajdonképpeni hadiló, a dextrarius, csak kis számban, a kiválasztottaknak állt a rendelkezésre, s a harcokból leginkább a szerényebb, de még kiváló tulajdonságokkal rendelkező egyéb háttaslovak vették ki a részüket. A legjobb lovakra vonatkozó hazai terminológiai szegénység, a tulajdonképpeni hadilovak csekély számú említése is arra látszik utalni, hogy a magyar seregben a középkorban mindvégig a jó futó, kisebb termetű, igénytelenebb háttaslovakat részesítették előnyben. A lovak futólagos áttekintése is megerősíti azt a nézetet, hogy a könnyűlovasokra jellemző fegyverzet és részben harcmódor, az íjász képességekkel együtt, ha arányaiban és jelentőségében változó módon is, de mindvégig jelen volt a Mohács előtti Magyarország hadtörténelmében.⁸² Ehhez kitűnően megfelelték az igénytelen, leginkább szilajon tenyésztett, szívós és kiválóan futó kis termetű lovak, amelyek a XV. századtól a huszárlovak alapállományát is adták.⁸³ Aránytalanul többen írtak a kengyel forradalmasító hatásáról, a lovasroham sokkhatásáról, mint magukról a lovakról, pedig a tenyésztés eredményeként folyamatosan változó lovak, ha nem is döntöttek el az események kimenetelét, mégis szerepet játszottak a Római Birodalom megdöntésében, az avarok és mongolok világgraszoló sikereiben, a lovagi középkor tündöklésében és a Szentföldi gyarmatosításban, s a sor, meglepő módon, egészen a második világháború utáni évtizedekig folytatódik. A francia katonai nyelvben például a lovas (cavalier) még mindig (vagy ismét?) 'páncélos' jelentésében él. Nagyon is helyénvalónak érezzük tehát, hogy a világháborúban elpusztult katonalovak emlékére 1935-ben, a huszártisztek gyűjtéséből állított emlékművet, Mészáros László alkotását, sokévi hanyattatás után ismét restaurálják. E szobornál egyúttal középkori elődeik emlékének is tisztelettel adózhatunk.

⁸¹ Tóth, 1920–1922, idézi Belényesi, 1954. 24. o. Az érvelés alapja, hogy a nehéz fegyverzetű lovasnak nem kellett a lovat oly mértékben kormányoznia, mint a bonyolult manővereket, nyilazást végrehajtó könnyűlovasnak.

⁸² A problémát legutóbb felvetette B. Szabó, 2001. 75–98. o. Borosy András megjegyzései: uo. 445–447. o.

⁸³ A huszárokról és lovaikról Perjés Géza is szép cikkeken emlékezett meg: *Perjés*, 1965. 24. sz. 1107–1111.; 25. sz. 1155–1159. o.

A SZENT GYÖRGY LOVAGREND MEGALAPÍTÁSA KÁROLY RÓBERT UDVARÁBAN

A magyarországi lovagság és udvari kultúra kutatásának nehézségei, hipotetikus munkamódszerei, a kutatási eredmények körül újra és újra fellángoló viták jól ismertek. Legutóbb éppen Kurcz Ágnes posztumusz monográfiája ösztönözte a kutatókat arra, hogy újragondolják az Árpád-kori és Anjou-kori udvari kultúra jellemzőiről alkotott képünket és kutatási hipotéziseinket.¹ Nyugodtan állíthatjuk, hogy a vita eredményei imponálóak, mára sokkal világosabban láthatóak a kérdéskörök problematikus részletei, mint Kurcz Ágnes könyvének elkészültekor. Meglepő módon az első magyarországi alapítású lovagrenddel, a Szent György Lovagrenddel a kutatás kevésbé foglalkozott, sőt maga Kurcz Ágnes sem bővítette vonatkozó ismereteinket, hanem megmaradt a korábbi eredmények összefoglalásánál. Ez annál kevésbé érthető, mivel fennmaradt a rend terjedelmes szabályzata, ami jó alkalmat kínál arra, hogy megkíséreljük elhelyezni a lovagrendnek európai családfáján.

A lovagrenddel kapcsolatos érdeklődésünket már az a tény is jól magyarázza, hogy a Károly Róbert királyunk által alapított rend első az európai világi – tehát nem egyházi jellegű – lovagrendek között. Az elsőség kérdése persze igencsak viszonylagos, hiszen a lovagrendek történetét annyi, leginkább saját maguk által sugallt mítosz és legenda övezi, hogy a tisztánlátás nem könnyű. Boulton kézikönyvének 1987-es megjelenése óta a világi lovagrendek területén javultak a tájékozódás lehetőségei, s így egyúttal a magyar rendet is könnyebben el tudjuk helyezni.² A magyar kutatás korábban, a magyar udvari kultúra problematikus, megkésett és perifériális jellegének ismeretében, óvakodott attól, hogy ezt az elsőséget elfogadja. A legjobb kutatók, így pl. Fügedi Erik is, hajlottak arra, hogy korábbi – bár az újabb vizsgálatok fényében egyre inkább legendának bizonyuló – XIII. századi alapítású világi rendeket feltételezzenek a magyar lovagrend mintaképéül, mint amilyen pl. Szent Lajos Rekettye Rendje.³ Bátran állíthatjuk, hogy erre semmi szükség sincsen. Az Anjou-dinasztia nápolyi eredete elég alapot nyújtott arra, hogy az udvar már a kezdet kezdetén is európai látókörrel és kapcsolatokkal rendelkezzen, még ha Károly Róbert idejének és energiájának jelentős részét le is foglalta a trónért folyó, sokszor rendkívül kiélezett küzdelem. Márpedig az 1300-as évek első évtizedeiben vette kezdetét Európaszerte a világi lovagrendek megszerveződése, gondoljunk csak az időrendben második, 1330-ban alapított kasztíliai Stóla Rendre.⁴

¹ Eredetileg előadásként hangzott el a Hadtörténeti Intézet és az MTA Történettudományi Intézete szervezésében megrendezett Anjou-kori emlékülésen, 1992. november 6-án.

Kurcz, 1988. Itt csak a két legfontosabb recenzióra hivatkozunk: *Szücs*, 1989. 1. sz., 43–50. o., *Vizkelety*, 1990. 520–528. o.

² Boulton, 1987.

³ Szent Lajos rendjére: *Hóman*, 1938.; *Fügedi*, 1986. 220. o.

⁴ Boulton, 1987. 46–96. o.

Azt, hogy a magyar rend esetében valóban igen korai alapítású lovagrendről van szó, maga az elnevezés is mutatja, amelyben még nem fordul elő a rend („ordo”) szó, hanem csak „Szent György lovagságának testvéri közösségéről” („Societas fraternalis militiae sancti Georgii”) történik említés. Az „ordo” szó legkorábban a már említett kasztíliai Stóla Rend megnevezésében fordul elő, „ordo militiae” formában pedig csak még később. Az „ordo” szót kifejezetten az egyházi lovagrendekhez tartozónak érezték, s idő kellett, hogy új jelentésében is létjogosultságot nyerjen. Ugyanakkor nem szabad lebecsülni a templomosok XIV. század eleji feloszlata körüli, egész Európában nagy vihart kavart eseményeket, amelyek – a Szentföld korábbi elvesztésével együtt – mélyen megrendítették, s egyúttal politikailag is támadhatóvá tették az egyházi lovagrendeket. 1319-re mind a portugál, mind a kasztíliai király egyházi lovagrendet alapított (Montesa Rend és Cristo Rend) annak érdekében, hogy a templomos javak ne csússzanak ki a kezeik közül. Innen nézve egy világi rend alapítása felé tett lépés már nem akkora, hogy elképzelhetetlen lenne az 1320-as években, különösen, ha tekintetbe vesszük a konfraternitások szintén ösztönzést kínáló évszázados, és Európa-szerte élő hagyományát.⁵ A szakirodalomban bizonyosan még sokáig ellentmondó adatok és vélekedések fognak napvilágot látni a világi lovagrendekről, de a magyar rend elsőbbségét – főként Boulton művének köszönhetően – egyre inkább kezdik elismerni. A Dictionary of the Middle Ages vonatkozó címszava még nem ismeri a magyar rendet, s teljesen alaptalanul az 1347-es ciprusi Kard Rendet tekinti a legkorábbi világi lovagrendnek.⁶ A legutóbbi évek szakkönyvei azonban már Boulton eredményei alapján helyezik el kronológiájukban a Szent György Rendet.⁷ Egyetértének abban, hogy azon monarchiális, azaz uralkodók, fejedelmek által alapított világi lovagrendek közül, amelyeknek fennmaradtak rendi működésük rekonstruálásához szükséges statútumai, vagy legalább azok töredékei, az első a magyarországi lovagrend.

De mikor is alapították a magyar rendet? Eddig tudatosan kerültünk az alapítás évének a megadását, noha a korábbi magyar szakirodalomban a legnagyobb érdeklődés erre a kérdésre irányult. Ma a rend fennmaradt statútumait az Országos Levéltárban őrzik, amelyek kelte 1326. április 24.⁸ A kiállítás helye már bizonytalanabb, arról a szöveg bevezetőjében csak annyit tudunk meg, hogy az egyházi méltóságok és az esztergomi káptalan jelenlétében történt a statútumok jóváhagyása. A kérdés ezek után csak az, hogy a statútumok jelen formájukban a rend alapítólevelének tekinthetők-e, vagy pedig a már korábban meg-alapított rend egyik – vélhetően a visegrádi királyi kúriában – éppen esedékes Szent György napi közgyűlésén született „kiegészítő jegyzőkönyvet” tartjuk a kezünkben? A szakirodalomban olvasható álláspontok megoszlanak e kérdésben.⁹

Az újabb idegen nyelvű szakmunkák okiratunkat általában nem tekintik a rend alapítólevelének. Így foglal állást Boulton is 1987-es kézikönyvében, és a rend alapítását 1325–1326-ra valószínűsíti. Érvelése azon alapul, hogy a szabályzatot 1326-ban maga a lovagrend bocsátotta ki, és már saját pecséttel rendelkezett, mindez pedig ellentétben

⁵ Általában lásd Monti, 1927.; Meerseman, 1977.

⁶ Dictionary of the Middle Ages, 4. 306. o., Orders of knighthood címszó. A külföldi szakirodalom korábbi ellentmondásos véleményeit összegyűjtötte Kurcz, 1988.

⁷ Barber – Barker, 1989. 103–104. o. (Hivatkozással Boultonra és Fügedire).

⁸ Jelzete MOL DL 40.483. Pecsétjére: Művészet I. Lajos korában, 1982. 148. o. Legújabb leírása Rácz – Lővei, 2006. In: Takács, 2006. 337. o.

⁹ Kurcz, 1988.

Nem szoktak rá hivatkozni, mégis egyértelmű, hogy az 1326. évi statútumok 1318-ra való datálása Johann Christian Engel 1813. évi kézikönyvének véleményén alapszik. Engel azonban számos ponton helytelen kronológiával dolgozott, s így következtetése sem tekinthető elfogadhatónak. Érvei közül csak annyi igaz, hogy 1318-ban a király megházasodott – amit később Vajay is bevont fejtegetései közé –, de nem felel meg a valóságnak, hogy abban az évben halt volna meg Csák Máté, vagy hogy Boleszlót az évben szentelték volna esztergomi érsekké. (Ez utóbbinak azért van jelentősége, mert a statútumok bevezetője érsekként említi.)¹³

¹⁰ Boulton, 1987. 27. o.

¹¹ Fügedi, 1985. 390–400. o.; Fügedi, 1990. 35. o.; magyarul: Fügedi, 1986. 220. o. A hivatkozott Vajay Szabolcs mű: Vajay, 1969. 279–286. o. Ugyanakkor nem hogy nem maradtak fenn 1326 előttről sisakdísz adományok, hanem az első szövegezésükben rendkívül egyéniek, s eltérnek a nyugat-európai mintáktól, amint erre Bertényi Iván figyelmeztet: *Levéltári Szemle*, 36. (1986.) 24. o.

¹² A Térdszalagrendre lásd *Boulton*, 1987. vonatkozó fejezetét. Lajos születésére hivatkozik *Gutheil*, 1979.

¹³ *Engel*, 1813. Bd. 2.

¹⁴ Az Alapítólevélre l. Anjou-kori oklevéltár X. 1326. Budapest–Szeged, 2000. Nr. 151. Az oklevél ere-

Dezső híres Nagy Lajos-monográfiájába, utóbb mégis meglehetősen visszhangtalan maradt.¹⁵ Kurcz Ágnes, a datálási problémákat említés nélkül hagyva, az alapítólevelet egy tanácskozás ötletszerűen összehordott jegyzőkönyveként értékelte. A megoldáshoz csakis úgy juthatunk közelebb, ha magukat a statútumokat vesszük szemügyre, és megpróbáljuk meghatározni a forrásaikat.

A statútumok tagolása és az oklevél belüli elhelyezkedése is sok mindent elárul. A dátum ugyanis nem az oklevél végén található, hanem a cikkelyek között. Erdélyi László számozásában 33, Boultonéban 66 cikkelyt találunk a dátum előtt, utána még hatot. Az elhelyezés szokatlanságát tovább fokozza az a körülmény, hogy más kéz írta az oklevél első, és más a második, befejező részét.¹⁶ Persze semmi okunk sincs arra, hogy időben távol helyezzük egymástól a két rész másolását. Az ilyen feltevést az első részben említett, hozzájárulásukat (consensusukat) nyújtó egyházi méltóságok sorának datáló biztonsága sem támogatja. Méltóságsoruk jól illik az 1326. évhez, pontosabban az 1323 és 1326 közötti időszakhoz. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a lovagrend az 1326. év Szent György napja előtt keletkezett cikkelyeket foglalta írásba az esztergomi káptalan tanúsága mellett. A szöveget azonban nem zárták le, mivel tudták, hogy azok kiegészítésre fognak kerülni. Erre, s hangsúlyozzuk, csakis erre a kiegészítésre került sor 1326. április 26-án, amikor is a rend a király jelenlétében újabb cikkelyekről döntött.

Ezt a gondolatmenetet támogatja az a nyilvánvaló írástörténeti tény, hogy az oklevél második másolója a dátummal, és a királyi megerősítés tényével kezdte munkáját, majd a 6 cikkellyel folytatta, illetve fejezte be: „Az Úr 1326. évében, Szent György mártír ünnepén, a következő statútumok és rendelkezések kerültek a Szent György társaság által megalkotásra, Károly király jelenlétében és akaratának megfelelően” – és következnek a záró cikkelyek.¹⁷ Nyilvánvaló, hogy ha a királyi jelenlét és jóváhagyást az első rész miatt emelték volna ki, akkor az az egyházi méltóságok sora után következett volna. A datálás és a királyi, illetve rendi jóváhagyás azonban a függelékszerű, utolsó cikkelyeket hitelesítette. Nem szívesen bocsátkoznánk annak a kérdésébe, hogy az oklevél első, terjedelmesebb része időben mennyivel előzte meg a datált záró részt, néhány órával, nappal, vagy talán évekkel: tény, hogy megelőzte. Amennyiben a rend alapítását a statútumok nagyobb részét bevezető egyházi méltóságok formális jóváhagyásához kötjük, akkor a rend alapítását is a már említett, 1323–1326 közötti időszakra tehetjük. Mi is úgy gondoljuk, hogy – oklevéltani hiányosságai ellenére (hiányzik a corroboratio, a datum per manus, a series dignitatum) – az 1326. évi oklevél első, bővebb részében, vagy annak egy töredékében kell látnunk a rend alapítólevelét, még ha az a királyi alapítás tényét

detije DL 40 483, ami megjelent fakszimilében az MNT 3. (Pór, 1895.) 138–139. o., de számos sor szinte olvashatatlan. XVIII. századi másolata DL 72 374. Eddigi kiadásai Codex diplomaticus 8/3. 163–170. o. és 11. 432–439. o. nem oldják meg a felmerülő olvasati problémákat. Fordítása, ami az MNT idézett helyén jelent meg félreértésektől terhes, s ez jelenik meg mind a mai napig utánnyomásokban, legutóbb: Levéltárak-kincstárak, 249–253. o.

¹⁵ *Dercsényi*, é. n. 57. o. Szerinte Károly Róbert 1318-ban a szabályok kidolgozása nélkül alapította. A modern hazai szakirodalom példái: *Miskolczy*, 1923. 107. o.; *Kristó*, 1988. 199. o.; Károly Róbert emlékezete, 1988. 49. o.; *Bertényi*, 1987. (2.) 63. o.

¹⁶ A fakszimilén jól látszik a két eltérő írású kéz: *Pór*, 1895. 138–139. o.

¹⁷ „Anno Domini MCCCXXVI in festo beati Georgii martyris talia statuta et ordinamenta fuerunt per societatem beati Georgii presente et volente rege Karulo stabilita.”

szó szerint nem is tartalmazza. (Az első világi alapítás esetében ennyi eltérés a későbbi európai formáktól nem meglepő.) Ugyanakkor a státútumok rendezetlenségén sem kell megütköznünk, hasonló összeviSSzaságot találunk például a nápolyi Szentlélek, vagy más néven Csomórend szabályzatában is.¹⁸ Az persze szembeszökő, hogy az első rész vége felé két cikkely szinte szó szerint kerül megismétlésre, a második részben pedig sorok között elhelyezett kiegészítéseket találunk. Ennek oka csakis az lehet, hogy a másoló több forrásból állította össze az 1326-os oklevelet.

Az 1326. évi oklevél értelmezési nehézségei nem kis részben a szöveg átírási és fordítási hiányosságaiából fakadnak. Mint azt már Kurcz Ágnes is észrevette, a millenniumi Magyarország-történet vonatkozó fejezetében közöltek pontatlanok és felületesek. A latin átírás például éppen a kulcsfontosságú „a király jelenlétében” (*presente rege*) szavakat hagyja ki, noha a fordításban bent találjuk. Maga a fordítás sem makulátlan, a *feria secundát* kétszer is pénteknek értelmezi (hétfő helyett) s így a közös társasági étkezést a böjtös péntekre teszi, vagy a *curia regiát*, a királyi udvart nagyvonalúan ’otthon’-ként magyaráítja.¹⁹

Leglényegesebb melléfordítása azonban az, amikor egy mondatot (a testvéri közösségnek évente növelnie kell – [a szabályzatát] – egy hozzátoldott cikkellyel) úgy értelmezi, hogy a tagok számát kell évente egy-egy fővel növelni.²⁰ Ezt a lényeges pontot még Kurcz Ágnes is félreértette, annak ellenére, hogy Erdélyi Lászlót a millenniumi kötet hibája nem vezette félre.²¹ A szöveg előttünk fekvő példánya ezt az előírást mindenben támogatni látszik: az utolsó hat cikkely ilyen, utólagos kiegészítés lehet. Utólag eldönthetetlen, hogy az évenkénti egy-egy kiegészítés kötelezettségét szó szerint lehet-e érteni, vagy akár egy évben is bővíthették több cikkellyel a szabályzatot. Az 1326. év Szent György napján az alapszöveg már 6 cikkellyel bővült, ami akár egy 1321-re valószínűsíthető indulást feltételezhet. Az egyházi méltóságok sora mindenesetre 1323 tavaszától 1326-ig terjedő időszakra utal. Éppen 1323-ban sem történt kisebb jelentőségű esemény, minthogy Károly visszatért Visegrádra.

Ezen a ponton térhetünk rá a státútumok forrásainak kérdésére. Már a korábbi kutatók, így Kurcz, Boulton is hangsúlyozták a konfraternitások mintaadó szerepét a világi lovagrendek kialakulásában. Az egyházi jellegű konfraternitások mintául vételének valóban biztos jele a Szent György Rend vallásos célkitűzése, a pénteki ima és megemlékezés, a közös étkezések, a kegyes célú adományok, a halott tagokról való megemlékezés stb. Érdemes külön is kitérnünk a katonai célú konfraternitásokra. Ezek a testvériségek kevésbé ismert, de nem kis gyakorlati haszonnal járó csoportját alkották. Általában a közbiztonság védelmére, fenntartására szerveződtek, Hispániában azonban a Reconquista során valójában a harcokban teljesíthették vállalt, magasztos célú feladataikat. Az újabb kutatás a szentföldi lovagrendek szerveződésében is nagy szerepet juttat az ilyen típusú konfraternitások példájának.²² Ezekről azonban a Szent György Rend inkább különbözik,

¹⁸ Boulton, 1987. 211–240. o.

¹⁹ Pór, 1895. 138–139. o. Az itteni, sok tekintetben félrevezető fordítást közli a Károly Róbert emlékezete, 1988. 149–153. o. A „*presente rege*” alakot hozza már a Codex diplomaticus CD VIII. 3. 170. o., nemkülönben az oklevél első kiadása: Acta Musei Nationalis, 167. skk. o.

²⁰ „*Singulis annis debet augmentari fraternalis societas ista uno articulo addito.*”

²¹ Erdélyi, 1925. 253–255. o.

²² A katonai fraternitásokra lásd Boulton, 1987. 24–26. o.; Meerseman, 1977. 188–217. o.; a keresztes háborúk korának társaságaira Ligato, 1992. 645–697. o.

mivel célja nem gyakorlati, hanem alapvetően reprezentatív volt. Azt mondhatjuk, hogy a konfraternitások csupán általában hatottak a rend szabályzatára, anélkül, hogy valamelyik típusuk uralná a státutumokat. Megszövegezésükben az itáliai, világi társulatok szabályzatainak hatása is jól kitapintható. A korai alapítás következménye lehet a rend előírásainak erős vallásos jellege. Így például az összes európai szabályzat között a magyar rend szabályozza a legrészletesebben a pénteki megemlékezéseket. Hasonlóképpen kirívó, hogy elsikkad a királyi alapító szándék, helyette a szöveg a hazai egyházi méltóságok (az esztergomi érsek, suffraganeusai és a boszniai püspökök) hozzájárulását hangsúlyozza. Ez persze megint nem példa nélküli, a Csillagrend megalapításához például még a pápai hozzájárulást is szükségesnek érezte a világi alapító. Az Árpád-kori és Anjou-kori magyarországi konfraternitások történetéről sajnos nagyon keveset tudunk, így pusztán a külföldi analógiákra támaszkodhatunk,²³ bár egyébként sem lehet véletlen, hogy az itáliai konfraternitások nyújtják a legtöbb párhuzamot.

Már rögtön a rend jelmondatának („Valósággal igaz vagyok e testvéri társulat iránt”) előképe is itáliai példában fedezhető fel, mégpedig a felvétel során tett esküben: „esküszöm, hogy jó és hű maradok ehhez a tiszteletreméltó társasághoz.”²⁴ Az itáliai városi társulatok szabályzataiban egész sor hasonlót találunk. Nyilván nem közvetlen, egy városhoz köthető átvételre kell gondolnunk, hanem olyan személyek jelenlétével kell számolnunk az Anjouk környezetében, akik általában otthonosan mozogtak az itáliai egyházi és világi társulatok világában. Ráadásul a király környezetében a konfraternitások politikai, hatalmi szerepével is tisztában lehettek egy-egy városállamon belül, ami az alapítás egyik mozgató rugójának is tekinthető. Példáink általában Bolognából származnak, de nyilván más városok forrásaiban is lehetne hasonlókat találni.²⁵

A szabályzatok tárgyalják azt az esetet, ha tagjaik a csatában fogságba esnek. A Società del Cervo (1255) előírja, hogy a harcban megsebesültet meg kell segíteni. A Società dei Vari (1288) arról rendelkezik, hogy a fogságba esett tagot a társulat miniszterialisai tanácsukkal, vagy tevőlegesen kötelesek segíteni.²⁶ Megtaláljuk annak magyarázatát is, hogy miért írja elő a magyar szabályzat felvétel esetén a teljes nézetazonosságot. Igaz ugyan, hogy az olasz példákban ugyanis csak a tagok nagyobb részének az egyetértésére van szükség (*maior pars sit in communi concordia*).²⁷ A már említett Società del Cervo előírja a társulat és annak tagjai iránti szeretetet, a rossz hírek azonnali bejelentését. Ez sok helyen visszatérő rendelkezés, a XIII. század végi Società de Beccai szerint: „ha tudomásomra jut, hogy valaki az említett társulat ellen cselekszik, a konzuloknak a lehető leggyorsabban felfedem és bejelentem.”²⁸ Az már csak lényegtelen azonosságnak tekint-

²³ Majláth, 1885. 569–571. o. A tárgyalat oklevél hátoldalán valóban olvasható: Kalandos militum regis 1326.; Miskolczy, 1923. 125. o.

²⁴ A Szent. György Rend jelmondata („In veritate iustus sum huic fraternali societati”) Boulton szerint sem igazi jelmondat (devise). Az idézett párhuzam *Monti*, 1927. 217. o.: „iuro de essere buono et fidele ad questa venerabile compagna.”

²⁵ A társulatok politikai szerepére általában Houseley, 1982. 193–208. o. A lovagá avatások politikai szerepére Orth, 1990. 146–149. o. A bolognai források kiadása: Statuti, 1889–1896.

²⁶ Statuti, 1889–1896. 3. 352. o.: „ministeriales dicte societatis debent conferre consilium et adiutorium ad liberandum eum de periculo carceris” és v. ö. 225. o.

²⁷ Statuti, 1889–1896. 3. 285. o.

²⁸ Statuti, 1889–1896. 3. 213., 363. o.: „Si aliquem s(c)i vero facere contra predictam societatem, consilibus quam cicius potero, manifestabo et nuntiabo”, vagy a vétkező tagok figyelése: *Monti*, 1927. 257. o.

hető, hogy a közös miséről való távolmaradást általában szankcionálták.²⁹ Sokkal érdekesebb azonban, hogy általános előírás volt a státútumok rendszeres, lehetőség szerinti éves korrekciója, bővítése (Società del Cervo, Società dei Griffoni).³⁰ Ez magától értetődően a legfontosabb bizonyíték a magyar szabályzat vitatott pontja értelmezését illetően, és támogatja mind Erdélyi értelmezését, mind a mi olvasatunkat. Szintén tanulságosak azok a törekvések, amelyek arra irányultak, hogy a társulatok maguk bíraskodjanak tagjaik felett.³¹

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a korábbi kutatók sokkal több cikkelyt eredeztettek a Károly Róbert-kori magyarországi viszonyokból, mint az reális lett volna. Talán a rend működéséről is azért hallgatnak a források, mert azt teljesen egy itáliai városi társulat mintájára képzeltek el, ami az akkori magyar királyi udvarban működésképtelennek bizonyult. E vonatkozásban érdemes arra utalnunk, hogy a magyar rend párját ritkító módon szabályozta tagjainak együttlétét, találkozásuk lehetőségét, illetve kötelezettségét. Évente 67 alkalommal, 55 különböző napot jelölt meg erre, ami még az egyazon városban lakóknak is terhes lett volna, az ország politikai elitje számára pedig nyilván teljesíthetetlen. Ez megint csak a szabályzatnak a valós élettől való távolságát mutatja.

Értékes forrásokhoz jutnánk a Szent György Lovagrend szabályzatát illetően, ha sikerülne bizonyítani hatását valamelyik később alakult lovagrendre. Kovács Éva ilyen hatást valószínűsít Ottó osztrák herceg 1337-es Szent György-társasága, Boulton pedig Durazzói (Kis) Károly 1381. évi nápolyi Hajó Rendje alapításában. A Hajó Rend szabályzata könnyen hozzáférhető, ám az összehasonlítás alapján nehéz egyértelmű eredményre jutni. A Hajó Rend szabályzata ugyanis sokkal bővebb, 383 cikkelyt tartalmaz 17 000 szóval, szemben a magyar rend Boulton számozásában 66, Erdélyiében 33 cikkelyével és 1400 szavával. Ezt figyelembe véve már nem tűnik olyan jelentősnek a 27 hasonló, s ebből 7 igen hasonló cikkely. Arról nem is szólva, hogy amarra éppúgy hathattak az itáliai konfraternitások szabályzatai, mint a magyarra. A történeti körülmények ismeretében I. Lajos és Durazzói Károly szoros kapcsolata okot adhatott a magyar lovagrend szabályzatából való kölcsönzésre. Elég, ha arra gondolunk, hogy a Hajó Rend egyik cikkelye expressis verbis megtiltja a tagoknak, hogy magyarországi Lajossal, azaz a mi Nagy Lajosunkkal (pontosabban „contre l’église de Rome et le roy Loys de Ungrie”) szemben fellépjenek. A hasonló cikkelyek egyébként a következők: a fejedelmet, vagy a lovagi társaságot bármely fenyegető veszélyről informálni kell (Hajó Rend, No. 54a.), a fejedelem és a tagok egymás érdekében – pl. fogságba eséskor – együtt lépnek fel (Hajó Rend, No. 59.), a tagok egymás között felhagynak a vitákkal, viszályokkal (Hajó Rend, No. 77a.), évente négyszer kötelesek a rend gyűlésén megjelenni, s csak nyomós indokkal maradhatnak távol (Hajó Rend, No. 111a–b.).³²

²⁹ Pl. Statuti, 1889–1896. 3. 216. o.

³⁰ Statuti, 1889–1896. 3. 219., 319. o.

³¹ Meerseman, 1977. 477. o.

³² Kovács Éva, 1987. 218. o. A Hajó Rend szabályzata: Boulton, 1985. 168–271. és 289–324. o.

Itt érdemes kitérnünk Nagy Lajos király több forrás által is igazolt Szent György-tiszteletére, s különösen egy oklevélre, amit korábban kapcsolatba hoztak a tárgyalta lovagrenddel. A király velencei és dalmáciai győzelmeit a lovagszent segítségének tulajdonította, s hálájának számos alkalommal hangot adott. Ez legszebben 1358. június 14-én Pilisen kelt okleveléből derül ki, amelyben a veszprémi káptalannak birtokot adományoz a Szent György-kápolnában létrehozandó misealapítvány javára: „Mi Lajos, Isten kegyelméből Magyarország királya, jelen oklevelünkkel adjuk emlékezetül mindenkinek, akit illet, hogy a mindenható Isten és a lovagok fe-

Külön is érdemes kitérni a Szent György Rend egy lehetséges tárgyi emlékére, egy sárkány alakú kereszttel ellátott díszkardra, amely ma a bécsi Kunsthistorisches Museum-ban található, s a Habsburgok Ambras-i gyűjteményéből származik. A XIV. század második vagy harmadik negyedére datált kard magyar udvari kapcsolata bizonyos, amit a „rex Hungarie” és a „Colomanus eps” feliratok igazolnak, s Károly Róbertre, Kálmán győri püspök apjára utalnak. Papp Szilárd nem tartja lehetetlennek, hogy valamiféle közös vállalkozás, talán éppen a rendalapítás emlékére készülhetett a kard, amit némileg gyengít a feliratok egyidejűségének kérdéséről bizonytalanság. A renddel való kapcsolat azonban akkor is bizonyos lehet, ha esetleg későbbi, középkori historizáló tárggyal van dolgunk.³³

Boulton kézikönyvének még egy fontos tanulsága van, amit a magyar rend történetének kutatása során kamatoztatni lehet.³⁴ Könyvéből kitűnik, hogy a lovagrendek többsége (ő a XIV–XVI. századiakat vizsgálja) rendkívül rövid életű volt. Ennek nyilván szerteágazó okai lehettek, ám a közös okot talán az alapítások politikai jellegében kereshetjük: az adott politikai helyzet megváltoztatásával sem az alapító, sem a tagok (vagy azok örökösei) nem törték magukat a közösségi élet fenntartására. Ezek alapján úgy tűnik, semmi rendkívüli nincs abban, hogy a Szent György Lovagrend működéséről nem rendelkezünk dokumentumokkal, azaz valószínűleg csak papíron létezett. A tipikus európai gyakorlat-hoz legalábbis ez áll inkább közel, s az a rendkívüli, ha egy rend működése hosszabb időn át kimutatható. Az uralkodói alapítású rendekbe talán maguk a tagok is váltakozó lelkesedéssel léptek be, s fenntartásaik lehettek a lojalitásuk biztosítására hivatott újabb köte-

jedelme, a dicsőséges mártír, Szent György iránti tiszteletünk, s mert más világi fejedelmek között az ő harci jelvényeinek köszönhetően aratunk dicsőséget, s kinek örök kinsként elhelyezett fej(ereklyéjét) a veszprémi egyháznak tisztelik, arra vágyakozunk, hogy e mártír kegyelmét és segítségét most és a jövőben is megszerezhessük. Azét, akinek segítségébe jámbor reményünket és biztos bizodalunkat királyságunk előkelőivel és vitézeinek csapataival együtt mindig is helyeztük, s aki iránt most is különleges bizalommal viseltetünk, s virtusának és jótetteinek köszönhetően a magunk és királyságunk minden ügyes-bajos dolgában mindenkor szerencsével jártunk. Ezért akarjuk a dicső mártír dicséretére és dicsőségére kápolnáját, amely az említett veszprémi egyház mellett faragott kövekből igen szépen épült, s csodálatos festés díszíti, lelkünk gyógyulására és üdvére a kápolnában naponta mondandó misével ékíteni, s adtunk... egy Gyimót nevű birtokot a veszprémi egyháznak és káptalanjának... Kelt Pilisen, Szent Barnabás apostol ünnepe utáni V. fértán, az Úr 1358. évben.” Kiadása: Codex diplomaticus CD 9. 2. 665. o. és *Csete*, 1863. Lásd még az oklevél 1364. évi átirását: DF 200 965. Hibás magyar fordítása: *Gutheil*, 1979., regesztája *Kumorovitz*, 1953. No. 490. Gutheil véleményével szemben az oklevélben említett vitézi jelvényeken biztosan nem a Szent György Rend jelvényeit kell értenünk, hanem a szent harcban segítő megjelenésének különböző formáit (ereklyék, zászlók, címerek stb.). Az oklevélből csak a király Szent György-tisztelete olvasható ki, de semmi utalást nem találunk magára a lovagrendre. A szakirodalomban egyébként a veszprémi kápolna és a magyar lovagrend közötti kapcsolat többször felmerült, v. ö. *Kurcz*, 1988. 214. o., *Kovács Éva*, 1987. 218. o. és *Művészet* I. Lajos király korában, 1982. 62. o. A Szent György-napi lovaggá avatás hagyományára *Erben*, 1918–1920. 147. o. A Szent György-tisztelet legújabb népszerűsítő összefoglalása *Tóth E.* – *Nagy*, 1992.

³³ *Takács*, 2006. 337–338. o. Érdekes módon Matthias Pfaffenbichler 1433 körülnek tekinti a kardot, s a Kálmán-feliratot Kálmán magyar királyra vonatkoztatja, a kardot pedig a Zsigmond-féle Sárkány Rend díszkardjaként írja le: *Kreutzritter* 2007. 19.25 sz.

³⁴ Ezt leginkább a Boulton-könyvről írott recenziók fogalmazták meg, pl. *Bedos-Rezak*, *Speculum*, 65. (1990.) 372–375. o. Hasonló szempontokat vet fel *Keen*, 1984. 179–199. o. Itt jegyezzük meg, hogy Boulton művét már Keen is használta, ti. az disszertáció formájában korábban a kutatók rendelkezésére állt.) A magyarországi lovagrend tagjait Vajay Szabolcs is csak a heraldika módszereivel tartja azonosíthatónak, v. ö. *Karlai*, 1985. 148. o. és *Vajay*, *Vajay*, 1969..

lékkel, politikai függőséggel szemben. Innen eredhet a státúumokban visszatérően előírt kötelezettség a rendi jel és rendi ruhák viselésére, a lovagok részéről pedig sok esetben a csekély igyekezet, hogy nevük mellett feltüntessék a lovagrendhez való tartozásukat. (A magyar rendből egyetlen egy lovagét sem ismerjük.)

Ezzel kapcsolatban térhetünk még ki a lovagrend létszámának a kérdésére. Hóman Bálint, s őt követve Boulton a lovagrend 50 főben maximált tagságát exkluzívnak tartotta, s az akkori magyar társadalom ezerfős krémjéről írt.³⁵ Ezzel szemben Fügedi Erik – sokkal megalapozottabban – azt fejtegette, hogy az 1320-as években – a hatalmi koncentráció következtében – 66 főből szinte a teljes világi arisztokráciát (bárok, ispánok) ki lehetett volna állítani.³⁶ Ha ehhez hozzáesszük, hogy 1308 és 1342 között az aulae milesek ismert száma 7 (ez persze a későbbiekben valamelyest növekedhet), a szám már nem tűnik annyira exkluzívnak. E magas számban vagy az a szándék nyilvánult meg, hogy a király a világi hatalmat gyakorlók lehető legszélesebb körét még egy szállal, a kölcsönösen kötelező testvéri-lovagi szeretet és hűség kötelékével is magához kösse, vagy csupán csak egy másutt is előforduló keretszám mechanikus átvételéről lehet szó. Az előbbi érvelés mellett szól, hogy a rend szabályzatának vonatkozó cikkelye szerint a lovag emberét is elküldheti a legfőbb találkozóra, a Szent György-napi gyűlésre. Ez világos jele annak, hogy a tagság nem csak ad personam szóló megiszteltetés volt, hanem az udvar iránti hűség bizonyításának folyamatos lehetősége, amit képviselő útján is ki lehetett fejezni. A másik magyarázatra Boulton talált egy bizonyítékot. Eszerint Robert de Boron Merlinjében Artúr király kerek asztala lovagjainak száma volt kereken ötven.³⁷ Véletlennek tűnő egybeesésekben persze nincsen hiány. Erzsébet királynét itáliai útja során például 50 aransarkantyús vitéz kísérte, aminek a hazai lovagrendhez az égvilágon semmi köze sem volt.³⁸ Összehasonlításként talán csak a Térdszalagrendre utalhatunk, amelyben 26 lovag, 26 pap és 26 támogatásban részesülő szegény lovag kapott helyet.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Boulton könyvének megjelenése óta sokkal világosabban látjuk a magyarországi Szent György Lovagrend európai helyét, s a nemzetközi kutatásban elfogadottá vált, hogy Károly Róbert alapítását illeti meg a világi lovagrendek között az elsőség. Ugyanakkor az előzőekben sikerült a lovagrend szabályzata jó néhány cikkelyének mintáját megtalálnunk az itáliai városi, egyházi és világi konfraternitások, társulatok szabályzatában, melyek ismerete szükséges a rend létrejöttének tisztázásához. Ugyanakkor a szabályzat pontos fordítása határozottan utal arra, hogy annak első változata még 1326. április 24. előtt megszületett, de mindenképpen 1323 és 1326 között. 1326 Szent György napján pedig e korábbi szabályzatot egészítették ki 6 további cikkellyel, a király jelenlétében és szándékainak megfelelően.

³⁵ Boulton, 1987. 35. o.

³⁶ Fügedi, 1986. 228–230. o.

³⁷ Boulton, 1987. 34. o.

³⁸ Karácsonyi, 1893. 56. o. A forrás: Codex diplomaticus CD IX. 1. 115. o. (quinquaginta milites ad aurea calcaria circum stipabant reginae rhedam).

Függelék

A Szent György Lovagrend alapszabályai (1326. április 24.)³⁹

Mi, a Szent Györgyről elnevezett lovagság testvéri társaságának egyeteme, jelen oklevél által jelentjük mindenkinek, akit illet. Mivel az emberek bármit tesznek, (...) azt mindig meg kell vizsgálni, és nemcsak a tett, de a szándék felett is ítélni kell, azért mi Isten indításából és elrendeléséből, akitől minden jó származik, tiszta szándékból és igaz hittel olyat gondoltunk, ami által az evangéliumi mondásnak megfelelően mind a (...) teremtető Istennek, mind felebarátainknak tetszhessünk, s tudva azt, hogy a testvéri társaság egyesülete a szeretet kötelékéül szolgál Krisztusban, akinek igája gyönyörűsége és terhe könnyű, és testünk védelmére a világban, melynek (...) bajai és veszedelmei különféle utakon támadnak, melyekben ha az emberi gyarlóságnak kész gyógyszer nem áll rendelkezésére, az emberi test eresztékei rövid idő alatt szétromboltatnak. A hívők felett az ellenséges gonoszság készül erőt venni, és különösen azon ország lakosok felett, akiknek mindenütt támadásra kell készen lenni, ameddig az ország terjed, s amelynek területén a hitetlenek megszámlálhatatlan tömege lappang az igazságot üldözve, mivel az ország a hitetlen pogányok határait is mindenütt érinti és határolja. Mindezek a királyság kormányát rongálják és szétszaggatják, hacsak a hitetlenek seregét ki nem irtják, és hogy ezen királyság ura olyan kedve szerinti társasággal bírjon, amelynek közreműködése mind testét mind életét megvédelmezze, és országát a hitetlenektől megoltalmazza. Mivel a többi keresztény országok között Magyarország királysága is ezeket a fent említett tulajdonság jellemzik, a Szent Koronának s az ország urának a hívők seregével kell legyűrnie a hitetlenek sokaságát. Ezért a tisztelendő atyák és urak Boleszló, Isten kegyelméből az esztergomi egyház érseke s ugyanazon hely örökös ispánja, Miklós győri, János nyitrai, László pécsi, Péter boszniai, Lőrinc váci, Csanád egri s Henrik a veszprémi egyház püspöke s a tekintetes férfiak, prépostok és apátok, a szentmártoni és más apátok, s a prédikátor, minorita, remete rend testvérei, valamint további számtalan klerikus beleegyezésével, tanácsával és jóváhagyásával az esztergomi káptalan jelenlétében hoztuk e testvéri társaság alább megírt szabályait.

Nevezetesen, hogy akik e testvéri társaságba be akarnak lépni, azok közül minden gyűlölködés és ami viszályra szolgáltatna okot, ki legyen zárva, kölcsönös szeretettel öleljék egymást, és egyesülten, a kritikus pillanatokban biztosabban megsegítve magukat, lelkük és testük tisztességére a jelenben jókedvűen törekedhessenek, a jövőben pedig az örökkévaló örökséghez eljussanak. Ezek után akik ebbe a testvéri társaságba be akarnak lépni, fekete posztóból köpenyük legyen, térdig érő hosszú, s arra csuklya legyen rá varrva, s a köpenyre mellmagasságban e betűket írják: 'Valósággal igaz vagyok e testvéri társaság iránt'. És ha isteni elhívás folytán valamelyik lovag e testvéri társaságból meg találna halni, a többiek, kik életben maradtak, lelke üdvéért tíz misét tartozzanak tartani, s a temetés napján az oltárra adományt helyezni. Továbbá Szent György napjának minden börtjén

³⁹ Kiadva *Szilágyi Sándor* (szerk.): *A magyar nemzet története. III. Az Anjou-ház és örökösei (1301–1439). Írták Pór Antal – Schönherr Gyula*. Budapest, 1895. Melléklet a 138–139. o. között, magyar fordítása ugyanott. Jelen fordítás annak javított és átdolgozott változata. Kurzívval a megismételt cikkelyt emeltük ki.

böjtölnei, magán az ünnepnapon a Szent György tiszteletére külön-külön egy-egy misét tartani s a maguk bátorítására együvé gyűlni, ám akik terhes ügyekkel elfoglalva arra nem mehetnének el, azok emberüket oda bocsátani tartozzanak. Továbbá ha közülük valakit el találnának fogni, annak kiszabadításán mindegyik lovag tehetsége szerint fáradozni, és a fogoly kiváltására egy márkát meghaladó pénzt fizetni tartozzék. Továbbá minden pénteken a misében a reggeli étkezés órájáig a mondott napokon adományt tartoznak felajánlani, s szomorú arccal megjelenve egyik a másiknak sértő szavakat vagy rágalmat mondani ne merészeljen, és mindenki e testvéri társaság üdvéért tíz Miatyáinkot és tíz Üdvözlégy Máriát olvastatni s az egyháznak egy dénárt adni tartozzék. Továbbá minden vasárnapi napon vidám arccal, jó kedvvel megjelenjenek, és ha valakit valami szerencsétlenség talált érni, akár szülők halála, akár mások tette folytán, a többiek azt, amint tapintatosabban tehetik, vigasztalják. Továbbá mindenféle vigasz nyújtásában és a lovagi játékokban mindenekelőtt tartozzanak a királyt követni. Továbbá minden évben a jobbítás kedvéért gyarapodnia kell ennek a testvéri társaságnak egy cikkely hozzáadásával. Továbbá ha a harcban, várostromlás közben az árokba esik, vagy lováról lebukik, egyik a másikat ott ne merje hagyni, amennyire csak gyakorolni lehet az emberi vitézséget a segélynyújtásban. Továbbá egyik a másikat, szükség esetén akár tulajdon testvére ellenében is, ha nem is segítséggel, de tanáccsal segíteni tartozzék, hogy az ellenségeskedést csillapíthassa és elaltassa, és egymás iránt kölcsönös szeretettel viseltessenek, és sem uránál ellen, sem másoknál semmi rosszban se szóval, se tettel ne merjenek mesterkedni. Továbbá, ha bármelyik lovag a királyi felség és az ország ellen irányuló valami rosszról vagy bajról értesül, nyíltan vagy titokban jelenteni tartozzék. És mindez itt előre bocsátottakat és bármit ezek közül maradéktalanul megtartani tartozik az, aki megérintvén az életadó keresztfát és más szentek ereklyéit, ebbe a testvéri társaságba akar belépni.

Továbbá bármely lovagnak a testvéri társaságba belépése napjától fogva azon nap évfordulójáig az állásra és maradásra szabadsága legyen, s azon a napon a kilépésre is, aszerint, amint magára nézve jobbnak látja. Ha pedig azon a napon a társaságot helyzetéhez képest erősíteni akarja, mindazokat, melyeket fent elsoroltunk, élete végéig tartozzék sértetlenül megtartani, ha a testvéri társaság ki nem zárja a vétke miatt. Továbbá, ha az említett lovagok közül egyik a másikat megrágalmazta, vagy másokat pénteken a reggeli étkezésig megrágalmazott, hétfőn a közös asztalnál hamuval kevert kenyeret tartozzék éhgyomorra megenni, annyi falatot, ahányszor a társát rágalmazta, vagy mást rágalmazott. Azonkívül rendeltük, hogy a baráti társaság bármely tagja tartozzék a szokott betűket hordani, és aki nem hordaná, annyit fizessen, amilyen súlyúak lehetnek azok a betűk, amelyeket az előljárók a testvéri társaság bármelyik tagjánál találhatnak, és ha egy hónapban belül meg nem teszi, meg fogja csinálni a második hónapban és így egymás után. Továbbá két bíró legyen, az egyik világi, a másik egyházi, és ha mind a két bíró egyszerre meg nem jelenhet, akkor az egyik a helyettes vagy kiküldött bíróval ítélkezzen. Tehát más a kiküldött bírón kívül a társaság bármely tagja fölött bíraskodni ne merészeljen, se a király, se senki más. Továbbá minden hétfőn együtt kell étkezni, ha az udvarban tartózkodnak, és közülük azok, akik jelen vannak, megjelenni tartoznak a közös asztalnál, és ha valakinek számbavehető oka van arra, hogy a közös asztalnál ne étkezzék, a testvéri társaság engedelmeiből távol maradhat, más esetben pedig, akik pedig nincsenek jelen, a szegények javára egy dénárt tartoznak fizetni. Továbbá az asztal morzsáit és az egyes dénárokat a szegények között osszák ki, az étkezés előtt és után mindenki egy Miatyáinkot

és egy Üdvözlégý Máriát tartozzék a dicsőséges Szűz, valamint másik Miatyánkot Szent György vértanú tiszteletére olvasni, és ha valaki a másik ellen gyűlölettel van, a többieknek kötelessége kibékíteni, és ha nem akar kibékülni, ki kell dobni a testvéri társaságból. Továbbá, aki pénteken nem hordja a köpenyt a mise órájáig, azon a napon böjtölni tartozzék kenyéren és vízen. *Továbbá mivel többször láttunk viszálykodást a barátok között, s hogy egyik a másikat megveti, azért rendeljük és sértetlenül megtartani akarjuk azt, hogy a társaságból mindenki bármelyik társát bárki ellen tanáccsal és pártolással segíteni tartozzék, s a társa előmenetelére mindenben bárkivel szemben egész erejével törekedni tartozzék.* Akarjuk azt is, hogy ha valamely társunkat valaki megrabolta vagy megsértette, az a megsértett félnek eleget tegyen, hogy közülük senki se szenvedjen senkitől se sérelmet. Továbbá ez a testvéri társaság az egyetemes anyaszentegyházat oltalmazni, megvédeni tartozzék, amennyire a hit iránti elkötelezettségből csak lehet, hogy azon szentegyház örökkévaló könyörgése által ez a társaság a lelkiekben és az evilágiakban gyarapodást vegyen. Továbbá senki se léphessen be a testvéri társaságba, ha nem adja ahhoz a társaság minden tagja beleegyezését, és ily módon kell eljárni, és mindegyik testvér járuljon a bíróhoz, a királyhoz és a társaság kancellárjához, s vegyék tudomásul azok beleegyezését vagy elutasítását, és ha csak egy ellentmondóval is találkoznak, az ilyent ne vegyék föl. Továbbá, ha valaki a társaságba be akar lépni, azt kancellár jelentse be a király úrnak és az akkor éppen hivatalban lévő bírónak, s amennyiben a királynak és bírónak tetszik a név, akkor a kancellár a nevét vegye a listára, feltéve, ha hűségesnek és jónak ígérkezik, és az említett módon tudomást szerez a társaság minden tagjának beleegyezéséről. Továbbá a közérjük kiküldött bírák halasztás és a személy megnevezése nélkül szolgáltatassanak igazságot, és aki nem a hozott ítélet szerint jár el, vagy magát ítélet alá vetni nem akarja, mint esküszegő levette a köpenyt, zárassék ki és mindenki támadjon ellene, hogy a sérelmet szenvedettnek igazságot szolgáltatassanak. *Továbbá, mivel láttuk, hogy a testvérek között viszálykodások vannak, s egyik a másikat megveti, azért rendeljük és sértetlenül megtartani akarjuk, hogy a társaság minden tagja bármelyik társát bárkivel szemben tanáccsal és pártfogással segíteni tartozzék, és mindenben társa előmenetelére bárkivel szemben egész erejével törekedni tartozzék.* Akarjuk azt is, hogy ha valamely társunkat valaki megrabolta vagy megsértette, elégtételt tartozik magának a társáért venni, és pedig evilági hatalommal és nyers erővel, míg a sértett félnek elégtétele nem lesz, hogy közülük senki se szenvedhessen senkitől sérelmet.

Az Úr 1326. évében Szent György vértanú ünnepnapján ezeket a szabályokat és határozatokat hozta a Szent György-társaság Károly király urunk jelenlétében és akaratából. Továbbá először, hogy a Szent György vértanú társasága testvéreink száma ne lépje vagy haladja túl az ötvenet. Továbbá másodszor, tartozzanak (jog)állásuk megerősítésére, a király úr iránti hűségük kifejezésére, s egymás közötti igazságszolgáltatás végett minden haladék nélkül három megszabott időben, úgymint Szent György vértanú ünnepnapján, másodszor Szűz Mária születése ünnepén, harmadszor újév nyolcadán együtt lenni vagy egybegyűlni, és pedig úgy, hogy senki se kívánja, hogy mentsége legyen, ha nem a maga saját személyében jön, kivéve ha nagy betegség szállotta meg, vagy a király és ország ügyében van nyilvánvalóan elfoglalva. Továbbá minden hónapban egyszer hétfőn vagy szerdán a társaságból azok, akik az udvarban vannak, bírájuk rendeletére tartoznak összejönni, s királyunk és az ország jó állapotáról s azok hasznáról tárgyalni. Továbbá az érsek engedelméből egyházi bírájuk bűnbánat végzése után fölloldhat ez esküszegés kirótt bűn-

tetése alól, ha közülük valaki vagy valakik tudatlanul vagy véletlenül vétkezett volna, a súlyosabb esetek kivételével, amelyek felett a döntést a testvérek ítéletére bízták. Továbbá határozzuk: hogyha társaságunkból bárki ellen idegenek követnének el (...) sérelmet, a bíró, aki az idő szerint lesz, megteheti, hogy király urunk levelét adassa, megparancsolva azon föld bírójának, hogy királyi parancsra késedelem nélkül elégtételt adjon a megsértettnek panaszt tevő barátunk esküje szerint. Továbbá rendeljük, hogy a társaságból senkinek se legyen szabad barátságos érintkezésben lenni társaságbeli testvérünk ellenségével, ha megtudták az ellenségeskedést, vagy ismerik a köztük lévő viszályt, hitszegés és a társaságból kizárás büntetése alatt.

HADMÉRNÖKÖK ÉS ÁGYÚMESTEREK

HADITECHNIKAI ÚJÍTÁSOK ÉS KÉZIRATOK ZSIGMOND KÖRNYEZETÉBEN

A mohácsi csata, azaz az 1526 előtti Magyarország utolsó politikai és katonai fénykora az 1320-as évektől, Károly Róbert uralkodása alatt (1307–1342), a nápolyi Anjou-dinasztia magyarországi uralmának megszilárdításától Mátyás király uralkodásának végéig (1490) tartott.¹ Ez idő alatt az ország, kiemelkedő képességű uralkodók vezetésével, többször is kísérletet tett egy Magyarország vezetése alatti közép-európai államszövetség kialakítására. Bár ez a magyarok által „Nagynak” nevezett I. Lajos (1342–1382), majd Zsigmond (1387–1437), és Mátyás (1458–1490) alatt is sikertelen maradt, az ország mégis olyan politikai és katonai súllyal rendelkezett a térségben, ami mindmáig páratlan. A magyar katonapolitika és diplomácia látóköre a korábbiakhoz képest hihetetlenül kitágult: Közép-Ázsiától Dél-Itálián át egészen Angliáig terjedt. A korábbi évszázadokhoz képest nem csak a diplomaták bizonyultak nagyon mobilnak, de magyar katonaság is. Expedíciós hadjáratokat vezettek, a már ismert hadszíntérnek számító Balkán mellett, északon Lengyelországba és Litvániába – mivel I. Lajos lengyel király is lett –, Csehországba – hiszen Zsigmond, majd Mátyás cseh király is volt –, több hadjáratot Itáliába – mert I. Lajos fenntartotta nápolyi trónigényét –, vagy éppen a Fekete-tengerig, miként 1444-ben I. Ulászló a törökök ellen. A korábbi évtizedek historiográfiája az eseményeket alapvetően politikai szempontból vizsgálta: nem bizonyult-e az erők felesleges eltékozlásának a feltűnően intenzív katonai aktivitás?² Nem vezetett volna jobb eredményre, ha Magyarország, a kor kétségtelen középhatalma, minden erejét a török ellen összpontosítja? Az újabb magyar hadtörténetírás általában felmenti a vád alól a magyar királyokat, s úgy látja, hogy az ország erőforrásai, még nemzetközi összefogás esetén sem tették volna lehetővé a rohamosan erősödő, s a XIV. század közepétől a magyarokkal is katonai konfliktusba lépő Török Birodalommal a döntő leszámolást.³ Jelen írás azt valószínűsíti, hogy a magyar hadvezérek és uralkodók személyes találkozása Nyugat-Európával termékeny volt. Az európai hadügyi forradalom, a „European military revolution” vívmányai 1526 utáni magyarországi adaptációjának előzményei a magyar várerődítések rendszerében és a magyar tüzérség tekintetében⁴ a XV. századra mennek vissza.

A török–magyar összecsapások a Balkánon Nagy Lajos uralkodása alatt kezdődtek (1375), s azok sikereinek ausztriai templomokban (Mariazell, St. Lambrecht) ma is megcsodálható emléket állítottak. Kezdetben a magyar uralkodók nem érzékelték, hogy a törökök alapján különböznek a többi ellenféltől, a balkáni eretnekektől, vagy a tatároktól. Mégis Zsigmond volt az első magyar király, aki, minden idők egyik legerősebb keresztes

¹ Összefoglalóan lásd Magyarország hadtörténete, 1984. A vonatkozó rész *Rázsó Gyula* munkája: 1. 59–95. o.

² *Housley*, 1984. 192–208. o.; *Halecki*, 1930. 319. o.; *Kristó*, 1988.

³ *Szakály*, 1986, 11–58. o.

⁴ *Kelenik*, 2000. 117–162. o.

serege élén, 1396-ban megkísérelte legyőzni az „országot és hitet” veszélyeztető törököket és kiverni őket Európából. Az 1387-ben Nagy Lajos leánya, Mária férjeként a magyar trónra lépett Zsigmond rögtön uralkodása elején szembesült a törökök fenyegető előrenyomulásával, és példamutató elszántsággal kezdte meg a harcot. 1389 júliusában a török csapatok a magyar seregek tétlensége mellett győzelmet arattak Rigómezőn, s a csata eredményeként megszűnt a független Szerbia. Zsigmond, rádöbbenve a veszély nagyságára, több ízben vezetett szerbiai hadjáratokat (1389–1392). Ennek ellenére 1393 nyarán elbukott a trnói bolgár cárság. Miután a törökök megtörték a szerb és bolgár ellenállást, a Havasalföld hovatartozása vált a térség fő problémájává. A román fejedelemség elbukásával a török délkeletről bekeríthette volna a középkori magyar királyságot, s portyáival folyamatosan pusztíthatta volna.⁵

A korábbi történetírás sokáig kárhoztatta a nikápolyi keresztes hadjáratot, s a vereséget, valamint a későbbi török előrenyomulásért személy szerint magát Zsigmondot tette felelőssé. Az utóbbi évtizedekben Zsigmond király értékelése alapvetően megváltozott, ma már nagy hadszervezőink egyikét tiszteljük benne.⁶ Ő volt az, aki – a nikápolyi vereségből okulva – katonai reformok sorát vitte keresztül az országgyűléseken, katonai szabályzatokat honosított meg, és, immár német-római császárként és cseh királyként is, oly kiválóan megszervezte a délvidéki végvárrendszert, hogy az egészen a Mátyás-kori át-szervezésig eredményesen védte az országot. Igaz, hadvezérnek teljesen alkalmatlannak bizonyult, amit azonban kiváló szervező és diplomáciai adottságai jól ellensúlyoztak.

Zsigmond vezetésével 1396 nyarán, illetve kora őszén erős, több ezer nehézlovasból álló európai keresztes sereg indult a török ellen. A nikápolyi hadjárat jó előkészítettségében és időzítésében is különbözött a korábbi keresztes hadjáratoktól. Zsigmond csapataival már 1395 elején a havasalföldi határővezetben tartózkodott. A Havasalföldet és Moldvát a magyarok több hullámban támadták, a nyár folyamán Kis-Nikápoly várát is bevették.

A nyugati keresztesek több oszlopban érték el Magyarországot. A Duna fontos szerepet kapott a hadjáratban, az utánpótlást hajókon szállították – később, a menekülés során, a király és kísérete is a dunai hajóknak köszönhette életét. A Budán gyülekező sereg kisebb csapatokban indult Nikápoly felé. Zsigmond augusztus 28-án már Vidinnél volt, majd annak birtokba vétele után szeptember 8–10. között érte el Nikápolyt. A várat nagy erővel támadták, követőkkel és számszeríjakkal szünet nélkül lötték, két nagy aknát is ástak, de eredményt így sem sikerült elérniük. Szeptember 24-én pedig értesültek a kiváló hadvezér, Bajezid szultán vezette török felmentő sereg érkezéséről.

Biztos, hogy a nyugati lovagok száma mindösszesen csak két–háromezer volt, miként a szövetséges románok száma is igen alacsony lehetett. A sereg zömét a magyar csapatok tették ki az erdélyi vajda, valamint a később fogságba esett nádor vezetésével. A leírások megegyeznek abban, hogy a franciák és a burgundiaiak Zsigmond tanácsa ellenére támadták meg a török elővédéket. A szeptember 25-i néhány órás ütközetben az első támadást sokkal helyesebb lett volna könnyű fegyverzetű lovasokkal indítani, ahogy azt a magyar

⁵ Általában Zsigmond uralkodására *Mályusz*, 1984.; *Hoensch*, 1996.; *Das Zeitalter König Sigmunds*, 2000.; *Itinerar*, 1995.; *Sigismund von Luxemburg*, 1994.

⁶ *Atiya*, 1934.; *Runciman*, 1951.; *Setton*, 1976. 342–359. o.; *Luttrel*, 1965. 149–184 o.; *Nicopolis*, 1996.; *Veszprémy*, 2001. 223–230. o.; *Memoria rerum Sigismundi regis*, 1988.

király szerette volna. A lovagok, kezdeti sikereik után, fennakadtak a török gyalogság, a janicsárok előtt felállított akadályokon, és erejük felőrlődött a közelharcban. Az addig érintetlen török lovasság rohama, valamint a legalább ötezer fős szerb nehézlovasság törökök oldalán való beavatkozása csak fokozta a pánikot a keresztény seregben. A keresztesek teljes vereséget szenvedtek, a burgundi herceget elfogták, maga Zsigmond, kalandos úton, Konstantinápolyon át, szinte bujdosva tért vissza Magyarországra. A magyar királyság a nikápolyi csatában szembesült első ízben a maga véres valóságában a fenyegető török túlerővel, a magasabb szintű török hadművészettel. Nikápoly valóban határkő a magyar hadtörténelemben, de a további török előrenyomulásnak nem a csatavesztés volt az oka. Nikápolyt inkább csak a veszélyes történeti folyamatra figyelmeztető jelnek tekinthetjük, elszalasztott lehetőségnek. Zsigmond és a korabeli Magyarország megértette a figyelmeztetést.

A nyugat-európai haditechnikai irodalom magyarországi recepciója

A Zsigmond király művészetpártolására vonatkozó modern vélemények rendkívül kedvezőtlenek: a könyvek és kéziratok az uralkodó szemében nem voltak a hozzá méltó reprezentáció részei.⁷ Ugyanakkor a Zsigmond-kori könyvkultúrának egy területe, a haditechnikai kéziratok csoportja, kivétel az előbbi szigorú ítélet alól, ami a király kétségbevonhatatlan érdeklődéséről tanúskodik. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen a Nagy Sándor бүвөletében élő uralkodót ókori elődjének példája is a technikai újítások megbecsülésére ösztönözhetette, de a török fenyegetés is rádöbbenhetette kora technikai-haditechnikai eredményei meghonosításának fontosságára. Ha a Zsigmondot ábrázoló dedikációs képpel díszített kéziratok azonosításán vitakoznak is, nem vonható kétségbe, hogy „Herrscherpflicht”-nek tekintette a haditechnikai fejlődés figyelemmel kísérését. Puskás katonái élén tartott sienai bevonulása⁸ persze jól mutatja, hogy mennyire a pillanatnyi reprezentációs értéket részesítette előnyben; a neki ajánlott kéziratok megőrzése nem nagyon izgathatta.

A technikai kéziratok számának növekedése korszakunkban a korábbi századokhoz képest valóban robbanásszerű. A hirtelen változásnak számos oka van: az oktatási-képzési rendszer lassú változása, az ókori technikai-katonai kéziratok felfedezése és másolása,⁹ a XII–XIII. századi műszaki találmányok terjedése és tökéletesedése, de nem utolsósorban a tűzfegyverek fokozatos terjedése az 1320-as évektől.¹⁰

A haditechnikai kéziratoknak, közel egyidőben, két nagy csoportja bontakozik ki, nem véletlenül éppen a politikailag fragmentarizálódott német és itáliai területeken, ahol a leg-

⁷ Csapodi, 1995. 14. o.

⁸ „Habebat miles quingentos ad sui custodiam scloppos, ita genus armorum vocant, invisum apud nos antea.” *Muratori* (Ed.): *Rerum italicarum scriptores*. Milano, 1731. Vol. 20. 41. o., idézi Iványi, 1926. 20. o. Jellemző, hogy a külföldi, szerb és török követek is tűzfegyvereket ajándékoztak Zsigmondnak, v. ö. Windecke, 1886/1893. (Dr. von Hagen 1886-os lipcei kiadásában 191. fejezet, Altmann 1893-as berlini kiadásában 183. fejezet.)

⁹ Knobloch, 1996. 45–72. o.; Berninger, 1996. 551–568. o.

¹⁰ Hall, 1956., 2. 695–730. o.; White Jr., 1978, 297–317. o.; Hall, 1997.; Schmidtchen, 1990.; Schmidtchen, 1980, 83–108. o.

nagyobb volt az igény a hadviselés technikájának gyors megújítására. Délen, Itáliában, elsőként Guido da Vigevano (1335 k.) és Giovanni Fontana (1420 k.), míg északon, német területen, az eichstätti Conrad Kyesser 1405 körüli Bellifortisa jelölte ki az utat, ahol ezt a művet, majd a „Feuerwerkbuch von 1420” címűt másolták és variálták, a későbbi technikai hagyományba illesztve (pl. Marcus Graecus művével együtt), kisebb-nagyobb, sokszor zseniális technikai újításokkal továbbfejlesztve és gazdagítva azokat.

A korai traktátusírók közül az eichstätti Conrad Kyesser (1366–1405) vált a legismertebbé. A csatákat közlő is megtapasztalta, Zsigmond 1396-os hadjáratához a bajor kontingens tagjaként csatlakozott. A nikápolyi ütközet kudarca mélyen megrázta, és egy életre szembefordította Zsigmonddal. Ennek ellenére Bellifortis című művének egyik kézírata, amelynek egy töredéke ma is a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárban található, Mátyás király könyvtárához tartozhatott. Zsigmondnak ajánlott kézírata azután készülhetett, hogy a király 1402-ben elfogta Kyesser pártfogóját, Vencel cseh királyt, híveit pedig – köztük őt is – internálta.¹¹

A kézirat tíz fejezete közül az első az építetek hatásával, valamint a mezei ütközetek fegyvereivel, egyebek mellett az ágyúkkal felszerelt harckocsikkal foglalkozik. A második a várostrom eszközeit (az ostromlétrákat, faltörőket, vetőgépeket, ostrompajzsokat, az aknakészítés eszközeit), a harmadik a háborúhoz szükséges vízi technikát (hajókat, hajóhidakat, búváröltözeteket, kételtű járműveket), valamint a vízikerekek használatát és a szökökutakat mutatja be. A negyedik fejezet a várfalak és tornyok bevételére szolgáló – a gyakorlatban többnyire nem használható – eszközök, az ötödik a különféle vetőgépek, számszerijak, az ókori, torziós eszközökhöz hasonló nyílvető leírása. A hatodikban csapóhidak, vermek, szélkerékkel meghajtott emelőgépek találhatók. A hetedik és a nyolcadik a tűz békés és háborús célú alkalmazásának lehetőségeit írja le, és különféle receptekkel, köztük a löporéval, továbbá az ágyúk, robbanó- és égő anyagok, gőzfürdő leírásával egészíti ki mondanivalóját. A két záró fejezet a kézfegyverek, rakéták, szélkerekek, mechanikus harangjáték leírásának sajátos egyvelege, és számos mágikus és orvosi recept is olvasható bennük, amin azonban, a technikai fejlődés adott szintjének ismeretében, nincs mit csodálkoznunk. A szerző a mágiát a technika egy ágának tartotta és az „ars militaris” részének tekintette.

Kyesser jelentőségét korábban jócskán eltúlozták, mivel mind leírásait, mind ábrázolásokat az ő találmányának tartották. Technikatörténeti jelentősége azonban így is páratlan, korában kifejtett hatását jól mutatja, hogy latin szöveg-hagyománya jelenleg 22 kéziratot ölel fel. Emellett német nyelvű változata is készült. Illusztrációinak legtöbb közvetítője az 1471-ben Ulmban kiadott Vegetius-kötet lett, amelynek metszeteit kiadója a Bellifortisból válogatta. Az 1532–1534 közötti párizsi Vegetius-kiadások is változatlanul felhasználták képeit.

A Bellifortis ábrázolásainak előzményei között feltétlenül megemlíthető az észak-itáliai hagyomány – amit Kyesser zsoldos korában ismerhetett meg, de egyes viadaljelentek a Karoling-kori kéziratokig vezethetők vissza. A kézirat 30. főlióján ábrázolt követő nem csak ábrázolásának szépsége miatt páratlan a középkori kéziratokban, hanem a méretek pontos feltüntetése miatt is helye van a technikatörténetben. Az ágyútűz hatásfokának növelésére hatsövű, revolver-rendszerű ágyút eszelt ki (fol. 108r), az ellenségre szórt

¹¹ Kyesser, 1967.; White Jr., 1969. 436–441. o.; Csapodi, 1966. 216–236. o.

égetett mész és folyékony szappan (!) ötletét akár a kémiai hadviselés kezdetének is tekinthetjük.

A technikai kéziratok számszerű gyarapodásának egyik oka a tervezők, mérnökök megváltozott magatartása volt a technikai ismeretek továbbadásában. A korábbi századokban egy túlnyomórészt írástudatlan réteg foglalkozott a technikai eszközökkel, gépezetekkel. Az információk továbbadása a szóbeliség keretei között maradt, írástudó jelenlétében a technikai újításokat inkább eltitkolták. Az 1400-as évekre viszont oly mértékben megnövekedett mind az írásbeliség szintje mind a technika bonyolultsága, hogy immár szükségessé vált az ismeretek rögzítése. Ezt mindenekelőtt a tűzfegyverek, az ágyúk megjelenése idézte elő.

A leginkább elterjedt kézirat – a német nyelvű „*Feuerwerkbuch von 1420*” – a tűzmesterek primitív kézikönyve, amelynek létrejötté azonban 1420 előttre tehető.¹² Elterjedtségére jellemző, hogy jelenleg 48 másolata ismeretes, sőt 1529-ben, Vegetius művének függelékeként, nyomtatásban is megjelent. A XV. század folyamán a Bellifortis illusztrációi keveredtek a *Feuerwerkbuch* szövegével és képeivel. Ebbe a csoportba tartozik egy szöveg nélküli, igényesebb kivitelű rajzokkal díszített délnémet, 1440–1450 körüli kézirat, a bécsi „*Kriegs- und Pixenwerch*” (Kunsthistorisches Museum, Ms. P 5014., korábbi jelzete Ambras 52.).¹³ Képes ajánlása Zsigmond császárnak szól, datálása azonban a császár halála körüli évekre tehető.¹⁴

Az 1440–1450 körülre datált kéziratot pergamen anyaga, a Zsigmondot ábrázoló dedikációs kép, illetve származási helye, az Ambras-i gyűjtemény alapján helyezik el a korabeli udvari-fejedelmi reprezentáció körében. A kódex tartalma a dedikációs kép értelmezését illetően nem segít: az egyfejű birodalmi sas, valamint Mainz, Trier, Sachsen és Pfalz címerei tűnnek fel rajta (1r, továbbá 71v, 73v és 78r). Ezek alapján a korábbi szakirodalom a címzett esetében Zsigmondra gondolt, míg újabban inkább III. Frigyeset valószínűsíti. A 238 színezett tollrajz szervesen illeszkedik a korábbi *Büchsenmeisterbuch*ok képeihez, feltételezik a BSB cgm 600., az ÖNB cod. 3069. (1411-ből), de még inkább a ZBZ Ms. Rh. hist. 33b. (1420–1440-ből) alapos és közvetlen kézbevételel alapuló ismeretét. Az ábrázolások számos esetben egészen a Bellifortisig visszavezethetők. Éppen az ágyúk esetében e kéziratban is megfigyelhető, hogy korábbi kéziratokból átvett ábrázolások technikai újításokkal (lafették és emelők) feljavítva készültek, (63r–75r): a másolatok folyamatosan és naprakészen egészültek ki a mindennapi életből átvett, az ágyúmesterek tapasztalataiból táplálkozó újításokkal. Figyelemre méltó a kézirat csata- és ostromábrázolásainak naturalisztikus volta, a sérült, vérző és haldokló katonák ábrázolása, olykor konkrét élményeken alapuló történeti jelenetek megörökítése (49r–58v).

A *Feuerwerkbuch*ból megtudjuk, hogy a tüzérmester (*Büchsenmeister*) kötelességei közé tartozott az írni- és olvasni tudás („*der meister sol auch kennen schreiben und lesen*”), hiszen anélkül nem lett volna képes a mesterségével járó ismeretek, kémiai eljárások, receptek megértésére és felhasználására. Képek nélküli *Feuwerwerkbuch*ok is közkezen forogtak, amelyek a lőpor készítésével, az ágyúhasználat elméletével foglalkoztak.

¹² *Feuerwerkbuch*; Berg – Friedrich, 1994. 169–232. o.

¹³ *Schramm – Mutherich*, 1978. 76. és 198. o.; *Verfasserlexikon*, Sp. 71. ff.; *Schmidt*, 1987. I. 181–192. o., itt 183–184. o.; *Katzinger*, 1993. 46. o.; *Leng*, 2002. 2. 315–318. o.; *Sigismundus. Rex et imperator*, 2006. 399. o.

¹⁴ *Katzinger*, 1993. 46. o.; *Tittmann*, 1996. 318. o.

Nem véletlen, hogy a technikai szakirodalom először Észak-Itáliában és a Német-Római Birodalomban virágzott, ahol a politikai széttagoztság a legkorábban vezetett a hadvezetés professzionalizálódásához, zsoldosseregek alkalmazásának általánossá válásához. Ekkorra a hadmérnökök is szakemberek lesznek, a technikai értelmiség születésének kezdeteinél vagyunk.

A korszak következő nevezetes kézírata egy „Haditechnikai kézíratszerkesztés” – korábban mint „Hartlieb: Kriegsbuch-kézirat” (Wien, ÖNB cod. 3062.) volt ismeretes.¹⁵ Délnémet munka 1437-ből, egyik másolója Johannes Wiener (neve, évszámmal említve, a 25v-n található). Tartalma: 1r–22r: Feuerwerkbuch von 1420; 22r–25v: Marcus Graecus: Liber ignium; 29r–41r: Johannes Hartlieb: Onomatomanthia; 41v–240v: (Pseudo) Hartlieb: Iconismis bellicis. III. (Jámbor) Albert bajor herceg müncheni orvosa, Johannes Hartlieb (1400 k.?–1468) szerzősége a perdöntő párviadalokról (Onomatomanthia/Namenmantik) szóló rész esetében bizonyos, a Bellifortis átdolgozásának tekinthető „Iconismis bellicis” esetében pedig nem zárható ki, mivel a képalírások tőle is származhattak. A kézirat negyedik része a Kyaser-féle Bellifortis kéziratok szinte teljesen hű variánsának tekinthető, ám német nyelvű ábrafeliratai nem tekinthetők az eredetiek latin fordításának. A Bellifortis-átdolgozás modernségét bizonyítja, hogy képanyag gazdagodott a Büchsenmeister irodalomból, ugyanakkor Kyaser műve planétaábrázolásainak átvételével megőrizte a műfaj asztrológiai, mágikus vonatkozásait is. A kéziratok kis száma azonban arra utal, hogy a XV. század végére e műveket, főleg haditechnikai szempontból, joggal, elavultnak tekinthették. A válogatás viszonylagos sikerét bizonyítja ugyanakkor, hogy két másik kéziratban közel azonos szerkezetben kerültek lemásolásra. Az egyik a berlini SBB-PK, Ms. Germ. qu. 2041. (korábban Kriegsarchiv des Generalstabs, Nr. 117., tévesen Zeughaus Ms. 4.) kézirat 1453-ból, amelyet Albrecht von Launenberg „Kriegskünsten” munkája egészít ki. A másik, egy magántulajdonban lévő munka (Sammlung Gutmann, ma Heribert Tenschert), a bécsi kézirat darabjait tartalmazza, de eltérő sorrendben. A válogatás és szerkesztés igényességét magyarázza, hogy a berlini kézirat valószínűleg II. (Vas) Frigyes brandenburgi választófejedelem (1437–1470) számára készült, a magántulajdonban lévő példányról pedig feltételezik, hogy II. Albert német és magyar király (1437–1440) példánya lett volna, aminek a kézirat pergamen anyaga és illusztrációinak kvalitása nem mond ellent.

A műfaj sokat emlegetett alkotása egy „Hadi, erődítéstani és tűzérési kézirat” (Anonymus: Kriegs- und Befestigungskunde, Büchsen- und Pulvermacherei. Zürich, Zentralbibliothek, Ms. Rh. hist. 33b.), felső-rajnai munka, 1420–1440 körülről.¹⁶ A mű észak-sváb dialektusa, valamint a Stuttgart környéki Bellifortis-kéziratokkal való rokonsága bizonyos eligazítást nyújt eredetéről. A benne található 335 színezett, részben német nyelvű magyarázó sorokkal ellátott tollrajzzal együtt szervesen illeszkedik a korszak haditechnikai kézíratainak sorába. Az 1r Zsigmondnak tulajdonított dedikációs képe igen hasonló a bécsi KHM P 5014. jelzetű kéziratáéhoz, miként a kódex rajzai is szoros tartalmi kapcsolatra, közös mintaképekre utalnak az 1411. évben másolt bécsi ÖNB cod. 3069. és

¹⁵ Unterkircher, 1976. 181. o., 551. kép; Wehli, 1987. 2. 66–67. o.; Fürbeth, 1992. 57–60. o.; Leng, 2002. Bd. 1. 142–146. o. és Bd. 2. 438., 461. o., Verfasserlexikon, Bd. 2. Sp. 731., Bd. 3. Sp. 497–499.; König, 1990. 224–255. o.; Sigismundus. Rex et imperator, 2006. 398–399. o.

¹⁶ Grassi, 1996. 195–217. o.; Leng, 2002. 2. 417–422. o.; Sigismundus. Rex et imperator, 2006. 400. o.

a XV. századi berlini BSB cgm 600. jelzetű kéziratok ábrázolásaival, de forrásai között az 1420-as Feuerwerksbuch képsorai is felfedezhetők, távoli ősforrásként pedig a Bellifortis néhány rajza (pl. facs. 62r, 126r). A kézirat technikai professzionalizmusa is említésre méltó: olyan jeleneteket mutat be, amire a korabeli tűzmestereknek (Büchsenmeister) valóban szükségük volt hivatásuk sikeres betöltéséhez (1v–2r: „Wie man stet leren sol Sich der herschaft erwerent wol – Wie man herren vnderwissen sol, daz sy sich der stet erwerent wol”). A témakörök a haditechnika, a tüzérség és a löporkészítés tágabb területeit is érintik. Nem ok nélkül sorolják a században divatosná lett, elsősorban a városok és a kisebb arisztokrata könyvtárak igényeit „tömegszerűen” (Serienprodukt) előállított haditechnikai kéziratok igényes példányai közé.

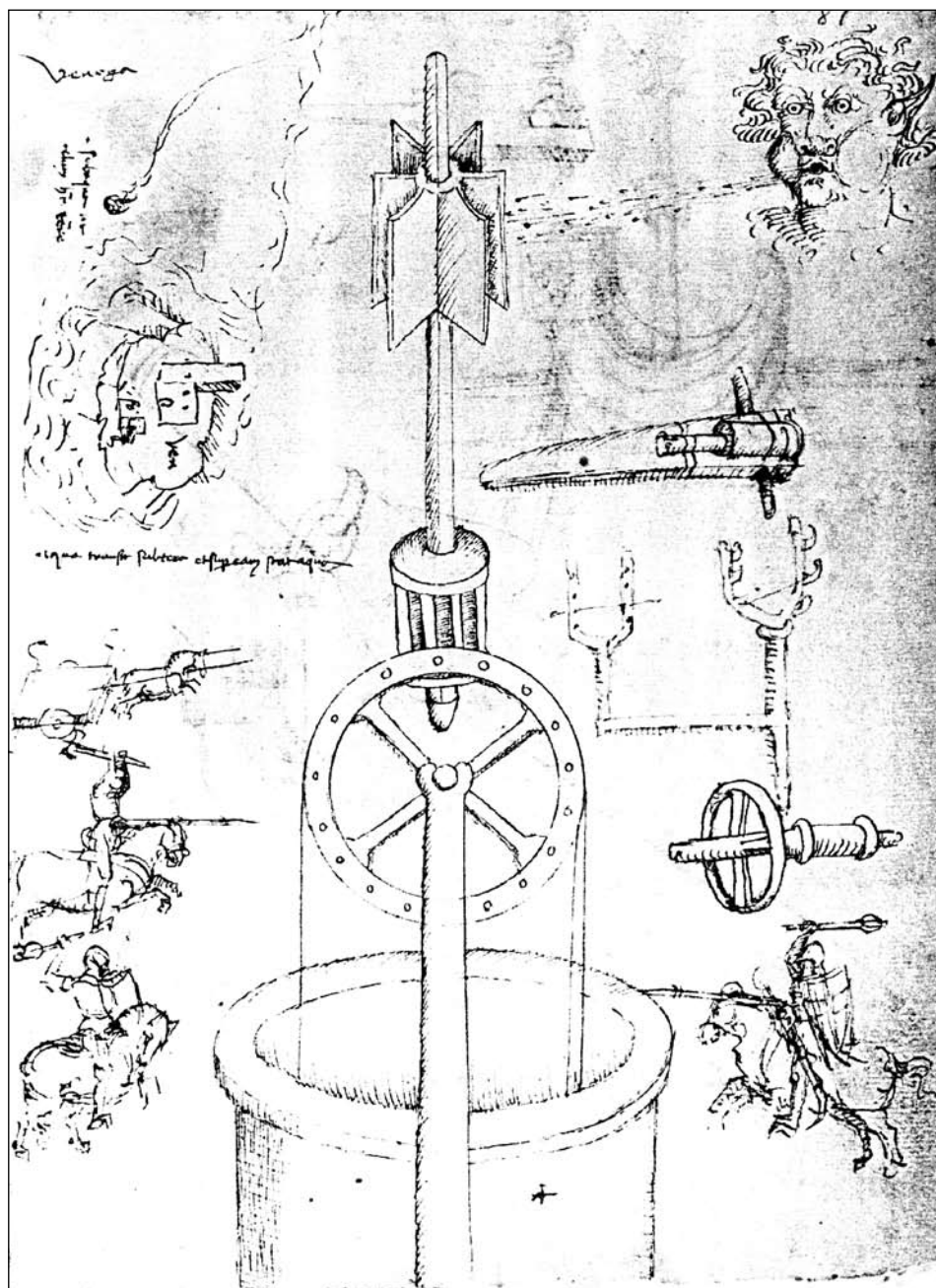
Egy nevezetes müncheni kéziratba egymás mellé került a Taccola-féle „De ingeneis” és a Huszita háborúk névtelenje c. mű (München, BSB clm 197.); az előbbi 1441 előtt Itáliában, az, utóbbi délnémet területen, 1470 körül készült. A kézirat a két műnek megfelelően két részből áll, és korábbi tulajdonosuk, Johann Albrecht von Widmannstetter köttette egybe őket a XVI. sz. közepén.

A „De ingeneis” itáliai eredetű kézírata 1427 és 1441 között íródott, Taccola jegyzetfüzeteként, számos saját kezű bejegyzésével.¹⁷ Autográf, I–II. könyvét tartalmazó példánya a müncheni kódex (BSB clm 197.), míg a firenzei (BN cod. Palat. 766.) a III–IV. könyv gondosabb, dedikációs célú változata.

Az Alpokon túli technikatörténeti kéziratok egyik legjelentősebbje a „Huszita háborúk névtelenje” elnevezésű mű.¹⁸ A huszita háborúkban említett Saaz (Žatec, fol. 16v) 1421 őszi ostroma, a huszita székérvár rajza (fol. 23v) fontos datáló tényező, ám a vízjelek alapján az „A” rész 1472 és 1490 közé, a „B” rész 1486 és 1492 közé helyezhető; nem egy mester művei. Az „A” rész rajzolója gyakorlati tapasztalatokkal rendelkezett, és fogékonyságot mutatott a külföldi felfedezések (pl. a malomtechnika) iránt, de részleteiben elnagyoltabb. A „B” mestere képzettebb, a hagyományos kéziratokat jobban ismerő és szolgáiban követő, de a mindennapi technikai gyakorlatban járatlan szakember lehetett, aki feliratokat nem használt. A két rész a bemutatott technika terén is különbözik, az „A”-ban elöltöltős ágyúkat, a „B”-ben mozgatható irányzékkel ellátott, hátultöltős (kamrás) lövegeket látunk. Figyelemre méltó, hogy a „B” rész a Kyaser Bellifortisát követő, szinte mozdíthatatlanul nehéz ostromgépekhez felfedezte a sínen való mozgathatóságát (fol. 48v). A bejegyzések alapján az „A” rész egy 1421–1434 közé datálható mintapéldányról készültetett (1r–48v), ezt az ágyúk archaikus megjelenítése is támogatja. Szerzőjük kétségkívül hallás után jegyezte le az információkat, s az alkalmazott különböző német nyelvjárások arra utalnak, hogy nagy területet járhatott be. Későbbi hatásnak, és egy kötetbe szerkesztettségük bizonyítéka, hogy az 1500 körüli, enciklopédia jellegű ún. Wunderbuch (Weimar, Stiftung Weimarer Klassik, Herzogin Anna Amalia Bibliothek, fol. 328.) egyaránt válogat az „A” és a „B” részből, miként egy bajor rajzoló, Christof Selschreiber is átvett néhány rajzot a kéziratból 1524-ben (München, BSB cgm 973.).

¹⁷ Kiadása: Scaglia – Praeger – Montag, 1984. Irodalom: Beinhoff, 1995.; Degenhardt – Schmitt, 1982. Teil II. Bd. 4. 74–80. o.; Veszprémy, 1987. (2.) 1. 212–225. o.; Marosi, 1987. 2. 53–54. o.

¹⁸ Kiadása: Hall, 1979. Irodalom: Verfasserlexikon, Bd. 4. Sp. 329–332.; Degenhardt – Schmitt, 1982. Teil II. Bd. 4. 717–719. o.; Leng, 2002. 2. 196–197. o.; Sigismundus. Rex et imperator, 2006. 400–401. o.

Taccola vázlatkönyvből

A nemzetközi és hazai szakirodalomban régóta ismeretes a nagyszebeni (Sibiu, Hermannstadt) városi levéltár kézirata (Mun. Arch. Ms. Varia II. 374., ma Bukarest, Állami Levéltár), de Európában egyedülálló jelentőségére, főként rakéatechnikai újdonságaira, csak az 1960-as években figyeltek fel. A magyar kutatás számára Kovács Ákos fedezte fel ismét.¹⁹ E kézirat is sok szállal, részben átvett szöveggel kötődik a Taccola-korabeli itáliai technikai rajzokhoz, köztük Leonardóhoz, illetve a német hagyományhoz, az ún. Feuerwerkbuchokhoz. Ez utóbbi annál is érthetőbb, mivel szerzője, a bajor származású Conrad Haas, 1551–1556 között Szebenben a városi „Zeughaus,” a fegyvertár vezetője volt, s tevékeny részt vállalt az önálló erdélyi fejedelmi sereg tüzérségének korszerűsítéséből. A kézirat rendkívüli jelentősége nem csak magas színvonalának köszönhető, hanem annak is, hogy egyetlen olyan forrásunk, amely összekapcsolja a XV. és XVI. századot, és egyben a haditechnikai fejlődés folyamatossága mellett is tanúskodik. A szerző mindenestre már meg tudta különböztetni pl. a nyugati, német lőporadagolás, ágyúöntés és tölténykészítés gyakorlatától a sajátosan magyart.²⁰

A XV. században már határozottan elvált egymástól a szinte kizárólag haditechnikai érdeklődésű német hagyomány, és az olasz, amely megőrizte szélesebb spektrumú technikai érdeklődését. Itáliában az építészet és a gépek feltalálása, hagyományosan, közel állt egymáshoz. A Zsigmonddal is kapcsolatba került mérnök, Taccola, úgy dicsérte Brunelleschit, hogy különleges tehetsége van az építészethez és ugyanakkor a mechanikai eszközök legtanultabb feltalálójá. Brunelleschi erődítéstervei is ismertek voltak, így az akna-technikára vonatkozó terveiben Taccolával is közvetlen kapcsolatban állt. Vasari szerint a művészeknek tehetségüket és szorgalmukat hidraulikus gépek, hadigépek feltalálásával is bizonyítaniuk kell. Alberti annyira magasra tartotta az építész presztízsét, hogy a csatákban aratott sikereket is inkább az építészek művészetének (ars) és gyakorlatának, mint a hadvezérek vezetésének tulajdonította. A „Künstleringenieur” típusa a középkori inženýrores és az építész feladatainak az ötvöződéséből alakult. Ugyanakkor hagyományosan az építészre hárult a vízügyi feladatok (folyószabályozás, öntözőrendszerek, vízellátás stb.) technikai kidolgozása, és az erődítések tervezése. A folyamat társadalomtörténeti jelentősége, hogy ezek a feladatok is előmozdították a művészek, építészek, mérnökök státuszának megerősítését, az egyszerű építőmesterektől való elkülönülésüket.²¹

Az itáliai iskola tagjai közül figyelmünk elsősorban a Taccola néven ismertté vált sienai Mariano di Jacopóra összpontosul, aki egyik művét Zsigmondnak ajánlotta, a másik műve pedig, Paolo Santini neve alatt, talán valóban eljutott Magyarországra.²² A „De ingeneis” kézirata 1427 és 1433 között íródott, Taccola jegyzetfüzeteként. Autográf példánya a müncheni kódex (Bayerische Staatsbibliothek Cod. lat. 197.), míg a firenzei (Biblioteca Nazionale Cod. Palat. 766) annak gondosabb, dedikációs változata.²³ A „De ingeneis” egy része Zsigmondnak szóló ajánlása szerint Taccola munkássága, sejtetően, valóban kivívta a császár figyelmét annak római útja idején, 1431-ben. 1432. november 18-án lett

¹⁹ Todericiu, 1967. (1.) 333–356. o.; Todericiu, 1967. (2.), 97–114. o.; Todericiu, 1969; Barth, 1983.; Kovács Ákos, 2001. 9–14. o.

²⁰ Endrei Walter szívességéből használtam Kovács Ákos számára készített, megjelenés alatt álló német nyelvű tanulmányát a kéziratról.

²¹ Prager – Scaglia, 1970.; Hall, 1978. (1.) 47–58. o.

²² Thorndike, 1955. 7–26. o.

²³ Mariano Tacola and His Book, 1972.

királyi familiáris, majd 1433. szeptember 24-én, Mantovában „comes palatinus” – talán éppen a kézirat átnyújtásával egy időben. A legújabb kutatás szerint 578 itáliai részesült Zsigmondtól címadományban, de már csak 141-en jutottak több címhez, s köztük volt szerzőnk, Taccola is.²⁴ Zsigmond 1432-ben kilenc hónapra állt meg Sienában, miközben a pápával folytak a tárgyalások. Taccola akkor terjesztette be szándékát Magyarországra településéről.²⁵ Másik fennmaradt művét, az 1449-ben befejezett „De machinis” címűt már általában a keresztényeknek ajánlja: „csak azért találtam fel, állítottam össze és rajzoltam le azokat (ti. hadigépeket, fegyvereket), hogy a keresztények a hitetlen és barbár népek ellen fordulhassanak” (New York, Spencer Collection Ms. 136. F 102r.).²⁶

Kyeser valóságtól sokszor elrugaskodott rajzaival szemben Taccola többnyire megmaradt a realitás talaján; rajzai és jegyzetei alapján ő is a középkor és a technika reneszánsz kori újtói között áll. Újdonsága módszerében rejlik, a gépek funkcionális csoportjait, közös alkotóelemeiket és általános működési sajátosságait igyekezett megragadni. Ezt bizonyítják keresztutalásai az egyes fejezetek között, de a szerkezetek ábrázolásában és a rajzok színvonalában is csak Leonardo da Vinci haladta meg.

A „De ingeneis” első könyve bevezetőjében, ami nem más, mint egy „theatrum machinarum,” különböző fajta gépeket ismertet. A 4. könyvben az ellenséges várfalak aknák és lőpor segítségével való megsemmisítésének képei találhatók. Bár az aknák alkalmazását nem Taccola találta fel, mégis ez az egyik legkorábbi ábrázolásuk. A „De machinis” tíz könyvének felosztása a következő: 1: hordozható ostromlétrák; 2: hordozható gépek, ágyúk; 3: hidak és más vízi építmények; 4: ágyúcsövek, ostromágyúk; stb.

Nem véletlen, hogy a sienai Arkhimédésznek is nevezett Taccola a „De ingeneis” bevezetőjében a vízi szerkezetekben való jártasságára hívta fel Zsigmond figyelmét. A szökökutak és vízvezetékek építése valóban az uralkodó érdeklődésének homlokterében állt, s mint Zolnay László és von Stromer kimutatták, már az 1410-es évek óta igénybe vette külföldi, német mesterek szaktudását. A „Regesta Imperii” a császári oklevelek gyűjteményének tanúsága szerint a nürnbergi Hartmann 1416-ban a budai várba történő vízvezetés megoldásért kapott fizetséget.²⁷ Bertrandon de la Brocquière burgundiai utazó leírásából tudjuk, hogy Zsigmondot komolyan foglalkoztatta egy Duna-zárólánc gondolata, s megépítésének neki is láttak. Az ötlet egyébként megvalósítható lett volna, később Mátyás Bécsnél létesített egyet, majd 1543-ra a törökök Budánál.²⁸ Az azonban bizonyos, hogy 1418-ban flandriai mesterekkel építtetett egy 22 hajóból álló dunai flottát, aminek a mozgósítására 1428-ban és 1435-ben sor is került.²⁹

Taccola közvetett és közvetlen hatása igen nagy volt. Legjelentősebb közvetítője, a modern erődítéselmélet első klasszikusa, a szintén sienai Francesco di Giorgio Martini lett, aki „Trattati di architettura...” című művében számos helyen kijavította és pontosította Taccola rajzait. (A „Trattati” egy kéziratát maga Leonardo is birtokolta.)

Taccola esetleges magyarországi tartózkodásának lehetőségét Makkai László vetette fel,

²⁴ Beinhoff, 1995. 245. o. Gondoljunk továbbá Zsigmond mértékegységekre vonatkozó reformelképzeléseire.

²⁵ Valószínűleg nem jött Magyarországra, de művei eljuthattak ide: v. ö. Long, 1977. 14. o.

²⁶ Mariano Taccola, De machinis, 1971.; Dumitriu-Snagov, 1979.; Knobloch, 1981. 1–27. o.

²⁷ Regesta imperii, 1896–1990. Nr. 1997.: Leeds, 1416. júl. 8., v. ö. Zolnay, 1961. 16–54. o.

²⁸ Kalmár, 1947. Nr. 9. 345–346. o.

²⁹ Bárány, 2004. 24. o., v. ö. ZsOkl. 6. 788. o. és Iványi, 1926. 20. o.

és az 1433 és 1437 közötti időszakot javasolta, amikor a budavári vízrendszer átépítése esett.³⁰ Bár tényleges hazai tartózkodását a történészek inkább elvetik, a „De ingeneis” harmadik könyvéből Zsigmond anélkül is meggyőződhetett arról, hogy a sienai Arkhimédész-ként emlegetett Taccola valóban páratlan ismerője a vízemelő rendszereknek és szivattyúknak. Más magyar városok vízrendszereinek kiépítése is ezekben az évtizedekben történt: Bártfáé 1426-ban, Pozsonyé 1434-ben, Körmöcbányáé 1442 és 1446 között. Ezekben az években Zsigmond valószínűleg az 1414–1416? között létesített budai vízmű rendszerének tökéletesítésére gondolhatott, amit aztán csak 1432 után fejeztek be.

A Taccola-kéziratok kapcsán Zsigmond eddig teljesen ismeretlen arcával ismerkedhetünk meg: a technikai fejlődést figyelemmel követő és azt támogató uralkodóival. Ide sorolható az is, amikor 1414-ben, Nürnbergben meglátogatta az első németföldi papírmalmot, Georg Stromeirét. Már 1413-ban kérte Stromeiertől egy alkalmazottjának elküldését, hogy az létesítsen számára Magyarországon papírmalmot.³¹ Szintén közismert, hogy Zsigmond környezetében már uralkodása első éveitől feltűntek a német kereskedőházak képviselői, mint például a Kameron és a Seiler társaság, melyek a textiliparban, a kereskedelemben, a bányászatban és a pénzügyi műveletekben egyaránt otthonosan mozogtak. Jól mutatja az említett német és további, most nem részletezett itáliai vállalkozások újítások iránti fogékonyságát – elsősorban a vízi energia felhasználása terén a selyemcérna- és drótgtyártásban, a bányaiiparban –, hogy a budai várpalota vízvezetékét a éppen a Kameron cég alkalmazottja, Hartmann Stainpeck készítette, még 1416 előtt. A felső-magyarországi bányákban (Szomolnok/Smolník/Schmöllnitz és Bélabánya/Banská Belá/Dilln stb.) általában a legmodernebb vízkiemelő rendszereket, taposómalommal meghajtott nyomó szivattyúkat alkalmazták,³² a német textilipari újításokat pedig a kassai posztó- és barchentipar megteremtésekor hasznosították. Mindezeket azért szükséges megemlítenünk, mert Zsigmond haditechnikai innovációkkal kapcsolatos érdeklődése nyilván az újítások összessége iránti általános fogékonyságával magyarázható, de egyben bizonyítékul szolgálnak arra is – amiként az Kyeser és Taccola kézíratain is látható –, hogy már akkor mennyire összefonódtak a polgári és a katonai élet technikai újításai. A német vállalkozóktól a király az itáliai újítások és szabadalmak magas színvonaláról és nagy számáról is értesülhetett.

A tűzérés megjelenése Magyarországon

Magyarország a tűzfegyverekkel kétfelől is igen korán kapcsolatba került, nyugaton a német, délen pedig az itáliai hatás érvényesült. Nem tévedünk, ha a XV. század elejéig – a dalmáciai magyar uralom, a sorozatos velencei és balkáni hadjáratok miatt – a déli hatást sokkal fontosabbnak értékeljük. A már az 1360-as évektől megindult dalmáciai ágyúgyártás mögött itáliai, elsősorban velencei tapasztalattal és befolyással kell számolnunk.³³

Az ’ágyú’ jelentésű „bombarda” legkorábbi előfordulása is déli hatásra mutat, elsőként

³⁰ Makkai, 1973. 340. o.

³¹ Stromei, 1964. 374–382. o.

³² Endrei –Stromei, 1974. 89–117. o.; Stromei, 1978.

³³ Biretić, 1960. 25–26. o. Általános bevezetésként lásd Norris, 2003.

a zágrábi (Zagreb) városi harcok kapcsán említik (1392. január 8.).³⁴ A szövegezésből kitűnik az ágyúk korai megjelenését övező gyanakvás és ellenszenv. A szöveg szerint a polgárok ágyúzását inkább a pogányok és törökök művének lehetne nevezni, magát az ágyúmestert nigromaticusnak, azaz ördögös ismertek tudójának nevezi.³⁵

Az ilyen vonatkozású korai magyar–délszláv érintkezés a XIV. század közepére nyúlik vissza, amikor a velencei szenátus 1351-ben Zárába (Zadar) küldött puskásokat a magyarok ellen.³⁶ Jól ismertek a további, részben magyar vonatkozású adatok is.³⁷ 1428-ban Galambóc (Golubac) ostromakor a Galambóccal szemben álló várat is talán már akkor tűzérsséggel erősítette meg a király. Az ostrom egyúttal az első olyan királyi oklevelek kiállítására adott alkalmat, amelyekben részletesen és dicsérőleg említenek tűzereket: az ország egyik főura, Rozgonyi István temesi ispán egyenesen saját kezűleg célozta be az ágyúkat. Ehhez kapcsolódik az első magyar tűzérnök, Rozgonyi felesége, Cecília/Cicelle említése is. Az első, királyi kegyet élvező királyi tűzért, a bátor tetteket végrehajtó strassburgi Johannes Gansar de Argentinát 1421-ben említik, legközelebb pedig 1430-ban olvashatunk a királyi ágyúk mesteréről, akit akkor Johannes de Peillimanaw-nak hívtak.³⁸ Végül jelezzük, hogy a szakirodalomban a Zsigmond-kori magyar tűzérsség gyöngyszemeiként szoktak hivatkozni a burgund utazó, Bertrandon de la Broquière által 1433-ban megcsodált belgrádi ágyúkra. A legnagyobb ágyú vélhetően megegyezett azzal, amit még Lazarevics István szerb despota zsákmányolt 1425-ben, Srebrenica környékén a bosnyákoktól, és székvárosában helyezett el.³⁹

A „Regesta Imperii” lapjain 1418-ban további három ágyúmester nevével találkozunk, bizonyos Adammal, Stuttgarti Martinnal és Müncheni Ottóval.⁴⁰ Ha a Saint-Denis-i szerzetes krónikáját olvassuk, megtudhatjuk, hogy 1416-ban nem kevesebb, mint 300 mestert küldtek Párizsból Magyarországra, de mesteremberek Magyarországra küldéséről értesülhetünk a Zsigmond kíséretében lévő Rozgonyi István szintén 1416-os leveléből is. A mesteremberek Magyarországra hívása kétségtől az uralkodó határozott szándékára utal.⁴¹ Nem lehet véletlen, hogy a Német Lovagrend szörényi végekre való telepítésének terveiben már 328 tűzér szerepelt.⁴²

A tűzfegyverek terjedése legjobban egy bizonyos forrástípusban, a városi számadásoknyvekben követhető nyomon, mint például 1390/1404 körül a nagyszébeni és soproni

³⁴ Monumenta Zagrabiae, 1889. 1. 330–331. o., Nr. 355–356.

³⁵ Monumenta Zagrabiae, 1889. 2. Nr. 31–32.

³⁶ Petrović, 1975. 165. o.; általában Ágoston, 1994. 15–48. o.; Ágoston, 2005. 1472-ben egy magyar „bombardierus,” Paulus Ungaris működött Galeazzo Maria Sforza milánói udvarában, említi Balogh, 1966. 1. 458–462., 586–591., 729. o.; 2. 701–702. o., erre az adatra: 586. o.

³⁷ Miklósy, 1927. 28. sz., 520–552. o. és 1928. 29. sz., 137–141. o. E fegyverek igen korai balkáni terjedésére Ágoston, 1998. 176–184. o.; Iványi, 1926. több folytatásban. Hasonló szellemben ír Rázsó Gyula is a Magyarország hadtörténete, 1984. 1. 83. oldalon: „Zsigmond uralkodása alatt a dalmát városokban és a szorosabban vett Magyarországon is alkalmazni kezdték a tűzfegyvereket.”

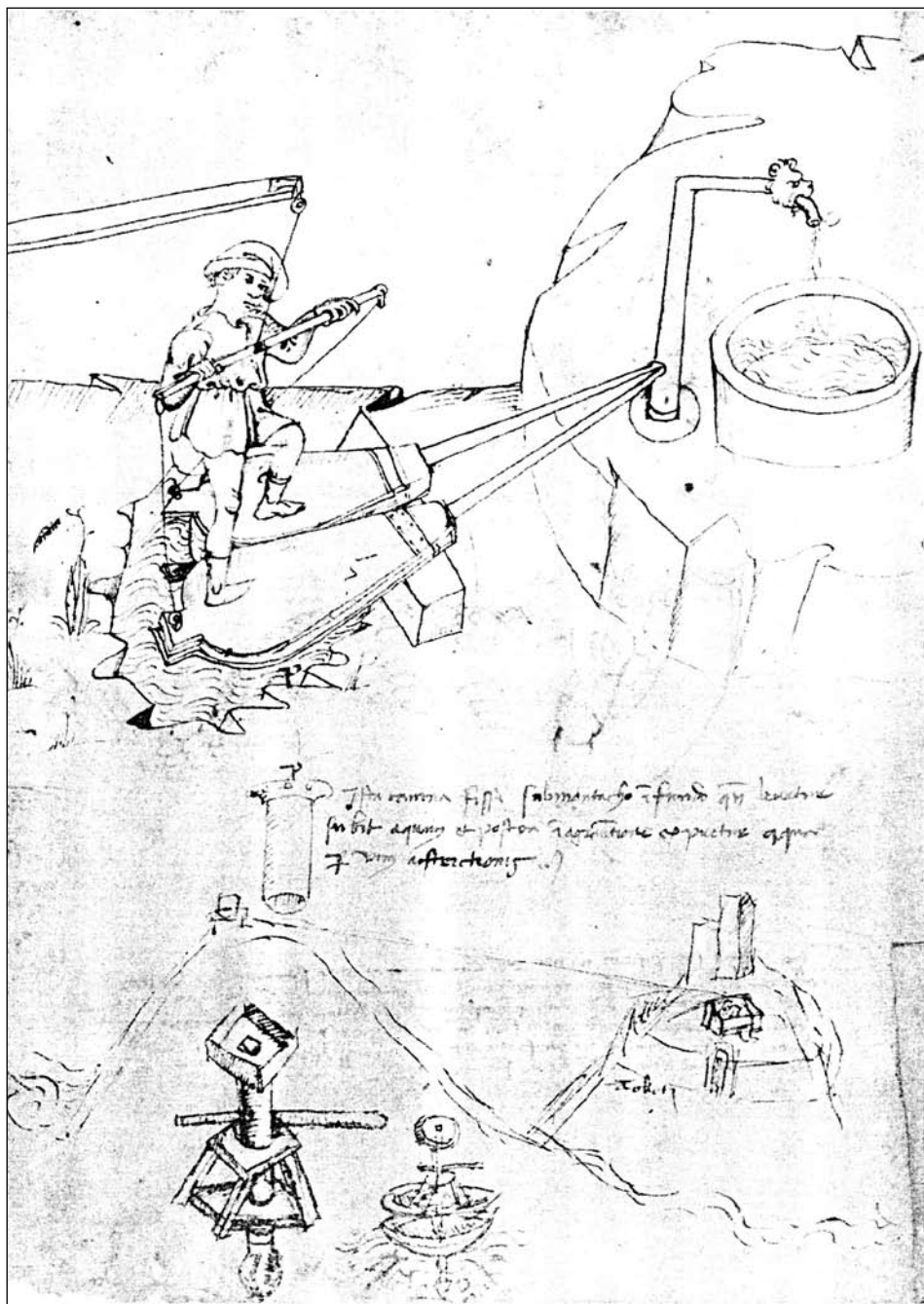
³⁸ A terminológiára v. ö. Régi magyar glosszárium, 582. o.; Mollay, 1982. 452–453. o.; Kniezsa, 1974. 725–726. o.

³⁹ Petrović, 1975. 185. o.

⁴⁰ Regesta imperii, 1896–1990. XI/1. Nr. 1851., Nr. 3621–3624., 3670. skk. Párizsból, 1416 tavaszán, idézi Hoensch, 1996. 489., 604. o.

⁴¹ Csernus, 1995. 116. o.

⁴² Pósan, 1998. 630–656. o.

Taccola vázlatkönyvéből

könyvekben. Pozsonyban az első városi tűzmesterre vonatkozó adat 1414/1415. január 23-áról származik, amikor is a pozsonyi városi tanács előtt megjelent „Heinrich der Puchenmayster.”⁴³ A városi számadáskönyvekben az 1420-as évektől kezdve folyamatos említések bizonyítják a tűzértség városi jelenlétét. Az ágyúk, puskák számát városonként nagyobb mennyiségűnek lehet tekinteni,⁴⁴ ugyanakkor e források a tűzértséggel kapcsolatos kiterjedt német szaknyelv jelenlétére is utalnak.

Az oklevelekből az a következtetés vonható le, hogy a tűzfegyverek térnyerésének első jelentős időszaka az 1410-es évekre eshetett. Zsigmondnak a kassai bíróhoz és esküdtekhez írott 1411. évi levele szerint a királynak saját ágyúi voltak, aminek sorsát figyelemmel kísérte: kilenc szekéren ugyanis *több* ágyút küldtek Budáról Kassára, s pontos számukról jelentést várt a király.⁴⁵ 1412. február 11-i, Sebenico (Sibenik) városának szóló levelében arra kérte Zsigmond a várost, hogy mivel rövidesen Dalmáciába vonul, tegyék alkalmassá az utakat a királyi ágyúk szállítására.⁴⁶ Ugyanazon év október 30-án pedig Zágrábból üzent tanácsosa által a cividalei tanácsnak és városnak, hogy serege tervezett Friuliba érkezése előtt készítsék elő számára a lovakat, a hadigépeket, az ágyúkat, a kocsikat és a létrákat.⁴⁷

1413. május 26. után, vélhetően Észak-Itáliából kelt, Stibor erdélyi vajdának szóló levelében arra adott utasítást a király, hogy a magyarok által ostromolt Dévényen (Devin) szemben nem kell ostromtornyokat építeni. Nagy ágyúja ugyanis, teljes felszerelésével és Mihály ágyúsmesterrel Budán van, s azt bármikor a vár alá tudja küldeni.⁴⁸ A két oklevélből az tűnik valószínűnek, hogy a király ágyúit Budán tartotta készenlétben, s az egyes hadjáratokhoz onnan indította útnak azokat, mint fentebb láttuk Kassára (Košice/Kaschau), vagy tervezte küldeni – nyilván vízi úton – Dévényhez.

Magyar tűzértség Bizánc 1453 évi ostromakor

A Zsigmond-kori fejlődés eredményeiről, amit egyértelműen a török elleni harcra való felkészülés dominált, paradox módon Bizánc elestekor győződhetünk meg. Az 1450-es évekre a bizánciak Konstantinápoly közvetlen környékére zsugorodott birodalmuk megtartására már csak a külföldi segítségben reménykedhettek. Fordultak a magyarokhoz is, V. János bizánci császár 1366-ban személyesen kereste fel a hatalma teljében lévő Nagy Lajost. A későbbi VIII. János bizánci császár 1423-ban két hónapot töltött Budán.

Bizánc legfőbb ereje magában a várost övező falakban, és az azt védelmezők szakmai, pirotechnikai tudásában rejtett. Érthető, hogy a török ostrom sikere teljes mértékben a török tűzértségtől függött, melynek kulcsfigurája pedig éppen egy Magyarországról, Erdélyből származó Orbán (Urbán) nevű tűzmester volt.⁴⁹ 1422-ben, Bizánc megelőző török ostromakor a technika még elégtelenek bizonyult s a város falai még dacoltak az

⁴³ Nemcová, 1998. 87–89. o.

⁴⁴ Polívka, 1991. 309–322. o.

⁴⁵ ZsOkl. 3. Nr. 57.

⁴⁶ ZsOkl. 3. Nr. 1728.

⁴⁷ ZsOkl. 3. Nr. 2853.

⁴⁸ ZsOkl. 4. Nr. 662.

⁴⁹ Paschalidou, 1997. 172–178. o.; DeVries, 1996. 343–362. o.; The Siege of Constantinople, 1972.

ágyúkkal. Három évtizeddel később viszont a tűzfegyverek világtörténeti jelentőségű hadiesemény meghatározó eszközeivé váltak.

A magyarországi tűzmester elsőként a bizánci uralkodónak ajánlotta fel szolgálatait, aki azonban, pénzszűkében, nem fogadhatta fel. A szultán azonban, csillagászati fizetség mellett, minden nyersanyagot és technikai segítséget biztosított Orbánnak, aki három hónap alatt megépítette első ágyúját. A szultán azonnal ki is próbálta a Boszporusz európai partján épült új, török várból, a Rumeli Hisarból és sikeresen elsüllyesztett egy, a Bizáncot a Fekete-tenger felől elzáró török blokádot áttörő velencei hajót.

1453 januárjára egy, az előbbinél kétszer nagyobb ágyút kellett öntenie Orbánnak Drinápolyban (Edirne). A „Basilica” nevezetű csodafegyver csőhosszát közel 8 méteresre, a cső kerületét hátul 80 cm-re, elől 240 cm-re, golyók súlyát 800 fontosra becsülték. A próbálóvés hangja rémülettel töltötte el Drinápoly lakóit. Az ágyút 200 ember gondjaira bízta, akik 30 pár, olykor még több ökörral indultak vele Konstantinápoly felé, miközben további kétszázan serénykedtek az útépitésen. A nem túl nagy távolságot 43 nap alatt tették meg, illusztrálva az óriáságyúk szállításának szinte megoldhatatlan problémáit. Az öntödében további 11 nagy ostromágyút készítettek 500 fontos golyók számára, valamint további félszázat kisebb, 200 fontos golyók számára. Mohamed négy ágyúállást állított fel Bizánccal szemben, s a legnagyobb ágyúk – köztük Orbán főműve, a „Basilica” – a leggyengébbnek tartott falszakaszt, a Szent Romanus kapu környékét rombolták. A magyarországi ágyúöntő mester bizánci, majd török táborbeli megjelenésében semmi meglepőt nem kell látnunk, 1456-ban pl. Jörg von Nürnberget alkalmazták a török seregben ilyen szerepkörben. Az ágyúöntés és fegyverkészítés nagy tudást igénylő munkáját a térségben, Magyarországon, Raguzában (Dubrovnik), Szerbiában vagy Boszniában, egyaránt nagy gyakorlattal rendelkező, idegen mesterekre bízta. Megszületett egy professzionalizálódott szakemberréteg, amely – a korabeli zsoldosokéhoz hasonlóan – tudásának határoktól és nemzetektől független áruba bocsátásából élt, és törököt éppúgy kiszolgált, mint keresztényt, ha megfizették. Az oszmán hadseregben a tűzfegyverek ugyan később jelentek meg mint Magyarországon, de Bizánc 1422. évi ostromától bizonyíthatóan folyamatosan jelen voltak. Az 1440-es évektől kézi löfegyvereket is alkalmaztak, először a hajókon, majd a szárazföldi csapatok között is. A törökök balkáni terjeszkedésükkel az ottani keresztény, tűzfegyverekhez értő réteget is meghódították és szolgálatukba állították, amit számtalan helybeli ágyús-puskás alkalmazás, illetve helyi ágyúöntés emléke bizonyít.

Összegzés

Hol a helyük a Zsigmondnak ajánlott kéziratoknak, a tűzészetre vonatkozó első említéseknek a kor haditechnikai fejlődésében? A XIV–XV. század átmeneti kornak tekinthető a középkori haditechnikától a modern hadiipar irányában. Janus-arcú kor, mert az újdonságnak számító eszközökkel is a középkori katonai hagyománynak megfelelően vívták a várakat és csatákat. A legszembevetőbb változás az ágyú megjelenése volt az 1320-as években. Az ágyúk azonban – különösen a mozsarak – hatalmas méretű és olykor több tonna súlyú eszközök voltak, amelyeknek szállítása nagy nehézségekkel járt. Ezért a kor hadmérnökei nem mondhattak le a hagyományos fegyverek alkalmazásáról és fejlesztéséről sem, s ez az oka, hogy például 1396-ban a keresztény sereg a nikápolyi ütközetbe sem vitt magával tűzészetet.

Jelentősebb változás történt a harcászatban a gyalogság szerepének megnövekedésével, amit tűzfegyverekkel és harci szekerekkel kombinálva a huszita seregek vittek sikerre. A husziták szekereiken ágyúkat és lövéseket helyeztek el a könnyű- és nehézfegyverzetű gyalogság mellett. Az ágyúk használatának terjedését a technikai kéziratok, a szekérvár és a gyalogos harcászati terjedését pedig az ún. hadiutasítások,⁵⁰ a mai katonai szabályzatok ősei bizonyítják. A városépítés technikájának is át kellett alakulnia, hogy sikerrel ellenállhasson a növekvő tüzerőnek. Christine de Pisan, akinek apjáért Tommaso de Pisanért a francia V. Károly és a magyar I. Nagy Lajos versengett, az elsők között vonta le a haditechnikai változásokból eredő következtetéseket. A lovagok számára írt, 1410-re elkészült műve („Les faits d’armes et de chevalerie”) a hagyománynak megfelelően elsősorban Vegetiuszt vette alapul, de egyúttal a soron következő védelem- és ostromtechnikai változásokat is megíjósolta.

Korszakunkban az enciklopédikus jellegű, képes technikai kéziratok – fantázia szülte tervekkel együtt – nagy szerepet játszottak a technikai fejlődés eredményeinek népszerűsítésében. Találmányaik, a korai ipari vállalkozások műhelygyakorlatból táplálkozó innovációival együtt, hozzájárultak ahhoz, hogy a XVI. században már komoly elméleti tudással megírt szakmonográfiák születhessenek. Mint a korai nyomtatványok címlapjának kedvelt ábrázolása mutatja, Vulcanus és Minerva végleg egymásra talált Nyugat-Európában és Magyarországon is. Mára elismert tény, hogy Zsigmond király uralkodása Magyarországon nem csak a déli végvári védelem alapjait vetette meg, (1427-ben szerezte meg Belgrád várát), hanem, minden jel szerint az európai fejlődéssel lépést tartva, a tűzérő is akkor vált a magyarországi haderő szerves részévé. Olyan természetességgel, mint ahogyan Vegetius 1457 és 1460 közötti angol parafrázisában már az ostromgépek között szerepeltetik az ágyúkat.⁵¹ Az ország az észak-itáliai és német tűzmesterek és fegyverkereskedők felvevőpiacaként részesült a technikai fejlődésből. E folyamatot vélhetően elősegítette a világlátott, sokat utazó Zsigmond és udvara. A politikai reformer Zsigmond alakjához bizonyosan hozzátartozik a technika pártfogója jelző is, ami az előbbi jól kiegészíti, s e téren az előbbinél, sok tekintetben, sikeresebb is volt.⁵² Nem véletlen, hogy Mátyás király könyvtárában az 1480-as években bizonyíthatóan nagyszámú haditechnikai kéziratot őriztek.⁵³ Művészet és technikatörténet nem állt messze egymástól, a tervezők, a „Künstleringenieur”-ök maguk is művészek voltak, az első technikai traktátusok pedig nem véletlenül képes enciklopédiák, sokszor igényes illusztrációkkal. Megkockáztatjuk, hogy az uralkodót nem is elsősorban a katonai szempontok vezették, hanem fordítva, az építészeti, hidraulikai innovációk ismertették meg vele kora haditechnikai újításait. Az egyre gyarapodó feldolgozások és források inkább arra utalnak, hogy az uralkodó technikai kíváncsisága a művészet, a polgári és haditechnika hazai recepciójában egyaránt pozitívum éreztette hatását. Kevésbé ismert tény, hogy a tűzfegyverek gyors fejlődésének első időszakában Magyarország sikeres befogadó országnak bizonyult, a technikai modernizációt szinte naprakészen követte a harcmezőn és a könyvtárakban egyaránt.

⁵⁰ A legkorábbi magyar katonai szabályzatok is Zsigmond-koriak. Nemzetközi összefüggéseikre Koller, 1994. 19–25. o.

⁵¹ Vale, 1976. 70. o.

⁵² Leghatározottabban ezt eddig Wolfgang von Stromer fogalmazta meg, v. ö. Stromer, 1978. 104–105. o.

⁵³ Csapodi, 1973.

EGY KORARENESZÁNSZ HADITECHNIKAI KÉZIRAT ÉS SZERZŐJE

Mariano di Jacopo detto il Taccola:
De rebus militaribus – A hadi eszközökről

A Zsigmond magyar király és német-római császár magyar trónra lépésének és halálának évfordulója (1387–1437) alkalmából a Budapesti Történeti Múzeumban rendezett nagyszabású kiállítás előmunkálatai ráirányították a figyelmet a reneszánszkori haditechnikai irodalomra, mindenekelőtt az itáliai hadmérnökök magyarországi megjelenésére és hatására. Az említett kiállítás katalógus-kötetéhez csatlakozó tanulmánykötetben összefoglaltuk a kérdéskört „Illusztrált technikai és haditechnikai kéziratok Zsigmond korában” címmel.¹ A sienai hadmérnök, Taccola tevékenységének, művei jelentőségének bemutatására már abban a tanulmányunkban röviden kitértünk, ám a szerző és kézírata több szempontból is megérdemli a részletesebb bemutatást: szerzője személyes ismeretségbe került Zsigmonddal, és a Taccola-művet – többek feltételezése szerint – ismerhették hazánkban.

Tudománytörténeti bevezetés

A humanistáknak az ókori latin és görög kéziratok iránti gyűjtőszenvédélye, az antik örökség számbavétele nem csak az irodalmi és művészi alkotások területén érezte hatását, hanem a természettudományi és technikai teljesítmények felismeréséhez és elismeréséhez is elvezette a kortársakat. Annak tudomásul vétele, hogy a középkori kultúra az ókorinak nem egyszerűen utánzása (imitatio), hanem azzal versenyezve (aemulatio) teremti értékeit, elősegítette a technikai, műszaki fejlődés tényének tudatosulását – például Brunelleschi kért elsőként szabadalmat műszaki újításaira Firenze város tanácsától –, és a technikatörténeti historiográfia megszületését.²

Jellemzőek Bessarionnak korábbi urához, Morea bizánci despotájához szóló sorai 1441-ben, mivel a reneszánsz gazdasági fejlődés egyediségének kijáró csodálat hű kifejezői. A keletről érkezett bíboros kénytelen elismerni, hogy a Nyugat, Itália eredményei mennyivel a Kelet előtt járnak, miközben kiemeli a technikai vívmányok hosszú sorát, az „automata” fűrészeket, a vízi energia hasznosításának különböző módjait, a vaskohászat fejlődését, a velenceiek hajóépítő tudományát, a textilipart és persze a fegyvergyártást.³

Fontana „De omnibus rebus naturalibus,” Alberti „Ludi mathematici,” Nicolaus Cusanus „De staticis experimentis” című művei mellett a Rómában alkotó humanista, Giovanni Tortelli munkássága historiográfiai szempontból kiemelkedő jelentőségű, mivel az

¹ *Veszprémy*, 1987. (2.) 212–225. o. Képek: 32–48. sz.

² A fejlődést áttekinti *White Jr.*, 1975. (1.) 519–529. o. és *Knobloch*, 1981. 1–3. o.; további bibliográfiai adatokkal. Éves bibliográfiák a *Technology and Culture* köteteiben. Rövid összefoglalása: *Sarton*, 1948. 1550–1555. o.; *Bayerl*, 1978. 341–349. o.; *Forti*, 1957. 223–232. o. Brunelleschire *Praeger*, 1968. No. 3. 131–139. o. és *Praeger–Scaglia*, 1970. 107–109. o.

³ *Keller*, 1955. 343–348. o.

elsők között írt a műszaki tudományok történetéről.⁴ Az 1450-es években született műve „A görögből átvett kifejezések helyesírása” (*De orthographia dictionum e Grecis tractatum*) címet viseli. Az általunk vizsgált kérdésről az órával (*horologium*) foglalkozó címszavában szól. A felfedezések közül a harangokat, órákat, ágyúkat és malmokat helyezi az élre. Már ezek együttese is mutatja, hogy a koraközépkori és reneszánsz újításokat, felfedezéseket egy korszakból származónak tekintette, miként a „moderni” jelzővel a klaszszikus kor utáni időszakot illette.

Az ágyúk felfedezésére vonatkozó rész közreadása Taccola megértése szempontjából sem érdektelen: „Nem volt nagyobb találmány az íj és a nyíl felfedezése sem, amelyek felfedezőjének Juppiter fiát, Scytherest tartják, mint Plinius »Naturalis historiá«-jának 7. könyve tanúsítja. Sem az emberek vesztét okozó többi találmány, amelyek közül mind-egyik feltalálójának azt tartják, aki kigondolta, Ezekhez járult legújabban nagyobb csodaként az, amit ágyúnak (bombarda) hívunk, bár feltalálója legyen átkozott, ha nem is tudjuk ki volt. Méltó arra, hogy Salmoneushoz hasonlóan villám tüze eméssze el, mert az ágyú fényével, hangjával, illatával semmire sem hasonlít jobban, mint a villámra. Nevét a »bombo« szóból, ami görög, de a latinok közül is néhányan használják és az »ardeo« (égni) szóból képezték. Mások inkább fém vetőgépeknek (*tormenta aenea*) mondják. Különböző fajtáinak megvan a maguk neve, nincs is szerző, akit ebben követhetnénk. Mint arról sincs írás, hogyan nevezzük azt, amelyen lovaglás közben kétoldalt a láb nyugszik. Mert amennyire Rómában a márvány domborműveket megtekintettük, a régiek (*antiqui*) nem használták ágyúkat.”⁵

A középkorral foglalkozó történetírásban nem a humanistáknak Bessarionéhoz és Tortelliéhez hasonló véleménye hagyományozódott, hanem az antikvitás ragyogásával szembeállított „sötét középkor” koncepció.⁶ Az újrafelfedezésre a XX. század első néhány évtizedéig kellett várni. A kezdeti érdeklődést követően 1931-ben egyszerre három korszakos jelentőségű technikatörténeti mű látott napvilágot: Franz Maria Feldhaus történeti szintézise, Richard Lefèvre des Noëttes lószerszámokkal, lófogatolással foglalkozó műve, valamint a közismert történésznek, Marc Blochnak a középkori mezőgazdasággal, a földművelés technikájával foglalkozó tanulmánya. Ettől kezdve a problémakör iránti érdeklődés folyamatos az európai történetírásban.⁷

1945 után olyan alapvető összefoglalások jelentek meg, mint az oxfordi „History of Technology” Rupert Hall irányításával, vagy a párizsi „Historie générale des techniques” kötetei Maurice Daumas szerkesztésében, a mi szempontunkból pedig Bertrand Gille középkori és reneszánsz technikával foglalkozó, ma is a legjobb használatú, számos nyelvre lefordított összegzése.⁸ A ma is működő amerikai iskola megteremtése Lynn White nevéhez kapcsolható. Az általa felvetett szempontok koncepcionálisan mindmáig meghatározzák a kutatást, akár a középkori mezőgazdasági technika fejlődéséről, a pán-célos lovasság támadó taktikájáról, a középkori technikai értelmiség formálódásának kez-

⁴ Keller, 1970. 345–365. o.

⁵ Keller, 1970. 349–350. o.

⁶ A mechanikai tudományok középkori helyére Lusignan, 1982. 33–50. o.; Weisheipe, 1965. 54–90. o.

⁷ Lefèvre des Noëttes, 1931.; Feldhaus, 1931.; Bloch, 1931. és Bloch, 1935. 634–643. o.

⁸ Gille, 1964.

deteiről, akár a keleti és nyugati civilizáció technikai fejlődéssel kapcsolatos nézeteinek egybevetéséről, antropológiai igényű elemzéséről van szó.⁹

Az általa kezdeményezett kutatási szempontokat a legnagyobb hatással jelenleg Bert S. Hall (Torontói Egyetem) képviseli. A középkori technikai kéziratok tipológiájára, terjedésére, a műszaki értelmiségre vonatkozó kutatásait a Zsigmond-kor szempontjából sem jelentéktelen müncheni ún. Huszita kézirat kiadását kísérő tanulmányában foglalta össze hatalmas forrásbázison, páratlanul magas színvonalon (1979).¹⁰ Az 1960-as évekre a technikatörténet – nem kis mértékben az említett kutatók eredményei következtében – divatosá vált, a kimondottan orvostörténeti, óratörténeti, térképészettörténeti, vagy fegyvertörténeti folyóiratok mellett megindultak a tudományszak általános tematikájú nemzetközi folyóiratai. A „Technikgeschichte” még 1909-ben indult, s mellé zárkózott fel a „Technology and Culture,” a „History of Technology,” hogy csak a legjelentősebbeket említsük.

Erre az időszakra esett – és ez már a Taccola-kérdésig vezet el bennünket – a technikai, technikatörténeti jelentőségű kéziratok publikálásának jelentős eredményeket hozó felgyorsulása – az illusztrációk fontossága miatt sokszor fakszimile formában. 1955-ben Derek Price egy, az asztrológiai eszközök készítésével foglalkozó középangol szöveg kiadásával kezdte meg a sort, amit egymás után követett Giovanni da Dondi (1960), Konrad Kyser (1967) és Francesco di Giorgio (1967) műveinek megjelentetése.¹¹ A reneszánsz klasszikusainak kiadói közül itt csak Leonardo da Vinci műveinek kiadását említjük meg, amiből nemzetközi elismerést keltve vette ki részét a magyar származású technikatörténész, Ladislao Reti.¹²

A publikált források között kiemelt helyet foglalnak el Taccola művei. Megjelentetésüket az indokolta, hogy személyében az olasz hadmérnökök szélesebb spektrumú technikai érdeklődése kivételes (művészi és műszaki) rajztehetséggel párosult. Bár maga is a középkor és a technika reneszánsz kori megújítói között állt, ábrázolási módszerével a gépek funkcionális csoportjainak, közös alkotóelemeiknek és általános működési sajátosságainak megragadására törekedett. Ezt jól bizonyítják keresztutalásai művei egyes fejezetei között, a szerkezetek ábrázolásában és a rajzok színvonalában pedig majd csak Leonardo haladja meg.¹³ Művei hatással voltak a kor neves művészeire, így Francesco di Giorgióra, Sangallóra, Valturióra, sőt népszerűségük a XVI. századig kimutatható. Különösen igaz ez Francesco di Giorgióra, aki „Trattati di architettura...” című művében számos helyen pontosította a Taccola-kéziratokból ismert rajzokat; a „De ingeneis” firenzei

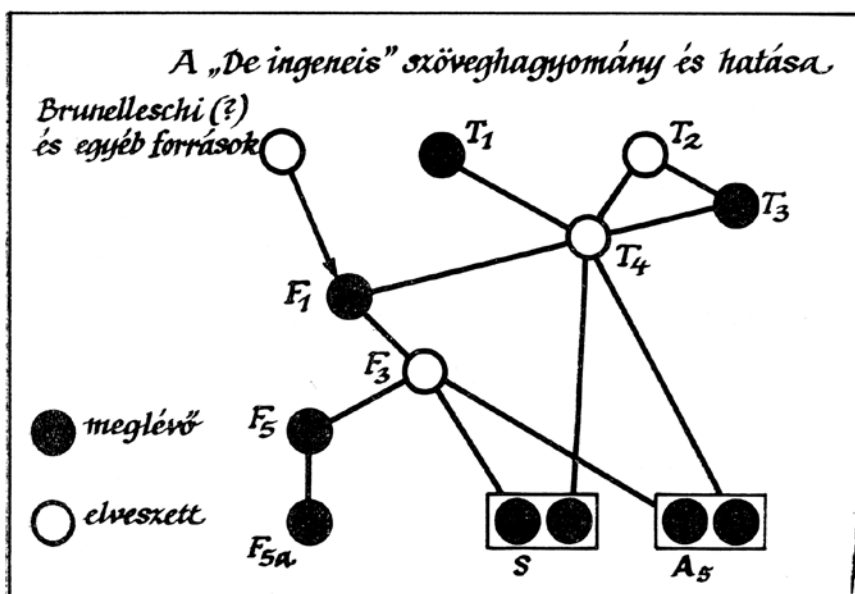
⁹ White Jr., 1962.; White Jr., 1971. 171–201. o.; White Jr., 1975. (2.) 1–21. o.; White Jr., 1975. (3.) 295–315. o.; lásd még gyűjteményes kötetét: White Jr., 1978.

¹⁰ Hall, 1978. (1.) 47–58. o.; Hall, 1978. (2.) 127–142. o.; Hall, 1982. 147–170. o. Hall, 1979.

¹¹ Price, 1955.; Giovanni Dandi, 1960.; Kyser, 1967.; Giorgio Martini, 1967.

¹² A fiumei születésű Ladislao Reti (1901–1973) az 1967-ben felfedezett madridi Leonardo-kéziratok kiadásával és lefordításával koronázta életművét. (Leonardo da Vinci: The Madrid Codices. 5 Vols. New York, 1974.) A kéziratok technikatörténeti feldolgozása mellett a reneszánsz technikai kultúra számos kérdésével foglalkozott, így Juanello Turrianóval, a toledói vízemelőrendszer kidolgozójával, vagy Francesco di Giorgio Martinival. A kódexek publikálásához egy tanulmánykötet is csatlakozott (The Unknown Leonardo, New York, 1974.). Ennek haditechnikai tanulmányai megjelentek „Leonardo the Inventor” (London, 1981.) címmel: L. H. Heydenreich: The Military Architect; B. Dibner: Machines and Weaponry; L. Reti: The Engineer. Retire lásd Isis, 65. (1974.) 376–378. o., 67. (1976.) 463–475. o. és Technology and Culture, 15. (1974.) 440–442. o.

¹³ Mariano Taccola: De Ingeneis, 1972. és Hall, 1979.

Magyarázat:

F_1 : Francesco di Giorgio; Tacuinum (Róma, Bibl. Vat. Urb. Lat. 1757.)

F_3 : Uő: Jegyzetfüzet.

F_5 : Uő: Trattati. (Torino, Bibl. Real., Saluzzianus. 148.)

F_{5A} : Uő: Mintakönyvvázlata, 1550 körüli (Milánó, Ambrosiana N. 191. sup.)

T_1 : Taccola: De ingeneis. 1—2. könyv. Latin nyelvű munkapéldány. (München, Bayerische Staatsb. Clm. 197.)

T_2 : Uő: De ingeneis. 3—4. könyv. Latin nyelvű munkapéldány.

T_3 : Uő: De ingeneis. 3—4. könyv. Zsigmond királynak ajánlva. (Firenze, Bibl. Nazionale, Pal. 766.)

T_4 : Uő: De ingeneis. 1—4. könyv. Olasz nyelvű változat.

S : Antonio da Sangallo il Giovane kézírata (Firenze, Uffizi)

A_5 : 16. századi névtelen mintagyűjtemény (Siena, S. IV. 6.)

Forrás: Degenhart, B.-Schmitt, A.: Corpus der italienischen Zeichnungen 1300—1450. T. 2. Bd. 4. Berlin, 1982. 30—31. old., egyszerűsítve.

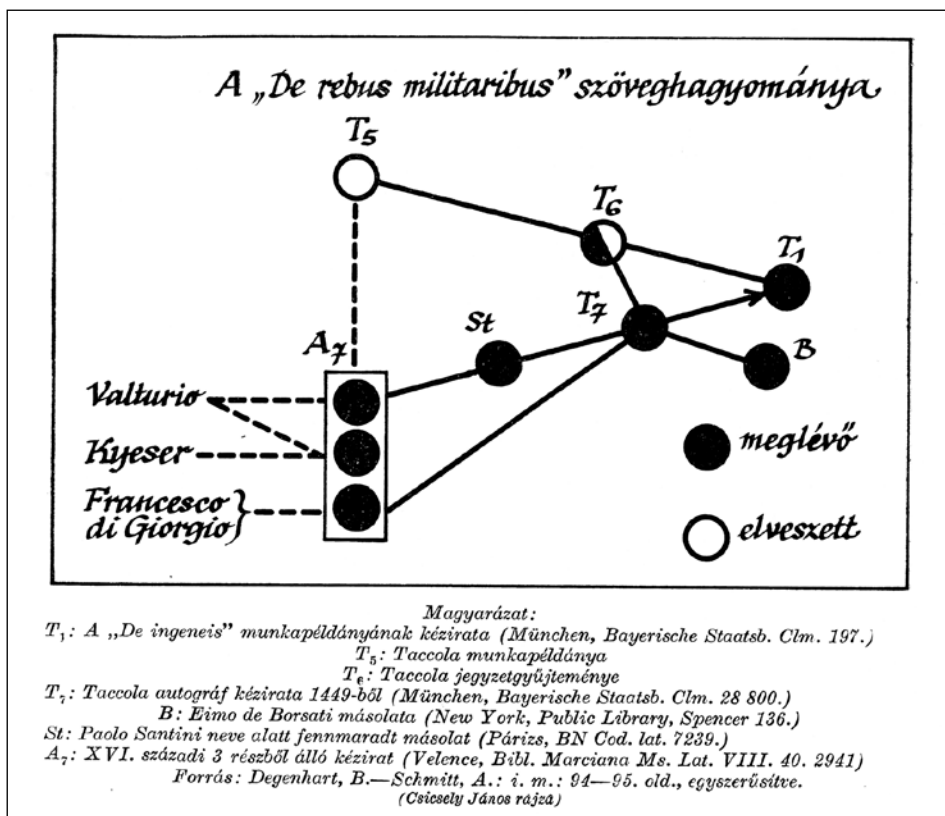
(Csicsely János rajza)

kódexe, a bejegyzések tanúsága szerint, a birtokába is került. A „Trattati...” egy példányát maga Leonardo is használta.¹⁴

Taccola műveinek kiadására több ízben is sor került. A „De ingeneis” harmadik könyvét (a firenzei kéziratot) James H. Beck 1969-ben, a teljes kéziratot a firenzei és müncheni kéziratok alapján, angol fordítással, alapos és egyben példaadó kísérő tanulmánnyal Frank D. Praeger és Gustina Scaglia 1972-ben adta ki. A „De rebus militaribus” kéziratot – a szakirodalom „De machinis” címmel is emlegeti – a müncheni kézirat alapján G. Scaglia 1971-ben jelentette meg, a párizsi kézirat alapján pedig, román fordítással, 1984-ben látott napvilágot.¹⁵

¹⁴ A hatás kérdésére Reti, 1963. 287–98. o.; Mariano Taccola: De rebus militaribus, 1984. 12–13. o.

¹⁵ A technikai kéziratokból a legbővebb válogatást elsőként Barthelot tette közzé: Marcelin Barthelot: Ann. de Chim. et de Phys., 7e série 19. (1900.) 289–420. o. (Kyeser műve), illetve Marcelin Barthelot: Ann. de Chim. et de Phys., 6e série 24. (1891.) 433–521. o. (a müncheni ún. huszita kéziratból, Taccola „De rebus bellicis” kéz-

Taccola és Zsigmond király

A hazai történet- és művészettörténet-írásban Taccola és Magyarország kapcsolata meglehetősen háttérben maradt. Ennek okát elsődlegesen abban látjuk, hogy az európai hadtudományi irodalom klasszikusnak számító kézikönyvében (1889) Max Jähns már említette a „De ingeneis” firenzei, valamint a „De rebus militaribus” müncheni kéziratát, de – valószínűleg nem olvasván végig az előbbi – említés nélkül hagyta a Zsigmondnak szóló dedikációt. Ez annál is inkább félrevezető volt, mivel a másik Taccola-mű esetében szóról szóra közölte a kézirat történetére vonatkozó sorokat, bejegyzéseket.¹⁶ Leone Andrea Maggiorotti máig fölül nem múlt művében szintén említés nélkül hagyta Zsigmond, illetve Magyarország és Taccola kapcsolatát. Míg Jähns Taccolat még mint csak az itáliai

iratának velencei és párizsi kéziratából). A Santini neve alatt fennmaradt kéziratot 1450 körülre datálja. Liber tertius de ingeniis, 1969.; Praeger és Scaglia kiadására lásd a 13. jegyzetet.; Mariano Taccola: De machinis, 1971.; Dumitriu–Snagov, 1979.; Knobloch kiadására lásd a 14. jegyzetet. A Taccola-kiadások értékelő áttekintése: Friedrich Klemm: Technikgeschichte, 38. (1971.) 349–351. o. és L. R. Shelby: Technology and Culture, 16. (1975.) 466–475. o. A Taccola-szöveghagyomány első feldolgozása: Rose, 1968. 337–346. o.

¹⁶ Jähns, 1889. 277–282. o.

hadmérnökök egyikét említette, addig Maggiorotti már tisztában volt kiemelkedő jelentőségével („*chiarissimo nome*”).¹⁷

Taccola jelentőségére a magyarországi művészettörténet szempontjából elsőként – tudomásom szerint – Eisler János figyelt fel, Francesco di Giorgio munkássága elemzése közben (1972). A jegyzetekben James H. Beck tanulmányát követve részletesen szólt a „*De ingeneis*”-ben lévő, a koronázás előtt álló német-római császárhoz szóló ajánlásról.¹⁸

Makkai László – sajnos gyakorlatilag alig ismert – tanulmánya (1973) történeti szempontokat hasznosítva helyezte el Taccolat, Santinit és Verancsics Faustust a reneszánsz-kori hadmérnökök táblóján; Lynn Thorndike, Beck és Scaglia tanulmányai alapján nyújtotta a mindeddig legalaposabb képet a sienai hadmérnök magyar hatásáról.¹⁹ Az első hazai szakirodalmi hivatkozások között illő Feuerné Tóth Rózsa nevének az említése is, aki nemcsak Taccola vízvezeték-tervező munkásságát tartotta számon a budai építkezések kapcsán (1975),²⁰ hanem a reneszánsz építészeti stílus XV. századi magyarországi meghonosításában is nagy szerepet juttatott az itáliai hadmérnököknek, építészeknek.²¹

A történeti események, amelyek Zsigmond 1431-es itáliai utazásához vezettek, közismertek. A Firenzével éppen hadban álló és Sienával szövetséges Lucca érintésével július 11-én nagy kísérettel érkezett Sienába. Az egykorú feljegyzések külön is megemlítik, hogy kísérete tüzfegyverekkel is el volt látva. A kényszerűségből ott töltött 9 hónap a diplomáciai tárgyalások mellett az udvari élet megszokott hétköznapijaival telt. A sienaiak Firenzével elmérgesedett viszonyuk javulását várták az uralkodótól, akire nem kis bizakodással tekintettek. A Zsigmond körül forgolódo sienaiak közül néhányan elnyerték az általa adományozott familiarisi címet. E tartózkodás emlékei közé tartozik, néhány Zsigmond-ábrázolás mellett, a „*De ingeneis*” harmadik és negyedik könyve a Zsigmond-képekkel és a neki szóló ajánlással.²²

A Zsigmond-kép, a kor divatos fegyverzetébe öltözött vitézként, hűen örökítheti meg az öregedő, hatvanas éveiben járó uralkodó vonásait (elég csak Pisanello párizsi képével összehasonlítani). Mivel a sienaiak Zsigmond segítségével próbáltak kitörni Firenze, Vellece és a pápa szövetségének fenyegető szorításából, a kép maga is ezt a törekvést tükrözi. Az oroszlán, amelynek Zsigmond a farkára tapos, nem más, mint Firenze Donatello által faragott címerállata, a Marzocco. A kép felső sarkában láthatók az Úr szájába adott bibliai szavak: „Védellez meg a juhaimat...”, azaz a sienaiakat. A kézirat borítólapján egy Zsigmond-portré látható profilban, mára már igen lekopott állapotban.²³

Az előbb leírtakat a „*De ingeneis*” ajánlása is jól alátámasztja: „Érted, Zsigmond, fenséges uralkodó, a rómaiak mindig dicsőséges királya, kérem a mindenható Istent és az Atya igéjét, ami által minden lett, hogy őrizzen meg Téged a hitben, sokáig tartó egészben és szeretetében, azért, hogy küzdhesél az ellenségeink ellen és győzedelmesked-

¹⁷ *Maggiorotti*, 1936. (*Architetti e architetture militari*) Vol. 2. 19. o.

¹⁸ *Eisler*; (1972. 230–231. o.

¹⁹ *Makkai*, 1973. 337–347. o. *Thorndike*, 1955. 7–26. o.

²⁰ *Feuerné Tóth*, 1975. 34–35. o.

²¹ *Feuerné Tóth*, 1977. 10–11. o.

²² *Mariano Taccola*: *De ingeneis*, 1972. 1–22. o.

²³ *Mariano Taccola*: *De ingeneis*, 1972. 169–174. o. és *Beck*, 1965. 309–320. o.; *Scaglia*, 1965. 428–434. o.

hess felettük és elnyerhesd az egész világ birodalmi koronáját, és a világ végén vezessen el az örök életre, ámen. Szent Felségednek minden időben ajánlom Ser Marianus Jacobit, a sienai Domus Sapientiae titkárát, aki ezt a könyvecskét összeállította és engem megrajzolt. És őt magát méltóztass udvarod familiariusai közé befogadni és privilégiumod tekintélyével a vízi szerkezetek tervezésének magiszterévé (ingeniorum super aquis magister) kinevezni. Szándéka az, hogy Magyarországod vidékein lakhasson és napjait ugyanott végezhesse be, és hogy valamennyi vízi építményre felügyelhessen és hogy Magyarország királyainak és elődeiteknek összes tetteit és viselt dolgait kódexekbe lejegyezhesse, legjobb képessége szerint mindenholnan összegyűjthesse. És az említett kódexekben az elejétől a lapszéleken megrajzolhassa és miníálhassa a történeteket.”²⁴

A harmadik könyv előszava a Taccola és Zsigmond közötti, szakmai jellegű kapcsolat kialakulásáról tanúskodik, egyúttal pedig Zsigmond –a források által egyébként jórészt említés nélkül hagyott – technikai, haditechnikai érdeklődésének is hiteles emléke. Az előszó így szól:²⁵ „Ez a könyv választ tartalmaz sok olyan kérdésre, amelyeket a leg-hatalmasabb uralkodó és a római királyok közül leginkább legyőzhetetlen úr, Zsigmond úr, az Isten kedvezése folytán a birodalmi diadémmal való koronázás várományosa tett fel nekem. Azokra a kérdésekre, úgy vélem, a válasz méréssel, körzővel adható meg. És ahol a szándékom megvalósítására szellemem elégtelennek bizonyul, feddjen meg (ti. Zsigmond) és folytonosan oktasson ki az általam nem tudott dolgokban és a különböző súlyok és mértékek mindegyikéről. És minden illő tisztelettel kérem én, M[arianus] az elnézését és kíméljen meg, még ha túlságosan merész is lennék a fent mondottak bármelyikében.”²⁶

Taccoláról – Beck, Praeger illetve Scaglia kutatásai nyomán – sokkal többet tudunk, mint a hadmérnökök legtöbbjéről. 1382. február 4-én keresztelték meg Sienában. Fiatalon művészi pályára lépett, ami abban az időben egyet jelentett az élénk technikai, haditechnikai, építészeti érdeklődéssel és a szükséges gyakorlatok megszerzésével.

Sienában ez utóbbiakat különösen indokolta a város fekvése. A hegyre épült városba a szomszédos hegyekből kellett a vizet átvezetni, s biztonsági megfontolásokból a felszín alatt. Az Itáliában – Róma mellett – páráját ritkító vízvezetékrendszer a hidraulika gyors fejlődését, találmányok sorával való tökéletesítését hívta elő. Nem véletlen, hogy Taccola a „Sienai Arkhimédész” elnevezést vívta ki magának.

Azon sem csodálkozhatunk, hogy nevével 1408-ban a dóm munkálatai során találkozzunk: a kőrússzékek faragásaiért fizettek neki. 1417-ben, majd 1420-ban a bírók és notariusok céhébe folyamodott felvételért, ami képzettsége sokoldalúságára vet fényt. (A „De ingeneis” ajánlásában szereplő Ser szócska a notariusok címe volt.) A „Casa di Sapientia e Misericordia” egyházi testület, illetve kollégium titkáráként pedig a sienai egyetemmel és általában a városi közélettel került szorosabb kapcsolatba.

Technikai tehetségét először vízmérnöki teljesítményekkel bizonyította, kompok, hidak, kikötők védelmének, víziutakat elzáró láncoknak a tervezésével. Jegyzetei római,

²⁴ De ingeneis. Cod. Palat. 766., 4. könyv, fol. 69r., közli *Mariano Taccola*: De ingeneis, 1972. A szöveg mintegy Szent Dorottya szájából hangzik el, akit a művész a lap közepére rajzolt. Így válik érthetővé a használt egyes szám harmadik személy.

²⁵ A Zsigmonddal kapcsolatba hozható kéziratokra lásd *Veszprémy*, 1987. (2.). Kyeserre a korábbi szakirodalomból *Csapodi*, 1966. 217–236. o. és *Mályusz*, 1984. 43. o.

²⁶ De ingeneis. Cod. Palat. 766., 3. könyv, fol. 27r. Közölve: *Veszprémy*, 1987. (2.).

Zsigmond király képe Taccola kéziratában

genovai stb. munkákról tesznek említést. A szakirodalom részletesen feldolgozta Brunelleschihez fűződő kapcsolatát, aminek emléke a „De ingeneis”-ben őrződött meg. Ebben Brunelleschi is utal Taccola vízi találmányaira. Zsigmond római koronázása után, 1433 szeptemberében érkezett Mantovába. Ott ismét felkereste a sienaiak egy csoportja, a „regesta imperii” tanulsága szerint köztük Taccola is. Akkor kapta meg a „comes palatinus” címet, ami minden bizonnyal kapcsolatba hozható műve átadásával az uralkodónak. A „De ingeneis” harmadik és negyedik könyvéről van szó, amelyek többek között vízvezeté-

kekkel, szivattyú-megoldásokkal, Brunelleschinek valószínűleg a firenzei dóm kupolája építéséhez használt gépeivel, az ellenséges várfalaknak aknák és löpor segítségével való megsemmisítésével foglalkoznak.²⁷

Taccola életének további adatai sem mellékesek. 1434-ben adóügyi „stimatore” lett; 1435-ben, majd 1437-ben ismét a dóm munkálatainak iratai között fordul elő a neve, 1438-ban találmányait mutatta be városában, 1441–1442-ben újabb faragásokat készített. 1441-ben az utak felügyelője (viaio) lett Sienában, valószínűleg nem függetlenül mérnöki ismereteitől. 1449-re fejezte be másik kéziratát, majd 1453-ban már a végrendeletét írta.

Taccola „De ingeneis” művének, vagy akár egy másolatának Magyarországra kerülése nem bizonyítható, nincsenek rá adataink. Ugyanakkor Makkai – éppen Taccola vízmérnöki jártasságára és a Zsigmondnak ajánlott kéziratban a hidraulikai témák túlsúlyára építve – felvetette esetleges magyarországi tartózkodásának lehetőségét és részvételét Zsigmond budai építkezéseiben, a budavári vízvezetékrendszer kiépítésében vagy a dunai zárólánc felállításában. Az itteni tartózkodására vonatkozó feltevést például E. Knobloch sem tartja kizártnak. Zsigmond életében a mester csak 1433 és 1437 között járhatott volna Magyarországon, ám életrajzi adatai esetleges látogatásának idejét – igen kis valószínűséget sugallva – 1435. április 11. és 1437. április 5. közé szorítják. Szellemi hatása azonban az itteni építkezéseken – s ennek megállapítása Makkai érdeme – biztosra vehető, felfedezéseinek közvetlen vagy közvetett ismeretével feltétlen számolni kell, de legalábbis lehet.²⁸

A „De rebus militaribus” kézírata

Dolgozatunk szűkebb tárgya a párizsi Bibliothèque Nationalban őrzött, MS lat. 7239. jelzetű, latin nyelvű Taccola-kézirat. Magyar szempontból a mű fennmaradt másolatai közül ez a legérdekesebb, egyúttal a szakirodalomban a legtöbb vitát kiváltó. Az ellentétes vélemények előidézője az a tény, hogy a párizsi kézirat nem Taccola, hanem Paolo Santini Ducensis neve alatt maradt fenn. Taccolával ellentétben Santiniről nagyon keveset tudunk, és személyének megnyugtató tisztázása a rendelkezésre álló szakirodalom alapján ma sem lehetséges.²⁹

A kézirat a konstantinápolyi szeráj könyvtárából származik, ahonnan azt a francia követ, Girardin, 1687–1688 folyamán szerezte meg királya részére. A követ már jelentésében kiemelte a kódex szépségét, jelentőségét és magyar vonatkozását: „rajzok, szerkezetek és hadigépek rajzait nagy számban tartalmazza és nyilvánvalóan Magyarország meghódításának a kezdetekor került török kézre.”³⁰

²⁷ Életére vonatkozó adatok forrása Liber tertius de ingeniis, 1969. 11–33. o. és *Mariano Taccola: De Ingeneis*, 1972. 1–22. o. A Brunelleschire vonatkozó adatokra *Praeger – Scaglia*, 1970. 107–109. o.; *Praeger*, 1968.

²⁸ *Makkai*, 1973. és *Knobloch*, 1981. 12. o.

²⁹ Személyére lásd *Sticca*, 1912. 76–76. o.; *Montu*, 1934. Parte I. Vol. 1. 345–346. o.; *Saluzzo*, 1841. Parte III. 25–29. o.; magyarországi működésére *Horváth*, 1935. 39. o.; *Horváth*, 1937. 124. o.; *Maggiorotti – Banfi*, 1933. 14. o.; *Maggiorotti*, 1936. 90–92. o.; *Zolnay*, 1961. 16–35. o.; *Makkai*, 1973. 339–340. o. Itt jegyezzük meg, hogy Horváth, Maggiorotti és Banfi tanulmányaikban forráshelyek megjelölése nélkül említik Santini nevét, s hazai forrásokban eddig nem akadunk Santini nyomára. Magyarországi jelenlétét *Balogh*, 1966. elveti

³⁰ Idézi *Marsand*, 1838. 5. o.: „...J’y en ai adjouté un latin composé apparemment dans le dernier siècle, qui

Antonio Marsand a Bibliothèque Nationale olasz nyelvű kéziratkatalógusában is Santini műveként írta le, felsorolva a kódex további, kisebb olasz nyelvű munkákat tartalmazó részeit (Laudes XIV Romanorum, Liber de imagine mundi, De providentia, Albertanus Causidicus: Opusculum de loquendo et tacendo, Proverbia philosophica).³¹ Érdekes, hogy a kézirat magyar szempontból legfigyelemreméltóbb részét, a híres Balkán-térképet, egy török elleni hadjárat útvonalának jelölésével – talán, mert a kódex fő részéhez szervesen hozzátartozónak vélte – meg sem említette. A magyar szakirodalom Makkai László tanulmánya előtt a térképről nem vett tudomást, így például Corvina-katalógusában Csapodi Csaba is említés nélkül hagyta. Jähns azonban, szokott alaposágával, felhívta a térképre a figyelmet.³²

A szerző személyére vonatkozó bizonytalanságot a következőkben összegezhethetjük: a szöveg-, illetve faksimile-kiadások az 1970–80-as években nyilvánvalóvá tették, hogy a mű szerzője – Santini nevének említésétől függetlenül – Mariano di Jacopo Taccola. Santini, ellentétben többek, így Makkai László, vagy Dumitriu-Snagov véleményével, még az átdolgozó nevét sem érdemli ki. Taccola művének forrásként való felhasználásával már Jähns könyvében találkozunk. Ugyanő változtatott a korábbi, helytelen datáláson, ami a tűzfegyverek 1330 körüli megjelenésén alapult, és azt a Taccola-mű elkészültének ismert időpontja, 1449 utánra tolta ki.³³

A müncheni „De rebus militaribus” kéziratban maradt fenn az eligazító bejegyzés: „Paulus Santinus egy előszó hozzáadásával Bartolommeo Colleónak ajánlotta.” A többi kézirat mind későbbi a müncheninél, ez magyarázza, hogy miért Santini neve alatt maradtak fenn.³⁴ Ugyanakkor a korban a plagizálásra számos példát ismerünk, így pl. Guido da Vigevano technikai művét is elorozták későbbi másolók.³⁵

A kézirat feldolgozásában döntő fordulatot hozott Degenhart és Schmitt Taccola-kötete, amely az eddigi legalaposabb elemzést adta a Taccola-kéziratokról és főleg azok rajzairól. A párizsi másolat igényes, a fennmaradt variánsok közül a legművészebb kivitelű. Észak-Itáliai művészeti emlékek párhuzamai alapján stílusa 1470 körülre tehető, illetve Colleone zsoldosvezér 1475-ben bekövetkezett halála elé. Feltételezték, hogy az illusztrátor maga Santini lehetett.³⁶

A párizsi „De rebus militaribus” jellemzője a jeleneteknek a többi kézirathoz képest sokkal gondosabb kidolgozása: a szerkezetek ábrái tevékenykedő szereplőkkel egészülnek ki. Így pl. az 1. képen látható táborozásnál a „Spencer-példányon” csak egy-egy katona jelzi, hogy katonai táborról van szó, míg a párizsi kódexben csapatok állnak egymással szemben. A művészettörténeti elemzés kimutatta, hogy a kéziratot olyan művész illusztrálta, aki otthonosan mozgott kora itáliai reneszánsz művészetében. Ezt bizonyítja a fol. 71r híres harcimén-rajza, amiben a szerzők Pisanello Francesco Sforza-medallionjának hatását fedezték fel. Két másik paripa rajza pedig a velencei Szent Márk téri szobrok is-

contient quantité de figures, d'instruments et machines de guerre, et est apparemment tombé entre les mains des Turcs au commencement des conquêtes qu'ils ont faites en Hongrie...”

³¹ Marsand, 1838. 1–5. o., a kézirat részeire Csapodi, 1973. 349–350. o.

³² Jähns, 1889. 282. o.

³³ Jähns, 1889. 279–282. o.

³⁴ München, BS clm. 28 800.

³⁵ A plagizátorokra Degenhart – Schmitt, 1982. 90. o. és Ludwig, 1982. 267–278. o.

³⁶ Degenhart – Schmitt, 1982. 74–79. o.

meretéről árulkodik. A kezdőlapok egyikének (5r) antikizáló alakja a római Giustiniani gyűjtemény ún. Múzsák szarkofágjáról ered, ami egyébként XV. századi mintakönyvek útján Itália-szerre ismert volt.³⁷

A Taccola-kézirat művészi és technikai kvalitásairól leírtak támogatni látszanak Cson-tosi János sejtését, aki Mátyás király hadtudományi corvinái között említette a párizsi kódexet – meglehet a már akkor is erősen megkopott címerképről túlzott következtetéseket vont le. Csapodi Csaba is joggal szerepeltette katalógusában a kétes, nem bizonyított eredetű korvinák között. Értékelhető állapotú címerkép, illetve eligazító bejegyzések híján abszolút bizonyáshoz e vonatkozásban nem is juthatunk.³⁸

A Balkán-térkép

A kódexben – amely több, különböző kézirat gyűjteménye – közvetlenül Taccola művét követően található az említett Balkán-térkép, olasz nyelvű, minden valószínűség szerint velencei dialektusú feliratokkal. Helynevekben igen gazdag, és az al-dunai végvártól egészen a Márvány-tenger déli partjáig mutatja be Kelet-Európát. A térképpel már számos – német, bolgár, román, magyar – tanulmány foglalkozott, mégis, ezek száma még inkább érezteti egy korszerű magyar szempontú (történeti, térképészeti) feldolgozás hiányát. A térképet bemutatták a budapesti és luxemburgi 2006-os nagy, reprezentatív Zsigmond-kiállításon is.³⁹

A neves kutató, Franz Babinger nyitotta meg az utóbbi évtizedekben a térképpel foglalkozó kutatók sorát. Azt állította 1951-ben megjelent tanulmányában, hogy a térkép a kódexszel együtt II. Mohamed szultán részére készült és tulajdonába is került.⁴⁰ Érvelése azon alapult, hogy a török udvarral számos itáliai mesterember, művész került kapcsolatba, jó néhányan időztek is ott, mint udvari tanácsadók, vagy orvosok. Jacopo Languschi leírása szerint Mohamednek semmi sem okozott nagyobb örömet, mint az, hogy a világot a hadi dolgok tudományának segítségével ismerje meg. Tudjuk, hogy nem csak a mi Zsigmond királyunk szeme előtt lebegtek az ókori hőrozsok, Nagy Sándor,

³⁷ Degenhart – Schmitt, 1982. 74–76. o.

³⁸ Cson-tosi, 1890. 209–210. o., v. ö. Hoffmann, 1929. 49–50. o. Taccola párizsi kéziratát 1987 nyarán tanulmányoztam. A kézirat különböző részeinek összetartozása vitán felül áll. Ez az írásképe, az iniciálék alapján biztosan állítható. Ugyanez mondható el a Balkán-térkép és a kézirat viszonyáról, ami kizárja azt a lehetőséget, hogy a térkép esetleg utólag, már Konstantinápolyban került volna a kéziratba. Együttal bizonyossá teszi, hogy a térkép másolására is ott került sor, ahol a kézirat egésze készült, tehát – a művészettörténeti kutatások alapján – Észak-Itáliában. A kézirat elején elhelyezett címer valóban kivehetetlen, a címerkép alsó részén egy zászlós Isten báránya-rajz körvonalai sejtethők.

³⁹ Babinger, 1951. (1.) 8–15. o. (Első formájában az előadás az 1951. évi Congresso Internazionale di Studi Bizantini-n, Palermóban hangzott el.); Banfi, 1954. 17–34. o.; Beševliev, 1963. 39–48. o.; Babinger, 1964. 1–6. o.; Dumitriu-Snagov, 1979. 82–105. o. A térkép közölve idézett tanulmányunkban, Babinger, 1951., Banfi, 1954., Babinger, 1964. tanulmányaiban és Dumitriu-Snagov, 1979. kiadásában Veszprémy, 2006. (Balkán-térkép), (in: Sigismundus. Rex et imperator, 2006.) 442–443. o.

⁴⁰ Babinger, 1951. (1.), az olasz–török érintkezésekre Babinger, 1951. (2.) 469–505. o.: a párizsi kézitról 484. o., Valturio II. Mohamed tiszteletéről 494., 501. o. (A tanulmány előzőleg a Byzantionban is megjelent 21. [1951.] 127–170. o.)

Caesar tettei, hanem Mohamedé előtt is.⁴¹ Szellemi élnkségét, érdeklődését sem lehet kétségbe vonni, ám Babinger érvelésének alapvetően gyenge pontja, hogy a kézirat létrejöttében semmi sem mutat a szultáni udvar szerepére. Taccola általában a keresztényeknek ajánlotta, mint a „Spencer” kéziratban is szerepel: „Csak azért találtam fel, állítottam össze és rajzoltam le ezeket (ti. hadigépeket, fegyvereket), hogy a keresztények a hitetlen és barbár népek ellen fordulhassanak.” A párizsi kódex elején is hasonló értelmű szöveg állt, amíg azt – valószínűleg Konstantinápolyban – ki nem vakarták.⁴²

Babinger 1964-re megváltoztatta véleményét és elismerte, hogy a térképet a magyar király, Zsigmond számára készítették 1396 előtt.⁴³ A szakma általában nem fogadta el Babinger első érvelését, így meglepő, hogy a kódex egy 1976-os franciaországi közepkori hadtörténeti kiállításon mégis II. Mohamed szultán számára készült munkaként szerepelt.⁴⁴

A térkép helységneveinek maradéktalan azonosítása mind a mai napig nem történt meg. A datálás módszere pedig igen egyszerű. A még keresztény kézen levő (keresztes zászlóval jelölt) erősségek és a már elesett (félholddal jelölt) várak, települések a történelmi események ismeretében megadnak egy terminus ante quemet. Mivel Konstantinápolyon még keresztény lobogó leng, mindenki egyetért abban, hogy 1453 előtt készült. Babinger, Veselin Beševliev, Dumitriu-Snagov 1396 előttinek, míg Banfi Florio, s nyomában Makkai, 1443 előttinek tekinti a térképet, s azt az 1444-es várnai keresztes hadjáratral hozza összefüggésbe. Ez utóbbi véleményt az az előfeltevés alakította, hogy a térkép egyidős a Santini-féle kézirattal, ami pedig Santini valószínűsített, de nem bizonyított (1440 körüli) magyarországi tartózkodásához kapcsolható. Amennyiben Santini esetleg csak miniátora volt a kéziratnak, személyével ilyen összefüggésben felesleges is számolni. A kézirat és a térkép azonban nem lehetnek egyidősek: mint kiderült, a „De rebus militariibus” 1470 körüli, a térkép eredeti példánya pedig – a mi véleményünk szerint is – 1396 előtti, így a jelenlegi példány annak csupán későbbi, változatlan, vagy kis változtatásokkal terhes másolata. A kézirat és térkép egymással szoros kapcsolatban vannak, egy kódexhez tartozásuk erősíti azt a feltételezést, hogy a Taccola-kézirat Magyarországon át került a konstantinápolyi gyűjteménybe.

Végül ki kell térnünk Dumitriu-Snagov véleményére. Dumitriu-Snagov szövegkiadása és tanulmánya „XIV. századi román országok” cím alatt jelent meg.⁴⁵ Az említett térképen ugyanis a földrajzi nevek között szerepel Erdély (Transilvania) és „Vlachia” neve (ez utóbbi négyszer). A kéziratot és a térképet egykorúnak tekintve, keletkezésüket a térképen meg nem nevezett, ám valószínűsíthető Temesvárhoz költötték, 1396 előttre. Így Santini művéből a román nép XIV. századi európai szintű technikai színvonalára és ismereteire voltak le következtetéseket. Megállapították: a kézirat képei igazolják, hogy a – románok lakta – térség megőrizte az antik haditechnika ismeretét az ókortól egés-

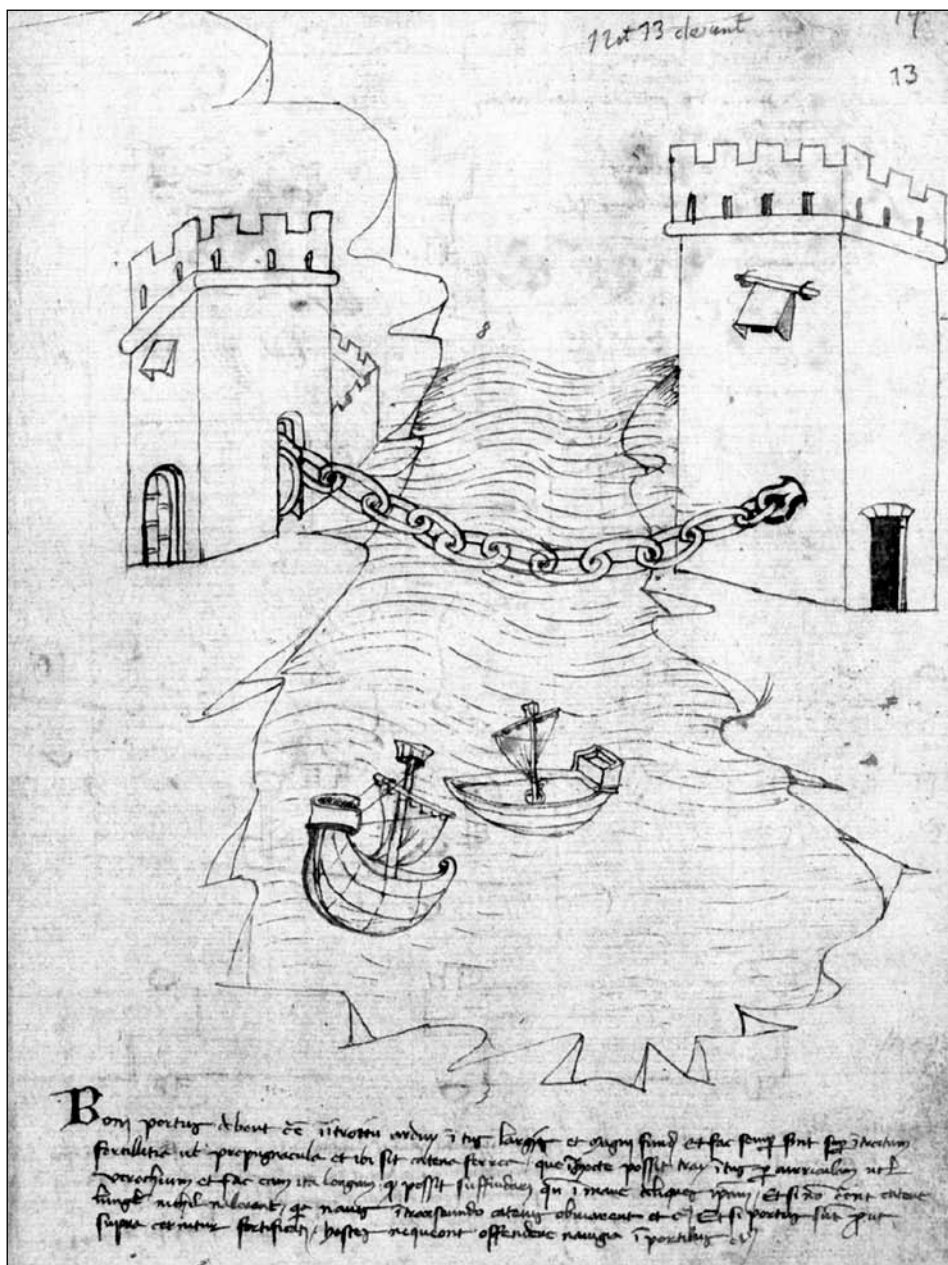
⁴¹ Babinger, 1951. (2.) 479. o.; uo. 477. o.: „Niuna cosa cum maggior applauso, et volupta, che el sito del mundo apprende in scientia di cose militar...”

⁴² Az ajánlás: New York, Pub. Libr., Spencer Coll., Ms. 136. fol. 102 r. A párizsi kéziratban fol. 5r-n: „Liber iste est salus anime nec non et corporis. In huiusmodi opere profecto continet his dumtaxat bellicis instrumentis ad tuendam catholicae fidei veritatem... etc.” (kivakarva)

⁴³ Babinger, 1964.

⁴⁴ La guerre au Moyen Age, 1976. 58–59. o.

⁴⁵ Dumitriu-Snagov, 1979. (Francia nyelvű összefoglaló: 143–155. o.)

Zárólánc terve Taccola kéziratában

szen a reneszánszig. Az érvelésnek a kéziraatra vonatkozó részében azonban megfelel-
 keztek arról, hogy Taccola csak 1449-ben fejezte be kéziratát, következésképpen Santini
 csak később másolhatta azt át a saját neve alatt. A kézirat és a térkép „Bánátban” való

keletkezésére semmi sem utal. Sőt, mivel a kézirat valószínűleg Észak-Itáliában, 1470 körül készült, annak a román történelemmel való kapcsolata és a román nyelvi hatások kimutatására vonatkozó elemzések sem meggyőzőek.

A „De rebus militaribus” tartalmáról

Amíg a „De ingeneis”-ben Taccola elsősorban a polgári élet igényeit tartotta szem előtt, addig második kéziratában nagy számban ábrázolt hadieszközöket, részben a korábbi technikai kéziratok rajzait átvéve, továbbfejlesztve, néhány esetben Kyesser művéből, a Belfortisból, mint ez bizonyítható is. Műve egyúttal illusztrálja, hogy mennyire komolyan gondolta tanácsát: aki Itáliában győzni akar, annak – a pápa szövetsége, Milánó birtoklása és az asztrológusok támogatása mellett – mérnökökre van szüksége, hogy azok a folyók útjának elzárásával segítsék a vezéreket. Hitt a találmányok erejében, amit számos szentenciában meg is fogalmazott („A lelemény erősebb a barmok erejénél” stb...).⁴⁶

A 10 könyvre osztott kézirat a következő témakörökkel foglalkozik: építkezések, terhek felemelése (17 kép), vízellátás, területek elárasztása, szivattyú alkalmazása (16 kép), kovácműhely, vízikerek alkalmazása (1 kép), vízi- és szárazmalmok (5 kép), hidépítés (1 kép), víz alatti munkák, cölöpök kiemelése (4 kép), kereskedelmi hajózás (5 kép). A hadi élethez kapcsolódó ábrázolások között: átkelés folyón és árkon (41 kép), úszás gyorsítása (1 kép), nagy súlyok, ágyúk mozgatása (6 kép), várostrom és várvédelem, vízellátás föld alatti csatornával (16 kép), mesterséges szigetek (9 kép), tengeri háborús jelenetek (29 kép), állatok alkalmazása a harcokban (10 kép), lovagok gyalog és lovon (13 kép), faltörő kos (15 kép), tornyok, leginkább létrákkal, mászórudakkal (10 kép), harckocsik, tüzet szállító kocsik (13 kép), rohamtetők, ostromeszközök (18 kép), ágyúk (8 kép), mesterséges folyószabályozás és folyózárólánc áttörése (1–1 kép).⁴⁷

A rajzokon egymást követik a kor színvonalán álló technikai megoldások és a fantázia szülte elképzelések. Olyan bizzar ötleteket is leírt, mint hogy hogyan lehet egy kutyával őriztetni egy várat: a vár harangját a kutyához kell erősíteni, a kutya eleségét pedig olyan távol tenni, hogy amikor megpróbálja azt elérni, a harang is megszólaljon. Végeredményben az előrelépést az általános igényű rajzok, az erőátviteli problémák megoldási kísérletei, a hidraulikai elgondolások, a technikai folyamatok részproblémákra bontása jelentették; a problémamegoldás sok kísérletezéssel járó folyamata játszódik le a szemünk előtt. Az a folyamat, amire Taccola eredményeinek későbbi használói már építhettek. Jóllehet, az utódok meghaladták Taccola műszaki színvonalát, mégis, rajzai – mint arra B. S. Hall rámutatott – elterjedtségük folytán valóban hatottak és ösztönzőek voltak, szemben Leonardo nem egy zseniális megoldásokat rejtő kódexével, amelyek évszázadokon át könyvtárak polcain porosodtak.⁴⁸

Taccola művét legtöbbször mégis az ábrázolt ágyúkkal és az aknatechnikával kapcso-

⁴⁶ Knobloch, 1981. 17–18. o.

⁴⁷ Legjobb tartalmi elemzését Knobloch, 1981. cikke nyújtja, 17–22. o., és a Knobloch, 1984. szövegkiadás-hoz készült tanulmány, 17–30. o.

⁴⁸ Gall, Isis, 67. (1976.) 463–475. o. A haditechnikai fejlődésnek a traktátus-irodalommal való összefüggéseire lásd még Durdik, 1955. 39–65. o.

latban idézik. Bekerülésük a sienai mester corpusába jól érthető, gondoljunk csak Tortellinek a tűzfegyverek megjelenéséről írott soraira. A műszaki fejlődést figyelemmel kísérők körében az új fegyverfajta európai elterjedése nagy megdöbbenést váltott ki. A Tortelliszövegben is említett villám-hasonlat lejegyzése sem véletlen. Arra utal, hogy az ágyúk használatát sokan blaszfémianak (istenkáromlás) minősítették, mivel a Teremtő által létrehozott természeti jelenségeket (villám, mennydörgés) utánozta. Minderről, a lovagi hadviselés kifinomult, humánusabbnak tűnő gyakorlatával szembeállítva, Petrarcanak, Ariostónak sem volt jobb véleménye. Így nem meglepő, hogy a technikai fejlődés a haditechnika iránt fogékony művészeket munkálkodásra ösztönözte.⁴⁹ Az ágyúk tökéletesítésére való törekvésnek számos nyomát találjuk Kyaser vagy Taccola munkáiban, míg a várépítéset nagyhatású újítójaként az általunk is sokat emlegetett Francesco di Giorgio neve említhető.

A mű tartalmi áttekintéséből is kitűnik, hogy az ágyúk csak egy töredékét alkotják a rajzoknak, ott is részben a „Tűz felhasználásával” foglalkozó fejezetben belül. Ott találjuk a puska egyik első ábrázolását (f 79v) is. Akkor még „scopetum”-nak nevezték, ’kézi hadi vetőgép’ értelemben.⁵⁰

Jellegzetes középkori szemléletének megfelelően a kézirat a puskát tartó lovast és lovát talpig páncélban ábrázolja, ezzel is jelezve, hogy a löpor és a golyók fogytával hagyományos módon kell az ellenféllel szembeszállni. A ló súlyos páncélját Taccola még azzal is indokolta, hogy az védi meg az állatot az égő kanóctól. Leírása szerint a puskásoknak az első sorban kell hadakozniuk, hogy félelmet keltsenek, és zavart idézzenek elő. A rajzot a kéziratban több ágú korona jelöli, utalva arra, hogy a szerző különösen hatásosnak tartotta, ám az is jól mutatja a könyv szemléletét, hogy az előbbi mellett az ellenfélre rohanó, égő fáklyákkal felszerelt ökrök, ökörfogatok ötletét is hasonlóan, koronával jelölve népszerűsítette.

A másik, leggyakrabban bemutatott rajz (f 52v) az aknakészítést ábrázolja, aminek alapján többen Taccolát kiáltották ki az eljárás felfedezőjének. Az elsőség tisztázása általában a legnehezebb feladatok közé tartozik a technikai traktátusokban, ez esetben azonban írásos feljegyzések vannak a löporos aknák évtizedekkel korábbi használatáról.⁵¹ A szintén koronával kitüntetett rajz alatti szöveg szerint egészen addig kell ásni, míg a várbeliek lépéseit meg nem hallják a fejük felett. Akkor kell elhelyezni a puskaport és azt, kívülről, kanóccal meggyújtani. Érdekes megjegyezni, hogy az ábrázolt várak jellegzetesen koraközépkori, belsőtoronyos típusúak; úgy látszik, Taccola a várépítéset problémái iránt teljesen érzéketlen maradt.

Az aknatechnikára vonatkozó fejtegetések és rajzok jól példázzák az ókori hadiismeretek felújítását és továbbfejlesztésük folyamatát is. Az elv már Vegetiusnál megtalálható (IV. könyv, 24.),⁵² aki az aknakészítés kétféle hasznát írja le: az aknaalagúton csapatok hatolhatnak be az ellenséges várba és azt kézitusában vehetik birtokba, vagy – ami érdekesebb – csak a várfalakig haladnak az alagúttal. Ott a kiásott föld helyére, mintegy a fal alátámasztásaként, száraz fát és rózsát helyeznek el, s azt felgyújtva pusztítják el a vár-

⁴⁹ A tűzfegyverek elterjedésére Hale, 1966. 113–144. o.; Hale, 1960. 94–122. o.; Hale, 1963. jún., 18–33. o. A tűzmester-kézíkönyvek kialakuló irodalmára lásd idézett tanulmányunkat (*Veszprémy*, 1987. [2.]) és Hall, 1979. 20–21. o.

⁵⁰ Pl. Uhlemann, 1969. H. 2. 140. o.

⁵¹ Mariano Taccola: De ingeneis, 1972. 157. o.; Battisti, 1976. 318. o.

⁵² Knobloch, 1981. 12. o.

falat. Vegetius első ötletét a megelőző oldal rajzán hasznosította Taccola: a várat övező folyó, vizesárok vagy várárok leküzdésére ajánlotta alagút ásását.

A rajzok sora jól tükrözi a megújulás igényét a haditechnikában, a számtalan, néha egymásnak is ellentmondó megoldási javaslat pedig a hadmérnökök találékonyságát és a problémamegoldás bonyolult folyamatát. A vázlatkönyvben szereplő példák jó részét a hadvezérek valóban hasznosítani tudták, gondoljunk csak Nándorfehérvár 1440. évi ostromára. A Thuróczy-krónikában fennmaradt említés (230. fejezet) korai példa az ellenakna-készítés gyakorlatára, a görög történetírónál, Dukasnál fennmaradt leírás pedig a tűzfegyverek hatékonysága növekedésének, terjedésének meggyőző megfogalmazású emléke.⁵³ Maggiorotti fő érve Santini nándorfehérvári működéséhez éppen a kézirat aknarájza volt (nem tudta ugyanis, hogy Taccola 1449-ben fejezte be művét).⁵⁴ Ennek ellenére az olasz hadmérnökök által terjesztett technikai ismeretek hatásának feltételezése az ostromleírásban nem tűnik megalapozatlannak. Annál is inkább, mivel ez időpont egybeesett Santini valószínűsített, de persze nem bizonyított magyarországi tartózkodásának éveivel, s a vár parancsnoka, Tallóci János, maga is dalmát származású volt.

Taccola szerteágazó műszaki érdeklődésének értékeléséhez, az egyes rajzok elhelyezéséhez a technikatörténeti fejlődésben még számos résztanulmány szükséges. Mindenesetre – Praeger, Scaglia és Knobloch nyomán elfogadhatjuk –, hogy ha Taccola rajzainak eredetisége, újdonsága nem is állt arányban szakmai látókörének tiszteletet keltő tágaságával, módszerével, rajzai kvalitásával és didaktikus jellegével, ötletgazdagságával, az írásos technikai hagyomány és tapasztalat összekapcsolásával, valóban a koraújkori műszaki irodalom egyik előkészítőjének tekinthető.⁵⁵

⁵³ Dukas, 1834. 211–212. o. A fontos szakaszt Déri Balázs fordításában közöljük: „Mikor tehát Nándorfehérvárhoz ért (ti. Murad) s körben tábort veretett és sok kisebb meg nagyobb hajtógépet (*petrobolismos*) készíttetett, sáncokat emeltetett és a folyón való hajózásra több mint száz háromevezősoros hajót csináltatott s hat álló hónapig ostromolta a várat: sem a szárazon, sem a folyón semmire nem ment, sőt még sokakat elveszített az előkelők és a saját emberei közül, részben a járvány, részben a várból kilőtt eszközök (*méchané*) miatt. Mintegy mogoró nagyságú ólomgolyókat (*bolis molybdiné*) lőttek ugyanis rájuk egy ércszerkezetből (*kataskeué chalké*), melyben belül sorban volt az öt, vagy akár tíz golyó. A nádhoz hasonló ércső (*chalkés kalamos*) mögött portartó (*botanés skeuasía*), tele salétrommal, kénnel és fűzfaszénnel. A pornak kátrányszaga van; ha szikra éri ezt a keveréket, rögvest meggyullad, s a golyók miatt összesűrűsödött levegő szükségképpen nyomja a golyókat: a porhoz legközelebb eső ugyanis taszítja az előtte levőt, az pedig az előzőt. S így az erő a torkolatban (*stomion*) levő golyóig ér, és azt kiröpi egy mérföldnyi távra. S akit eltalál, akár embert, akár állatot, védekezék bár vassal, a por ereje annyival nagyobb, hogy ha a golyó egyet átüt, nem hagy alább az ereje a következőben s két testben sem csökken az ereje, védekezzenek bár vassal vagy legyenek teljesen fegyverben; de mikor a golyó vasból van, vagy valamilyen kalapáccsal tömörített anyagból, a kerekesség gömbölyűsége betűformára alakul át, s a golyó mintegy szög alakú lesz, és úgy hatol a zsigerekbe, mint egy tűzfolyam.” Fordításáért ezúton mondok köszönetet.

⁵⁴ Maggiorotti, 1936. 90–92. o.

⁵⁵ Taccola működésének tömör értékelése Mariano Taccola: De Ingeneis, 1972. 153–159. o.; Knobloch, 1981.

A TANULMÁNYOK ELSŐ MEGJELENÉSI HELYE

A középkori hadtörténetírás és forrásai

- A középkori hadtörténetírás és forrásai. *Hadtörténelmi Közlemények* 119. (2006.) 517–524. o.
- Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. Csata Pozsonynál. *Történelmi Szemle*, 49. (2007.) 1–17. o.
- Eine wechselvolle Rezeptionsgeschichte. Die Pressburger Schlacht aus Sicht der Ungarn. In: *Roman Zehetmayer* (Hg.): Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich. St. Pölten, Niederösterreichisches Landesarchiv, 2007. 99–103., 187–192. o.
- Reddidiit amissum fugiens Germanus honorem. Az 1459. évi körmenyi ütközet historiográfiájához. In: Borsa Iván emlékkönyv. Szerk.: *Csukovits Enikő*. Budapest, 1998. 319–326. o.
- Körmend a középkor hadtörténetében. In: *Vizi László* (szerk.): Körmend a hadtörténelemben. Körmend. 1992. 7–50. o.

Lovagok és keresztesek

- Szt. Rasso és a kalandozó magyarok. *Századok*, 129. (1995.) 1063–1073. o.
- Szent István felövezéséről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 102. (1989.) 3–13. o.
- Magyarország és az első keresztes hadjárat. Aachen Albert tanúsága. *Hadtörténelmi Közlemények*, 118. (2005) 501–516. o.
- Dux et praeceptor Hierosolimatorum. Szent László mint keresztes vezér. In: *The Man of Many Devices. Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak*. Ed.: *Balázs Nagy and Marcell Sebők*. Budapest–New York, CEU Press, 1999. 470–477. o.
- II. András magyar király keresztes hadjárata, 1217–1218. In: *Laszlovszky József, Majorossy Judit, Zsengellér József* (szerk.): Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 99–112. o.
- András magyar király keresztes hadjárata, 1217–1218. *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. (1994.) 113–116. o.
- Lovaspecsétek Magyarországon. In: *Hegedűs András* (szerk.): Megpecsételt történelem. Középkori pecsétek Esztergomból. Esztergom, 2000. 11–18. o.
- Páncél és páncélosok említései a krónikákban és oklevelekben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 108. (1995.) 3–10. o.

- A számszerű használatának kezdetei Magyarországon, Anonymus olvasatában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 106. (1993.) 3–19. o.
- Az 1187-es magyar zászlókocsitól (carroccio) a székesfehérvári zászlóbontásig. A magyar katonai zászlóhasználat kezdetei. *Történelmi Szemle*, 37. (1995.) 209–216. o.
- Csatamének, paripák: a középkori hadilovakról. In: *Hausner Gábor* (szerk.): *Az értelem bátorsága*. Perjés Géza emlékkönyv. Budapest, 2005. 793–806. o.
- A Szent György Lovagrend megalapítása Károly Róbert udvarában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. (1994.) 3–18. o.

Hadmérnökök és ágyú mesterek

- Haditechnikai újítások és kéziratok Zsigmond környezetében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998.) 657–665. o.
- Zsigmond, a katonai reformer? *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998.) 657–665. o.
- A hadtudomány megszületése Magyarországon: Az Anjou- és luxemburgi királyok kora. In: *A magyar hadtörténelem évszázadai*. Szerk.: *Király Béla – Veszprémy László*. Budapest, 2003. 27–42. o.
- A nikápolyi hadjárat értékelése az újabb hadtörténetírásban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998.) 578–582. o.
- Mariano di Jacopo detto il Taccola: *De rebus militaribus*. Egy korareneszánsz haditechnikai kézirat és szerzője. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1988. 1. sz., 3–20. o.
- Haditechnikai újítások és kéziratok Zsigmond környezetében. In: *Takács Imre* (szerk.): *Sigismundus. Rex et imperator*. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Budapest–Luxemburg, 2006. 287–291. o. (németül és franciául is).

BIBLIOGRÁFIA

A JEGYZETEK BEN ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEKKEL

- Acta SS
Abú Sáma, 1906.
 Acta Musei Nationalis
Ágoston, 1994.
Ágoston, 1998.
Ágoston, 2005.
Áldásy, 1924.
Alm, 1994.
Ambrózy, 1659.
 ÁMTF
Anglo, 2000.
 Anjou-kori oklevéltár
Anonymus/Kézai, 1999.
 Arcanum Adatbázis CD
 Archdeacon Thomas
 of Split
Armbruster, 1974.
- Acta Sanctorum. Antwerpen, Brüsszel, Tongerlo. 1643–1925. 1–62. k.
Abú Sáma / Abú Shamas: Livre des deux jardins. In: Recueil des historiens de croisades. Orientale, 5. (Historiens Orientaux, tom. 5.) Paris, 1906.
 Acta Musei Nationalis Hungarici, 1. (1818.)
Ágoston Gábor: Ottoman Artillery and European Military Technology in the 15th–17th Centuries. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47. (1994.) 15–48. o.
Ágoston Gábor: A tűzfegyverek elterjedése a muszlim világban. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Szerk.: *Tusor Péter*. Budapest, 1998. 176–184. o.
Gábor Ágoston: Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire. Cambridge, 2005.
Áldásy Antal: Keresztes hadjáratok története. Budapest, 1924.
Josef Alm: European Crossbows: a Survey. London, 1994.
Joannes Ambrózy: De origine gentis ac regni Hungarici. Dissertatio philologica. Jенаe, 1659.
Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1963– (több utánnymásban.)
Sydney Anglo: The Martial Arts of Renaissance Europe. New Haven–London, 2000.
 Anjou-kori oklevéltár. Főszerk.: *Kristó Gyula*. Budapest–Szeged, 1990–
Anonymus: Magyarok cselekedetei. *Kézai Simon*: Magyarok cselekedetei. Ford. és bev.: *Bollók János és Veszprémy László*. (Millenniumi magyar történelem) Budapest, 1999.
 A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Arcanum CD-ROM kiadás, Budapest, 2003.
 Archdeacon Thomas of Split: History of the Bishops of Salona and Split. Kiad., ford.: *Damir Karbić, Mirjana Matijević Sokol, James Ross Sweeney*. Budapest–New York, 2006. (Magyar fordítása in: A tatárjárás emlékezete, 1981.)
Adolf Armbruster: Jakob Unrest Ungarische Chronik. *Revue Roumaine d'histoire*, 13. (1974.) 473–508. o.

- Aszt*, 2006. *Aszt Ágnes*: Castrumok Mosonmagyaróvár területén. *Castrum*, 2006. 3. sz. 121–127. o.
- Atiya*, 1934. *Aziz S. Atiya*: The Crusade of Nicopolis. London, 1934. (Reprint: New York, 1978.)
- ÁÚO Árpádkori Új Okmánytár. Kiad.: *Wenzel Gusztáv*. I–XII. Budapest, 1860–1874.; CD-ROM kiadása: Arcanum.
- Aventinus SW Johannes Turmairs gennant Aventinus Sämmtliche Werke I–VI. München 1880–1908. A latin részt lásd Bd. II. (Hg. v. *Sigmund Riezler*.) München, 1882.
- Ayton*, 1994. *Andrew Ayton*: Knights and Warhorses. Military Service and the English Aristocracy under Edward III. Woodbridge, 1994.
- Az első és második keresztes háború korának forrásai, 1999. Az első és második keresztes háború korának forrásai. Névtelen: Gesta Francorum, Szt. Bernát: Az új lovagság dicsérete, keresztesek levelei. Szerk.: *Veszprémy László*. Budapest, 1999.
- Babinger*, 1951. (1.) *Franz Babinger*: An Italian Map of the Balkans, Presumably Owned by Mehmed II, the Conqueror (1452–53). *Imago Mundi*, 8. (1951.) 8–15. o.
- Babinger*, 1951. (2.) *Franz Babinger*: Maometto II, il conquistatore, e l'Italia. *Rivista Storica Italiana*, 63. (1951.) 469–505. o.
- Babinger*, 1964. *Franz Babinger*: Eine Balkankarte aus dem Ende des 14. Jhs. *Zeitschrift für Balkanologie*, 2. (1964.) 1–6. o.
- Bachrach*, 1971. *Bernard Bachrach*: The Feigned Retreat at Hastings. *Medieval Studies*, 33. (1971.) 344–347. o.
- Bachrach*, 1983. *Bernard Bachrach*: Animals in Warfare in Early Medieval Europe. In: Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1983. Spoleto, 1985. 707–764. o.
- Bachrach*, 1988. *Bernard Bachrach*: Caballus et caballarius in medieval warfare. In: The Study of Chivalry. Resources and Approaches. Ed.: *Howell Chickering*, *Thomas H. Seiler*. Kalamazoo, Mich. 1988. 173–212. o.
- Bachrach*, 1993. *Bernard Bachrach*: Logistics in Pre-Crusade Europe. In: *J. A. Lynn* (Ed.): Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present. Michigan, 1993. 57–78. o.
- Bachrach*, 2001. *Bernard Bachrach*: Early Carolingian Warfare. Prelude to Empire. Philadelphia, 2001.
- Bachrach*, 2004/2006. *David Steward Bachrach*: Crossbows for the King. The Crossbow during the Reigns of John and Henry III of England. *Technology and Culture*, 45. (2004.) 102–119. o. és 47. (2006.) 81–90. o.
- Bachrach*, 2005. *Bernard Bachrach*: Some Observations on Administration and Logistics of the Siege of Nicea. *War in History*, 12. 3. (2005.) 249–277. o.

- Bachrach*, 2006. *David Steward Bachrach: English Artillery 1189–1307. The Implications of Terminology. The English Historical Review*, 71. (2006.) 1408–1430. o.
- Bagi*, 2005. (1.) *Bagi Dániel: Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történet-szemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század elejei latin nyelvű történetírásának tükrében. Budapest, 2005.*
- Bagi*, 2005. (2.) *Bagi Dániel: Szent László és Szent István Gallus Anonymus gesztájában. Megjegyzések a III. könyv 25. fejezetéhez. Századok*, 139. (2005.) 291–334. o.
- Balogh*, 1929. *Balogh Jolán: A magyarországi Szent György ábrázolások forrásai. Archeologiai Értesítő*, 43. (1929.) 134–155. o.
- Balogh*, 1966. *Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I. Adattár. II. Képek. Budapest, 1966.*
- Bándi*, 1987. *Bándi Zsuzsanna: Körmend a középkorban. Körmend, 1987.*
- Banfi*, 1954. *Florio Banfi: Two Italian Maps of the Balkan Peninsula. Imago mundi*, 11. (1954.) 17–34. o.
- Bánlaky Breit* *Bánlaky Breit József: A magyar nemzet hadtörténelme I–XXII. Budapest, 1929–1942. (CD-ROM, Arcanum Digitéka I.)*
- Bannett*, 1989. *Matthew Bannett: La Règle du Temple as a Military Manuel or How to Deliver a Cavalry Charge. In: Studies in Medieval History. Presented to R. Allen Brown. Woodbridge, 1989.*
- Bárány*, 2004. *Bárány Attila: Zsigmond király 1416-os angliai kísérete. Aetas*, 19. (2004.) 3–4. sz., 5–30. o.
- Barber – Barker*, 1989. *Richard Barber – Juliet Barker: Tournaments, Jousts. Chivalry and Pageants in the Middle Ages. Woodbridge, 1989.*
- Bartal*, 1901. *Bartal Antal: Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae. Leipzig–Budapest, 1901.*
- Barth*, 1983. *Hans Barth: Conrad Haas. Leben und Werk in Wort und Bild. Bukarest, 1983.*
- Bartonek*, 1939. *Bartonek Emma: A magyar királykoronázások története. Budapest, 1939. (reprint 1987.).*
- Bartonek*, 1975. *Bartonek Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyar történetírás történetéből. Budapest, 1975.*
- Bartusis*, 1992. *Mark C. Bartusis: The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204–1453. Philadelphia, 1992.*
- Battisti*, 1976. *E. Battisti: Brunelleschi. Ed.: D. De Robertis. Milano, 1976.*
- Bauerreiss*, 1929. *Romuald Bauerreiss (Ed.): Die geschichtlichen Einträge des Andechser Missale. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens*, 47. (1929.) 52–90. o.
- Bauerreiss*, 1950. *Romuald Bauerreiss: Kirchengeschichte Bayerns. 1–2. Bde. St. Ottilien, 1950.*
- Bayerl*, 1978. *Günter Bayerl: Technische Intelligenz im Zeitalter der Renaissance. Technikgeschichte*, 45. (1978.) 336–353. o.

- Beck*, 1965. *James H. Beck*: The Historical „Taccola” and Emperor Sigismund in Siena. *The Art Bulletin*, 50. (1965.) 309–320. o.
- Bedier*, 1908–1913. *Joseph Bedier*: Les légendes épiques. Paris, 1908–1913.
- Bedos-Rezak*, 1988. *Brigitte Bedos-Rezak*: Medieval Seals and the Structure of Chivalric Society. In: *The Study of Chivalry. Resources and Approaches*. Ed. *Howell Chickering – Thomas H. Seiler*. Kalamazoo, Mich., 1988. 313–372. o.
- Bedos-Rezak*, 1993. (1.) *Brigitte Bedos-Rezak*: Social Implications of the Art of Chivalry: The Sigillographic Evidence (France 1050–1250). In: *Brigitte Bedos-Rezak*: Form and Order in Medieval France. Variorum Reprints, London, 1993.
- Bedos-Rezak*, 1993. (2.) *Brigitte Bedos-Rezak*: Les Sceaux au temps de Philippe Auguste. In: *Form and Order in Medieval France*. Variorum Reprints, London, 1993.
- Beinhoff*, 1995. *Gisela Beinhoff*: Die Italiener am Hof Kaiser Sigismunds (1410–1437). Frankfurt, Berlin, Bern, 1995.
- Bél*: Notitia, 1735. (*Bél Mátyás*:) Notitia Hungariae novae historico-geographica. divisa in partes quattuor. Viennae, Austriae, typis Johannis Petri van Ghelen, Bd. 1. Wien, 1735.
- Béla király névtelen jegyzőjének könyve, 1860. Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. (Ford.: *Szabó Károly*.) Pest, 1860.
- Belényesi*, 1954. *Belényesi Márta*: Az állattartás a XIV. században. Magyarországon. *Néprajzi Értesítő*, (1954.)
- Belényesi*, 1957. *Belényesi Márta*: A ló becse a középkorban. Egy XV. századi végrendelet tanulságai. *Ethnographia*, (1957.) 337–342. o.
- Berg – Friedrich*, 1994. *Theresia Berg und Udo Friedrich*: Wissenstradierung in spätmittelalterlichen Schriften zur Kriegskunst: Der Bellifortis des Konrad Kyser und das anonyme Feuerwerksbuch. In: *Wissen für Hof. Der spätmittelalterliche Verschriftlichungsprozeß am Beispiel Heidelberg im 15. Jh.* Hg. v. *Jan-Dirk Müller*. München, 1994. 169–232. o.
- Berninger*, 1996. *E. Berninger*: Der Übergang zur Renaissance. Italienische Tradition. In: *Europäische Technik im Mittelalter 800 bis 1400*. Hg.: *Uta Lindgren*. Berlin, 1996. 551–568. o.
- Berschin – Häse*, 1993. *Vita Sancti Uodalrici*. Ed.: *Walter Berschin – Angelika Häse*. Heidelberg, 1993.
- Bertényi*, 1987. (1.) *Bertényi Iván*: A címerek katonai felhasználása Magyarországon a XIII–XIV. században. *HK* (1987.) 395–411. o.
- Bertényi*, 1987. (2.) *Bertényi Iván*: Magyarország az Anjouk korában. Budapest, 1987.
- Beševliev*, 1963. *Veselin Beševliev*: Eine Militärkarte der Balkanhalbinsel aus den letzten Jahren des 14. Jhs. *Linguistique Balcanique*, 7. (1963.) 39–48. o.
- Biretić*, 1960. *Luska Biretić*: Dubrovacka artiljerija. Beograd, 1960.

- Birkás*, 1924. *Birkás Géza*: Les Hongrois dans la Chanson de Roland. *Revue d'Études Hongroises et Finno-ougriennes*, (1924.) 192–195. o.
- Bleyer*, 1902. *Bleyer Jakab*: Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából. *Századok*, 36. (1902.) 21–46., 130–138., 215–232., 347–369., 444–463., 528–564. o.
- Bloch*, 1931. *Marc Bloch*: Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Oslo, 1931.
- Bloch*, 1935. *Marc Bloch*: Les inventions médiévales. *Annales d'histoire économique et sociale*, 7. (1935.) 634–643. o. (Magyarul: A történelem védelmében. Budapest, 1974. 280–294. o.)
- Boba*, 1989. *Boba, Imre*: Braslavesburch: Bratislava or „Braslav's Burg”? *Ungarn-Jahrbuch*, 17. 1989. 9–23. o.
- Boeheim*, 1890. *Wendelin Boeheim*: Handbuch der Waffenkunde. Leipzig 1890.
- Bolla*, 1983. *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Budapest, 1983. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 100.) (Reprint: Budapest, 1998.)
- Bóna*, 2000. *Bóna István*: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000.
- Bonfini*, 1936. *Antonius de Bonfinis*: Rerum Ungaricarum decades. 1–4. k. Lipsiae–Budapestini, 1936–1941. Szerk.: *I. Fogel* – *B. Iványi* – *L. Juhász*. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevo-rum)
- Bonfini*, 1959. *Bonfini*: Mátyás király. (Ford.: *Geréb László*.) Budapest, 1959.
- Bonfini*, 1995. *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. (Ford.: *Kulcsár Péter*.) Budapest, 1995.
- Borosy*, 1962. *Borosy András*: A XI–XIV. századi magyar lovasságról. HK 9. (1962.) 119–174. o.
- Borosy*, 1984. (1.) *Borosy András*: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Magyarország hadtörténete, 1984. 1. k. 13–58. o.
- Borosy*, 1984. (2.) *Borosy András*: A lovagi haditechnika és a lovagság Magyarországon az Árpád-korban. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Budapest, 1984. 47–57. o.
- Borosy*, 1985. *Borosy András*: Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században. HK (1985.) 3. sz. 507–539. o.
- Borosy*, 1987. *Borosy András*: Gyalogosokkal vette-e körül Belgrád városát 1071-ben az ostromló magyar sereg? HK (1987.) 4. sz. 744–745. o.
- Borosy*, 1996. *Borosy András*: A keresztes háborúk és Magyarország I–II. rész. HK 109. (1996.) I. rész: 1. sz., 3–41. o.; II. rész: 3. sz., 11–52. o.
- Borzsák*, 1984. *Borzsák István*: A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Budapest, 1984.

- Bosl*, 1977. *Karl Bosl*: Johann Turmair, Gen. Aventinus aus Abensberg in seiner Zeit. *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte* 40. (1977.) 325–340. o.
- Boulton*, 1985. *D'Arcy Jonathan Dacre Boulton*: The Middle French Statutes of the Monarchical Order of the Ship. *Medieval Studies*, 47. (1985.)
- Boulton*, 1987. *D'Arcy Jonathan Dacre Boulton*: The Knights of the Crown. The Monarchical Orders of Knighthood in Later Middle Ages 1325–1520. Woodbridge, 1987.
- Bowlus*, 1995. *Charles R. Bowlus*: Franks, Moravians, and Magyars. Philadelphia, 1995.
- Bowlus*, 1996. *Charles R. Bowlus*: Tactical and Strategic Weaknesses of Horse Archers on the Eve of the First Crusade. In *Balard, Michel* (éd.): *Autour de la Première croisade*. Paris, 1996. 159–166. o.
- Böhmer*, 1908. *Johann Friedrich Böhmer*: Regesta Imperii. 1. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918. Nach *J. F. Böhmer* Neubearb. von *Engelbert Mühlbacher*, vollendet von *J. Lechner*, Geleitwort von *Leo Santifaller*, mit einem Vorwort, Konkordanztabellen und Ergänzungen von *Carlrichard Brühl* und *H. H. Kaminsky*. 1908.² Hildesheim, 1966.
- Bradbury*, 1985. *Jim Bradbury*: The Medieval Archer. New York, 1985.
- Bradbury*, 1992. *Jim Bradbury*: The Medieval Siege. Woodbridge, 1992.
- Bradbury*, 2004. *Jim Bradbury*: The Routledge Companion to Medieval Warfare. London, New York, 2004,
- Bresslau*, 1923. *Harry Bresslau*: Die ältere Salzburger Annalistik. Abhandlungen der Preuss. Akad. d. Wiss. Berlin, Phil.-hist. Kl. Nr. 2. 1923. 1–63. o.
- Bruhn de Hoffmeyer*, 1981. *Ada Bruhn de Hoffmeyer*: Arms and Armour in Spain. *Gladius*, (1981.) (Tomo especial.)
- Brundage*, 1969. *James A. Brundage*: Medieval Canon Law and the Crusader. Madison, 1969.
- Brunner*, 1991. *Karl Brunner*: Der österreichische Donauraum zur Zeit der Magyarenherrschaft. In: Österreich im Hochmittelalter, 907–1246. Hg. v. *Anna M. Drabek*. Wien, 1991.
- Brunner*, 1994. *Karl Brunner*: Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jh. (Österreichische Geschichte 907–1156., Hg. v. *Herwig Wolfram*.) Wien 1994.
- Buenger Robbert*, 1985. *Luise Buenger Robbert*: Venice and the Crusades. In: A History of the Crusades. Ed.: *Kenneth M. Setton*. Vol. 5. The Impact of the Crusades on the Near East. Ed.: *Norman P. Zacour* – *Harry W. Hazard*. Madison, Wisconsin, 1985. 379–451. o.
- Buenger Robbert*, 1995. *Luise Buenger Robbert*: Venetian Participation in the Crusade of Damietta. *Studi Veneziani*, N. S. 30. (1995.) 15–34. o.

- Bumke*, 1986. *Joachim Bumke*: Höfische Kultur, Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter. 1–2. München, 1986. (3. kiadás.)
- Bumke*, 1990/1999. *Joachim Bumke*: Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter. Bde. 1–2., 5. kiad. 1990., 9. kiad. 1999.
- Büttner*, 1958. *Rudolf Büttner*: Die mittelalterlichen Fernwaffe. In: Welt- und Heimatgeschichte. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, 14. (1958.) 156–186. o.
- Chibnall*, 1975. *Marjorie Chibnall*: The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis. Oxford, 1975.
- Cirlot*, 1985. *Victoria Cirlot*: Techniques guerrières en Catalogne féodale: le maniement de la lance. *Cahiers de civilisation médiévale*, 28. (1985.) 35–43. o.
- Codex diplomaticus *Fejér Georgius* (ed.): Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae, 1829–1844.; CD-ROM kiadása: Arcanum, Budapest, 2004.
- Contamine*, 1980. *Philippe Contamine*: La guerre au Moyen Age. Paris, 1980.
- Contamine*, 1992. *Philippe Contamine*: Histoire militaire de la France. I. Des origines à 1715. (Ed.: –) Paris, 1992.
- Contamine*, 1994. *Philippe Contamine*: War in the Middle Ages. Oxford, 1994. (Első francia nyelvű kiadása: Paris, 1980.)
- Czerwinski*, 1975. *Peter Czerwinski*: Die Schlacht- und Turnierdarstellungen höfischen Romanen des 12. und 13. Jhs. Zur literarischen Verarbeitung militärischer Formen des adeligen Gewaltmonopols. Diss. Frei Univ. Berlin, 1975.
- Csapodi*, 1966. *Csapodi Csaba*: Az úgynevezett „Liber de septem signis”. *Magyar Könyvszemle*, 82. (1966.) 216–236. o.
- Csapodi*, 1966/1974. *Csaba Csapodi*: Ein Belfortis Fragment von Budapest. Gutenberg-Jahrbuch (1974.), 18–28. o. és *Magyar Könyvszemle*, 82. (1966.) 216–236. o.
- Csapodi*, 1973. *Csaba Csapodi*: The Corvinian Library. History and Stock. Budapest, 1973.
- Csapodi*, 1995. *Csapodi Csaba*: A magyar könyvkultúra Zsigmond korában. *Magyar Könyvszemle*, 111. (1995.) 1–14. o.
- Csernus*, 1995. *Csernus Sándor*: Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról. In: Kelet és nyugat között. Kristó Gyula emlékkönyv. Szerk.: *Kosza László*. Budapest, 1995.
- Csernus*, 1999. *Csernus Sándor*: A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század). Budapest, 1999.
- Csete*, 1863. *Csete Antal*: Szent György vértanú fejereklyéje. *Magyar Sion*, 1. (1863.)
- Csontos*, 1890. *Csontos János*: Hadtudományi kéziratok Mátyás király könyvtárában. HK 3. (1890.) 199–210. o.
- Dalewski*, 1999. *Zbigniew Dalewski*: The Knighting of Polish Dukes in the Early Middle Ages: Ideological and Political Significance. *Acta Poloniae Historica*, 80. (1999.) 15–44. o.

- Davis, 1989. *Ralph Henry Carless Davis: The Medieval Warhorse.* London, 1989.
- Deér, 1971. *Deér József: Aachen und die Herrschersitze der Arpaden.* MIOG 79. (1971.) 1–56. o.
- Degenhart – Schmitt, 1982. *Bernhard Degenhart – Anngrit Schmitt: Corpus der italienischen Zeichnungen 1300–1450,* Berlin 1982. 2/4.
- Delaney, 1980. *John J. Delaney: Dictionary of Saints.* Garden City, New York, 1980.
- Delbrück, 1964. *Hans Delbrück: Geschichte der Kriegskunst.* Berlin, 1923. 1–4., reprint Berlin, 1964. (Angol fordítása: *W. J. Renfroe Jr.,* Westport, 1982.)
- Delpesch, 1886. *Henri Delpesch: La tactique au XIIIe siècle.* Vols. 1–2. Paris, 1886.
- Dénes, 1994. *Dénes József: Körmend a középkorban, 1526-ig.* In: Körmend története. Szerk.: *Szabó László.* Körmend, 1994.
- Dennis, 1982. *George T. Dennis: Byzantine Battle Flags.* *Byzantinische Forschungen.* Amsterdam, 8. (1982.) 51–59. o.
- Dercsényi, é. n. *Dercsényi Dezső: Nagy Lajos kora.* Budapest, é. n.
- DeVries, 1996/2002. *Kelly DeVries: Gunpowder Weapons at the Siege of Constantinople, 1453.* In: *War, History and Society in the Eastern Mediterranean, 7–16th Centuries.* Ed.: *Yaacov Lev.* Leiden, 1996. 343–362. o. (Reprint: *K. DeVries: Guns and Men in Medieval Europe, 1200–1500: Studies in Military History and Technology.* Aldershot, 2002. Variorum Collected Studies Series)
- DF *MOL Diplomatikai Fotótár*
- DHA *Diplomata Hungariae antiquissima.* Vol. 1. Ed.: *György Györffy.* Budapest, 1992.
- Dictionary of Medieval Latin *Dictionary of Medieval Latin from British Sources.* Ed.: *Ronald e. Latham et Al.* London, 1975.
- Dictionary of the Middle Ages *Dictionary of the Middle Ages.* 1–13. k. Ed.: *J. R. Strayer.* New York, 1982–1989. „Orders of knighthood” címszó: 4. k.
- Diplomáciai emlékek az Anjou-korból, 1875. *Diplomáciai emlékek az Anjou-korból.* Kiad. *Wenzel Gusztáv.* Budapest, 1875.
- Divéky, 1932. *Divéky Adorján: Az Arany Bulla és a Jeruzsálemi Királyság alkotmánya.* Budapest, 1932. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXV:1. sz.)
- DL *MOL Diplomatikai Levéltár*
- Długosz, 1878. *Joannis Długosz: Opera omnia.* Ed.: *Alexandri Przedziecki.* Cracoviae, 1878. Új kiadása folyamatban.
- Dobozy, 1986. *Dobozy, Maria: The Theme of the Holy War in German Literature, 1152–1190.* *Euphorion,* 80. (1986.)
- Donászy, 1938. *Donászy Ferenc: Az oroszán ábrázolás a magyar heraldikában.* *Turul,* (1938.)

- Donovan*, 1950. *Joseph P. Donovan*: Pelagius and the Fifth Crusade. Philadelphia–London, 1950.
- Dorner*, 1970. *Peter Dorner*: Der heilige Rasso, ein Schutzpatron der Steinleidenden. *Amperland*, 6. (1970.)
- Döry*, 1917. *Döry Ferenc*: Magyarország czímerének kialakulása. *Turul*, 35. (1917.)
- Dufourcq*, 1990. *Charles-Emmanuel Dufourcq*: Les equipages catalans au XIVe siècle: effectives, composition, enrolment. In: *L'Ibérie chrétienne et le Maghreb. XIIe–XVe siècles*. Variorum Reprints. Aldershot, 1990.
- Duft*, 1957. *Johannes Duft*: Die Ungarn in Sankt Gallen. Zürich, 1957.
- Duft*, 1973. *Johannes Duft*: St. Ulrich in St. Gallen. In: *Jahrbuch des Vereins für Augsburgerische Bistumsgeschichte*, 7. (1973.) 45–59. o. (*Uő*: Die Abtei Sankt Gallen II. Sigmaringen, 1991. 189–200. o.)
- Dukas*, 1834. *Dukas*: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonn, 1834.
- Dumitriu-Snagov*, 1979. *I. Dumitriu-Snagov*: *Tarile Romane in secolul al XIV-lea*. Codex latinus Parisinus. București, 1979.
- Durdik*, 1955. *Ján Durdik*: A XV. század elejének haditechnikai problémáihoz. (Kyeser Konrád: *Bellifortis* c. műve). HK 2. (1955.) 39–65. o.
- Dümmmler*, 1853. *Ernst Dümmmler*: Über die südöstlichen Marken des fränkischen Reiches unter der Karolinger. *Archiv für die Kunde österreichischer Geschichtsquellen*, 10. (1853.) 1–85. o.
- Dünninger*, 1977. *Eberhard Dünninger*: Johann Aventin. Leben und Werk des bayerischen Geschichtsschreibers. Rosenheim, 1977.
- Edgington*, 1994. *Susan B. Edgington*: Medical Knowledge in the Crusading Armies: The Evidence of Albert of Aachen and Others. In: *Malcolm Barber* (Ed.): *The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick*. Aldershot, 1994. 320–326. o.
- Edgington*, 1996. *Susan B. Edgington*: The Doves of War: the Part Played by Carrier Pigeons in the Crusades. In: *Michel Balard* (Ed.): *Autour de la Première Croisade: Actes de la Socitey for the Study of the Crusades and the Latin East*. Paris, 1996. 167–175. o.
- Edgington*, 1998. (1.) *Susan B. Edgington*: Albert of Aachen Reappraised. In: *Alan V. Murray* (Ed.): *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies 1095–1500*. Turnhout, 1998. 55–68. o.
- Edgington*, 1998. (2.) *Susan B. Edgington*: Albert of Aachen and the Chansons de Geste. In: *John France – William G. Zajac* (Ed.): *The Crusades and their Sources. Essays Presented to Bernard Hamilton*. Aldershot–Brookfield, 1998. 23–37. o.
- Edgington*, 2006. *Susan B. Edgington*: *A Critical Edition of the Historia Iherosolimitana of Albert of Aachen*. Turnholt, 2006.

- Eggers*, 2001. *Martin Eggers*: Baiern, Pannonien und die Magyaren. In: Bayern – Ungarn Tausend Jahre. (Hg.: *H. W. Wurster*, *M. Tremel*, *R. Loibl*.) Passau, Regensburg, 2001. 65–76. o.
- Eisler*, 1972. *János Eisler*: Remarks on Some Aspects of Francesco di Giorgio's Trattato. *Acta Historiae Artium Hungariae*, 18. (1972.)
- Ekdahl*, 1976. *Sven Ekdahl*: Banderia Prutenorum. Abhandlungen der Akad. Wiss. Phil.-hist. Kl. 3. F. Bd. 104. Göttingen, 1976. 8–30. o.
- Ekdahl*, 1998. *Sven Ekdahl*: Horses and Crossbows: Two Important Warfare Advantages of the Teutonic Order in Prussia. In: The Military Orders. Vol. 2. Ed.: *Helen Nicholson*. Aldershot, 1998. 119–151. o.
- Endrei – Stromer*, 1974. *Walter Endrei – Wolfgang v. Stromer*: Textiltechnische und hydraulische Erfindungen und ihre Innovatoren in Mitteleuropa im 14–15. Jh. *Technikgeschichte*, 41. (1974.) 89–117. o.
- Engel*, 1813. *Johann Christian Engel*: Geschichte des Ungarischen Reichs. Wien, 1813. Bd. 2.
- Engel*, 1987. *Engel Pál*: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. *Századok*, 121. (1987.) 613–637. o.
- Engel*, 1996. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. 1–2. k. Budapest, 1996.
- Englisch*, 1976. *Ernst Englisch*: Ottokars Steirische Reimchronik. Versuch einer realienkundlichen Interpretation. In: Die Funktion der schriftlichen Quellen in der Sachkulturforschung. Wien, 1976. (Österreichische Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Klasse. Sitzungs. 304. Abh. 4.)
- Éracles, 1859. *L'Éstoire d'Éracles empereur*. In: RHC, Oc., 2. (Historiens occidentaux, Paris, 1859.)
- Erben*, 1918–1920. *Wilhelm Erben*: Schwertleite und Ritterschlag. Beiträge zu einer Rechtsgeschichte der Waffen. *Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde*, 8. (1918–1920.)
- Erben*, 1929. *Wilhelm Erben*: Kriegsgeschichte des Mittelalters. *Historische Zeitschrift*, Beiheft 16. Berlin–München, 1929.
- Erdélyi*, 1925. *Erdélyi László*: Bajtársi egyesületek a magyar lovagkorban. In: Klebelsberg emlékkönyv. Budapest, 1925.
- Erdélyi*, 1942. *Erdélyi Gyula*: A magyarok hadi szervezete. Budapest, 1942.
- Erdélyi*, 1943. *Erdélyi László*: Krónikáink magyarul. Szeged, 1943.
- Erdmann*, 1932. *Carl Erdmann*: Kaiserfahne und Blutfahne. In: Sitzungsberichte der Preussischen Akademie d. Wiss. Phil. Hist. Kl. 1932. 868–881. o.
- Erdmann*, 1932–1934. *Carl Erdmann*: Kaiserliche und päpstliche Fahnen im hohen Mittelalter. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, 25. (1932–1934.) 11–47. o.
- Erdmann*, 1935. *Carl Erdmann*: Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens. Stuttgart, 1935. (Reprint: Darmstadt, 1965.)

- Éri, 1956. *Éri István: Adatok a kígyópusztai csat értékeléséhez. Folia Archeologica*, 8. (1956.)
- Estei Hippolit számadáskönyvei 1500–1508. Kiad.: *E. Kovács Péter*. Eger, 1992.
- Eustazio di Tessalonica*, 1961. *Eustazio di Tessalonica: La espugnazione di Thessalonica*. Ed.: *Stilpon Kyriakidis*. Palermo, 1961.
- Ewald*, 1914. *Wilhelm Ewald: Siegelkunde*. München–Berlin, 1914.
- Farkas*, 1990–1997. *Farkas Gábor (szerk.): Magyar jezsuita könyvtárak 1–2. k.* Szeged, 1990–1997.
- Fasoli*, 1945. *Gina Fasoli: Le incursioni Ungare in Europa nel secolo X*. Firenze, 1945.
- Fekete Nagy*, 1934. *Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi alakulása*. Budapest, 1934.
- Feldhaus*, 1931. *Franz Maria Feldhaus: Die Technik der Antike und des Mittelalters*. Potsdam, 1931.
- Felföldi*, 2004. *Felföldi Szabolcs: A nomád hadviselés egyik jellegzetes problémája: a folyón való átkelés*. In: *Balogh László – Keller László (szerk.): Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Budapest, 2004. 75–91. o.
- Feuerné Tóth*, 1975. *Feuerné Tóth Rózsa: A budai vár függőkertje és a Ciszterna Regia*. In: *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk.: *Galavics Géza*. Budapest, 1975.
- Feuerné Tóth*, 1977. *Feuerné Tóth Rózsa: Reneszánsz építészet Magyarországon*. Budapest, 1977.
- Feuerwerkbuch *Das Feuerwerkbuch von 1420*. Hg. v. *W. Hassenstein*. München, 1943.
- Fino*, 1972. *J. F. Fino: Machines de jet médiévales. Gladius*, 10. (1972.)
- Floherschütz*, 1989. *Günther Floherschütz: Der Adel des Ebesberger Raumes im Hochmittelalter*. München, 1989.
- Flori*, 1978. *Jean Flori: Chevalerie et liturgie. Le Moyen âge*, 94. (1978.) 247–278. o.
- Flori*, 1979. *Jean Flori: Les origines de l'adoubement chevaleresque: étude des remises d'armes et du vocabulaire qui les exprime dans les sources historiques latines jusqu'au début du XIIIe siècle. Traditio*, 35. (1979.) 209–272. o.
- Flori*, 1983. *Flori Jean: L'idéologie. du glaive. Préhistoire de la chevalerie*. Genève, 1983.
- Flori*, 1985. (1.) *Jean Flori: Du nouveau sur l'adoubement des chevaliers (XIe–XIIIe siècles). Le Moyen Âge*, 91. (1985.) 201–226. o.
- Flori*, 1985. (2.) *Jean Flori: A propos de l'adoubement des chevaliers au XIeme siècle: Le prétendu pontifical de Reims et l'ordo ad armandum de Cambrai. Frühmittelalterliche Studien*, 19. (1985.) 330–349. o.
- Flori*, 1986. *Jean Flori: L'essor de la chevalerie XIe–XIIe siècles*. Genève, 1986.

- Flori*, 1990. *Jean Flori*: Une ou plusieurs „première croisade”? Le message d’Urbain II et les plus anciens pogroms d’Occident. *Revue historique*, 285. (1990.)
- Flori*, 1995. *Jean Flori*: Faut-il réhabiliter Pierre l’Ermite? (Une réévaluation des sources de la première croisade). *Cahiers de civilisation médiévale*, 38. (1995.) 35–54. o.
- Forey*, 1973. *Alan John Forey*: The Templars in the Corona de Aragón. London, 1973.
- Forti*, 1957. *Umberto Forti*: Storia della tecnica dal medioevo al Rinascimento. Firenze, 1957.
- Fournier*, 1916. *Paul Fournier*: La prohibition par le IIe Concile de Latran d’armes jugées trop meurtrières (1139). *Revue générale de droit international public*, 23. (1916.)
- Fraknói*, 1878. *Fraknói Vilmos*: A legrégibb magyarországi lovaspecsét. *Archeologiai Értesítő*, 12. (1878.) 6–10. o.
- Fraknói*, 1890. *Fraknói Vilmos*: Mátyás király. Budapest, 1890.
- Fraknói*, 1895. *Fraknói Vilmos* (kiad.): Mátyás király levelei. Külügyi osztály. Budapest, 1895.
- France*, 1994. *John France*: Victory in the East. A Military History of the First Crusade. Cambridge, 1994.
- France*, 1999. *John France*: Western Warfare in the Age of the Crusades 1000–1300. London, 1999.
- Französisches etymologisches Wörterbuch *Frappier*, 1959. Französisches etymologisches Wörterbuch. Hg.: *Walther v. Wartburg et Al.*. 1972–1987.
- Frappier*, 1959. *Jean Frappier*: Les destriers et leurs épithètes. In: La technique littéraire des chansons de geste. Actes du colloque de Liège. (Bibliothèque de la Faculté de Phil. et lettres de l’Université de Liège. Fasc. CL.) Paris, 1959. 85–104. o.
- Fügedi*, 1970. *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Budapest, 1970.
- Fügedi*, 1984. *Fügedi Erik*: A magyar király koronázásának rendje a középkorban. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: *Székely György*. Budapest, 1984. 255–274. o.
- Fügedi*, 1985. *Fügedi Erik*: Turniere im mittelalterlichen Ungarn. In: Das ritterliche Turnier im Mittelalter. Hg.: *Josef Fleckenstein*. Göttingen, 1985. 395–400. o.
- Fügedi*, 1986. *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. Budapest, 1986.
- Fügedi*, 1990. *Fügedi Erik*: Rittertum im mittelalterlichen Ungarn. In: Die Ritter. Hg.: *Harald Prickler*. Eisenstadt, 1990. 32–39. o.
- Fürbeth*, 1992. *F. Fürbeth*: Johannes Hartlieb. Untersuchungen zu Leben und Werk. Tübingen, 1992.
- Gaier*, 1966. *Claude Gaier*: Le rôle militaire des reliques et de l’étendard de saint Lambert dans la principauté de Liège. Le Moyen Age, 72. (1966.) 235–249. o.

- Gaier*, 1979. *Claude Gaier*: Les Armes. Turnhout, 1979. (Typologie des sources du Moyen Age occidental, t. 34.)
- Gaier*, 1993. *Claude Gaier*: Quand l'arbalète était une nouveauté. Le Moyen Age, 99. (1993.) 201–229. o. (Reprint: *Uő*: Armes et combats dans l'univers médiéval. Bruxelles, 1995.)
- Gaier*, 1998. *Claude Gaier*: De quelques tendances actuelles de l'historiographie militaire médiévale. *Le Moyen Age*, 12:2. (1998.) 291–303. o.
- Gamber*, 1977. *Ortwin Gamber*: Die Bewaffnung der Stauferzeit. In: Die Zeit der Staufer. 3. k. Stuttgart, 1977.
- Ganshof*, 1970. *Francois Louis Ganshof*: Megjegyzés az „Inquisitio de Theloneis Raffelstettensis”-hez. In: Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései, III. Budapest, 1970. 115–145. o.
- Garnier*, 1976. *François Garnier*: La guerre au Moyen Age. XIe–XVe siècle. Poitiers, 1976.
- Gedai*, 1994. *Gedai István*: Éremleret a keresztes hadjáratok korából. *Folia Archeologica*, 43. (1994.) 243–250. o.
- Gerics – Ladányi*, 2002. *Gerics József – Ladányi Erzsébet*: A Szent László-ábrázolás forráskérdései legendájában és a krónikában. *Magyar Könyvszemle*, 118. (2002.) 1–9. o.
- Gerics*, 1961. *Gerics József*: Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest, 1961.
- Gerics*, 1974. *Gerics József*: Krónikáink és a Szt. László legenda szövegkapcsolatai. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: *Horváth János – Székely György*. Budapest, 1974. 113–136. o.
- Gerics*, 1984. (1.) *Gerics József*: Az úgynevezett Egbert (Dunstan)-ordo alkalmazásáról a XI. századi Magyarországon. (Salamon koronázásának előadása a krónikákban) In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: *Székely György*. Budapest, 1984. 243–254. o.
- Gerics*, 1984. (2.) *Gerics József*: Kálmán kori krónikáink és legendáink koronafogalmához. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv. Budapest, 1984. 130–140. o. (*Gerics*, 1995. 165–173. o.)
- Gerics*, 1995. *Gerics József*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995.
- Gesta Francorum*, 1890. Anonymus: *Gesta Francorum*. Ed.: *H. Hagenmayer*. Heidelberg, 1890.
- Gesta Hungarorum*, 1991. Die Gesta Hungarorum des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Hg.: *Gabriel Silagi* mit *László Veszprémy*. Sigmaringen, 1991.
- Gesta Hungarorum*, 1999. Simonis de Kéza *Gesta Hungarorum*. Simon of Kéza: The Deeds of the Hungarians. (Central European Medieval Texts.) Eds.: *László Veszprémy, Frank Schaer*. Budapest, 1999.

- Gesztelyi – Rác*, 2006. *Gesztelyi Tamás – Rác György*: Antik gemmapecsétek a középkori Magyarországon. Debrecen, 2006.
- Gille*, 1910. *Hans Gille*: Die historischen und politischen Gedichte Michel Beheims. Berlin, 1910. (*Palaestra*, 96.)
- Gille*, 1964. *Bertrand Gille*: Les ingénieurs de la Renaissance. Paris, 1964. (Német és angol fordításban is.)
- Gillmor*, 1985. *Carroll M. Gillmor*: Naval Logistics of the Cross-Channel Operation 1066. In *R. A. Brown*, (Ed.): Proceedings of the Battle Conference 1984. (Anglo Norman Studies, 7.) Woodbridge, 1985. 105–131. o.
- Giorgio Martini*, 1967. *Francesco di Giorgio Martini*: Trattati di architettura, ingegneria e arte militare. Ed.; *C. Maltese*. Milano, 1967.
- Giovanni Dandi*, 1960. *Giovanni Dandi dall'Orologio*: Tractatus astrarii. Ed.: *A. Barzon – E. Morpurgo*, etc. Città del Vaticano, 1960.
- Gladitz*, 1997. *Charles Gladitz*: Horsebreeding in the Medieval World. Dublin, 1997.
- Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Goldstein*, 1984. *Du Cange*: Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis. Niort, 1883–1887.
- Gombos*, 1913. *Ivo Goldstein*: Kako, kada i zašto je nastala legenda o nasilnoj smrti kralja Zvinimira? *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 17. (1984.)
- Gombos*: Catalogus *Gombos F. Albin*: I. Frigyes császár tettei. Középkori krónikások. Budapest, 1913.
- Gombos*: Catalogus *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos*. Budapestini 1937–1938.
- Göller – Wurster*, 1980. *Karl Göller – Herbert W. Wurster*: Das Regensburger Dörlingerlied. Regensburg, 1980.
- Göller*, 1982. *Karl Heinz Göller*: König Oswald von Nordhumbrien: von der Historia ecclesiastica bis zur Regensburger Stadtsage. In: Festschrift für Karl Schnedier. Hg.: *Ernst S. Dick – Kurt R. Jakowsny*. Amsterdam – Philadelphia 1982.
- Gömöri*, 2000. *Gömöri János*: Castrum Sopron. Sopron vára az Árpád-korban. Sopron, 2000.
- Gransden*, 1974. *Antonia Gransden*: Historical Writing in England c. 550 – c. 1307. London–New York, 1974.
- Grassi*, 1996. *Giulio Grassi*: Ein Kompendium spätmittelalterlicher Kriegstechnik aus einer Handschriftenmanufaktur (Zürich, Zentralbibliothek, Ms. hist. 33b). *Technikgeschichte*, 63. (1996.) 195–217. o.
- Graus*, 1965. *Frantisek Graus*: Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger. Studien zur Hagiographie der Merowingerzeit. Praha, 1965.

- Gregor*, 1966. *Gregor Ferenc*: A magyar ló- és szarvasmarhatartás nyelvi hatása a szlovákra. *Nyelvtudományi Közlemények*, (1966.) 414. o.
- Grgin*, 1992. *Borislav Grgin*: Odjeci križarskih ratova u Hrvatskoj. *Historijski zbornik*, 45. (1992.) 139–154. o.
- Grgin*, 2001. *Borislav Grgin*: Impact of the Crusades on Medieval Croatia. In: *Zsolt Hunyadi – József Laszlovszky* (Ed.): *The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*. Budapest, 2001. 167–172. o.
- Grousset*, 1936. *René Grousset*: Histoire des croisades et du royaume franc de Jerusalem. Vol. 3. La monarchie musulmane et l'anarchie francque. Paris, 1936.
- Grousset*, 1937. *René Grousset*: La Hongrie et la Syrie chrétienne au XIII. siècle. *Nouvelle Revue de Hongrie*, (1937.) 232–237. o.
- Guilhiermoz*, 1902. *Paul Guilhiermoz*: Essai sur l'origine de la noblesse en France au moyen âge. Paris, 1902.
- La guerre au Moyen Age, 1976. La guerre au Moyen Age. Catalogue. Château de Pons, 1976.
- Gulyás*, 1992. *Gulyás Pál* (kiad.): Der Katalog der Sambucus Bibliothek. Szeged, 1992.
- Guoth*, 1944. *Guoth Kálmán*: Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban. *Erdélyi Múzeum*, (1944.) 307–347. o.
- Gutheil*, 1979. *Gutheil Jenő*: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém, 1979.
- Guyotjeannin*, 1989. *Olivier-Nori Guyotjeannin*: Venezia e il trasporto dei crociati. A proposito di un patto del 1219. *Studi Medievali*, 30. (1989.) 309–321. o.
- Gyáni*, 2006. *Gyáni Gábor*: Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. HK 119. (2006.) 1. sz. 121–133. o.
- Györffy*, 1970. *Györffy György*: Koppány lázadása. In: *Tanulmányok Somogy megye múltjából*. Kaposvár, 1970. (Németül in: *Studia Turcica*. [Ed. *L. Ligeti*.] Budapest, 1971.)
- Györffy*, 1977. (1.) *Györffy György*: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk.: *Bartha Antal – Ceglédy Károly – Róna-Tas András*. Budapest, 1977. 123–156. o.
- Györffy*, 1977. (2.) *Györffy György*: István király és műve. Budapest, 1977. (Új kiadása: Budapest, 2000.)
- Györffy*, 1979. *Györffy György*: Kálmán király. Budapest, 1979.
- Györffy*, 1997. *Györffy György*: Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig. Budapest, 1997.
- Györffy*, 2000. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk.: *Györffy György*. Budapest, 1975. (Bővített kiadás: Budapest, 2000.)

- Hadrovics*, 1955. *Hadrovics László: Szójegyzékeink farib szava. Magyar Nyelv*, (1955.) 342–343. o.
- Hale*, 1960. *J. R. Hale: War and Public Opinion in Renaissance Italy. In: Italian Renaissance Studies. A Tribute to the Late Cecilia M. Ady. Ed.: E. F. Jacob. London, 1960. 94–122. o.*
- Hale*, 1963. *J. R. Hale: War and Public Opinion in the 15th és 16th Centuries. Past and Present*, [1963. június.] 18–33. o.
- Hale*, 1966. *J. R. Hale: Gunpowder and the Renaissance. An Essay in the History of Ideas. In: From the Renaissance to the Counter-Reformation. Ed.: Ch. H. Carter. London, 1966. 113–144. o.*
- Halecki*, 1930. *Oskar Halecki: Un Empereur de Byzance a Rome: Vingt ans de travail pour l’union des églises et pour la défense de l’empire d’orient, 1355–1375. Varsó, 1930.*
- Hall*, 1956. *A. Rupert Hall: Military Technology. In: A History of Technology. Ed.: Ch. Singer and E. J. Holmyard. 2. vol. Oxford, 1956. 695–730. o.*
- Hall*, 1978. (1.) *Bert S. Hall: „Der Meister sol auch kennen schreiben und lesen”: Writings about Technology ca. 1400 – ca. 1600 A. D. and their Cultural Implications. In: Invited Lectures on the Middle East. Ed.: D. Schmandt-Besserat. Vol. 2., Malibu, Ca. 1978. 47–58. o.*
- Hall*, 1978. (2.) *Bert S. Hall: Giovanni de’Dondi and Guido da Vigevano: Notes Toward a Typology of Medieval Technological Writings. In: Machaut’s World. Science and Art in the 14th Century. New York Academy of Sciences, Annals. Vol. 314. 1978. 127–142. o.*
- Hall*, 1979. *Bert S. Hall: The Technological Illustrations of the So-called „Anonymous of the Hussite Wars.” Wiesbaden, 1979.*
- Hall*, 1982. *Bert S. Hall: Production et diffusion de certains traités de technique au Moyen Age. In: Les arts mécaniques au Moyen Age. Cahiers d’études médiévales, 7. (1982.) 147–170. o.*
- Hall*, 1997. *Bert S. Hall: Weapons and Warfare in Renaissance Europe. Baltimore–London, 1997.*
- Handbuch*, 1976. *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder. 1. k. Ed.: Karl Bosl. Stuttgart, 1976.*
- Hankó*, 1954. *Hankó Béla: A magyar háziállatok története ősidőktől máig. Budapest, 1954.*
- III. Béla emlékezete, 1981. *Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): III. Béla emlékezete. Budapest, 1981.*
- Harmuth*, 1971. *Egon Harmuth: Zur Leistung der mittelalterlichen Armbrust. Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde, (1971.) 2. sz. 128–136. o.*
- A három Villani krónikája, 1909. *A három Villani krónikája. (Ford.: Rácz Miklós.) Budapest, 1909.*

- Haupt*, 1955. *Karl Haupt*: Die Ulrichsvita in der mittelalterlichen Malerei. *Zeitschrift des historischen Vereins für Schwaben*, 61. (1955.) 1–159. o.
- Hausner – Négyesi – Papp*, 2005. *Hausner Gábor – Négyesi Lajos – Papp Ferenc*: „Juhakol” a szőlőhegyen. Kísérlet Zrínyi-Újvár helyzetének meghatározására. HK 118. (2005.) 3. sz. 835–862. o.
- Havas*, 2001. *Havas László* (szerk.): Iohannis Nadányi: *Florus Hungaricus*. Nadányi János: A magyar Florus. *Studia ad philologiam classicam pertinentia quae in aedibus Universitatis Debreceniensis rediguntur*. Bd. 11. Debrecen, Debreceni Tudományegyetem, 2001.
- Házi*, 1923. *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I/2. k. Sopron, 1923.
- Házi*, 1925. *Házi Jenő* (kiad.): Sopron szabad királyi város története. I/4. k. Sopron, 1925.
- Heckmann*, 2006. *Marie-Luise Heckmann*: Römische Kriegsdeutungen und römische Kriegführung im früheren Mittelalter. *Militärge-schichtliche Zeitschrift*, 65. (2006.) 19–62. o.
- Hehl*, 1994. *Ernst-Dieter Hehl*: Was ist eigentlich ein Kreuzzug? *Histo-ricische Zeitschrift*, Band 259., Heft 2. (1994.). (Ismertetése KLIÓ 7. [1998.] 1. 87–91. o.)
- Heilig*, 1944. *Konrad Josef Heilig*: Ostrom und das Deutsche Reich um die Mitte des 12. Jahrhunderts. Die Erhebung Österreichs zum Herzogtum 1156 und das Bündnis zwischen Byzanz und dem Westreich. In: *Kaisertum und Herzogsgewalt im Zeitalter Friedrichs I. Studien zur politischen und Verfas-sungsgeschichte des hohen Mittelalters*. Leipzig, 1944. (Schriften des Reichsinstituts für ältere deutsche Geschichts-kunde, 9.)
- Die heiligen Könige, 1976. Die heiligen Könige. Szerk.: *Thomas von Bogyay, János Bak, Gabriel Silagi*. Graz, Wien, Köln, 1976.
- Herzöge und Heilige, 1993. Herzöge und Heilige. Das Geschlecht der Andechs-Meranian im europäischen Hochmittelalter. Hg.: *Josef Kirmeier, Eva-maria Brockhoff*. München, 1993.
- Hilsch*, 1969. *Peter Hilsch*: Die Bischöfe von Prag in der frühen Staufer-zeit. 1148–1197. München, 1969.
- History of the Egyptian Church History of the Egyptian Church. History of the Patriarchs of the Egyptian Church. (Transl. *Antoine Khater*.) Vols 1–4. Cairo, 1943–1974. Vol. 3. Part 2. Cairo, 1970.
- HK Hadtörténelmi Közlemények
- HKÍF A honfoglalás korának írott forrásai. *Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István* közreműködésével szerk.: *Kristó Gyula*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged 1995.
- Hoensch*, 1996. *Jörg K. Hoensch*: Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit, 1368–1437. München, 1996.

- Hoffmann*, 1887. *Alfred Hoffmann*: Kaiser Friedrichs III. Beziehungen zu Ungarn in den Jahren 1458–1464. Wien, 1887.
- Hoffmann*, 1929. *Hoffmann Edith*: Régi magyar bibliofilek. Budapest, 1929. (Reprint: Budapest, 1992.)
- HOkI. Hazai Oklevéltár. Kiad.: *Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula*. Budapest, 1879. és Arcanum CD-ROM verzió.
- HOkm. Hazai Okmánytár 1–8. Kiad.: *Nagy Imre, Paur Iván*. Budapest, 1865–1891.
- Holl*, 1989. *Holl Béla*: Jodocus Clichtoveus Elucidatoriuma és a magyarországi himnusz-költészet európai recepciója. In: Tanulmányok a magyarországi középkori könyvkultúráról. Szerk.: *Szelestei N. László*. Budapest, 1989. 169–182. o.
- Holub*, 1917. *Holub József*: Bosznia címere. *Turul*, (1917.)
- Hóman*, 1938. *Hóman Bálint*: Gli Angioni di Napoli in Ungheria. Roma, 1938.
- Hóman*, 1941. *Hóman Bálint*: Magyar történet. 7. kiad. Budapest, 1941.
- Honig*, 2001. *Jan Willem Honig*: Warfare in the Middle Ages. In War, Peace and World Orders in European History. Ed.: *Anja V. Hartmann – Beatrice Heuser*. London, 2001.
- Horányi*, 1782. *Horányi Elek*: Simonis de Keza, Chronicon Hungarorum... Buda, 1782.
- Horogszegi*, 2005. *Horogszegi Zoltán*: Zsigmond lengyel herceg utazásai Magyarországon. In: *Medievalisztikai tanulmányok IV*. Szeged 2005. Szerk: *Marton Szabolcs és Teiszler Éva*. 35–44. o.
- Horváth*, 1935. *Horváth Henrik*: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Budapest, 1935.
- Horváth*, 1937. *Horváth Henrik*: Zsigmond király és kora. Budapest, 1937.
- Horváth*, 1954. *Horváth János*, *ifj.*: Árpád-kori latin-nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954.
- Horváth*, 1978. *Horváth János*, *ifj.*: Thuróczy János. A magyarok krónikája. Budapest, 1978.
- Housley*, 1982. *Norman J. Housley*: Politics and Heretics in Italy. Anti-Heretical Crusades, Orders and Confraternities, 1200–1500. *Journal of Ecclesiastical History*, 33. (1982.).
- Housley*, 1984. *Norman J. Housley*: King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342–1382, *The Slavonic and East European Review*, 62. (1984.) 192–208. o.
- Huber*, 1901. *Alfonz Huber*: Ausztria története. Budapest, 1901.
- Huuri*, 1941. *Kalervo Huuri*: Zur Geschichte des mittelalterlichen Geschützwesens aus orientalischen Quellen. Helsinki, 1941. (Societas Orientalia Fennica. Studia Orientalia 9/3.)
- Hyland*, 1994. *Ann Hyland*: The Medieval Warhorse from Byzantium to the Crusades. Gloucester, 1994. (2. kiadás: Phoenix Mill, 1997.)
- Hyland*, 1998. *Ann Hyland*: The Warhorse 1250–1600. London, 1998.
- Hyland*, 1999. *Ann Hyland*: The Horse in the Middle Ages. London, 1999.

- Ikonographie, 1976. Lexikon der christlichen Ikonographie. Hg.: *Wolfgang Braunsfels*. Rom, Freiburg, Basel, Wien, 1976.
- Irblich*, 1970. *Eva Irblich*: Die Vitae Sanctae Wiboradae. Ein Heiligen-Leben des 10. Jahrhunderts als Zeitbild. Friedrichshafen, 1970. (Schriften des Vereins für die Geschichte des Bodensees und seiner Umgebung, Heft 88.)
- Írott források, 2006. Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk.: *Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor*. Szeged, 2006.
- Isidor, 1911. Isidor Hispalensis episcopi: Etymologiarum libri. Ed. *W. M. Lindsay*. Oxonii, 1911. (reprint).
- Itinerar, 1995. Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg 1368–1437. Hg. v. *Jörg K. Hoensch*. Warendorf, 1995.
- Iványi*, 1910. *Iványi Béla*: Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526. Budapest, 1910.
- Iványi*, 1926. *Iványi Béla*: A tűzéség története Magyarországon a kezdetektől 1711-ig. HK 27. (1926.) 1. sz.-tól, több folytatásban.
- Jackson*, 1986. *William Henry Jackson*: The Tournament and Chivalry in German Tournament Books of the Sixteenth Century and in the Literary Works of Emperor Maximilian I. In: The Ideals and Practice of Medieval Knighthood. Woodbridge, 1986. 47–93. o.
- Jahn – Lankes – Petz – Brockhoff*, 2001. *Wolfgang Jahn – Christian Lankes – Wolfgang Petz – Eva-maria Brockhoff* (Hg.): Bayern, Ungarn Tausend Jahre. Augsburg, 2001.
- Jähns*, 1889. *Max Jähns*: Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland. Bd. 1. München–Leipzig, 1889.
- Jotischky*, 1996. *A. T. Jotischky*: St. Gerard of Csanád and the Carmelites. In: Autour de la première croisade. Ed. *M. Balard*. Paris, 1996. (Ismertetése KLIÓ 7. [1998.] 2. 76–80. o.)
- Kalmár*, 1947. *Kalmár János*: Duna-zárólánc a XVI. századból. Budapest, (1947.) Nr. 9. 345–346. o.
- Kalmár*, 1964. *Kalmár János*: A középkori számszerj. *Technikatörténeti Szemle*, 3. (1964.)
- Kalmár*, 1971. *Kalmár János*: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.
- Kaprinai*, 1771. *Stephanus Kaprinai*: Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad. Pars II. Vindobonae, 1771.
- Karácsonyi*, 1891. *Karácsonyi János*: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Budapest, 1891.
- Karácsonyi*, 1893. *Karácsonyi János*: Nagy Lajos anyja Rómában. *Katholikus Szemle*, 7. (1893.)
- Karlai*, 1985. *Karlai K. Károly*: A címerekről. Amsterdam, 1985.
- Károly Róbert emlékezete, 1988. Károly Róbert emlékezete. Szerk.: *Kristó Gyula – Makk Ferenc*. Budapest, 1988.
- Károlyi emlékkönyv, 1933. Károlyi Árpád emlékkönyv. Budapest, 1933.

- Katona*, 1778. *Stephanus Katona*: Historia critica primorum Hungariae ducum. Bd. 2. Pestini, 1778.
- Katzinger*, 1993. *Willibald Katzinger*: Fortschritt im Krieg. Zum Aufkommen der Feuerwaffen in Europa. In: *W. Katzinger – F. Mayrhofer* (Hrsg.): Kaiser Friedrich III. Innovationen einer Zeitwende. Linz, 1993.
- Keen*, 1984. *Maurice Keen*: Chivalry. New Haven–London, 1984.
- Kein Krieg is heilig, 2004. Kein Krieg is heilig. Die Krezzüge. Mainz, 2004.
- Kelenik*, 2000. *József Kelenik*: The Military Revolution in Hungary. In: Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The Military Conflicts in the Era of Ottoman Conquest. Ed.: *Géza Dávid and Pál Fodor*. Leiden, Boston and Köln, 2000. 117–162. o.
- Kelet-Európa leírása Kelet-Európa leírása. (Descriptio Europae Orientalis.) (Ford.: *Borzákné Vancsa Mária*.) In: Károly Róbert emlékezete, 1988.
- Keller*, 1955. *A. Keller*: A Byzantine Admirer of Western Progress: Cardinal Bessarion. *The Cambridge Historical Journal*, 11. (1955.) 343–348. o.
- Keller*, 1970. *A. Keller*: A Renaissance Humanist Looks at „New” Inventions: The Article „Horologium” in Giovanni Tortelli’s De Orthographia. *Technology and Culture*, 11. (1970.) 345–365. o.
- Kellner*, 1997. *Maximilian Georg Kellner*: Die Ungareinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens detestanda” zur „Gens ad fidem Christi conversa.” München, 1997.
- Képes Krónika, 1978. Képes Krónika. (Ford.: *Geréb László*.) Budapest, 1978.
- Képes krónika, 1984. Képes krónika. (Ford.: *Bollók János*.) In: A magyar középkor irodalma. (Szerk.: *V. Kovács János*.) Budapest, 1984.
- Képes Krónika, 1986. Képes Krónika. (Ford.: *Bellus Ipolya*.) Budapest, 1986.
- Kersken*, 1995. *Norbert Kersken*: Geschichtsschreibung im Europa der „nationes.” Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittelalter. Köln, Weimar, Wien, 1995.
- Kertész*, 2006. (1.) *Kertész Balázs*: Megjegyzések Szent László kanonizációjához. Laskai Osvát második Szent László-sermójának forrásproblémája. *Magyar Könyvszemle*, 122. (2006.) 305–310. o.
- Kertész*, 2006. (2.) *Kertész Balázs*: Krónikáink Szent László-ábrázolásának forrásaihoz. *Magyar Könyvszemle*, 122. (2006.) 254–257. o.
- Kis*, 2001. *Kis Gergely*: A somogyvári bencés apátság alapítása és francia kapcsolatai. *Egyháztörténeti Szemle*, (2001.) 43–60. o.
- Kiss – Tóth – Czigány*, 1998. *Kiss Gábor – Tóth Endre – Czigány Balázs*: Savaria–Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szombathely, 1998.
- Klaniczay*, 2000. *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Budapest, 2000. (Angol kiadása: Cambridge, 2002.)
- Klauser*, 1957. *Renate Klauser*: Der Heinrichs- und Kunigundenkult im mittelalterlichen Bistum Bamberg. Bamberg, 1957.

- Klebel*, 1921. *Ernst Klebel*: Eine neuaufgefundene Salzburger Geschichtsquelle. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 61. (1921.) 724–744. o.
- KMTL *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. sz.). Főszerk.: *Kristó Gyula*. Budapest, 1994.
- Kniezsa*, 1974. *Kniezsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest, 1974.
- Knobloch*, 1981. *Eberhard Knobloch*: Mariano di Jacopo detto il Taccola. Ein Werk der italienischen Frührenaissance. *Technikgeschichte*, 48. (1981.)
- Knobloch*, 1996. *Eberhard Knobloch*: Technische Zeichnungen. In: *Uta Lindgreen* (Hg.): Europäische Technik im Mittelalter 800 bis 1400. Tradition und Innovation. Ein Handbuch. Berlin, 1996.
- Knoch*, 1966. *Peter Knoch*: Studien zu Albert von Aachen. Der erste Kreuzzug in der deutschen Chronistik. Stuttgart, 1966. (Stuttgarter Beiträge zur Geschichte und Politik)
- H. Kolba*, 1963. *H. Kolba Judit*: Epigráfiai adatok a kígyópusztai öv kor-meghatározásához. *Folia Archeologica*, 15. (1963.).
- Kolias*, 1988. *Taxiarchis G. Kolias*: Byzantinische Waffen. Wien, 1988. (*Byzantina Vindobonensia*, 17.)
- Koller*, 1994. *Heinrich Koller*: Zur Reformpolitik Kaiser Sigismunds. In: Sigismund von Luxemburg, 1994. 19–25. o.
- Kordé*, 1994. *Kordé Zoltán*: Brezalausburgi csata. In: *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Főszerk.: *Kristó Gyula*, szerk.: *Engel Pál, Makk Ferenc*. Budapest, 1994. 124. o.
- Kovács Ákos*, 2001. *Kovács Ákos*: Játék a tűzzel. Fejezetek a magyarországi tűzijátékok és diszkivilágítások XV–XX. századi történetéből. Budapest, 2001.
- Kovács Éva*, 1987. *Kovács Éva*: Targykultúra és kisművészetek a 14–15. századi Magyarországon. In: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Budapest, 1987.
- Kovács Éva*, 1998. *Kovács Éva*: Species, modus, ordo. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1998.
- Kovács Sándor Iván*, 1985. *Kovács Sándor Iván* (kiad.): Zrínyi Miklós prózai művei. Budapest, 1985.
- Kovács*, 1986. *Kovács László*: Viselet, fegyverek. In: *Kristó*, 1986. (első kiadás) 216–286. o.
- E. Kovács*, 1990. *E. Kovács Péter*: Matthias Corvinus. Budapest, 1990.
- Kovács*, 2002. *Kovács László*: A honfoglaló magyarok bőrpáncéljáról. HK 115. (2002.) 311–332. o.
- Kovács*, 2003. *Kovács László*: Viselet, fegyverek. In: *Kristó*, 2003. 284–392. o.
- Köhler*, 1887. *Gustav Köhler*: Die Entwicklung des Kriegswesen und der Kriegführung in der Ritterzeit. I–III. k. Breslau, 1887–1896.

- König, 1990. *E. König: Das Kriegsbuch König Albrechts II. Leuchtendes Mittelalter II. Katalog XXV. Antiquariat Heribert Tenschert. Rotthalmünster, 1990.*
- Körmend, 1992. *Körmend a hadtörténelemben. Szerk.: Vizi László. Körmend, 1992.*
- Krejčíková, 1993. *Jarmila Krejčíková: Introduction a la sigillographie tcheque. Archiv für Diplomatik, 39. (1993.)*
- Kreutzritter, 2007. *Kreutzritter. Pilger, Krieger, Abenteurer. Schallaburg, 2007.*
- Kristó – Makk – Szekfű, 1973. *Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szekfű László: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. HK (1973.) 3. sz. 639–658. o.*
- Kristó, 1974. *Kristó Gyula: Legitimitás és idoneitás. Adalékok Árpád-kori eszmétörténetünkhöz. Századok, 108. (1974.)*
- Kristó, 1980. *Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.*
- Kristó, 1986. *Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986.*
- Kristó, 1988. *Kristó Gyula: Az Anjou-kor háborúi. Budapest, 1988.*
- Kristó, 1992. *Kristó Gyula (szerk.): Középkori históriák oklevelekben 1002–1410. Szeged, 1992.*
- Kristó, 1994. *Kristó Gyula: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Budapest, 1994.*
- Kristó, 1995. *Kristó Gyula: A honfoglaló magyarok életmódjáról. Századok, 129. (1995.) 3–62. o.*
- Kristó, 1998. *Kristó Gyula: Magyar kalandozók német mondákban. In: Tusor Péter – Rihmer Zoltán – Thoroczkay Gábor (szerk.): R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Budapest, 1998. 31–35. o.*
- Kristó, 2000. *Kristó Gyula: Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban. In Uő: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged, 2000. 195–227. o. (Előszőr: Acta Universitatis Szegediensis, 40. [1972.] 51–72. o.)*
- Kristó, 2002. *Kristó Gyula: Historiográfia I. Budapest, 2002.*
- Kristó, 2003. *Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Szeged, 2003. (2. kiadás.)*
- Krüger, 1984. *Sabine Krüger: Character militaris und character indelebilis. Ein Beitrag zum Verhältnis von miles und clericus im Mittelalter. In: Institutionen, Kultur und Gesellschaft im Mittelalter. Festschrift für Josef Fleckenstein. Sigmaringen, 1984. 567–579. o.*
- Kubinyi, 1973. *Kubinyi András: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához.) In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv, 4. 1973. 3–44. o.*
- Kubinyi, 1984. *Kubinyi András: Isten bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billog). Folia Archeologica, 25. (1984.) 139–158. o. (Új kiadása Kubinyi, 1999. 315–334. o.)*

- Kubinyi*, 1991. Magyarország története 1458–1490. Budapest, Tankönyvkiadó. Kézirat. 1991.
- Kubinyi*, 1999. *Kubinyi András*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999.
- Kugler*, 1885. *B. Kugler*: Albert von Aachen. Stuttgart, 1885.
- Kulcsár*, 1973. *Kulcsár Péter*: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Budapest, 1973.
- Kumorovitz*, 1936. *Kumorovitz L. Bernát*: Az autentikus pecsét. *Turul*, 50. (1936.) 46–68. o.
- Kumorovitz*, 1953. *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták (1301–1387). Budapest, 1953. (Arcanum CD ROM)
- Kumorovitz*, 1954. *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. *HK* (1954.) 19–30. o.
- Kumorovitz*, 1993. *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar pecséthasználat története a középkorban. (Új kiadás.) Budapest, 1993.
- Kun László emlékezete, 1984. *Kristó Gyula* (szerk): Kun László emlékezete. Szeged, 1984.
- Kunstmann*, 1992. *Heinrich Kunstmann*: Wer war der Heide Craco der Regensburger Dollingersage? Über einen allegorischen Epilog zur Lechfeldschlacht. Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg, 132. (1992.) 93–107. o.
- Kurcz*, 1988. *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Budapest, 1988.
- Kyeser*, 1967. *Konrad Kyeser aus Eichstätt*: Bellifortis. Ed.: *G. Quarg*. Düsseldorf, 1967.
- Lane*, 1969. *Frederic C. Lane*: The Crossbow and the Nautical Revolution of the Middle ages. In: Essays in Honour of Robert L. Reynolds. Ed.: *D. Herlihy, R. S. Lopez, V. Slessarer*. Kent, Ohio, 1969. 161–171. o.
- László*, 1909/1910. *László Béla*: Adalékok az antik löveg-tan történetéhez. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 33. (1909.), 34. (1910.)
- Laszlovszky*, 2006. *Laszlovszky József*: Keresztes hadjáratok és lovagrendek – történeti értelmezések, kutatási kérdések. In: *Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József* (szerk.): Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Budapest, 2006. 7–28. o.
- Lechner*, 1963. *Karl Lechner*: Beiträge zur Genealogie der älteren österreichischen Markgrafen. *MIÖG* 71. (1963.) 246–280. o.
- Lefèbvre des Noëttes*, 1931. *Richard Lefèbvre des Noëttes*: L’attelage et le cheval de selle à travers les âges. Paris, 1931.
- Die Legende Karls des Großen, 1890. Die Legende Karls des Großen im 11. und 12. Jahrhundert. Ed.: *Gerhard Rauschen*. Leipzig, 1890.

- Lehnart*, 1993. *Ulrich Lehnart*: Die Schlacht von Worringen 1288. Kriegführung im Mittelalter. Der Limburger Erbfolgekrieg unter besonderer Berücksichtigung der Schlacht von Worringen, 5. 6. 1288. Butzbach–Griedel, 1993.
- Leidinger*, 1915. Veit Arnpeck, Sämtliche Chroniken. Hg. v. *Georg Leidinger*. München, 1915. (Reprint: Aalen, 1969.)
- Leng*, 2002. *Rainer Leng*: Ars belli. Deutsche taktische und kriegstechnische Bilderhandschriften und Traktate im 15. und 16. Jahrhundert. Bd. 2. Wiesbaden, 2002.
- Lesestoffe Lesestoffe in Westungarn. Bde 1–2. Hg.: *István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler*. Szeged, 1994–1996.
- Levárdy*, 1973. *Levárdy Ferenc*: Magyar-Anjou legendárium. Budapest, 1973.
- Levéltárak–kincstárak Levéltárak–kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686). Kiad. *Blazovich László, Érszegi Géza, Turbulý Éva*. Budapest–Szeged 1998.
- Lexicon latinitatis Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae. 1– Szerk.: *Boronkay Iván, Bellus Ibolya, Szovák Kornél*. Budapest, 1987.
- Lexikon des Mittelalters Lexikon des Mittelalters. I–IX. München–Zürich, 1977–1998.
- Lexikon. Literatur des Mittelalters Lexikon. Literatur des Mittelalters. Hg.: *P. Ch. Jacobsen*. Bd. 2. Stuttgart, 2002.
- Leyser*, 1984. *Karl Leyser*: Early Medieval Canon Law and the Beginnings of Knighthood. In: Institutionen, Kultur und Gesellschaft im Mittelalter. Festschrift für Josef Fleckenstein. Sigmaringen, 1984. 449–565. o.
- Lhotsky*, 1963. *Alphons Lhotsky*: Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. Graz–Köln, 1963. (MIÖG Ergänzungsband, 19.)
- Liber tertius de ingeniis, 1969. *Liber tertius de ingeniis ac edifiitiis non usitatis*. Ed.: *J. H. Beck*. Milano, 1969.
- Liebel*, 1998. *Jean Liebel*: Springalds and Great Crossbows. London, 1998.
- Ligato*, 1992. *Giuseppe Ligato*: Fra Ordini Cavallereschi e crociata: „milites ad terminum” e „confraternitates armate”. In: Militia Christi e crociata nei secoli XI–XII. Milano, 1992. (Misc. del Centro di studi medioevali, t. 13.)
- Lintzel*, 1961. *Martin Lintzel*: Ausgewählte Schriften. Bde. 1–2. Berlin, 1961.
- Lombard-Jourdon*, 1991. *Anne Lombard-Jourdon*: Fleur de lis et Oriflamme. Signes célestes du royaume de France. Paris, 1991.
- Long*, 1997. *Pamela O. Long*: Power, Patronage, and the Authorship of Ars. From Mechanical Know-how to Mechanical Knowledge in the Last Scribal Age. *Isis*, 88. (1997.) 1–41. o.
- Lot*, 1946. *Ferdinand Lot*: L’Art militaire et les armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche-Orient. Vols. 1–2. Paris, 1946.
- Ludwig*, 1982. *K. H. Ludwig*: Zur Problematik des technikgeschichtlichen Erstbelegs im Mittelalter. *Technikgeschichte*, 49. (1982.) 267–278. o.

- Lusignan*, 1982. *Serge Lusignan*: Les arts mécaniques dans le Speculum Doctrinale de Vincent de Beauvais. In: Les Arts mécaniques au Moyen Age. *Cahiers d'études médiévales*, (Montreal–Paris) 7. (1982.) 33–50. o.
- Luttrell*, 1965. *Anthony Luttrell*: The Crusade in the 14th Century in Europe. In: Europe in the Late Middle Ages. Ed.: *J. R. Hale*. London, 1965.
- Lüttich*, 1910. *Rudolf Lüttich*: Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Berlin, 1910.
- Maalouf*, 1997. *Amin Maalouf*: A keresztes háborúk arab szemmel. Budapest, 1997.
- Maggiorotti – Banfi*, 1933. *Leone Andrea Maggiorotti – Florio Banfi*: Le fortezze di Temesvár e di Lippa in Transilvania. Estr. Degli Atti dell' Istituto di Architettura Militare. Fasc. III. Roma, 1933.
- Maggiorotti*, 1936. *Leone Andrea Maggiorotti*: Gli architetti e architetture militari. (L'opera del genio italiano all'estero. Vol. 2.) Roma, 1936.
- Magyar diplomáciai emlékek, 1875. Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490. Szerk.: *Nagy Iván, Nyáry Albert*. 1–4. k. Budapest, 1875–1878.
- Magyar diplomáciai emlékek. Anjou-kor, 1876. Magyar diplomáciai emlékek. Anjou-kor. Kiad. *Wenzel Gusztáv*. Budapest, 1876.
- Magyar lovaskönyv, 1988. *Ernst József, Fehér Dezső, Ócsag Imre* (szerk.): Magyar lovaskönyv. Budapest, 1988.
- Magyar Művelődéstörténet, 1939. Magyar Művelődéstörténet. Szerk.: *Domanovszky Sándor*. 1. k. Budapest, 1939.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. k. Főszerk.: *Benkő Loránd*, szerk.: *Kiss Lajos, Papp László*. Budapest, 1967.
- Magyar Törvénytár, 1897. Magyar Törvénytár. (Ford. és bev.: *Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen*.) Budapest, 1897.
- Magyar*, 1996. *Magyar Zoltán*: Bény és a Szent István hagyományok. Egy történeti hipotézis nyomában. *Honismeret*, 24. (1996.) 12–19. o.
- Magyarország hadtörténete, 1984. Magyarország hadtörténete I–II. k. Főszerk.: *Liptai Ervin*. Budapest, 1984–1985.
- Magyarország története, 1984. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 1–2. k. Főszerk.: *Székely György*. Budapest, 1984.
- A magyarországi latinság középkori szótára A magyarországi latinság középkori szótára. Budapest, 1993.
- Magyarországi művészet, 1987. Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk.: *Marosi Ernő*. Budapest, 1987.
- Majláth*, 1879. *Majláth Béla*: Egy lovaspecsét a XIII. századból. *Archeologiai Értesítő*, 13. (1879.)

- Majláth*, 1885. *Majláth Béla*: A „kalandos” társulatok. *Századok*, 19. (1885.) 563–578. o.
- Makk*, 1889. *Makk Ferenc*: The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century. Budapest, 1889.
- Makkai – Mezey*, 1960. *Makkai László – Mezey László* (szerk.): Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Budapest, 1960.
- Makkai*, 1973. *László Makkai*: De Taccola à Veranzio. L'ingénieur de la Renaissance en Hongrie. In: Histoire économique du monde méditerranéen 1450–1650. Mélanges en l'honneur de F. Braudel. Toulouse, 1973. 337–347. o.
- Mályusz*, 1968. *Mályusz Elemér*: I. István születési éve. *Levéltári Közlemények*, 39. (1968.) 199–204. o.
- Mályusz*, 1984. *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. 1387–1437. Budapest, 1984.
- Mályusz*, 1986. *Mályusz Elemér*: Bajorországi állatkivitelünk a 14–15. században. *Agrártörténeti Szemle*, (1986.) 1–33. o.
- Marczali*, 1895. *Marczali Henrik*: Magyar nemzet története. Budapest, 1895.
- Marczali*, 1896. *Marczali Henrik*: Magyarország az Árpád-házi királyok alatt. (Magyar nemzet története) 2. Budapest, 1896.
- Mariano Taccola: Mariano Taccola and His Book De Ingeniis. Ed.: *F. D. Praeger* and *G. Scaglia*. Cambridge, Mass.–London, 1972.
- Mariano Taccola: De ingenis, 1972. Mariano Taccola, De machinis. Hg. v. *E. Knobloch*. 2 vols. München, 1971.
- Mariano Taccola: De rebus militaribus, 1984. *Mariano Taccola*: De rebus militaribus. Ed.: *E. Knobloch*. Baden-Baden, 1984. (Saecula spiritualia 11.)
- Marosi*, 1984. *Marosi Ernő*: A reprezentáció kérdései a 14–15. századi magyar művészetben. *Történelmi Szemle*, (1984.) 517–538. o.
- Marosi*, 1987. *Marosi Ernő*: De ingenis. In: Művészet Zsigmond király korában, 1987. 2. 53–54. o.
- Marsand*, 1838. *Antonio Marsand*: I Manoscritti italiani della Regia Biblioteca parigiana. Vol. 2. Parigi, 1838.
- Marton*, 2007. *Marton Szabolcs*: Királyok mérgezési esetei a középkori Magyarországon. In: Középkortörténeti tanulmányok. 5. Szeged, 2007. Szerk. *Révész Éva* és *Halmágyi Miklós*. 93–104. o.
- Marsina*: Codex Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Ed.: *Richard Marsina*. Bratislava, 1971–
- Mátyás*, 1894. *Mátyás Flórián*: Diplomatikai vonatkozások. *Századok*, 28. (1894.) 585–586. o.
- Mediae latinitatis lexicon minus. Leiden–Darmstadt, 2002., 2. kiadás.
- Meerseman*, 1977. *Gilles Gerard Meerseman*: Ordo confraternitatis. Confraternite a pietà dei laici nel medioevo. Roma, 1977. (Italia sacra, Studia e documenti, t. 24.)

- Memoria rerum Sigismundi regis, 1988.
Merzbacher, 1977.
- Meyer*, 1989.
- Mezey*, 1980.
- MGH
- Miklósy*, 1927/1928.
- Minis*, 1973.
- MIÖG
- Miskolczy*, 1923.
- Mittellateinisches Wörterbuch
- MNT
- MOL
- MOL/oklevelek jegyzéke, 1882.
- Memoria rerum Sigismundi regis. Zsigmond-emplékszám. HK 111. (1998.) 3. sz.
- Friedrich Merzbacher*: Aventin und das Recht. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 40. (1977.) 373–390. o.
- Wolfgang Meyer*: Die Burgenbau zur Zeit der Herren von Güssing-Güns im heutigen Burgenland. In: *Die Güssinger*. (Hg. v. *Heide Dienst*, *Irmtraut Lindeck-Pozza*.) Eisenstadt, 1989. 209–352. o.
- Mezey László*: *Athleta patriae*. Tanulmányok Szent László történetéhez. Budapest, 1980.
- Monumenta Germaniae Historica és alsorozatai:
- DRG Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 4. Berlin, 1960.
- SRG Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.
- SRM Scriptores rerum Merovingicarum V. Hannover, 1910. (Nachdruck: 1979.)
- SS Scriptores
- SS Vern. Scriptores qui vernacula lingua usi sunt.
- Miklósy Zoltán*: Nagy Lajos tűzérsege. HK 28. (1927.) 520–552. o. és 29. (1928.) 137–141. o.
- Cola Minis*: Stilelemente in der Kreuzugschronik des Alberts von Aachen und in der volkssprachigen Epik, besonders in der 'Chanson de Roland'. In: *Literatur und Sprache im europäischen Mittelalter*. Hg. *Alf Önnfors*, *Johannes Rathofer*, *Fritz Wagner*. Festschrift K. Langosch, Darmstadt, 1973. 356–363. o.
- Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung
- Miskolczy István*: Magyarország az Anjou-korban. Budapest, 1923.
- Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert. Begr. von Paul Lehmann und Johannes Stroux. In Gemeinschaft mit den Akademien der Wissenschaften zu Göttingen, Heidelberg, Leipzig, Mainz, Wien und der Schweizerischen Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften hrsg. v. der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München. Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. München. 1967–
- A magyar nemzet története. Szerk.: *Szilágyi Sándor*. Budapest, 1895–1908. 1–20. k. (Reprint: 1994–1998.)
- Magyar Országos Levéltár
- Az Országos Levéltárban közszemlére kitett oklevelek jegyzéke. Budapest, 1882.

- Mollay*, 1982. *Mollay Károly*: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest, 1982.
- Monti*, 1927. *Gennaro Maria Monti*: Le confraternite medievali dell’Alta e Media Italia. 1–2. Venezia, 1927.
- Montu*, 1934. *Carlo Montu*: Storia dell’artiglieria italiana. Roma, 1934. Parte I. Vol. 1.
- Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, 1874. *Ferdinand Knauz*: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. 2. k. Esztergom, 1874.
- Monumenta Zagrabiae*, 1889. *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae*. Ed.: *Ivan Krst-Tkalčić*. 1 vol. Zagreb, 1889.
- Moravcsik*, 1942. *Moravcsik Gyula*: A magyar szókincs görög elemei. In: *Melich János emlékkönyv*. Budapest, 1942.
- Moravcsik*, 1984. *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984.
- Morris*, 1990. *C. Morris*: The Aims and Spirituality of the First Crusade as Seen through the Eyes of Albert of Aachen. *Reading Medieval Studies*, 16. (1990.) 99–117. o.
- Mölk*, 1985. *Ulrich Mölk*: Philologische Aspekte des Turniers. In: *Das ritterliche Turnier im Mittelalter*. Hg.: *Josef Fleckenstein*. Göttingen, 1985.
- Mörtzsch*, 1915–17. *Otto Mörtzsch*: Ritterschlag vor der Schlacht. *Zeitschrift für historische Waffenkunde*, 7. (1915–17.)
- MPH *Monumenta Poloniae Historica*
- Mulinder*, 1998. *Alec Mulinder*: Albert of Aachen and the Crusade of 1101. In: *Alan V. Murray* (Ed.): From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies 1095–1500. Turnhout, 1998. 69–80. o.
- Murray*, 2000. *Alan V. Murray*: The Crusader Kingdom of Jerusalem. A Dynastic History 1099–1125. Oxford, 2000.
- Müller*, 1991. *Mechtild Müller*: „In hoc vince.” Schlachtendarstellungen an süddeutschen Kirchendecken im 18 Jh. Frankfurt am Main, 1991. (Europäische Hochschulschriften, R. XXVIII., Bd. 115.)
- Művészet I. Lajos király korában*, 1982. *Művészet I. Lajos király korában*. Szerk.: *Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia*. Budapest, 1982.
- Művészet Zsigmond király korában*, 1987. *Művészet Zsigmond király korában*. 1–2. k. Szerk.: *Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde*. Budapest, 1987.
- Nadolski*, 1990. *Andrzej Nadolski*: Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450. Łódź, 1990.
- Nagy*, 1877. *Nagy Imre*: Két tatárfutás előtti pecsét. *Archeologiai Értesítő*, 11. (1877.) 256–257. o.
- Négyesi*, 1997. *Négyesi Lajos*: A muhi csata, 1241. április 11. HK 110. (1997.) 2. sz. 296–310. o. (Megjelent még: *Tatárjárás*. Szerk.: *Nagy Balázs*. Budapest, 2003. 394–405. o.)

- Négyesi, 2003. (1.) *Négyesi Lajos: Az augsburgi csata. HK 116. (2003.) 1. sz. 206–230. o.*
- Négyesi, 2003. (2.) *Négyesi Lajos: A pozsonyi csata (907. július 4.). In: Fegyvert és vitézt... A magyar hadtörténelem nagy csatái. Szerk.: Hermann Róbert. Budapest, 2003. 11–25. o.*
- Nemcová, 1998. *Z. Nemcová: Pociatky puskárskeho remesla v Bratislave. Vojenská História, 2. (1998.)*
- Nesbitt, 1963. *John W. Nesbitt: The Rate of March of Crusading Armies in Europe. A Study and Computation. Traditio, 19. (1963.) 167–181. o.*
- Nickel, 1988. *Helmut Nickel: The Tournament: An Historical Sketch. In: The Study of Chivalry. Resources and Approaches. Ed.: H. Chickering, Th. H. Seiler. Kalamazoo, Michigan, 1988. 213–262. o.*
- Nicolle, 1988. *David C. Nicolle: Arms and Armour of the Crusading Era 1050–1350. Vols. 1–2. White Plains, N. Y. 1988.*
- Nicopolis, 1996. *Nicopolis 1396. Éd.: Jacques Paviot et Martine Chauneau-Bouillot. Annales de Bourgogne, 68. (1996.)*
- Nishimura, 1988. *David Nishimura: Crossbows, Arrow-Guides and the Solarion. Byzantion, 58. (1988.)*
- Norris, 2003. *John Norris: Early Gunpowder Artillery. C. 1300–1600. Ramsbury, Marlborough, 2003.*
- Nyáry, 1870. *Nyáry Albert: A modenai Hyppolit-codexek. 2. rész. Századok, 4. (1870.) 355–370. o.*
- Nyáry, 1886. *Nyáry Albert: A heraldika vezérfonala. Budapest, 1886.*
- Oliverus Scholasticus, 1894. *Oliverus Scholasticus. Die Schriften des kölnen Domscholasters, späteren Bischofs von Paderborn und Kardinal-Bischofs von S. Sabina. Ed.: Hermann Hoogeweg. Tübingen, 1894.*
- Oman, 1991. *Charles Oman: A History of the Art of War in the Middle Ages. Vols. 1–2. London, 1924. (reprint London, 1991., valamint Ithaca, 1953. [Ed.: J. H. Beeler.])*
- Orth, 1990. *Elsbet Orth: Formen und Funktionen der höfischen Rittererhebung. In: Curialitas. Studien zu Grundfragen der höfisch-ritterlichen Kultur. Hg.: Josef Fleckenstein. Göttingen, 1990. (Veröff. d. Max Planck-Inst. f. Geschichte, Bd. 100.)*
- Ossowska, 1989. *Jadwiga Ossowska: The Polish Contribution to the Expeditions to the Holy Land in the Crusades' Era. Folia Orientalia, 26. (1989.) 167–182. o.*
- Painter, 1962. *Sidney Painter: The Third Crusade. In: A History of the Crusades. Ed.: Kenneth M. Setton. Philadelphia, 1962.*
- Pais, 1975. *Anonymus, Gesta Hungarorum Pais Dezső fordításában. Budapest, 1975.*
- Pálóczi Horváth, 1982. *Pálóczi Horváth András: Régészeti adatok a kunok viseletéhez. Archeologiai Értesítő, 109. (1982.)*

- Pandula*, 1988. *Pandula Attila*: Viselet, fegyverek. In: *Kristó*, 1988. 216–258. o.
- Paschalidou*, 1997. *Efpraxia Paschalidou*: The Walls of Constantinople: An Obstacle to the New Power of Artillery. In: XXII. Kongress der Internationalen Kommission für Militärgeschichte. Acta 22. Wien, 1997. 172–178. o.
- Pastoureau*, 1997. *Michel Pastoureau*: Traité d’Héraldique., Paris, 1997. (3. kiadás.)
- Pauler – Szilágyi*, 1900. A magyar honfoglalás kútfoi. A honfoglalás ezredéves emlékére. Szerk.: *Pauler Gyula – Szilágyi Sándor*. Budapest, 1900. (Reprint: Budapest, 2000.)
- Pauler*, 1888. (1.) *Pauler Gyula*: Horvát-Dalmátország elfoglalásáról. *Századok*, 22. (1888.) 197–215. o., 320–333. o.
- Pauler*, 1888. (2.) *Pauler Gyula*: Néhány szó hadiviszonyainkról a XI–XIII. században. HK 1. (1888.) 503–526. o.
- Pauler*, 1899. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 1–2. k. Budapest, 1899. (Reprint 1985.)
- Pauler*, 1900. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900.
- Payne-Gallwey*: 1995. *Ralph Payne-Gallwey*: The Book of the Crossbow. New York, 1995. (reprint).
- Peirce*, 1988. *Ian Peirce*: Arms, Armour and Warfare in the Eleventh Century. In: Anglo-Norman Studies X. (Ed.: *R. Allen Brown*.). Woodbridge, 1988.
- Perjés*, 1965. *Perjés Géza*: Lóra termett-e a magyar? A huszárkérdés. *Élet és Tudomány*, (1965.) 24. és 25. sz..
- Perjés*, 1983. *Perjés Géza*: Clausewitz. Budapest, 1983.
- Petrović*, 1975. *Djurdjica Petrović*: Fire-arms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquests of the 14th and 15th Centuries. In: War, Technology and Society in the Middle East. Ed.: *Vernon J. Parry* and *M. E. Yapp*. London, 1975.
- Pfeiffer*, 1855. *Friedrich Pfeiffer*: Das Ross im Altdeutschen. Breslau, 1855.
- Pietzner*, 1934. *Fritz Pietzner*: Schwertleite und Ritterschlag. Bottrop, 1934.
- PL *Patrologia Latina*. *Patrologiae cursus completus*. Series Latina. Szerk.: *Paul Migne*. 1844–1865. 1–221. k.
- Pleidell*, 1925. *Pleidell Ambrus*: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Budapest, 1925.
- Polacek* *Lubomír Polacek* előadása a „Schicksalsjahr 907.” címmel rendezett konferencián, Hainburg, 2007. július 2–5. (megjelenés alatt)
- Polívka*, 1991. *Miloslav Polívka*: Praeger Waffenhandwerke des 14. und 15. Jhs. Zum Stand und zu den Veränderungen in der Hussitenzeit. In: Das andere Wahrnehmen. Festschrift August Nitschke. Köln, Weimar, Wien, 1991. 309–322. o.

- Pór*, 1895. *Pór Antal*: Az Anjou-ház örökösei. In: A magyar nemzet története, 3. k. Budapest, 1895.
- Pósán*, 1998. *Pósán László*: Zsigmond és a Német Lovagrend. HK 111. (1998.) 630–656. o.
- Posse*, 1909–1910. *Otto Posse*: Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1913. Drezda, 1909–1910. (Reprint.)
- Potthast*, 1874–1875. *August Potthast*: Regesta Pontificum Romanorum. 1–2. Berlin, 1874–1875.
- Powell*, 1986. *James M. Powell*: Anatomy of a Crusade, 1213–1221. Philadelphia, 1986. (Paperback: 1990.)
- Pörtner*, 1985. *Rudolf Pörtner*: A Szent Sír hadművelet. A keresztes hadjáratok a legendákban és a valóságban (1096–1187). Budapest, 1985.
- Praeger – Scaglia*, 1970. *Frank D. Praeger and Gustina Scaglia*: Brunelleschi. Studies of His Technology and Inventions. Cambridge, Mass. and London, 1970.
- Praeger*, 1968. *Frank D. Praeger*: A Manuscript of Taccola, Quoting Brunelleschi, on Problems of Inventors and Builders. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 112. (1968.) No. 3. 131–139. o.
- Prawer*, 1975. *Joshua Prawer*: Histoire du Royaume Latin de Jerusalem. Tom. 2. Paris, 1975.
- Pray*, 1778. *Pray György*: Annales veteres Hvnnorvm Avarvm, et Hvngarorvm. Vindobonae, 1761.
- Pray*, 1805. *Pray György*: Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae pluribusque aliis. Budae, 1805.
- Pressutti*, 1888. *Petrus Pressutti*: Regesta Honorii Papae III., 1888. (Reprint Hildesheim, 1978.)
- Prestwich*, 1996. *Michael Prestwich*: Armies and Warfare in the Middle Ages. The English Experience. New Haven–London, 1996.
- Price*, 1955. *Derek J. Price*: The Equatorie of the Planetis. Cambridge, 1955.
- Prinz*, 1971. *Friedrich Prinz*: Klerus und Krieg im früheren Mittelalter. Untersuchungen zur Rolle der Kirche beim Aufbau der Königsherrschaft. Stuttgart, 1971.
- Priskin*, 2005–2006. *Priskin Katalin*: A csengelei kun vezér lovának genetikai vizsgálat. *Folia Archeologica*, 52. (2005–2006.) 217–220. o.
- Pryor*, 1988. *John H. Pryor*: Geography, Technology and War: Studies in Maritime History, 649–1571. Cambridge, 1988.
- Puer, Iuvenis, Senex*, 1926. *Puer, Iuvenis, Senex*. Zum Verständnis der mittelalterlichen Altersbezeichnungen. In: Papsttum und Kaisertum. Festschrift Paul Kehr. Kiad.: *Adolf Hofmeister*. München, 1926. 287–316. o.
- Püspöki Nagy*, 1981. *Püspöki Nagy Péter*: Boldogfa. Bratislava, 1981.

- RA *Szentpétery Imre – Borsa Iván* (szerk.): *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Budapest, 1923–1961.
- Rábai, 2007. Rábai Krisztina: Jagelló Zsigmond számadásainak orvostörténeti tanulságai. In: *Középkortörténeti tanulmányok*. 5. Szerk. Révész Éva és Halmágyi Miklós. Szeged, 2007. 133–140. o.
- Rácz – Lövei, 2006. Rácz György – Lövei Pál: A Szent György-rend alapítólevele a rend pecsétjével. In: *Sigismundus. Rex et imperator*, 2006. 337. o.
- Rademacher, 1887. *Otto Rademacher: Aventin und die ungarische Chronik. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere Deutsche Geschichtskunde*, 12. (1887.)
- Radvánszky, 1876. B. Radvánszky Béla: László opólyi herceg, Magyarország nádora pecsége 1370-ből. *Archeologiai Értesítő*, 10. (1876.)
- Radvánszky, 1877. Radvánszky Béla: Drugeth Fülöp nádor lovaspecsétje 1324-ből. *Archeologiai Értesítő*, 11. (1877.) 107–110. o.
- Rau, 1955. Reinhold Rau (Hg.): *Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte* 1. Darmstadt, 1955.
- Raymond d’Aguilers, 1969. Le Liber de Raymond d’Aguilers. Ed.: John Hugh – Laura L. Hill. Paris, 1969.
- Regesta imperii, 1896–1990. Regesta imperii. Die Urkunden Kaisers Sigismunds. Hg. v. W. Altmann. 2 vols. Innsbruck, 1896–1990.
- Regesta pontificum, 1917. Regesta pontificum Romanorum. Germania Pontificia. Hg.: A. Brackmann. Berlin, 1917.
- Régi magyar glosszárium, 1984. Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk.: Berrár Jolán – Károly Sándor. Budapest, 1984.
- Reichert, 1985. Hermann Reichert: *Nibelungenlied und Nibelungensage*. Wien–Köln, 1985.
- Reindel, 1953. Kurt Reindel,.: *Die bayerischen Luitpoldingen*, 893–989. Sammlung und Erläuterung der Quellen. München, 1953.
- Reiszig, 1925. Reiszig Ede: A jeruzsálemi Szt. János lovagrend Magyarországon. 1 rész. Budapest, 1925.
- Reiszig, 1941. Reiszig Ede: A Kanizsaiak a XV. században. *Turul*, 55. (1941.)
- Reiszig, 1943. Reiszig Ede: Az Újlaki család. *Turul*, 58. (1943.)
- Reitzenstein, 1966. Alexander Reitzenstein: *Die Reiter von Mauerkirchen und Regensburg. Waffen und Kostümkunde*, 8. (1966.) Heft 2. 61–80. o.
- Repertorium fontium, 1967–Reti, 1963. Repertorium fontium. Roma, 1967–
Ladislao Reti: Francesco di Giorgio Martini’s Treatise on Engineering and Its Plagiarists. *Technology and Culture*, 4. (1963.) 287–298. o.
- Richard, 1999. Jean Richard: *The Crusades*, c. 1071 – c. 1291. Cambridge, 1999. (Eredeti francia kiad. 1996.)
- Riezler, 1878. Sigmund Riezler: *Geschichte Baierns* I. Gotha, 1878.

- Riley-Smith*, 1967. *Jonathan Riley-Smith: The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus c. 1050–1310*. London, 1967.
- Riley-Smith*, 1995. *Jonathan Riley-Smith: The First Crusade and the Idea of Crusading*. London, 1995.
- The Rise of Gawain, 1984. The Rise of Gawain, Nephew of Arthur. De ortu Waluusnii nepotis regis Arturi. Ed.: *Mildred Leake Day*. New York–London, 1984. (Garland Library Ger. A. vol. 15.)
- Rogierius*, 2001. *Rogierius: Siralmas ének*. (Ford. *Horváth János*.) In: A tatárjárás emlékezete, 1981. 111–152. o. és *Zsoldos*, Budapest, 2001. 399–444. o.
- Rokay*, 1996. *Rokay Péter: Das Motiv des unverwirklichten Kreuzzuges in den Biographien der mittelalterlichen Herrscher*. In: 900 Years from St. Ladislav's Death. Ed.: *Alexandru Sasianu – Gheorghe Gorun*. Oradea, 1996. 78–82. o.
- Roland*, 1993. *Alex Roland: Technology and War: The Historiographical Revolution of the 1980s. Technology and Culture*, 1993. 1.
- Rónai Horváth*, 1895. *Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika*. 1–2. k. Budapest, 1895.
- Rose*, 1937. *Walther Rose: Der mittelalterliche Fahnenwagen (carricchio) der italienischen und deutschen Städte. Zeitschrift für historische Waffenkunde*, 15. (1937.)
- Rose*, 1968. *Paul Rose: The Taccola Manuscripts. Physis*, 10. (1968.) 337–346. o.
- Ross*, 1963. *D. J. A. Ross: L'originalité de Turolodus: le maniement de la lance. Cahiers de civilisation médiévale*, 6. (1963.) 127–138. o.
- Rotterdam Erasmus*, 1981. *Rotterdam Erasmus: Beszélgetések*. (Ford. és jegyz.: *Komor Ilona és Trencsényi-Waldapfel Imre*.) 2. kiadás, Budapest, 1981.
- Röhricht*, 1879. *Reinhold Röhricht: Quinti belli sacri scriptores minores*. Geneva, 1879. (Reprint Osnabrück, 1968.)
- Röhricht*, 1882. *Reinhold Röhricht: Testimonia minora de quinto bello sacro*. Geneva, 1882.
- Röhricht*, 1891. *Reinhold Röhricht: Studien zur Geschichte des fünften Kreuzzuges*. Innsbruck, 1891. (Reprint Aalen, 1968.)
- Röhricht*, 1894. *Reinhold Röhricht: Die deutschen im Heiligen Lande. Chronologisches Verzeichniss derjenigen Deutschen, welche als Jerusalem-pilger und Kreuzfahrer sicher nachzuweisen oder wahrscheinlich anzusehen sind* (c. 650–1291). Innsbruck, 1894.
- Runciman*, 1951. *Steven Runciman: A History of the Crusades*. 3 vols. Cambridge, 1951.
- Runciman*, 1999. *Steven Runciman: A keresztes hadjáratok története*. Budapest, 1999.
- Russel*, 1979. *Frederick H. Russel: The Just War in the Middle Ages*. Cambridge–London, 1979.

- Ruttkay*, 1976. *Alexander Ruttkay*: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts. *Archeologia*, 24. (1976.) 119–216. o.
- S. Bernardi opera, 1963. S. Bernardi opera. Vol. 3. Ed.: *J. Leclercq – H. M. Rochais*. Roma, 1963.
- Sales Doyé
Saluzzo, 1841. *Franz von Sales Doyé*: Heilige und Selige. 2. Bd. Leipzig, é. n. *Cesare Saluzzo*: Trattato di architettura civile e militare di Francesco di Giorgio. Torino, 1841. Parte III.
- Sarton*, 1948. *G. Sarton*: Introduction to the History of Science. Vol. III. Baltimore, 1948.
- Scaglia – Praeger – Montag*, 1984. *Gustina Scaglia – Frank D. Praeger – Ulrich Montag (Ed.)*: Mariano Tacola. Liber Primus Leonis, Liber Secundus Draconis. Books I and II on Engines, and Addenda the Notebook. 2 vols. Wiesbaden, 1984.
- Scaglia*, 1965. *Gustina Scaglia*: An Allegorical Portrait of Emperor Sigismund by Mariano Taccola of Siena. *Journal of the Wartburg and Courtauld Institutes*, 31. (1965.) 428–434. o.
- Schmid*, 1977. *Alois Schmid*: Die historische Methode des Johannes Aventinus. *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 113. (1977.) 338–395. o.
- Schmidt*, 1987. *Gerhard Schmidt*: Zsigmond császár és a könyvfestészet. In: *Művészet Zsigmond király korában*, 1987. 1. k. 181–192. o.
- Schmidtchen*, 1980. *Volker Schmidtchen*: Karrenbüchse und Wagenburg. Hussitische Innovationen zur Technik und Taktik im Kriegswesen des späten Mittelalters. In: *V. Schmidtchen – E. Jäger (Hg.)*: Wirtschaft, Technik und Geschichte. Beiträge zur Erforschung der Kulturbeziehungen in Deutschland und Osteuropa. Festschrift A. Timm. Berlin, 1980. 83–108. o.
- Schmidtchen*, 1990. *Volker Schmidtchen*: Kriegswesen im späten Mittelalter. Mittelealterliche Technik, Taktik und Theorie. Weinheim, 1990.
- Schmitthenner*, 1934. *Paul Schmitthenner*: Das freie Söldnertum im abendländischen Imperium des Mittelalters. München, 1934.
- Schragl*, 1988. *Friedrich Schragl*: Keresztes hadjáratok – istentelen kísérletek? *Mérleg*, 24. (1988.) (A hosszabb eredeti változat: *Theologisch-praktische Quartalschrift*, 1988. 3. sz.)
- Schramm – Mütherich*, 1978. *Percy Ernst Schramm – F. Mütherich*: Denkmale der deutschen Könige und Kaiser. Bd. 2. München, 1978.
- Schramm*, 1955. *Percy Ernst Schramm*: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. 2. k. Stuttgart, 1955. (Schriften der MGH 13/2)
- Schramm*, 1969. *Percy Ernst Schramm*: Kaiser, Könige und Päpste. Bde. I–III. Stuttgart, 1969.

- Schröder*, 1949. *Fritz Schröder*: Das Bild Heinrichs I. in der deutschen Geschichtsschreibung des Mittelalters bis zum Interregnum. Diss. Halle/S. 1949.
- Schwandtner*, 1748. *J. G. Schwandtner*: *Scriptores rerum Hungaricarum*. 3. Vindobonae, 1748.
- Senckenberg*, 1737. *Selecta iuris et historiarum tam anecdota quam iam edita sed rariora*. Hrsg. v. *Heinrich Ch. Fhr.* v. *Senckenberg*. Bd. 5. Leipzig, 1737.
- Senga*, 1983. *Senga Toru*: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. *Századok*, 117. (1983.) 307–343.
- Setton*, 1976. *Kenneth M. Setton*: *The Papacy and the Levant (1204–1571)*. Vol. 1. *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*. Philadelphia, 1976.
- The Siege of Constantinople, 1972. *The Siege of Constantinople 1453*. Ed.: *J. R. Melville Jones*. Amsterdam, 1972.
- Sigismund von Luxemburg, 1994. *Sigismund von Luxemburg*. Kaiser und König in Mitteleuropa. Hg. v. *Josef Macek – Ernő Marosi – Ferdinand Seibt*. Warendorf, 1994.
- Sigismundus. *Takács Imre* (szerk.): *Sigismundus. Rex et imperator*. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Budapest–Luxemburg, 2006.
- Simon*, 1957. *Simon Györgyi*: Poroszká – poroszkál. *Magyar nyelv*, (1957.)
- Smal*, 1956. *R. C. Smal*: *The Crusading Warfare (1097–1163)*. Cambridge, 1956.
- Smičiklas*: *T. Smičiklas*: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae*. 1–15. Zagreb, 1904–1934.
- Smith*, 1979. *G. Rex Smith*: *Medieval Muslim Horsemanship*. London, 1979.
- Smythe*, 1964. *Sir John Smythe*: *Certain Discourses Military (1590)*. Ed.: *J. R. Hale*. Ithaca, N. Y., 1964.
- Sölch*, 2005. *Sölch Miklós*: *Az ELTE Egyetemi Könyvtárában és Egyetemi Levéltárában őrzött 1526 előtti oklevelek és iratok jegyzéke*. Budapest, 2005.
- Spalatói Tamás, 1981. *Spalatói Tamás*: *A salónai és spalatói főpapok története*. Ford.: *Csonka Ferenc*. In: *A tatárjárás emlékezete*, 1981. 172–193. o.
- Speich*, 1988. *Johann Heinrich Speich*: *La destruction de Rome*. Berne–Francfort s. Main, 1988.
- Spiegel*, 1975. *Gabrielle M. Spiegel*: *Political Utility in Medieval Historiography*. *History and Theory*, 14. (1975.) 314–335. o.
- Sprandel*, 1994. *Rolf Sprandel*: *Chronisten als Zeitzeugen*. Köln – Weimar – Wien 1994.
- Spriewald*, 1968. *Die Gedichte des Michel Beheims*. Bd. 1. Hg. v. *Hans Gille-Ingeborg Spriewald*. Berlin, 1968. (Deutsche Texte des Mittelalters, Bd. 60.) No. 105.

- SRH Scriptores rerum Hungaricarum. 1–2. k. Ed.: *Imre Szentpétery*. Budapest, 1937–1938. (Reprint: Budapest, 1999.)
- Stájer rimes krónika Stájer rimes krónika. (Ford.: *Valaczkai László*.) In: Kun László emlékezete, 1984. 99–111. o.
- Statuti, 1889–1896. Gli Statuti della Società del popolo di Bologna. Ed.: *Augusto Gaudenzi*. Roma, 1889–1896. (Fonti per la storia d'Italia, t. 3–4.)
- Steinacker, 1926. *Harold Steinacker*: Zu Aventin und den Quellen des dritten Kreuzzuges. *MIÖG* 41. (1926.)
- Steinhübel, 2007. *Ján Steinhübel*: Die Herrschaft der Ungarn über die Slowakei. Slawen, Ungarn, Baiern und die Sachsen in den Jahren 896–921. In: Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich. Hg.: *Roman Zehetmayer*. St. Pölten, 2007. 57–66. o.
- Stendhal, 1963. *Stendhal*: A páрмаi kolostor. (Ford.: *Illés Endre*.) Budapest, 1963.
- Sterling, 2003. *Douglas Sterling*: The Siege of Damietta: Seapower in the Fifth Crusade, 1217–1221. A. D. In: *Donald J. Kagay – L. J. Andrew Villalon* (Ed.): *Crusaders, Condottieri, and Canon. Medieval Warfare in Societies Around the Mediterranean*. Leiden, Boston, 2003. 102–129. o.
- Sticca, 1912. *Giuseppe Sticca*: Gli scrittori militari italiani. Torino, 1912.
- Störmer, 1972. *Wilhelm Störmer*: König Artus als aristokratisches Leitbild während des späten Mittelalters, gezeigt an Beispielen der Ministerialität und des Patriziats. *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte*, 35. (1972.) 946–971. o.
- Strauss, 1963. *Gerald Strauss*: Historian in an Age of Crisis. The Life and Work of Johannes Aventinus, 1477–1534. Cambridge/Massachusetts, 1963.
- Stromer, 1964. *Wolfgang v. Stromer*: Ein Wirtschaftsprojekt des deutschen Königs Sigismund. *Vierteljahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 51. (1964.) 374–382. o.
- Stromer, 1978. *Wolfgang v. Stromer*: Die Gründung der Baumwollindustrie in Mitteleuropa. Stuttgart, 1978.
- Sweeney, 1981. *James Ross Sweeney*: Hungary in the Crusades 1169–1218. *The International History Review*, 3. (1981.) 467–481. o.
- Sweeney, 1984. *James Ross Sweeney*: Magyarország és a keresztes hadjáratok a XII–XIII. században. *Századok*, 118. (1984.) 110–124. o.
- Sybel, 1841. *Heinrich v. Sybel*: Geschichte des ersten Kreuzzugs. Leipzig, 1841.
- Szabados, 2006. *Szabados György*: A magyar történelem kezdeteiről. Budapest, 2006.

- B. Szabó, 2001. *B. Szabó János: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről. A fegyverzet, a harcmód és taktika összefüggéseinek kérdései.* HK 114. (2001.) 75–98. o. (*Borosy András* megjegyzései: uo. 445–447. o.)
- B. Szabó, 2005. *B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. II. rész. A magyar hadsereg a mohácsi csatában.* HK 118. (2005.) 3. sz. 573–624. o.
- Szakály – Fodor, 1998. *Szakály Ferenc – Fodor Pál: A kenyérmezei csata, 1479. október 13.* HK 111. (1998.) 2. sz. 309–350. o.
- Szakály, 1986. *Szakály Ferenc: A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt, 1365–1526.* In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából.* Szerk.: *Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc.* Budapest, 1986. 11–58. o.
- Szamota, 1891. *Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten.* Budapest, 1891.
- Szendrei, 1905. *Szendrei János: A magyar viselet történeti fejlődése.* Budapest, 1905.
- Szentpétery, 1921–1922. *Szentpétery Imre: V. István ifjabb királysága.* *Századok*, 55–56. (1921–1922.)
- Szentpétery, 1938. *Szentpétery Imre: Szent István király oklevelei.* In: *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulójára.* 2. k. Budapest, 1938. 135–202. o. (Reprint: Budapest, 1988., 325–394. o.)
- Szilágyi, 1993. *Szilágyi András: II. András a barokk kor művészetében és közgondolkodásában.* In: *Ex invisibilibus visibilia. Dávid Katalin emlékkönyv.* Budapest, 1993. 332–346. o.
- Szovák, 1993. *Szovák Kornél: The Image of the Ideal King in Twelfth-Century Hungary. (Remarks on the Legend of St Ladislas).* In: *Kings and Kingship in Medieval Europe.* Ed.: *Anne J. Dugan.* London, 1993. 241–264. o.
- Szovák, 2000. *Szovák Kornél: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. (A László-legenda és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái).* *Századok*, 134. (2000.) 117–145. o.
- Szöveggyűjtemény, 1999. *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény.* Szerk.: *Sz. Jónás Ilona.* Budapest, 1999.
- Szücs, 1984. *Szücs Jenő: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához.* In: *Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok.* Szerk. *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc.* Budapest, 1984. 341–394. o.
- Szücs, 1989. *Szücs Jenő: Magyar és európai lovagi kultúra.* BUKSZ 1. (1989.) 1. sz., 43–50. o.
- Szücs, 1993. *Szücs Jenő: Az utolsó Árpádok.* Budapest, 1993.
- A tatárjárás emlékezete, 1981. *A tatárjárás emlékezete.* Szerk.: *Katona Tamás.* Budapest, 1981.

- Tatlock*, 1974. *John S. P. Tatlock: The Legendary History of Britain. Geoffrey of Monmouth's Historia regum Britanniae and Its Vernacular Versions.* New York, 1974.
- Teke*, 1995. *Teke Zsuzsa: Firenzei kereskedőtársaságok, kereskedők Magyarországon Zsigmond uralmának megszilárdulása után 1403–1437. Századok*, 129. (1995.) 195–214. o.
- Teleki*, 1853–1857. *Teleki József: A Hunyadiak kora Magyarországon.* 1–12. k. Pest, 1853–1857.
- Thallóczy*, 1908. *Thallóczy Lajos: Balkáni (déli szláv) és magyar czímerek és pecsétbeli emlékek. 1. rész. Turul*, 26. (1908.) 53–57. o.
- Thorndike*, 1955. *Lynn Thorndike: Marianus Jacopus Taccola. Archives internationale d'histoire des sciences*, 34. (1955.)
- Thoroczkay*, 2004, *Thoroczkay Gábor: A székesfehérvári racionálék. A 14. századi magyar krónikaszerkesztés 65. fejezetének kritikájához. Századok*, 138. (2004.) 413–432. o.
- Thuróczy: Commentarii*, 1988. *Thuróczy, Commentarii.* 1–2. k. Ed.: *Mályusz Elemér, Kristó Gyula.* Budapest, 1988.
- Tittmann*, 1996. *Wielfried Tittmann: Die importierte Innovation. China, Europa und die Entwicklung der Feuerwaffen.* In: *Uta Lindgreen* (Hg.): *Europäische Technik im Mittelalter 800 bis 1400. Tradition und Innovation. Ein Handbuch.* Berlin, 1996. 317–336. o.
- Todericiu*, 1967. (1.) *Doru Todericiu: The Sibiu Manuscript. Revue Roumaine d'Histoire*, 6. (1967.) 333–356. o.
- Todericiu*, 1967. (2.) *Doru Todericiu: Raketentechnik im 16. Jahrhundert. Technikgeschichte*, 34. (1967.) 97–114. o.
- Todericiu*, 1969. *Doru Todericiu: Preistoria rachetei moderne: manuscrisul de la Sibiu (1400–1569).* București, 1969.
- Torma*, 2006. *Torma Béla: Gondolatok a 907. évi pozsonyi csatát megörökítő források hitelességéről. Felderítő Szemle*, 5. (2006.) 3. sz. 138–159. o.
- Torma*, 2007. *Torma Béla: Pozsonyi csata, 907. július 4–5. Új Honvédségi Szemle*, 61. (2007.) 7. sz. 75–86. o.
- Tornikès*, 1970. *Georges et Démétrios Tornikès: Letters et discours.* Ed.: *Jean Darrouzès.* Paris, 1970.
- Tóth E. – Nagy*, 1992. *Tóth Endre–Nagy Kálmán: Szent György, a lovasság védőszentje.* Budapest, 1992.
- Tóth G.*, 2006. *Tóth Gergely: Catalogus manuscriptorum Matthie Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Poseniensis asservantur.* Budapest, 2006.
- Tóth P.*, 2007. *Szent Demeter Magyarország elfeledett védőszentje.* Szerk.: *Tóth Péter.* Budapest, 2007.
- Tóth*, 1920–1922. *Tóth Zoltán: Legrégibb feszítőzablainkról. Archeologiai Értesítő*, 39. (1920–1922.) 71–83. o.

- Tóth*, 1930. *Tóth Zoltán*: „Attila’s Schwert”. Studie über die Herkunft des sogenannten Säbels Karls des Großen in Wien. Budapest, 1930.
- Tóth*, 1933. (1.) *Tóth Zoltán*: A magyar királylándzsa történetéhez. In: Károlyi Árpád emlékkönyv. Budapest, 1933. 536–545. o.
- Tóth*, 1933. (2.) *Tóth Zoltán*: A „gladius divinitus ordinatus”. (Megjegyzések a német koronázási formula keltéhez). *Századok*, 67. (1933.) 481–517. o.
- Tóth*, 1933. (3.) *Tóth Zoltán*: A kígyópusztai csatt jelentősége. *Turul*, 47. (1933.) 11–17. o.
- Tóth*, 1939. *Tóth Zoltán*: A hadakozó magyar nép. In: Magyar művelődéstörténet. 1. k. Budapest, 1939. 249–284. o.
- Tóth*, 1942. *Tóth Zoltán*: A Hartvik-legenda kritikájához. Budapest, 1942.
- Tóth*, Ms. *Tóth Zoltán*: Szent István legrégebbi életirata nyomán. II. A Szt. Istvánra vonatkozó időadatok. MTA Könyvtár, Kézirattár, Ms 5036/2. Közben megjelent: *Magyar Könyvszemle*, 105. (1989.) és *Századok*, 123. (1989.)
- Tóth-Szabó*, 1917. *Tóth-Szabó Pál*: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Budapest, 1917.
- Toussaint*, 1982. *Ingo Toussaint*: Die Grafen von Leiningen: Studien zur leiningischen Genealogie und Territorialgeschichte bis zur Teilung von 1317/1318. Sigmaringen, 1982.
- Török*, 1989. *Török Györgyi*: Egy 15. századi imádságoskönyv a hónapképek és a magyar szentkirályok ábrázolásaival. In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Szerk.: *Szelestei N. László*. Budapest, 1989. 273–296. o.
- Tresp*, 2004. *Uwe Tresp*: Söldner aus Böhmen im Dienst deutscher Fürsten: Kriegsgeschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert. Paderborn, München, Wien, Zürich. 2004. (Ismeretese [Nógrády Árpád:] *Századok*, 1966. (2007.) 1043–1046. o.
- Turnierbuch, 1986. Das Turnierbuch von Ludwig von Eyb. Hg.: *Heide Stamm*. Stuttgart, 1986.
- Uhlemann*, 1969. *H. R. Uhlemann*: Älteste verzierte Bronzerohre. *Waffen und Kostumkunde*, 11. (1969.) H. 2.
- Unterkircher*, 1976. *Franz Unterkircher*: Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek von 1501 bis 1600. 2 Bde. Wien 1976.
- Urkundenbuch/Babenb. Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich. Ed.: *Oskar Frh. V. Mitis*. Bd. 3. Die Siegel der Babenberger. Wien, 1954.
- Urkundenbuch/Burg. Urkundenbuch des Burgenlandes. Hg. v. *H. Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza*. Köln–Graz, 1955–
- Vaissete*, 1873. *J. Vaissete*: Histoire général de Languedoc. Vol. 3. Toulouse, 1873.

- Vajay*, 1968. *Vajay, Szabolcs*: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte, 862–933. Mainz, 1968.
- Vajay*, 1969. *Vajay Szabolcs*: A sisakdisz megjelenése a magyar heraldikában. *Levéltári Közlemények*, 42. (1969.) 279–287. o.
- Vajay*, 1984. *Vajay Szabolcs*: Dominae reginae milites. Árpád-házi Jolánta magyarjai Valencia visszavétele idején. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Budapest, 1984. 395–414. o.
- Vale*, 1976. *Malcolm G. A. Vale*: New Techniques and Old Ideals: The Impact of Artillery on War and Chivalry at the End of the Hundred Years War. In: War, Literature and Politics in the Late Middle Ages. Ed.: C. T. Allmand. Liverpool, 1976.
- Van Cleve*, 1962. *Thomas C. Van Cleve*: The Fifth Crusade. In: A History of the Crusades. Ed.: Kenneth M. Setton. Vol. 2. The Later Crusades 1189–1311. Ed.: Robert Lee Wolff – Harry W. Hazard. Philadelphia, 1962. 386–394. o.
- Van Winter*, 1976. *Johanna Maria Van Winter*: Cingulum militiae. Schwertleite en miles-terminologie als spiegel van veranderend menselijk gedrag. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedens*, 44 (1976.) 1–92. o.
- Varga*, 2003. *Gábor Varga*: Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jh. München, 2003.
- Varjú*, 1896. *Varjú Elemér*: Czímertani és sphragistikai emlékek az ezredéves országos kiállításon. *Turul*, (1896.)
- Vékony*, 1991. *Vékony Gábor*: Anonymus kora és korhűsége. *Életünk*, 29. (1991.)
- Vékony*, 1995/2000. *Vékony Gábor*: Utószó. In: A magyar honfoglalás kútfoi. A honfoglalás ezredéves emlékére. Reprint, Budapest, 1995. és 2000.
- Verbruggen*, 1997. *Jan-Frans Verbruggen*: The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages. Amsterdam, New York, Oxford, 1976., 2. bőv. Kiad.: Woodbridge, 1997. Eredeti holland nyelvű kiadása: Bruxelles, 1954.
- Verfasserlexikon Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon. Hrsg. v. W. Stammer, K. Langosch. 2. Aufl. Berlin–New York, 1978–
- Veszprémy*, 1987. (1.) *Veszprémy László*: A magyarországi lovagságra vonatkozó néhány adat értelmezéséről. HK (1987.) 4. sz. 746–752. o.
- Veszprémy*, 1987. (2.) *Veszprémy László*: Illusztrált technikai és haditechnikai kéziratok Zsigmond korában. In: Művészet Zsigmond király korában, 1987. 1. 212–225. o.
- Veszprémy*, 1987–1988. *Veszprémy László*: A Lech-mezei csata ábrázolása a törökellenes képzőművészetben. *Tarsoly*, (1987–1988.) 3–4. o.
- Veszprémy*, 1989. *Veszprémy László*: Szent István felővezéséről. HK (1989.) 3–13. o.

- Veszprémy*, 1991. (1.) *Veszprémy László*: A színlelt visszavonulás középkori megítéléséről. In: Unger Mátyás emlékkönyv. Szerk.: *E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László*. Budapest, 1991. 11–15. o.
- Veszprémy*, 1991. (2.) *Veszprémy László*: Középkori forrástanulmányok. A kerlési (cserhalmi) ütközet forrásproblémája. HK 104. (1991.) 3. sz. 58–79. o.
- Veszprémy*, 1992. *Veszprémy László*: Körmend a középkor hadtörténetében. In: Körmend, 1992. 7–50. o.
- Veszprémy*, 1993. *Veszprémy László*: Anonymus Gestájának néhány hadtörténeti vonatkozása. HK 106. (1993.) 2. sz. 3–19. o.
- Veszprémy*, 1994. (1.) *Veszprémy László*: II. András magyar király kereszteseinek létszáma. HK 107. (1994.) 1. sz. 113–116. o.
- Veszprémy*, 1994. (2.) *Veszprémy László*: Egy magyar király a Szentföldön. *Magyar Honvéd*, 5. (1994.) 2. sz. 40–41. o.
- Veszprémy*, 1998. *Veszprémy László*: Zsigmond a katonai reformer? HK 111. (1998.) 657–665. o.
- Veszprémy*, 1999. *Veszprémy László*: „Dux et praeceptor Hierosolimitanorum. König Ladislaus (László) von Ungarn als imaginärer Kreuzritter. In: The Man of Many Devices. Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak. Ed.: *Balázs Nagy – Marcell Sebők*. Budapest–New York, 1999. 470–477. o.
- Veszprémy*, 2000. *Veszprémy László*: Hadügy a koraközépkori Nyugat-Európában. *Társadalom és honvédelem*, (2000.) 4. sz. 106–117. o.
- Veszprémy*, 2001. *László Veszprémy*: The Crusade of Nicopolis. In: The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. Ed.: *Zsolt Hunyadi – József Laszlovszky*. Budapest, 2001. 223–232. o.
- Veszprémy*, 2005. (1.) *Veszprémy László*: Csatamének, paripák, hátaslovak. A középkori hadilovokról. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk.: *Hausner Gábor*. Budapest, 2005. 793–806. o.
- Veszprémy*, 2005. (2.) *Veszprémy László*: Magyarország és az első kereszties hadjárat. Acheni Albert tanúsága. HK 118. (2005.) 2. sz. 501–516. o.
- Veszprémy*, 2006. *Veszprémy László*: Balkán-térkép. In: Sigismundus. Rex et imperator, 2006. 442–443. o.
- Villeharduin*, 1985. *Geoffroy de Villeharduin*: Bizánc megvétele. Ford.: *Szabics Imre*. Budapest, 1985.
- Vizkelety*, 1990. *Vizkelety András*: Megjegyzések Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században c. könyvéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 94. (1990.) 520–528. o.
- Voltmer*, 1980. *Ernst Voltmer*: Fahnenwagen. In: Lexikon des Mittelalters, 1980. 4. k.

- Voltmer*, 1988. *Ernst Voltmer*: Standart, Carroccio, Fahnenwagen. Zur Funktion der Feld- und Herrschaftszeichen mittelalterlicher Städte am Beispiel der Schlacht von Worringen 1288. In: *Der Tag bei Worringen 5. Juli 1288*. Hg.: *Wilhelm Jassen, H. Steh-kämper*. Köln–Wien, 1988. (Mitteilungen aus d. Stadtarchiv Köln, Heft 72.)
- Voltmer*, 1992. *Ernst Voltmer*: Nel segno della croce. Il carroccio come simbolo del potere. In: *Militia Christi e Crociata nei secoli XI–XIII*. Milano, 1992. 193–205. o. (Misc. del Centro di studi med., 13.);
- Vörös*, 1996. (1.) *Vörös István*: A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján. In: *Veszprémy László* (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Budapest, 1996. 135–137. o.
- Vörös*, 1996. (2.) *Vörös István*: A honfoglaló magyarok lova. In: *Révész László – Wolf Mária* (szerk.): *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Miskolc, 1996. 335–345. o.
- Vörös*, 2001. *Vörös István*: Egy arab ló a 13. századi Magyarországon. In: *Horváth Ferenc*: *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest, 2001. 341–349. o.
- Vörös*, 2005–2006. *Vörös István*: Ló az Árpád-kori Magyarországon. *Folia Archaeologia*, 52. (2005–2006.) 163–216. o.
- Vrtel’*, 1994. *Ladislav Vrtel’*: O symbolike niektorych rytierskych rádov. *Slovenská archivistika*, 29. (1994.) 110–136. o.
- Wagner*, 1780. *Carolus Wagner*: *Diplomatarium Comitatus Sarosiensis. Posonii et Cassoviae*, 1780.
- Waitz*, 1837. *Georg Waitz*: *Jahrbücher des deutschen Reichs unter der Herrschaft König Heinrichs I*. Berlin, 1837.
- Wehli*, 1977. *Wehli Tünde*: *Az Admonti biblia*. Budapest, 1977.
- Wehli*, 1987. *Wehli Tünde*: *Johann Hartlieb, Kriegsbuch*. In: *Művészet Zsigmond király korában*, 1987. 2. k. 66–67. o.
- Weinrich*, 1977. *Quellen zur deutschen Verfassungs-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte bis 1250*. Hg. v. *Lorenz Weinrich*. Darmstadt 1977.
- Weisheipe*, 1965. *James A. Weisheipe*: Classification of the Sciences in Medieval Thought. *Medieval Studies*, 27. (1965.) 54–90. o.
- Wertner*, 1891. *Wertner Mór*: *Die Grafen von St. Georgen und Bösing*. Wien, 1891.
- Wertner*, 1912. *Wertner Mór*: *Magyar hadjáratok a XV. század második felében*. HK 13. (1912.) 54–92., 201–237., 416–445., 601–621. o.
- White Jr.*, 1962. *Lynn White, Jr.*: *Medieval Technology and Social Change*. Oxford, 1962.
- White Jr.*, 1969. *Lynn White, Jr.*: *Kyeser’s Bellifortis, the First Technological Treatise of the 15th Century*. *Technology and Culture*, 10. (1969.)
- White Jr.*, 1971. *Lynn White, Jr.*: *Cultural Climates and Technological Advance in the Middle Ages*. *Viator*, 2. (1971.) 171–201. o.

- White Jr.*, 1975. (1.) *Lynn White, Jr.*: The Study of Medieval Technology, 1924–1974: Personal Reflections. *Technology and Culture*, 16. (1975.)
- White Jr.*, 1975. (2.) *Lynn White, Jr.*: Medieval Engineering and the Sociology of Knowledge. *Pacific Historical Review*, 44. (1975.) 1–21. o.
- White Jr.*, 1975. (3.) *Lynn White, Jr.*: Medical Astrologers and Late Medieval Engineering. *Viator*, 6. (1975.) 295–315. o.
- White Jr.*, 1978. *Lynn White Jr.*: Medieval Religion and Technology. Collected Essays. Berkeley–Los Angeles, 1978.
- Willelmus Tyrensis*, 1986. *Willelmus Tyrensis*: Chronicon. Turnholti, 1986. (Corpus Christianorum Cont. Med. 63. A.)
- Windecke*, 1886/1893. Das Leben König Sigismunds von *Eberhard Windecke*. Nach Handschriften übersetzt von *Dr. von Hagen*. Leipzig, 1886., *Altmann kiadásában* (Berlin, 1893.)
- Wolf*, 1967. *Werner Wolf*: Von der Ulrichsvita zur Ulrichslegende. München, 1967. (Diss. Univ. München.)
- Wolfram*, 1987. *Herwig Wolfram*: Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung, 378–907. Wien, 1987.
- Zalai Okm. Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: *Nagy Iván, Véghely Dezső, Nagy Gyula*. 1–2. k. Budapest, 1886.
- Zeibig*, 1853. Copey-Buch der Gemainen Stat Wienn 1454–1464. Hg. v. *H. J. Zeibig*. Wien, 1853. *Fontes rerum Austriacarum*. Abt. 2., Bd. 7.
- Das Zeitalter König Sigismunds, 2000. Das Zeitalter König Sigismunds in Ungarn und im Deutschen Reich. Hg. v. *Tilman Schmidt – Péter Gunst*. Debrecen, 2000.
- Die Zeit der Staufer, 1977. Die Zeit der Staufer. Bd. II. Stuttgart 1977. Katalogband 18. (*Rainer Kahsnitz*: Siegel und Goldbullen)
- Zijlstra-Zweens*, 1988. *Henrica Maria Zijlstra-Zweens*: „Of his array telle i no lenger tale”. Aspects of Costume, Arms, and Armour in Western Europe, 1200–1400. Amsterdam, 1988.
- Zichy Okm. A gróf Zichy család id. ágának okmánytára. 1–12. k. Kiad.: *Nagy Iván, Véghely Dezső et al.*. Budapest, 1872–1931.
- Zolnay*, 1961. *Zolnay László*: Buda középkori vízművei. *Történelmi Szemle*, 4. (1961.)
- Zolnay*, 1971. *Zolnay László*: Vadászatok a régi Magyarországon. Budapest, 1971.
- Zotz*, 1985. *Thomas Zotz*: Adel, Bürgertum und Turnier in deutschen Städten vom 13. bis zum 15. Jh.. In: Das ritterliche Turnier im Mittelalter. Hg.: *Josef Fleckenstein*. Göttingen, 1985. 450–499. o.
- Zug Tucci*, 1983. *Hannelore Zug Tucci*: Der Fahnenwagen in der mittelalterlichen italienischen Militäremblematik (XI–XIII. Jh.). In: Les origines des armoires. Ed.: *H. Pinoteau*. Paris, 1983.

Zug Tucci, 1985.

Hannelore Zug Tucci: Il carroccio nella vita comunale italiana. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, 65. 1985. 1–104. o.

ZsOkl.

Zsigmondkori Oklevéltár. Szerk. *Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert*. I–IX. Budapest, 1981–2004.

Zsoldos, 1991.

Zsoldos Attila: A királyi várszervezet és a tatárjárás. HK 104. (1991.) 1. sz. 45–74. o. (Megjelent még: Tatárjárás. Szerk.: *Nagy Balázs*. Budapest, 2003. 519–543. o.)

THE AGE OF CHIVALRY IN HUNGARY

Knights, Crusaders and Military Engineers in Mediaeval Hungary *Selected Essays*

Mediaeval Military Historiography and Its Sources

It is necessary to analyze mediaeval sources, which have never functioned as such documents in terms of their literal and early New Age meaning, by taking control aspects into account. In other words, it is necessary to exploit them as source texts appropriate for the reconstruction of military occurrences by assessing and analyzing them through the proper source criticizing filter. The authors' erudition as well as the requirements of the literal genre they challenged limited their messages right from the outset which does not unconditionally mean what the readers perceive is fallacious. This fact, however, rather warns us that the author's information, which unequivocally underwent several metamorphoses that can be investigated straightforwardly to the witnesses, had already been put through a model creation process by the authors themselves. These were adapted to particular epic structures, such as ordeals, which were believed to have been convincing and credible on the basis of the "scientific" perception domineering those days. Historians, of course, are not in a position to refuse to correct or to restore retrospectively the content of the genuine and perhaps originally inaccurate information. Interpretation has a limited scope for action bound to a particular triplicity, specifically to the followings: (i) events *de facto* taking place, which no one will ever reasonably gain relevant knowledge of in depth of their details; (ii) contemporary or subsequent descriptions of the events that is to call their "adaptations by early chroniclers"; and (iii) re-modelling by the modern historians who re-enact history by the application of the reconstructed efficiency index of the arms of the age and by the military protocols of the New Age; in this case by literally re-enacting the battles as they might probably have occurred. Historians can do this, to say they must do it, but they should not forget about the methodological limitations and responsibilities.

Aventinus' Chronicle on the Hungarian triumph in 907.

The Battle of Pozsony

Attributing a crucial historic magnitude to the Battle of Pozsony (*Bratislava* in Slovakian, *Pressburg* in German) which progressed the historic evolution of both Hungary and the entire Central European region is totally viable. The fact that the Hungarian Conquest turned to have been victorious unequivocally depended on the outcome of this battle. There are some scholars who directly associate this event with the closure of the Hungarian Conquest. Meanwhile others accentuate the Moravian connections referring to the fact that the Principality of Moravia was ultimately wiped out from European History by

this event, since the Bavarians would have been delighted, if they could have played their “Moravian ace” against the Hungarians. Approaching this aspect from another angle we must not forget that this Central European region may have entered the realm of written sources owing to the Hungarian advance. It was no coincidence at all that the names of Vienna and Pozsony were first mentioned in connection to the raiding Hungarian campaigns. The settlement of Pozsony appeared in the contemporary sources for the first time in connection with the Battle of Pozsony taking place in the year of 907. Aventinus took advantage of the Hungarian chronicles, but it is not his fault that they were of no avail to him as regards raiding.

“Reddidit amissum fugiens Germanus honorem”

Addenda to the historiography of the Battle of Körmend in 1459

Even Miklós Zrínyi found the defeat and a few days later, the assumed subsequent victory of Simon Nagy of Szentmártoni the captain of King Matthias, nearby Körmend in 1459 remarkably fascinating. Sources, however, rather allude to the fact that King Matthias the Just changed his judgment over the battle after his victorious foe ceased to advance. As a matter of fact, this may have meant victory to the junior king combating Frederick, since he successfully managed to block the armed forces of the imperial party pushing toward the settlements of Székesfehérvár and Buda. Although he was defeated, Simon Nagy assured time advantage for the king with his vital feat of arms – the junior king was then capable to prepare an agreement with his rebellious subjects, and afterwards, with his primal foe, the Emperor of the Holy Roman Empire, by means of diplomacy.

Raiders Defeated in Duel: the Legend of St. Rasso

St. Rasso, the Bavarian warlord, who defeated the Hungarians several times, steps out of the world of myths. He founded a monastery at the end of his life. The year of 1388, when the Andechs Relics were discovered, represents a milestone in the chronology of the legend. The explanatory historic records compiled afterwards associate Rasso with the combats against the Hungarians, yet there is no any track in them which would link this event to one of the Bavarian military events taking place in the 940s. This simultaneously verifies that a particular part of the Rasso Legend focusing on his warlord activity on the side of Henry I. the Fowler in Bavaria has no clerical roots. The origins of Rasso's actions as a warlord against the Hungarians might date back to the Doellinger Saga and another source common with it which reported on Henry I. the Fowler, the first king of the Ottonian (Saxon) Dynasty. The notion that Henrik I, the German king had founded the tournaments to commemorate his victory over the Hungarians was quite widespread in the 16th century and had a considerable impact on this process. It is quite revealing that this victory is not linked to the Battle of Merseburg (Riade), because it did not occur in Bavarian land, it is rather associated with the 948. Bavarian victory over the Hungarians.

On the Girding of St. Stephen, the First King of Hungary

The girding ceremony of King St. Stephen I has been preserved by chapters 41 and 64 of the Hungarian chronicle compilation: prior to his pivotal battle, adjacent to the Garam River (*Gran* in German, *Hron* in Slovakian) to have taken place in 997, two German knights, namely Hunt and Pazman, girded him with a sword. This essay, in which Zoltán Tóth's exposition from 1993 is adhered to, analyzes this ceremony in a military history point of view. According to the foregoing, no records have remained in respect to the girding ceremony of princes and dukes in German territories from the questioned period between 936 and 1065. Such ceremonies were not conducted by the princes' liegemen anyway, and specifically clerical participation was required. Based on these facts it can be declared that the girding ceremony was not part of the Hungarian royal court protocol at that time, so that the chronicles must date back to a subsequent period, specifically from the turn of the 11th and 12th centuries at the earliest.

Hungary and the Crusades

Hungary and the First Crusade: the Witness of Albert of Aachen

Viewing the series of events in a row attention must be aroused to the fact that the attack waves of the so-called "folk" crusaders in addition to the German ambushes represented the most perilous military challenge for the Hungarian state in the 11th century. As John France remarked it in a witty way: King Coloman was compelled to realize that even a peacefully marching army inflicts at least as high a risk as any other penetrated with hostile intentions. Up-to-date assessments have unanimously concluded that the armies of folk crusaders deployed a much higher military potential and they were much more organized than presumed earlier. The state of war lasted for weeks sometimes, and additionally the threats to the central and western regions of the country heavily challenged the political and military stability of the Hungarian Kingdom. It is interesting to see that how grave significance has been attributed to the letter written by Pope Urban II to King Coloman as regards the Papal–Hungarian diplomatic relations, and how the military events were neglected. Expert opinions agree that the potential military threat inflicted by the crusaders appearing in Hungary upon the Papal call must have had an extraordinary impact on King Coloman's policy by which he re-arranged his relations with the Papal Court in the subsequent years. The St. Stephen Saga compiled by Hartvik, which has been a pearl of Hungarian hagiography and political bibliography, became part of this process. This instrument canonized the tradition of the crown sending act to have been performed by the Pope in a way that it has also assured and has been the legal ground for the Hungarian kings' independence and privileges against Rome.

King St. Ladislaus I in Command of the Crusaders

Inviting St. Ladislaus to join the first crusade has been a much disputed scene of the St. Ladislaus Legend in the Hungarian mediaeval narrative sources. The legend has been recorded by both the chronicle compilation of the 14th century and the saint king's saga. Provided that Ladislaus passed away prior to the call for the crusade, i.e. 29th of July

1095, the legendary feature of such communication cannot be doubted at all even at first glimpse. We rather should think of the fact that the saga testified what it reported indeed: to verify the aborted campaign. We surely know that Béla III in fact embarked on the crusade, yet his death did not allow him to keep his vow. The *ante quem* of the legend's early record is itself the actual occurrence of the Hungarian crusade in 1217, since reasoning would completely be useless afterwards. In case of King Andrew II, the ruin of the Byzantine imperial demand and hope can be more or less alluded to the return from the campaign, to wit the year of 1218. The chapter recorded the events of the undone crusade and the wrecked election to have become the emperor concurrently which may root back to the epoch of King Béla III. However, the era of King Andrew II may have felt the urging feeling to apply it together with the figure of St. Ladislaus to its own period. The situation may somewhat be similar to that of Anonymus' Chronicle whereas the author processed memorials from the era of King Béla III, yet the distribution of the masterpiece in the royal court could have obviously been consummated under the reign of King Andrew II.

The Crusade of King Andrew II

Ultimately, those scholars can be concurred with who deem that the Hungarian crusade (1217–1218) rather reflects the progress how the thriving Hungarian kingdom “completely melted in the community of Latin Christian peoples.” Andrew's failure must have been generated by the fact that he was incapable to take advantage of the propaganda opportunities concealed in the campaign, even though he accomplished the mission excellently in a military point of view. Surprisingly, a certain cohort of the present historians judges the king's performance much more beneficially than his contemporary peers. This was a high-scale enterprise of the Hungarian military units as regards geography and their staff headcounts in Mediaeval Times, which they impeccably carried out irrespective of a few negligible losses. Eventually, it is hard to explain why national and international historiography expected the outstandingly equipped, yet standard headcount Hungarian army units to re-conquer the city of Jerusalem and to defeat the main Muslim forces.

Equestrian Seals in Hungary

The equestrian seal as the tool to symbolize the endeavors toward power within the circle of the officials in the 13th century (two bans, son of a ban, a palatine and a county bailiff) can be referred to more self-confidently than before (five seals of the twelve) based on the calculation review. Their modest number at the same time shows that these items could fulfill only limited representative positions. Joachim Bumke's conclusion made in respect of the Hungarian circumstances is also unvarnished: the migration route of the equestrian seals moved from west to east, they first appeared in Holland and Hennegau, and they were first used by the elite class of the social hierarchy. This aspect was even more emphatic in Hungary owing to the high ratio of the families with foreign origins, and furthermore the classes of the royal princes, court aristocrats and liege dukes intermingled in the circle of the seal users by virtue of the century long delay.

Armours and Armoured Men in the Chronicles and Charters

The words “armour” (*lorica*) and “armoured” (*panceratus*) frequently appear in the codices, narrative and chartered sources. The fact that these cannot be identified by the contemporary depictions implies severe difficulties in respect of their precise understanding. Therefore, the corresponding term must certainly have been used for the different kinds of and variously equipped armoured men during the particular military events in the diverse ages. The aristocracy of those executing valiance is eye-catching in the examples recalled from the 13th century which at the same time demonstrates that the new tactics spread from the royal court milieu, and that those having been preferred to stay close to such environment were remunerated in the first place. Notably, combat deeds were recorded not only in respect of battles fought against foreign legions, but in concern to civil wars to boot. Ultimately, these examples can be considered as the evidences for the expansion of combat tactics already deployed in the 12th century that took place even more comprehensively then before. Frankly, this did not alter the entire Hungarian army into a heavy weaponry combat force.

The Beginnings of the Use of the Crossbow in Hungary

We believe it probable that vast majority of the references to “ballista” concern crossbows in the 13th century subject to research. However, this feature cannot be proved undoubtedly as regards particular cases. Simultaneously, the question whether crossbows might have been known around 1200 to 1210 when Anonymus’ Chronicle was presumably compiled in the Hungarian royal court can be answered with a deliberate yes. This is all confirmed not only by data of Hungarian chronicle compilation concerning the age of Solomon and Ladislaus probably from the 12th century, but by the justly supposed effects of the crusaders trespassing Hungary in the 12th century. At the end of the century, moot-ing crossbows in the European chronicles and literary art masterpieces was just as natural as that of the Greek fire and other weaponry which became familiar as a consequence of the crusades.

The Beginnings of the Use of Flags in Medieval Hungary

It can be concluded that a court ceremony concerning the flags captured from the enemies evolved until the 13th century, evidently until the second half of it – to be more specific such flags were delivered to the king and followingly displayed to the public eye. Similarly, raising the royal flag ceremoniously before the campaign can be linked to this period of which dawn is complicated to reconstruct. The chronicle of the flag carrying chariot dating back to the year of 1167 as the basis of this study stands for itself, and owing to lack of source data it is nearly impossible to equate it with the late 13th century epoch and history of the national flag application scheme which was abundant in source information. Despite of it we cannot disregard the fact that our hypothesis was sufficiently capable to

focus general attention on the evolution, if not the outset of the national combat flag substantially influencing the subsequent ages.

Chargers and Steeds: Medieval War Horses

This theme is unbelievably rich, divergent and fascinating. The accurate processing of information derived from instruments and charters as well as their comparison with the archaeological artifacts promises plenty of results. The first remarkable experiment to utilize archaeological artifacts for social-historic purposes was the idea of Zoltán Tóth who wrote an essay in concern to the bridoons of the Árpáadian Age, in which he discussed that fastidious riders trained to have been light cavalrymen might have ridden the noticeably small headed Tarpan. Inadequate number of the actual war horses, the so-called *dextrarius*, was available for the privileged only, and preferably more modest saddle horses with an excellent character took active part in the wars. Poor national terminology concerning the best horses and the negligible references to the actual chargers to boot apparently refer to the fact that speedy and plain saddle horses small in stature were fancied in the Hungarian army throughout the Middle Age. A quick review of the horses confirmed the notion pointing out that the weaponry and partly the combat tactics of the light cavalrymen along with their archery skills – even if varying in proportion and importance – were present all the way in the military history of Hungary prior to the Battle of Mohács.

Founding of the Order of St. George in the Court of King Charles Robert I

First priority must be given to the foundation by King Charles Robert I amongst the secular orders of knighthood as international research has accepted. At the same time, samples of numerous articles set forth in the codex of this order of knighthood have luckily been identified in the codices of the Italian urban, clerical and secular societies of which knowledge is indispensable for the purpose to clarify the foundation of the order. The first version of the codex of the Hungarian order of knighthood had already been set out before the 24th of April, 1326, but such act must have occurred between 1323 and 1326. Six further articles were added to this precedent codex in the presence of the king and according to his purposes on St. George's day in 1326.

Military Technological Innovations and Manuscripts in King Sigismund's Milieu

Modern day opinions concerning Sigismund's patronage of arts are very discouraging: books and manuscripts were inferior in the king's eye to feature a proper representation that would have been worthy of him. On the other hand, one single segment of the book culture in King Sigismund's age is an exception from the previous strict statement: the military technological scripts which verify the undoubted attentiveness of the ruler. No

need to wonder about it, since the king, who was totally delighted by the deeds of Alexander the Great, was inspired by his ancient predecessor's example to appreciate the technological and technical novelties. Additionally, the Ottoman threat may have forced Sigismund, who considered keeping an eye on the development of military history as "Herrscherpflicht", to realize that it was important to adopt the technical and military technical results of his age. As a matter of fact, King Sigismund's reign in Hungary not only laid the defense foundation of the southern chain of fortresses (he invaded the castle of Belgrade in 1427), but it also promoted artillery which – according to all indications – became integral part of the Hungarian forces by keeping pace with the European development. Hungary, as the potential market of the North Italian and German artillery experts and gun merchants, acquired its decent share from this technical evolution.

An Early Renaissance Tractate on Military Engineering and Its Author.

Mariano di Jacopo detto il Taccola: *De rebus militaribus*

The jubilee exhibition organized to honour King Sigismund in 1987 drew attention to the Hungarian relations of the superb Italian military engineer. Representatives of the Italian early Renaissance, and first of all military engineers amongst them, arrived in Central Europe during King Sigismund's reign. Their layouts and practical knowledge had a vital impact on the technical development of Hungary. This study recapitulates our knowledge concerning Taccola and his works with special regard to the most disputed Parisian manuscript (B. N. Cod. Lat. 7239). It is concluded that the said manuscript was transcribed by the same hand which rejects the idea of adding any further parts to it subsequently, for example in Constantinople. It is dated back to circa 1470 in its current form. It is a North Italian transcription of which sample may root back to the era of King Sigismund. The same thing is true for the Balkan map inserted in the volume which is most likely to be correlated to the Battle of Nicopolis commanded by King Sigismund of Hungary. (Others relate it to the crusade of 1444 or to Mehmed II.) Associating the manuscript and the map directly with Transylvania is totally groundless, just as there is no proper proof of Taccola's residence in Hungary. The Italian military engineers and their works, however, certainly had beneficial effects on the development of Hungarian architecture and artillery in the 15th century.

RITTERWELT IN UNGARN

Ritter, Kreuzritter, Genieoffiziere im mittelalterlichen Ungarn
Ausgewählte Studien

Kriegsgeschichtsschreibung im Mittelalter und ihre Quellen

Es ist notwendig, dass wir die mittelalterlichen Quellen, die im eigentlichen und frühneuzeitlichen Sinne des Wortes nie militärgeschichtliche Quellen waren, unter Beachtung von Gesichtspunkten der Kontrolle analysieren. Das heißt, wir verwenden sie nur nach der Bewertung und Analyse unter Zuhilfenahme eines entsprechenden Filters der Quellenkritik als Texte, die zur Rekonstruktion von militärischen Ereignissen geeignet sind. Der Aussage der Verfasser gaben ihre Gebildetheit und die Anforderungen der von ihnen angewandten literarischen Gattung von vornherein einen Rahmen, was jedoch nicht bedeutet, dass das, was wir lesen, nicht wahr wäre. Es weist uns aber umso entschiedener darauf hin, dass die Informationen des Verfassers (die offensichtlich über mehrere Überleitungen auf die Augenzeugen zurückzuführen sind) von Grund auf eine Modellbildung durch den Verfasser durchmachten. Sie wurden in eine Erzählstruktur, z. B. in ein Gottesurteil eingefügt, die auf Grund der damaligen „wissenschaftlichen“ Aspekte für überzeugend und authentisch gehalten wurde. Der Historiker kann natürlich nicht darauf verzichten, das Geschilderte nachträglich zu korrigieren, den Inhalt der ursprünglichen Informationen wieder herzustellen, die jedoch freilich eventuell ebenfalls ungenau gewesen waren. Die Interpretation bewegt sich innerhalb einer bestimmten Dreiheit: – die „tatsächlichen“ Ereignisse, die wir in der Gesamtheit der Details verständlicher Weise nie mehr kennen lernen können; – die gleichaltrigen oder später entstandenen Beschreibungen dieser, die Bearbeitungen durch die „frühen Geschichtsschreiber“; – die Modellierung des modernen Historikers, der die Geschehnisse, in diesem Fall das Gefecht mit der Nutzung des Effektivitätsindex' der zeitgenössischen Waffen und der neuzeitlichen militärischen Satzungen durchspielt, so, wie dieses mit großer Wahrscheinlichkeit hatte stattfinden können. Er kann dies ruhig tun, er muss dies sogar tun, nur darf er dabei nicht seine methodologischen Grenzen und seine Verantwortung aus den Augen verlieren.

Die Veröffentlichung von Aventinus über den Sieg der Ungarn im Jahre 907. Schlacht bei Pozsony (Pressburg)

Es ist vollkommen begründet, wenn wir der Schlacht bei Pozsony eine Bedeutung beimessen, die sowohl bezüglich des Verlaufs des Schicksals des ungarischen, als auch des mitteleuropäischen Raums bestimmend historisch gewesen ist. Es ist eindeutig, dass der Erfolg der ungarischen Landnahme vom Ausgang dieses Gefechts abhing, ja es gibt sogar Meinungen, die sogar den Abschluss der ungarischen Landnahme mit diesem Ereignis

verbinden. Andere wiederum heben die mährischen Beziehungen hervor und weisen darauf hin, dass mit diesem Ereignis das Fürstentum Mähren endgültig aus der europäischen Geschichte verschwunden ist, es waren ja die Bayern, die die mährische Karte gerne gegen die Ungarn ausgespielt hätten. Andererseits dürfen wir auch nicht vergessen, dass es dieses Gebiet Mitteleuropas gerade dem ungarischen Vorstoß zu verdanken hat, dass es in die Welt der geschriebenen Quellen eingetreten ist: es ist kein Zufall, dass auch die erste Erwähnung von Wien und Pozsony mit den „abenteuerlichen“ Streifzügen der Ungarn in Verbindung steht. Pozsony erscheint erstmals in den gleichaltrigen Quellen gerade im Zusammenhang mit der Schlacht bei Pozsony im Jahre 907. Aventinus machte von den ungarischen Chroniken auch Gebrauch, kann jedoch nichts dafür, dass diese ihm gerade in Verbindung mit den Abenteuern nicht wirklich eine Hilfe waren.

„Reddidit amissum fugiens Germanus honorem.“

Zur Historiographie des Gefechts bei Körmend im Jahre 1459

Auch Miklós Zrínyi hielt es für würdig, die Niederlage von Simon Nagy von Szentmárton, dem Kapitän von König Mátyás (Matthias), bei Körmend im Jahre 1459 und seinen Sieg angeblich einige Tage später zu erwähnen. Die Quellen weisen jedoch eher darauf hin, dass selbst Matthias seine Meinung in der Beurteilung der verlorenen Schlacht änderte, nachdem er davon erfahren hatte, dass sein siegreicher Gegner den Vorstoß nicht fortgesetzt hatte. Aus der Sicht des gegen Friedrich kämpfenden jungen ungarischen Herrschers könnte dies tatsächlich wie ein Sieg betrachtet werden, da es ihm gelang, den bewaffneten Vorstoß der Kaiserpartei in Richtung Székesfehérvár (Stuhlweißenburg) und Buda (Ofen) zu verhindern. Simon Nagy verhalf den Herrscher mit der Schlacht bei Körmend, auch wenn er diese verloren hatte, durch seine wichtige Waffentat zu Zeit. Der Herrscher konnte daraufhin die Vereinbarung mit seinen revoltierenden Untertanen und später mit seinem Hauptfeind, dem deutsch-römischen Kaiser, bereits auf der Ebene der Diplomatie vorbereiten.

Im Duell besiegte Ungarn der Streifzüge.

Die Legende von Rasso, dem Heiligen

Rasso, der Heilige tritt aus der Welt der Legenden vor uns, nämlich als der bayrische Feldherr, der mehrfach über die Ungarn triumphiert hatte und am Ende seines Lebens ein Kloster gründete. In der Chronologie der Erweiterung der Legende ist 1388, also das Jahr, in dem die Reliquien von Andechs erschlossen wurden, ein wichtiges Datum. Die danach entstandenen erklärenden historischen Aufzeichnungen verbinden bereits die Person von Rasso mit dem Kampf gegen die Ungarn. In diesen ist jedoch noch keine Spur davon, dass sie dieses Ereignis mit einem der Kriegsereignisse der 940er Jahre in Bayern in Verbindung bringen würden. Dies beweist zugleich auch, dass derjenige Teil der Rasso-Sage, die sich auf seine Tätigkeit als Feldherr in Bayern an der Seite von Heinrich bezieht, nicht kirchlichen Ursprungs ist. Den Ursprung der Feldherrenrolle Rassos gegen die Ungarn würden wir auf die Dollinger-Sage, bzw. auf diejenige, mit dieser gemeinsamen Quelle

zurückführen, in deren Mittelpunkt der erste König der sächsischen Dynastie, Heinrich, stand. In diesem Prozess kam derjenigen, bis zum 16. Jahrhundert verbreiteten Ansicht eine große Rolle zu, wonach die Ritterturnierspiele vom deutschen König Heinrich I. als Erinnerung an seinen Sieg gegen die Ungarn geschaffen worden wären. Wir haben den Eindruck, dass es viel verrät, dass dieser Sieg nicht mit der Schlacht bei Merseburg (Riade) in Verbindung gebracht wurde, da sich diese nicht auf bayrischem Boden ereignet hatte, sondern mit dem bayrischen Sieg gegen die Ungarn im Jahre 948.

Die mutmaßliche Schwertleite des ungarländischen Königs István (Stephan) mit dem Schwerte

Die Schwertleite von König István (Stephan) wurde in den ungarischen Chroniken in den Kapiteln 64 und 41 festgehalten: vor der schicksalhaften Schlacht im Jahre 997 am Fluss Garam (dt. Gran, slk. Hron) wurde er von den deutschen Rittern, namentlich Hunt und Pázmány, umgürtet. Die Studie analysiert diesen Akt aus militärgeschichtlicher Sicht und folgt dabei den Erörterungen von Zoltán Tóth aus dem Jahre 1933. Demzufolge blieben auf deutschem Gebiet gerade in dieser Zeitspanne zwischen 936 und 1065 keine Aufzeichnungen bezüglich der Umgürtung der Fürsten und Herzoge erhalten. Die Umgürtung der Fürsten wurde im Übrigen nicht von ihren Vasallen durchgeführt, und dazu war auch eine bestimmte Teilnahme des Klerus' notwendig. Auf Grund des Obigen kann festgestellt werden, dass die Schwertleite in dieser Zeit keinen Teil der ungarischen Hofzeremonien bildete und die Aufzeichnung des Chronisten auf jeden Fall aus einer späteren Zeit stammen muss, frühestens aus der Zeit um die Wende des 11–12. Jahrhunderts.

Ungarn und die Kreuzzüge

Ungarn und der erste Kreuzzug. Das Zeugnis von Albert von Aachen

Bewerten wir die Ereignisse, so müssen wir darauf hinweisen, dass für das Ungarn des 11. Jahrhunderts neben den deutschen Angriffen die sich erneuernden Angriffe der „gemeinen“ Kreuzfahrer die größte militärische Herausforderung bedeuteten. Wie John France geistreich bemerkte, war Kálmán (Koloman) wohl zu dem Schluss gekommen, dass auch ein friedlich durchziehendes Heer ein mindestens genauso großes Risiko bedeutet, wie eines mit feindlichen Absichten. Die modernen Bewertungen stellen einstimmig fest, dass die Volkskreuzfahrerheere eine viel größere militärische Kraft vertraten hatten, viel organisierter gewesen waren, als früher angenommen. Der manchmal mehrere Wochen dauernde Kriegszustand, die Gefährdetheit der zentralen, westlichen Teile des Landes stellten die politische und militärische Standhaftigkeit des Königreichs auf die Probe. Es ist interessant, dass hinsichtlich der diplomatischen Beziehungen zwischen dem Papst und Ungarn dem Brief von Urban II. an Kálmán eine viel größere Bedeutung beigemessen wird, als dem militärischen Ereignis selbst. Unserer Beurteilung zufolge hatte wohl die militärische Bedrohung in Form der im Land auf Grund des päpstlichen Aufrufs erscheinenden Kreuzfahrer einen nicht geringen Anteil daran, dass Kálmán in den folgenden Jahren seine Beziehungen mit dem päpstlichen Hof in Rom normalisierte.

Ein Teil dieses Prozesses ist die Entstehung einer Perle der ungarischen Hagiographie und politischen Literatur, der Legende von Sankt Stephan (István, dem Heiligen), verfasst von Hartvik, die die Tradition der päpstlichen Kronensendung kanonisierte, wobei sie zugleich bis zur neuesten Zeit die Unabhängigkeit und Privilegien der ungarischen Könige gegenüber Rom gewährleistete und als Rechtsgrundlage dieser diente.

Ladislaus, der Heilige an der Spitze der Kreuzritterheere

In den ungarischen epischen Quellen des Mittelalters ist die Aufforderung des ungarischen Königs zum ersten Kreuzzug, die sowohl von der im 14. Jahrhundert redigierten Chronik des 14. Jahrhunderts, als auch von der Legende des Heiligen Königs erwähnt wird, ein umstrittener Punkt der Geschichte von László (Ladislaus), dem Heiligen. In Anbetracht der Tatsache, dass László bereits vor der Ankündigung des Kreuzzugs (29. Juli 1095) verstorben war, kann der Veröffentlichung schon beim ersten Blick ein gewisser Legendencharakter nicht abgestritten werden. Am ehesten können wir daran denken, dass die Geschichte begründen sollte, was sie tatsächlich niedergeschrieben hatte: den Nachweis des nicht erfüllten Kreuzzuges. Wir wissen, dass Béla III. tatsächlich das Kreuz aufgenommen hatte, aber sein Tod erlaubte ihm die Erfüllung des Gelübdes nicht mehr. Das *ante quem* der frühen Niederschrift der Geschichte, das Erfolgen des ungarischen Kreuzzugs, ist 1217, die Argumentierung danach hätte ja keinen Sinn mehr. Im Falle von König András (Andreas) II. können auch das Bedürfnis des Kaisers von Byzanz und das Zerrinnen der Hoffnung mehr oder weniger mit seiner Rückkehr vom Kreuzzug, also mit dem Jahre 1218, in Verbindung gebracht werden. Das Kapitel verewigte gleichzeitig das Motiv des nicht erfüllten Kreuzzugs und der nicht erfüllten Kaiserwahl, die in die Zeit von Béla III. zurückreichen können, aber es war eben die Zeit von András II., die es wohl als notwendig erachtete, dass diese Motive zusammen mit der Person von László, dem Heiligen für die eigene Zeit angewandt werden. Die Situation könnte so ähnlich sein, wie mit der Chronik von Anonymus, wo der Verfasser Denkmalmaterial aus der Zeit von Béla III. aufarbeitete, die höfische Verbreitung des Werkes jedoch offensichtlich erst zur Zeit von András II. erfolgte.

Der Kreuzzug von András II.

Letztendlich kann man viel eher mit denjenigen einer Meinung sein, die im ungarischen Kreuzzug (1217–1218) das Zeichen dessen sehen, dass das Königreich Ungarn, das seine Glanzzeit erreicht hatte, „vollständig in die Gemeinschaft der lateinischen christlichen Völker eingeschmolzen war“. Das Scheitern von András ist darin zu suchen, dass er die propagandistischen Möglichkeiten des Feldzuges nicht nutzen konnte, obwohl er die Aufgabe aus der Sicht seines Landes militärisch hervorragend meisterte. Überraschender Weise beurteilt ein Teil der Historiker von Heute die Leistung des Königs viel positiver, als es seine Zeitgenossen getan hatten. Geografisch gesehen und hinsichtlich ihrer Stärke war das das größte Unterfangen ungarischer Militäreinheiten im Mittelalter, das sie – abgesehen von kleineren Verlusten – mit ausgezeichnetem Ergebnis meisterten. Schließlich kann nur schwer erklärt werden, warum die heimische und internationale Geschichtsschreibung die Rückeroberung von Jerusalem und den Sieg über die moslemischen Hauptkräfte gerade von den Truppen des beispielhaft gerüsteten, aber nicht besonders großen Heeres von András II. erwartete.

Reitersiegel in Ungarn

Im Kreis der Würdenträger des 13. Jahrhunderts (zwei Banus', der Sohn eines Banus, ein Palatin, ein Komitatsgespan) kann auf Grund der Übersichtszahlen mutiger, als früher auf das Reitersiegel als Mittel der Darstellung der Machtbestrebungen gedeutet werden (5 von 12 Siegeln). Die kleine Zahl zeigt jedoch, dass sie ihre repräsentierende Rolle nur eingeschränkt ausüben konnten. Die Feststellung von Joachim Bumke gilt auch für die ungarischen Verhältnisse: die Mode des Reitersiegels verbreitete sich von West nach Ost; auch auf deutschem Gebiet erscheinen sie zuerst in Holland, dann in Hennegau, bzw. sie werden zuerst an der Spitze der gesellschaftlichen Hierarchie verwendet. Bei uns ist das infolge des großen Anteils der Familien mit ausländischem Ursprung noch stärker, bzw. infolge der Verspätung von einem Jahrhundert vermischten sich im Kreis der Siegelbenutzer die Schichten der Prinzen, höfischen Aristokraten und feudalen Fürsten.

Die Erwähnung von Harnischen und geharnischten Rittern in den Chroniken und Urkunden

In den heimischen Quellen – Gesetzestexten, epischen und Urkundenquellen – kommen die Worte mit der Bedeutung Harnisch, bzw. geharnischter Ritter (*lorica*, *pancerata*) oft vor. Bezüglich ihrer genauen Interpretation stellt es eine gewisse Schwierigkeit dar, dass wir sie mit gleichaltrigen Darstellungen nicht identifizieren können. So können wir es als sicher annehmen, dass sich derselbe Begriff bei den einzelnen Kriegseignissen in verschiedenen Epochen wohl auf geharnischte Ritter verschiedener Art und Rüstung bezog. In den zitierten Beispielen des 13. Jahrhunderts ist die Vornehmheit der Ritter, die Heldentaten durchführten, augenscheinlich. Dies zeigt zugleich, dass sich die neue Kampfpfart aus der Umgebung des Hofes verbreitet hatte, sowie dass sie am ehesten im Kreis der, der höfischen Umgebung nahe Stehenden belohnt worden war. Es ist gleichzeitig wichtig, dass Kampfhandlungen solcher Art nicht nur in den Gefechten mit ausländischen Truppen, sondern auch in Bürgerkriegen verewigt wurden. Diese Beispiele können letztendlich so angesehen werden, wie die Beweise einer Kampfpfart, die bereits im 12. Jahrhundert angewandt worden und in einem breiteren Kreis verbreitet gewesen war, was jedoch die Gesamtheit des ungarischen Heeres ebenso wenig zu einem schwer bewaffneten Heer umformte.

Die Anfänge der Verwendung der Armbrust in Ungarn

Unsererseits halten wir es für wahrscheinlich, dass sich die überwiegende Mehrheit der Erscheinungen der Ballista im untersuchten Zeitraum, also im 13. Jahrhundert, auf die Armbrust bezieht, aber dies sehen wir in einem Teil der Fälle nicht als vollkommen zweifelsfrei nachweisbar an. Gleichzeitig können wir auf die Frage, ob die Armbrust zur Zeit der vermuteten Niederschrift der Chronik von Anonymus, also um 1200/1210 herum, am ungarischen Königshof wohl bekannt gewesen wäre, mit einem eindeutigen Ja antworten. Dafür spricht nicht nur die – im Übrigen wohl aus dem 12. Jahrhundert stammende – An-

gabe der redigierten ungarischen Chronik bezüglich der Zeit von Salamon (Salomon) und László (Ladislaus), sondern die mit Recht angenommene Wirkung der Kreuzritter, die durch das Ungarn des 12. Jahrhunderts zogen. Bis zum Ende des 12. Jahrhunderts ist die Erwähnung der Armbrüste in den europäischen Chroniken und belletristischen Werken genauso natürlich, wie die des griechischen Feuers und anderer, infolge der Kreuzzüge bekannt gewordener Waffen.

Die Anfänge der mittelalterlichen Fahnenverwendung in Ungarn

Wir können feststellen, dass sich die Hofzeremonie bezüglich der vom Gegner erbeuteten Fahnen – die Sendung der Fahne an den König und die Zur-Schau-Stellung – bis zum 13. Jahrhundert, belegbar bis zur zweiten Hälfte dieses, herausgebildet hatte. In ähnlicher Weise ist auch das feierliche Aufheben der Königsfahne vor dem Feldzug mit dieser Zeitspanne in Verbindung zu bringen, dessen Anfänge jedoch nur schwer rekonstruierbar sind. Der als Ausgangspunkt der Studie dienende Bericht über den Fahnenwagen des Jahres 1167 steht alleine da. Mangels Quellenangaben kann er kaum mit der Ära und Geschichte der späteren heimischen Fahnenverwendung im 13. Jahrhundert in Verbindung gebracht werden, die nunmehr an Quellendaten reicher ist. Trotzdem schließen wir nicht aus, dass wir mit unseren hypothetischen Erörterungen die Aufmerksamkeit auf die Herausbildung, wenn nicht gerade auf die Anfänge der nationalen Kriegsfahne lenken konnten, die später eine bestimmende Rolle gespielt hatte.

Schlachthengste, Rosse, Wallache: über die mittelalterlichen Kampfpferde

Das Thema der Kampfpferde ist unglaublich reich, weitreichend und interessant. Auch schon die detaillierte Aufarbeitung der aus den heimischen Urkunden zu gewinnenden Informationen und ihr Vergleich mit dem archäologischen Fundmaterial versprechen viele Ergebnisse. Der erste bedeutende Versuch der gesellschaftshistorischen Nutzung der Funde ist mit dem Namen von Zoltán Tóth verbunden, der im Zusammenhang mit den aus der Arpadenzeit erhalten gebliebenen Stangengebissen erörterte, dass die Pferde mit auffallend kleinem Kopf, also eher vom Typ „Tarpán“, wohl von einem anspruchsvollen Reiter verwendet worden waren, der eine Ausbildung als leichter Reiter gehabt hatte. Wir haben gesehen, dass das eigentliche Kampfpferd, der Dextrarius, nur in einer kleinen Zahl, nur den Auserwählten zur Verfügung gestanden hatte, und dass im Krieg am ehesten die über bescheidenere, aber immer noch hervorragende Eigenschaften verfügenden Reitpferde teilgenommen hatten. Auch die heimische terminologische Armut bezüglich der besten Pferde, die rare Erwähnung der eigentlichen Kampfpferde lässt darauf schließen, dass im ungarischen Heer im Mittelalter bis zuletzt die gut laufenden anspruchsloseren Reitpferde von kleiner Statur bevorzugt worden waren. Auch die flüchtige Übersicht über die Pferde stärkte die Ansicht, dass die für leichte Reiter charakteristische Rüstung und zum Teil Kampfarm zusammen mit den Schützenqualitäten bis zuletzt in der Kriegsge-

schichte Ungarns vor Mohács (Mohatsch) präsent waren, wenn auch – was ihre Verhältnisse und ihre Bedeutung betrifft – auf sich ändernde Art und Weise.

*Die Gründung des Ritterordens Georgs des Heiligen
am Hofe von Károly Róbert (Karl Robert)*

In der internationalen Forschung ist akzeptiert worden, dass unter den weltlichen Ritterorden die Gründung von Károly Róbert Priorität genießt. Gleichzeitig ist es uns gelungen, das Muster zahlreicher Artikel der Satzung des Ritterordens in der Satzung der italienischen städtischen, kirchlichen und weltlichen Gesellschaften aufzufinden, deren Kenntnis zur Klärung des Zustandekommens des Ordens notwendig ist. Die erste Version der Satzung des ungarischen Ritterordens war noch vor dem 24. April 1326 geboren worden, aber auf jeden Fall zwischen 1323 und 1326. Im Jahre 1326, am Tag des Heiligen Georg, wurde diese frühere Satzung dann mit 6 weiteren Artikeln ergänzt, und zwar in Anwesenheit des Königs und entsprechend seinem Willen.

*Eine kriegstechnische Handschrift
aus der Frührenaissance und ihr Verfasser,
Mariano di Jacopo detto il Taccola: De rebus militaribus*

Auf die ungarischen Beziehungen des italienischen Genieoffiziers von immenser Bedeutung wies die Jubiläumsausstellung zu Ehren König Zsigmonds (Sigismund, 1987) hin. Während seiner Herrschaft erschienen in Mitteleuropa die Vertreter der italienischen Frührenaissance, unter ihnen besonders auch die Genieoffiziere. Die Pläne und das Praxiswissen der Genieoffiziere hatten eine große Wirkung auf die technische Entwicklung in Ungarn. Die Studie fasst unsere Kenntnisse über Taccola und seine Handschriften, insbesondere über die sehr umstrittene Pariser Handschrift (B. N. Cod. Lat. 7239), zusammen. Sie stellt fest, dass die Schrift durchgehend von einer Hand kopiert worden war, was ausschließt, dass noch später, z. B. in Konstantinopel etwas hinzugefügt worden wäre. In der vorliegenden Form handelt es sich um eine norditalienische Kopie von 1470 herum, deren Musterexemplar wohl aus der Zeit von König Zsigmond stammt. Das gleiche gilt für die im Band befindliche Balkan-Karte, die wahrscheinlich mit dem bis Nikopolis geführten Feldzug von Zsigmond zusammenhängt. (Andere wiederum bringen sie mit dem Kreuzzug von 1444, oder der Person von Mohammed II. in Verbindung.) Ein direkter Zusammenhang zwischen der Handschrift oder der Karte und Siebenbürgen entbehrt jeglichen Grund, genauso, wie es für einen Aufenthalt Taccolas in Ungarn keinerlei Beweise gibt. Auf die Entwicklung der Architektur und der Artillerie Ungarns im 15. Jahrhundert hatten jedoch die italienischen Genieoffiziere und ihre Handschriften einen positiven Einfluss.

Kriegstechnische Erfindungen und Handschriften im Umfeld von Zsigmond

Die modernen Meinungen über die Unterstützung von Künstlern seitens König Zsigmonds sind äußerst ungünstig: Bücher und Handschriften gehörten in den Augen des Herrschers nicht zur Darstellung der ihm gebührenden Repräsentation. Gleichzeitig bildet jedoch ein einziges Gebiet der Bücherkultur der Zsigmond-Ära eine Ausnahme vom oben erwähnten strengen Urteil: nämlich die Gruppe der kriegstechnischen Handschriften, die vom zweifellosen Interesse des Herrschers zeugt. Darüber dürfen wir uns auch nicht wundern, da der im Bann von Alexander dem Großen lebende Herrscher auch durch das Beispiel seines antiken Vorgängers zur Wertschätzung der technischen Neuerungen angespornt werden konnte. Auch die türkische Bedrohung konnte Zsigmond von der Wichtigkeit der Etablierung der technischen, kriegstechnischen Ergebnisse seiner Zeit überzeugen, der es als seine „Herrscherpflicht“ ansah, die Entwicklung der Kriegstechnik zu verfolgen. Tatsache ist, dass die Herrschaft König Zsigmonds in Ungarn nicht nur die Grundlagen der südlichen Grenzbürgenverteidigung geschaffen hatte – zu dieser Zeit wurde die Burg von Belgrad erobert (1427) –, sondern auch die Artillerie wurde, allem Anschein nach mit der europäischen Entwicklung Schritt haltend, zu einem organischen Teil der Streitkräfte Ungarns. Das Land nahm als Absatzmarkt der norditalienischen und deutschen Feuermeister und Waffenhändler an der technischen Entwicklung teil.

Itt van a Veszprémyhez készített névmutató.

Mivel

a szerző utólag is dolgozott a cikkein, vagyis újabb hivatkozásokkal látta el azokat, ezért sok szerző kilétére még így sem tudtam rájönni. *Azokat a neveket, melyeket nem tudtam kiegészíteni, pirossal megjelöltem, s a csonka nevek mellé odaírtam a hivatkozott mű megjelenési évét, hátha a szerzőt eligazítja az évszám.*

Ahogy a „Tanulmányok első megjelenési helye” elnevezésű bibliográfiát tanulmányoztam **pontatlanságokat** vettem észre. Pld. a „Zsigmond katonai reformer” adatai megegyeznek a „Haditechnikai újítások”, a „Nikápolyi hadjárat értéklése...” megadott megjelenési helyén pld. Hóvári János egy tanulmányát találtam.

Üdvözl, Károly

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Aacheni Albert → *Albert von Aachen*

Aba Sámuel 149

Ábrahám, Menoldus fia 153

Abú Bakr al-Ádil, I. → *Ádil, al-*

Abú Sába 106–107, 109

Adam, ágyúmester 198

Adelbold (Adalbold), utrechti püspök 68, 73

Adelhaid, Szász Ottó leánya 40–41

Adelheid, Winthertur-Kyburg 89

Adémár, pápai legátus 80

Adémar de Chabannes 78

Ádil, al-, egyiptomi szultán 104, 108

Adrián, Szent 68, 74

Ágoston, Szent 70, 80, 98

Ágoston Gábor 198

Agyasz (Ochuz), horvát bán 106

Aimery, Poitou-i 119

Albericus Aquensis → *Albert von Aachen*

Albert, Szent (Nagy) 155

Albert, magyar király,

II. Albert néven német király 192

Albert (Jámbor), III., bajor herceg 192

Albert von Aachen (Albericus Aquensis)
18, 81–86, 88–91, 94, 137, 219, 137

Albert, osztrák herceg 153

Albert, bajor előkelő 40

Alberti, Leon Battista 195, 203

Albrecht von Launenberg 192

Áldásy Antal 81

Alexandrosz, III. (Nagy Sándor),
makedón király 189, 213

Alexiosz Komnénosz, I., bizánci császár

Alfonz, X., kasztíliai király 133

Alm, 1994 136

Alsólendvai Bánfi Pál → *Bánfi Pál*

Altmann, W. 189

Ambroise (Ambrus), a „L’Estoire

de la Guerre Sainte” szerzője 160

Ambrózy János 35

Ambrus, Szent 148

Andor, Omode fia 134

András, II., magyar király 96–97, 99–100,
103–104, 106–117, 121, 134, 152

András, III., magyar király 121–123, 125,
134, 153, 166, 169

András, Iván fia 134, 153

András, Tamás fia 134

Anglo, Sydney 155

Anjou István, herceg 125

Anna, Châtillon-i, magyar királyné 103

Anna Comnena (Komnéné) 138, 161

Annalista Saxo 24, 86, 88, 90

Anonymus 7, 35, 100, 113, 127, 129, 136,
139, 141, 144, 151, 157–158, 163, 169,
192

Apaj, szlavón bán 121–122

Após (Bátor Opos), Márton fia 128, 131

Aribert, bajor előkelő 40

Aribo, prefektus 39, 41

Ariosto, Ludovico 217

Armbruster, Adolf 35

Arn von Würzburg 33

Arnpeck, Veit 21, 34

Arnulf, Luitpold fia 34, 40–41, 62

Arnulf, Gonosz, bajor herceg 55

Árpád, magyar fejedelem 129

Arrianos (Lucius Flavius Arrianus) 32

Artúr (Artus), mondabeli brit király 63,
179

Aszt Ágnes 90

Atiya, A. S. 188

Attila, hun nagyfejedelem 39, 102–103

Augustinus, Aurelius → *Ágoston, Szent*

- Aventinus (Johannes Turmair) 7, 20–30, 34–41, 55, 59–60, 64–65, 67, 219
 Ayton, Andrew 155, 161
- Babo, bajor előkelő 40
 Babonics, Vodicsa grófjának fia 117
 Babinger, Franz 213–214
 Bachrach, Bernard S. 14, 30–32, 132–133, 143, 159
 Bachrach, David S. 137
 Badr ad-Din Muhammad al-Hakkari 108
 Bagi Dániel 102–103
 Bajezid, I., szultán (Bajazid) 188
 Balderik, Gottfried étékfogó mestere 93
 Balduin (Boudouin), edesszai gróf,
 I. Balduin néven Jeruzsálem királya
 91, 93
 Balduin, flandriai gróf 119
 Balduin, Le Bourcq-i 91
 Balian, Szidón ura 109
 Balogh Jolán 132, 198, 211
 Bambergi Adalbert 73
 Bándi Zsuzsanna 45, 131
 Banfi, Florio 211, 213–214
 Bánfi Pál, Alsólendvai 43
Bánlaky Breit → *Breit*
 Bannett, Matthew 148
Bárány 2004 196
 Barber, Richard 172
 Bárczay Oszkár 8
 Barker Juliet 172
 Barnabás, Szent, apostol 178
 Bartal Antal 131
 Barth, Reinhard 195
 Barthelot, Marcelin 206
 Bartoniek Emma 35, 68
 Bartolommeo Colleone 212
Bartusis, 1992 138
 Bassianus, Szent 99
Bátor Opos → *Após, Márton fia*
 Baumkircher, Andreas 43–44
 Bauerreiss, Romuald 53, 55
 Bayerl, Günter 203
 Beatus Rhenanus 21
 Beck, James H. 206, 208–209
- Bedier, Joseph 97
 Bedos-Rezak, Brigitte Mirjam 119–120, 178
 Beheim, Michael 43–44
 Beinhoff, Gisela 193, 196
 Bél Mátyás 36, 77
 Béla, I. (Adalbert), magyar király 97–98
 Béla, II. (Vak), magyar király 98, 152
 Béla, III. (Alexios), magyar király
 95–100, 103, 121, 139
 Béla, IV., magyar király 98, 113, 121, 123, 125
 Belényesi Márta 159, 165, 168
 Bellus Ibolya 55, 67, 139
 Belus (Belos), bán 132
 Benedek, VIII., pápa 67
 Benedek, Pécs nembéli 134
 Benedek, bán, alországbíró 121–122, 132
 Benedek, mór számszerj-készítő 137
 Berchtold bajor herceg 54–56
 Berchtold, kalocsai érsek 122
 Berengár Rajmund, II. barcelonai ögróf 96
 Berg, Theresia 191
 Bernardus Noricus 21
 Bernát, badeni ögróf 165
 Bernát, Clairvaux-i, Szent 80, 130
 Berno, Reichenau apátja 64
 Bero, bajor előkelő 40
 Berrár Jolán 168
 Berschin, Walter 53
 Bertalan, Szent, apostol 114
 Bertényi Iván 147, 149, 154, 173–174
 Bertold, Luitpold fia 40–41, 55–56
 Bertold, kalocsai érsek 117
 Bertrandon de la Broquière (Brocquière)
 164, 196, 198
 Beševliev, Veselin 213–214
 Bessarion, Basilios, kardinális 203–204
Biondo, Flavio → *Blondus Flavius*
 Birkás Géza 162
Biretić, 1960 197
 Blesensis, Petrus 70
 Bloch, Marc 204
 Blondus, Flavius 106
 Boba Imre 37

- Boenheim, Wendelin 132, 136–137
 Bogát 39, 41
 Bogomirus, comes 134
 Bohemund, IV., Antiókhia fejedelme 109–110
 Bohemund, normann vezér 80
 Boleszló, III. (Ferdeszájú), lengyel király 75, 102–103
 Boleszló, esztergomi érsek 173, 180
 Bolla Ilona 127–128
 Bollók János 67, 129–130, 139
 Bóna István 37, 77
 Bonfini, Antonio 18, 35, 43–48, 115, 158
 Borics (Boris), Kálmán király feleségének, Eufémiának fia 129
 Boronkai Iván 139, 153
 Borosy András 9, 37, 68, 70, 81, 90, 113–116, 135, 138–139, 146–147, 170
 Borsati, Eimo de 207
 Borzsák István 47
 Bosl, Karl 20
 Bote, Conrad 62
 Botond 35, 61, 66
 Boulton, D’Arcy Johnatan Dacre 171–173, 176–179
 Bowlus, Charles 37, 156
 Böhmer, Roland 26, 107
 Bradbury, Jim 13, 136–137, 142, 144–145
 Brechtel, Johann Sigismund 58
 Breit József (Bánlaky) 8–9, 23, 164
 Bresslau, Harry 26
 Brockhoff, Evamaria 57–58
 Brodaries István 18
 Broyes, Rainald 85
 Brunelleschi, Filippo 195, 203, 210
 Brunner, Otto 26, 38
 Buenger Robbert, Louise 104–107
 Bumke, Joachim 63, 120, 126, 137, 155–156, 162
 Burchard, passauai püspök 24, 39, 42
Burel → *Gottfried Burel*
 Büttner, Rudolf 137
 Caesar, Caius Julius 39, 214
 Carvajal, Juan de 45
 Celesztin, III., pápa 98
 Celtis, Conrad 22
 Chepán, Ják nembéli Kázmér fia 134
 Chester grófja 112
Choniates → *Nicetas Choniates*
 Chrétien de Troyes 63
 Christine de Pisan 202
 Chrocus, vandál király 58
 Cillei Ulrik 47
 Cirlot, 1985 132
 Clarembaud, Vendeuil-i 89
 Clausewitz, Carl von 15–17
 Clichtoveus, Jodocus 98
Constantinus Manasses → *Konstantinos Manassés*
 Contamine, Philippe 13, 136, 142
 Craco, magyar vitéz 58–59, 61
 Creasy, Edward Shepherd 17
 Czudar Simon, Ónodi (Cudar) 46, 49
Cusal → *Kurszán*
Cusanus, Niklaus → *Nicolaus de Cusa*
 Czerwinski, Peter 150
Czigány → *Zágorhidi-Czigány Balázs*
 Czimer Károly 8
 Czudar Simon, Onodi 49
 Csaba László 158
 Csanád, egri püspök 180
 Csapodi Csaba 189–190, 202, 209, 212–213
 Csernus Sándor 86, 198
 Csicsely János 206–207
 Csitári Vitk, Ludány nembeli 155, 167–168
 Csontos János 213
 Csukovits Enikő 110, 219
 Dalewski, 1999 75
 Dávid, Júdea és Izrael királya 75–76, 99
 Daumas, Maurice 204
 Davis, R. H. C. 155
 Deér József 98, 153
 Degenhart (Degenhardt), 1982 193, 206–207, 212–213
 Delaney, John J. 53
 Delbrück, Hans 14–16
 Delpech, Henri 13

- Demeter, Szaloniki, Szent 100
 Demeter, Csák nembeli, asztalnokmester 117
 Demeter, Aba nembeli 115, 117
 Dénes, Párizsi, Szent 99, 152
 Dénes, bán 142
 Dénes, ispán 132–133, 148, 166
 Dénes, Ampod fia (Dénes fia Dénes),
 újvári ispán, tárnokmester, majd nádor
 109, 117, 133
 Dénes 146
Dénes, 1994 48
 Dennis, George T. 147–148
 Dér Terézia 23
 Derby grófja 160
 Dercsényi Dezső 173
 Déri Balázs 139, 218
 Dersfi Márton 169
 Detre, pattantyús 138
 Detre, Máté fia 142
DeVries, 1996 200
 Dibner, Bern 205
 Diether von Katzenellenbogen 112
 Diocletianus, római császár 104
 Divéky Adorján 107, 110, 117
 Długosz, Jan (Joannes Długosz) 43–44
 Dmítar Zvonimir (Demetrius), horvát király
 96, 102
Dobozy 1986 61
 Dollinger, Hans 58–59, 61–62, 65
Dollinger → még Tollingen
 Donászy Ferenc 122
 Donatello 208
Donovan, 1950 106–107, 114–115
 Dorner, Peter 54
 Dóry Ferenc 123
 Drogo, Nesle-i 89
 Drugeth Fülöp, nádor 123
 Drugeth János, nádor 124
 Dudo, Cons-i (Cont-i) 91
 Duft, Johannes 53
 Dukas, Johannes 218
 Durdik, J. 216
Dursac → Tarhos
 Dumitriu-Snagov, Ion 196, 207, 212–214
 Dümmler, Ernst 36
 Dünninger, Eberhard 20
Eccardus Sangallensis → Ekkehard
Eccardus Uraugiensis →
 Ekkehardus Uraugiensis
 Edgington, Susan 83
Eduárd → Edward
 Edward, Hitvalló, Szent, angol király 99
 Edward, III., angol király 18
 Eggers, Martin 37
 Egyed, Szent 103
 Einhard (Einhardus) 30
 Eisler János 208
 Ekdahl, Sven (Ekdalh) 137, 150, 165
 Ekkehard, Sankt Gallen-i szerzetes,
 krónikáíró (Eccardus Sangallensis) 60
 Ekkehardus Uraugiensis 86, 88, 90
 Ellerbach Bertold, Monyorókeréki 43–44
 Emichó, leiningeni gróf 84, 89, 94
 Emmerám, Szent, Haimram 74
 Endrei Walter 195, 197
 Engel, Johann Christian 47, 173
 Engel Pál 47, 153
 Englisch, Ernst 137
 Enikel, Jans 169
 Erasmus, Desiderius (Rotterdami Erasmus)
 17–18
 Erben, Wilhelm 16, 69, 72–73, 178
 Erbo, III., burghauseni gróf 42
 Erdélyi Gyula 9
 Erdélyi László 8, 129–130, 139, 174–175,
 177
 Erdmann, Carl 70, 147, 150, 153
 Erhard, Szent 61
 Éri István 127
 Erne, varasdi ispán 134
 Ernye, Ákos nembeli, varasdi ispán 166, 169
 Ernő, bajor herceg 22
 Erzsébet, magyar királyné 179
 Estei Hippolit 164, 169
 Eufémia, I. Béla leánya 97
 Euridanus 39
Ewald, 1914 121
 Eyb, Ludwig von 57, 63

- Farkas Gábor 36
 Fasoli, Gina 36
 Fekete Nagy Antal 139
 Feldhaus, Franz Maria 204
Felföldi, 2004 141
 Ferdinánd, III., Szent,
 León és Kasztília királya 68
 Ferdinánd, I., nápolyi király 162
 Fessler, Ignaz Aurelius 47, 77
 Finó, José Federico 136
 FitzWaleran, Valter 85
Flavio Biondo → *Blondus, Flavius*
 Flohrschütz, Günther 39
 Flori, Jean 69–73, 84, 153, 214
 Fodor Pál 18
 Folkmar presbiter 88, 94
 Fontana, Giovanni da' 203
 Forey, Alan J. 137
 Forti, U. 203
 Fóti Lajos 102
 Fraknói Vilmos 47
 France, John 13–14, 18, 84–85, 89, 93–94
Francesco di Giorgio Martini →
 Martini, Francesco di Giorgio
Frappier, 1959 162
 Fredelo, Esch-sur-Sûre (Sauer)-ből 91
Freisingi Ottó → *Otto Frisingensis*
 Feuerné Tóth Rózsa 208
 Friedrich, Udo 191
 Frigyes, I., Barbarossa, német-római császár
 97–99, 103, 130, 144, 156
 Frigyes, II., német-római császár 99, 116,
 142, 161
 Frigyes, III., német-római császár 43–45,
 48, 191
 Frigyes (Vas), II.,
 brandenburgi választófejedelem 192
 Frigyes, osztrák és stájer herceg 134
Frutolf von Michelsberg →
 Frutolfus, Bambergensis
 Frutolfus, Bambergensis 86
 Fulcher, Chartres-i 85
 Fulco Corbiensis 82, 93–94
 Füetrer, Ulrich 23
 Fügédi Erik 47, 151, 153, 171, 173, 179
 Fülöp, Szép, osztrák főherceg 121
 Fülöp Ágost, II., Capet, francia király
 96–97, 99
 Fülöp, III., francia király 162
Fülöp nádor → *Drugeth Fülöp*
Fürbeth, 1992 192
 Gaier, Calude 13, 136, 144, 148
 Galántai Erzsébet, Sz. 23
 Gall, B. S. 216
 Gallus Anonymus 74, 102–103
Gamber, 1977 132
 Ganshof, François-Louis 29
 Garai László 43, 45
 Garai Miklós, nádor 169
 Garnier, François 137
Gautier Sans-Avoir → *Nincstelen Valter*
Gedai, 1994 110
 Geiger, Peter Johann Nepomuk 22, 96
 Gellért, Szent 80, 100
 Geoffrey of Monmouth 63
 Geoffrey Plantagenet, Anjous grófja 119
 Geoffroy de Preuilly 63
 Georg Spies 24
 Geréb László 130, 139
 Gergely, I., Nagy, Szent, pápa 84
 Gergely, VII., Szent, pápa 81, 101
 Gerics József 72, 76, 101–102, 128, 136
Gersei Pető György → *Pető György*
Gersei Pető Miklós → *Pető Miklós*
 Gesztelyi Tamás 118, 121
 Géza, magyar fejedelem 67, 75
 Géza, II., magyar király 67–68, 73, 87,
 132, 146, 150–151, 153
 Géza (Jóannész), magyar herceg 113
 Ghisi, velencei hitelező 106
 Gille, Hans 44
 Gille, Martin 204
 Gillmor, C. M. 160
Giovanni da Dondi → *Johannes de Dondis*
 Giovanni Fontana 190
 Girardin, francia követ 211
 Gislebertus Montensis (Gislebert;
 Gislebertus de Mons) 130
 Gizella, magyar királyné 24, 106

- Glaber, Raoul (Gaber) 78
 Gladitz, Charles 155
 Godehilde, Balduin, edesszai gróf felesége 91
Godfrey Buirel → *Gottfried Burel*
 Gombos Ferenc Albin 20, 23, 34–35, 39, 55, 57, 60, 67–68, 81, 83, 86, 88, 90, 105, 107, 112, 114, 133, 137, 147, 163, 169
 Gottfried Bouillon (Boullion), herceg 79–80, 82–83, 89, 91, 93–94
 Gottfried Burel (Godfrey Buirel) 85–87
 Gottfried, Ascha-i (Eschi) 91
 Gottschalk, pap 18, 83–84, 88, 94
 Göller, Karl 58–59, 61–63
 Gömöri János 85
 Grafeneck Ulrich 43–44
 Graindor de Douay 82
 Gransden, 1974 160
 Grassi, 1996 192
 Gratianus 98
 Graus, František 73–74
 Gregor Ferenc 163
 Grgin, 1992 95, 115
 Grousset, René 116
 Guibert de Nogent (Guibertus de Novigento) 88, 137
 Guido da Vigevano 190, 212
 Guilelmus de Tyro (Türoszi, Tiroszi, Tyroszi, Tyrosi Vilmos, Wilhelm von Tyrus, Willelmus Tyrensis) 80, 82, 90, 106, 137–138
 Guilelmus Malmesburiensis (William of Malmesbury) 138
 Guilhiermoz, Paul 69
 Guillaume le Maréchal 160
 Guizot, François 81
 Gulyás Pál 36
 Gumpold, bajor örgróf (Guntbold) 26, 39, 41
 Gundovalda, bajor előkelő 40
 Guntherus Cisterciensis (Gunther) 130, 138
 Guoth Kálmán 100
 Gutheil Jenő 173, 178
 Guyotjeannin, Olivier 105
 Gyáni Gábor 13, 23
 Gyóni Mátyás 165
 Györffy György 23, 37, 39, 53, 68, 74, 81, 169
 György, Szent 74, 101, 182
 Gyula, Kán nembeli 122
 György mester 169
 Haas, Conrad 195
 Hadrovics László 163
 Hadwida, Dudo felesége 91
 Hagen, von 1886 189
 Hakim, al-, egyiptomi kalifa 78
 Hale, John Rigby 217
 Halecki, Oskar 187
 Hall, Bert S. 189, 193, 195, 205
 Hall, Rupert 204
 Hankó Béla 158
Hartlieb, Johann → *Johannes Hartlieb*
 Hartmann von Aue 121
 Hartmann, dillingen-kyburgi gróf 89
 Hartmann, nürnbergi csökövác 196
 Hartmuth, E. 136, 144
 Hartvik, győri megyéspüspök 75–77, 93, 102
 Hartwig (Hartwich) 39, 41
Harveng, Philippus → *Philippus de Harvengt*
 Häse, Angelika 53
 Hathoch, bajor előkelő 40
 Hatto (Hatho), bajor örgróf 26, 29, 39–41
 Hauer, Georg 22
 Haupt, Karl 64
 Hausner Gábor 16, 220
 Havas László 35
 Házi Jenő 45, 159
 Hebbo, bajor előkelő 40
 Heckmann, 2006 30
 Hegedűs András 219
 Hehl, 1994 81
 Heilig, Konrad Josef 23
 Heinrich der Puchsenmayster 200
 Heinrich von Kuenring 122
 Heinrich von Weitra 122
 Helmprecht, apát 41

- Heltai Gáspár 43
- Henrik, I., Liudolfing (Madarász),
német király 40, 54–65, 137
- Henrik, II., Szent, Liudolfing,
német-római császár 60, 68, 73, 78
- Henrik, IV., német-római császár 68, 71,
75, 95, 103
- Henrik, VI., német-római császár 144
- Henrik, II., angol király 96, 99
- Henrik, V., angol király 155
- Henrik, I., bizánci latin császár 113
- Henrik, II., Plantagenet, angol király 137
- Henrik (Oroszlán), bajor és szász herceg
120
- Henrik II., Babenbergi, osztrák herceg
121, 132
- Henrik, Ascha-i (Eschi) 91
- Henrik, máltai gróf Sziciliából 112
- Henrik, veszprémi püspök 180
- Herman, herceg, ellenkirály 95
- Hermann von Aue* → *Hartmann von Aue*
- Hermann von Reichenau 24
- Heydenreich, Ludwig Heinrich 205
- Hilsch, Peter 97
- Hincmarus Remensis 98
- Hoensch, Jörg Konrad 188, 198
- Hoffmann, Alfred 48
- Hoffmann Edith 213
- Hoffmeyer, Ada Bruhn de 130, 137
- Hofmeister, Adolf 75
- Holl Béla 98
- Hóman Bálint 95, 115, 171, 179
- Honig, Jan Willem 17
- Honorius, III., pápa 104, 108, 112–114
- Horányi Elek 129
- Hormayr, Joseph Freiherr von 21
- Horogszegi Zoltán 165
- Horváth Henrik 211
- Horváth János 23, 76, 128, 139
- Horváth Jenő* → *Rónai Horváth Jenő*
- Horváth Mihály 47
- Houseley, N. J. 176
- Housley, 1984 187**
- Huber, Alfonz 48
- Hugó, Rethel grófja 91
- Hugo Aurelianus 98
- Hugo d'Orléans* → *Hugo Aurelianus*
- Hugó, ciprusi király 107, 110
- Huguccio, (Pisai Hugó, Hugutio),
Ferrara püspöke 70
- Hupold., III., dillingen-kyburgi gróf 89
- Huuri, Kalervo 136
- Hyland, Ann 155, 158, 164
- Ibn Hajján 32
- Imhof, Andreas Lazarus von 28, 57
- Imre, magyar király 97, 104, 121, 125
- Ince, II., pápa 53
- Ince, III., pápa 104, 107
- Ioannés Kinnamos* → *Johannes Cinnamus*
- Iordanus Rufus (Jordanus Ruffus,
Jordano Ruffo) 155, 161
- Ipolyi Arnold 8
- Iring, bajor előkelő 26, 40
- Isangrim (Isengrim), bajor örgróf 24, 26,
29, 39–41
- Isenogrim, bajor előkelő 40
- István, Szent, protomártír 114
- István, I., Szent, magyar király 24, 66–69,
73–77, 79–80, 93, 99–100, 114, 152,
157, 219
- István, V., magyar király 121–122, 134,
142, 153, 167
- István, Dabisa, bosnyák király 125
- István, Gutkeled, országbíró 166
- István, Osztojics, bosnyák király 125
- István, Vodicsa grófjának fia 117
- Iván (Aszen), II., bolgár cár 113
- Iván, főúr 121–122
- Ivánka mester 143
- Iványi Béla 46, 189, 196
- Ívó, Chartes-i, Szent (Ivo Carnotensis) 98
- Izidor, Sevillai, Szent 75, 136
- Izsák, II., Angelosz, keletrómai császár
97–98, 103
- Jackson, William Henry 63
- Jacobsen, Ch. 81
- Jacobus de Vitriaco (Jacques de Vitry)
106–107, 109, 114

- Jacopo Languschi 213
Jagello Zsigmond → *Zsigmond, Jagello*
 Jahn, Wolfgang 57–58
 Jähns, Max 207, 212
 Jakob Unrest 99
 János (Földnélküli), angol király 137
 János, V., bizánci császár 200
 János, Brienne, jeruzsálemi király
 107–110, 112
 János (Félelemnélküli), burgund herceg
 164
 János, nyitra püspök 180
 János, velencei hitelező 106
 János, Yunk fia 143
 Jean le Bel 18
 Jézus Krisztus 41, 58, 67–68, 74, 78–79,
 84, 95, 148, 180
 Johannes Cinnamus (Kinnamos) 146, 163
 Johannes de Dondis (Giovanni da Dondi
 dell’Orologio, Dondi) 205
Johannes de Peillimanaw →
Johannes Gansar
 Johannes Gansar de Argentina 198
 Johannes Hartlieb 192
Johannes Turmair → *Aventinus*
 Johannes Wiener 192
Jordanus Ruffus → *Iordanus Rufus*
 Jolánta, Courtenay, hercegnő 113
Jotischky, 1996 81, 100
 Jörg von Nürnberg 201
 Juanello Turriano 205
 Judit, bajor hercegnő 54
 Judit, Salamon király felesége,
 III. Henrik császár leánya 102
 Kadocsa, magyar vezér 141
 Kalán, pécsi püspök 117
 Kálmán (Könyves), magyar király 76, 79,
 81–84, 86–91, 93–94, 97–98, 102–103,
 121, 127, 147, 168, 178
 Kálmán, szlavón herceg 168
 Kalmár János 138
 Kanizsai László 43, 45
 Kanizsai Miklós 43, 45
 Kaprinai István 47
 Karachinus, Gencsi 143
 Karácsonyi János 179
 Karlai K. Károly 178
 Károly, I., Anjou (Károly Róbert),
 magyar király 48, 171, 173–174,
 178–179, 187
 Károly (Kis), Durazzói, II., magyar király
 177, 182
 Károly, I., (Anjou Károly)
 Szicília és Nápoly királya 161
 Károly (Nagy), I., frank király, római császár
 25, 30, 40, 55, 86, 95, 98–100, 103, 158
 Károly (Kopasz), II., Karoling,
 német-római császár 71
 Károly, V., francia király 202
 Károly Sándor 168
 Katona István 36, 47
 Katzinger, W. 191
 Kázmér, Sági Kalianus fia 143
 Keen, Maurice 178
 Keferloher, J. 55
 Kelenik József 187
 Keller, A. G. 203
 Kellner, Maximilian Georg 23
 Kersken, Norbert 100
 Kertész Balázs 101–102
 Kézai Simon 35, 59, 67, 102, 106, 125,
 129–130, 146, 149, 151–153, 157
 Kilián, Szent 148
 Király Béla 220
Kis 2001 103
 Kiss Gábor 24
 Klaniczay Gábor 101–102
 Klauser, Renate 73–74
 Klebel, Ernst 36
 Klemm, Friedrich 207
 Knauz Gyula 123
 Kniezsa István 163
 Knobloch, Eberhard 189, 196, 203, 207,
 211, 216–218
 Knoch, Peter 81–83, 91
 Kohsnitz, Rainer 120
 Kolba Judit, H. 127
 Kolias, Taxiarchis G. 129, 131
Komnéné, Anna → *Anna Comnena*

- Konrád, I., német király 62
 Konrád, cseh herceg 97
 Konrád Ottó, II., cseh herceg 97
 Konrád, Monteferrato örgrófja 95–96
 Konstantin, IX., bizánci császár 78
Konstantinos Manassés →
Constantinus Manasses
 Koppány 68–69, 73, 76
 Kordé Zoltán 23
 Kotromanić István, bán 125
 Kovács Ákos 195
 Kovács Éva 164, 177
 Kovács László 138, 159
 Kovács Péter, E. 45
 Kovács Sándor Iván 43, 99, 115
 Kozma, Kozma fia 153
 Köhler, Gustav 13–14, 17, 130, 133, 136,
 138, 155, 157, 163, 168
 Kőszegi Iván 137
 Köveskúti György, comes 134
 Kristó Gyula 23, 37, 54, 61–62, 69, 75,
 95, 115, 122–125, 136, 139, 146–147,
 159, 163, 166, 174, 187
 Krüger, Sabine 70
 Kubinyi András 45, 98
 Kugler, B. 82–83
 Kulcsár Péter 47, 99, 115, 163
 Kumorovitz Bernát 119, 122–123, 147, 178
Kunstmann, 1992 58, 62
 Kurcz Ágnes 69, 119, 122, 126, 132, 166,
 171–172, 174–175, 178
 Kurszán, kende 33–35
Kusal → *Kurszán*
 Kurzbold, Konrad 60
 Kuten, Omode fia 134
 Kyesser, Conrad 190, 192–193, 196–197,
 205, 209, 216–217
- La Marche grófja 112
 Ladányi Erzsébet 101–102
 Lajos (Nagy), I., magyar király 100, 123,
 164, 166, 173, 177, 187, 202
 Lajos, III., Gyerme, Karoling,
 keleti frank/német király 20, 24,
 29–30, 36, 39–42, 58
- Lajos, VI., francia király 99, 151
 Lajos, bajor herceg (XV–XVI. sz.) 22
 Lajos, bajor herceg (XIII. sz.) 112
Lane, 1969 138
 Lankes, Christian 57–58
 Laskai Osvát 100–101
 László, I., Szent, magyar király 7–8, 80,
 82, 91–93, 95–103, 114, 132, 149,
 158–159
 László (Kun), IV., magyar király 134,
 144, 151–153, 167, 169
 László, pécsi püspök 180
 László, Gutkeled nembeli, somogyi ispán
 121–122, 132
 László, Kán nembeli, lovászmester 117
 László Béla 136
 Laszlovszky József 110, 219
 Lazarevics István, szerb despota 198
 Lechner, Karl 40
 Lefèbvre des Noëttes, Richard 204
 Lehnart, Ulrich 155–156, 162
 Leidinger, Georg 21, 34
Leng, 2002 192–193
 Leó, I., Szent 102
Leó, II., örmény király
 Leonardo da Vinci 195–196, 205, 216
 Lesina grófja 112
 Levárdy Ferenc 101
 Leyser, Karl 70
 Lhotsky, Alphons 24, 44
 Liebel, 1998 136
 Ligato, Giuseppe 175
 Lintzel, Martin 30
 Lipót, VI., osztrák herceg 107–108, 112,
 114, 120, 144
 Litofrid, bajor előkelő 40
Liudolf, I. Ottó fia
 Liutprandus Cremonensis
 (Cremonai Liutprand) 25, 28, 30, 36, 39
 Loibl, Richard 57
 Lombard-Jourdon, Anne 153
 Long, Pamela O. 196
 Lorenzo de Monaco 106
 Lot, Ferdinand 16–17
 Lőrinc, Római, Szent 74

- Lőrinc, váci püspök 180
 Lőrinc, magister 134
 Lőrinc, Agyasz országbíró fia,
 pohárnokmester 117
 Lóvei Pál 172
 Ludwig, Karl-Heinz 212
 Luitpold, bajor örgróf 20, 24, 29, 34,
 39–42
 Lukács, comes 134
 Lusignan, 1982 204
 Luttrell, 1965
 Lüttich, Rudolf 36
- Maalouf, Armin 81
 Maggiorotti, Leone Andrea (Magiorotti)
 207–208, 211, 218
 Magyar István Lénárd 77
 Majláth Béla 123, 176
 Major Balázs 109
 Majorossy Judit 219
 Makk Ferenc 97, 139
 Makkai László 81, 196–197, 208,
 211–212, 214
 Malatesta, Pandolfo Sigismondo 158
 Mályusz Elemér 7, 75, 164, 188, 209
 Marcellus, Tétény nembeli, comes 117
 Marcus Graecus 190, 192
 Marczali Henrik 68, 82, 95, 115, 121,
 123, 125
 Margit, Antiochiai, Szent 114
 Margit, Capeting, magyar királyné 100,
 103
Mária, Anjou, magyar királyné
 Mária, Árpád-házi, bolgár cárné 113
 Mária, Árpád-házi, nápolyi királyné 161
 Mária, Laszkarisz, magyar királyné 113
Mariano di Jacopo (Marianus Jacobi) →
Taccola
 Marianus Scotus 24
 Markó Árpád 9
 Marosi Ernő 114, 193
 Marsand, Antonio 211–212
 Marsina, Richard 138–139
 Martin, Stuttgarti, ágyúmester 198
 Martini, Francesco di Giorgio
 (Francesco di Giorgio Martini) 196,
 205, 208, 217
 Márton, Szent, Tours-i 66, 74, 88, 108, 148
 Márton, comes 169
Marton 2007 107
 Máté, Csák nembeli, tartományúr 173
 Máté, Csák nembeli,
 a tartományúr unokaöccse 166
 Matteo Villani 159, 162, 164
 Mattia Scolari 163
 Mátyás, I., Hunyadi, magyar király 43–
 49, 162, 164, 187, 190, 196, 202, 213
 Mátyás ispán, Roland bán fia 121, 123
 Mátyás Flórián 68
 Mauritius, burgosi püspök 68
 Meerseman, Gilles Gerard 172, 175, 177
 Meginward (Meginovarius) 29, 39–41
 Mehmed, II., szultán (Mohamed) 201, 213
 Meisterlin, Sigismund 64
 Melisande, Hugó ciprusi király nővére 110
 Melisande, Monthléry 91
 Meluni viscount 89
 Merzbacher, Friedrich 20, 22
 Mészáros László 170
 Metsch, Petzold 44
 Meyer, P. 81, 136
 Mezey László 81, 132
 Mihály, regensburgi püspök 33
 Mihály 117
 Mihály, Ubul fia 142
 Mikhaél pátriárka 163
 Miklós, galgóci ispán 143
 Miklós, győri püspök 180
 Miklós, Barc fia, Szák nembeli 117
 Miklós, Hertvég fia, comes 143
 Miklós, Márk fia 153
 Miklós, Stepk fia 144
 Miklósy Zoltán 198
 Minis, Cola 83
 Miskolczy István 174, 176
 Móg (Mok), nádor 104
Mohamed → Mehmed
 Mojs nembeli Mojs, vasvári ispán,
 későbbi nádor 117
 Mollay Károly 198

- Montag, U. 193
 Monti, Gennaro Maria 172, 176
 Montu, Carlo 211
Monyorókeréki Ellerbach Bertold →
Ellerbach Bertold
 Moravcsik Gyula 133, 146, 163
 Morea, bizánci despota 203
 Móric, Szent 74
 Morris, C. 81
 Mölk, Ulrich 63
 Mörtzsch, Otto 73
 Muazzam Náblusz, al- 108
 Mulinder, Alec 86, 89
 Muratori, Ludovico A. 189
 Mummellius, Johannes 168
 Murray, Alan V. 91
 Mügelin, Heinrich von 130
 Müller, Mechthild 53, 64
 Mutherich, Florentine 191
- Nadányi János 35–36
 Nádasdy Ferenc 115
Nadolski, 1990 168
 Nagy Balázs 219
 Nagy Iván 122
 Nagy Kálmán 178
Nagy Sándor → *Alexandrosz, III.*
 Nagy Simon, Szentmártoni 43–49
 Natalis, János fia, velencei hitelező 106
 Négyesi Lajos 16, 23
 Nesbitt, John W. 94
 Nevers grófja 112
 Nicetas Choniates (Nikétas Khoniátés, Niketas) 130, 133, 146, 163
 Nickel, Helmut 63, 120
 Nicolaus de Cusa (Cusanus, Niklaus) 203
 Nicolle, David C. 129
 Nikétász, bizánci vezér 87
Nikétas Khoniátés (Nikétász Khoniátész) →
Nicetas Choniates
 Nincstelen Valter (Gautier Sans-Avoir) 18, 84–86, 94
 Nishimura, David 138
 Nithard, krónikás, Nagy Károly unokája 31
- Noëttes, Lefèbvre des 16
 Nógrády Árpád 162
Norris, 2003 197
- Nyáry Albert (Nyári) 119, 122–124, 164
- Oláh Miklós 158
 Oliverus Scholasticus (Olivér, kölni scholasticus) 107, 109, 112, 114, 117–118
 Oman, Charles, Sir 14, 17,
Ónodi Czudar Simon → *Czudar Simon*
Opos → *Após, Márton fia*
 Oppelni László 125
 Opuliai László, nádor 124
 Orbán, II., pápa 79, 83, 85, 93, 99
 Orbán (Urbán), tűzmester 200–201
 Ordericus Vitalis 73, 132, 159
 Orth, Elsbet 176
Ossowska, 1989 115
 Oswald, Szent, király, vértanú 49, 61
 Ottó, I. (Nagy), német-római császár 57, 60–62, 68–69
 Ottó, II., bajor herceg (XIII. sz.) 123
 Ottó, bajor herceg (XV. sz.) 165
 Ottó, I., morva herceg 97
 Ottó, osztrák herceg 177
 Otto, freisingi püspök 34
 Otto Frisingensis (Freisingi Ottó, Otto von Freising) 34, 41, 60, 67–68, 73, 127, 138, 147
 Ottó, Müncheni, ágyúmester 198
 Ottokár (Nagy), II., cseh király 153, 166
 Ottokar von Horneck
 (Ottokar von Steiermark) 137, 162, 182
- P. magister* → *Anonymus*
 Painter, Sidney 97
 Pais Dezső 139
 Pál, comes 134
 Pál, Geregye nembeli, országbíró 169
 Pál, Vinculo fia, comes 143
 Palacký, František 34
 Pálffy Géza 13
 Pálóczi László (Pálóci) 46, 49

- Pálóczi Horváth András 127
 Pandula Attila 159
Paolo Santini → *Santini, Paolo*
 Papp Ferenc 16
 Papp Szilárd 178
Paschalidou, 1997 200
 Pastoureau, Michel 119
 Pauler Gyula 36, 68, 81, 85, 88, 94, 96,
 114, 117, 128–129, 131, 142–143, 153
 Paulus Diaconus 102
 Paulus Santinus 212
 Payne-Gallwey, Ralph 136
 Peirce, Ian 129
 Pelagius, pápai legátus 107
Pelbartus de Themeswar →
Temesvári Pelbárt
 Perjés Géza 16–17, 170
 Péter, Dampierre-i, Astenois grófja 91
 Péter, Compoldus comes fia 143
 Péter, Courtenay 104, 113
 Péter, Miklós fia 167
 Péter, boszniai püspök 180
 Péter, győri püspök 117
 Péter, szaracén 137
Péter → *Sahi Péter*
 Pető György, Gersei 43
 Pető Miklós, Gersei 43
 Petrarca, Francesco 217
Petrović, 1975 198
 Petrovics István 110
 Petz, Wolfgang 57–58
 Pfeiffer, Friedrich 155
 Pfaffenbichler, Matthias 178
 Philippus de Harvengt (Philippus Harveng)
 70
Pierre l'Ermit → *Remete Péter*
 Pietro Ziani, velencei dózse 105
 Pietzner, Fritz 70, 73
 Pilgrim, bajor előkelő 40
 Pippin, III., frank király 55
Pisai Hugó → *Huguccio*
 Pisanello 208, 212
 Pleidell Ambrus 159
 Plinius Secundus, Caius 204
 Polívka, Miloslav 200
 Pontius de Cruce 105, 117
 Pontius, drapparius, templomos testvér
 117
 Pór Antal 174–175, 180
 Pósa, birtokos 113
 Pósa mester 167
 Pósan László 1998 198
Potthast, 1874 117–118
 Powell, James M. 104, 106, 108, 112,
 115–118
Pörtner, 1985 81
 Praeger, Frank D. (Prager) 193, 195, 203,
 206–207, 209, 211, 218
 Praver, Joshua 104, 108, 114
 Pray György 36, 47, 103, 121, 123–124
 Preussel, hainburgi lovag 166, 169
 Pressutti, Pietro 105
 Prestwich, Michael 13, 157, 159–160,
 164
 Price, Derek 205
Prinz, 1971 33
Priskin, 2005–2006 167
 Pryor, John H. 160
 Püspöki Nagy Péter 143

 R., capellanus regis Hungariae 117
Rábai, 2007 165
 Rác György 118, 121, 172
 Rademacher, Otto 38
 Radvánszky Béla, br. 123–125
 Rahewinus Frisingensis
 (Rahewin von Freising) 156
 Raimundus Agilaus (Raimund de Agiles)
 138
 Rajmund, Toulouse-i 95–96
 Rajnald, Toul grófja 91
 Ransanus, Petrus (Ranzano) 69
Rasina, velencei apát
 Rasso, Szent (Rasso von Dießen, Razo)
 53–57, 61–65
 Rathold, bajor előkelő 29, 39–41
 Rátold ispán 117
 Rau, Reinhold 31
 Rauch, Adrianus 44
 Rázsó Gyula 9, 187, 198

- Regensburg, Andreas von 22
 Regino, krónikás 25, 33, 35
 Reichert, Hermann 26
 Reindel, Kurt 24–29, 34, 38
 Reiszig Ede 43, 47, 110
 Reitzenstein, Alexander 59, 64
 Rejnold, Broyes várából való 86
 Remete Péter, Amiens-i (Pierre l'Ermit)
 18, 84–85, 87–88, 94
 Renaud, Gracay-i 119
 René, Anjou hercege (René király,
 Jó René) 63
 Reti, Ladislao 205–206
 Richárd (Oroszlánszívű), I., angol király
 120, 130, 137, 144, 157, 160
 Richard, 1993 116
 Richter, Karl 97
 Riezler, Sigmund 26
 Riley-Smith, Jonathan 84, 137
 Róbert, I., Courtenay-i, latin császár 113
 Robert De Boron 179
 Robert de St. Remi 138
 Róbert, veszprémi püspök 117
 Rógerius, krónikás, spalatói érsek 18,
 142, 144, 158
Roland, 1993 16
 Rónai Horváth Jenő 36, 48
 Rose, Paul Lawrence 207
 Rose, Walther 147–148
 Ross, D. J. A. 132
Rotterdam Erasmus → Erasmus Desiderius
 Rozgonyi István 198
 Rozgonyi István felesége, Cecília 198
 Rozgonyi Miklós 44
 Röhricht, Reinhold 105–106, 117–118
 Rudolf, I., Habsburg, német-római császár
 60, 153
 Rudolf, sváb herceg, ellenkirály 95
 Rudolf, jeruzsálemi pátriárka 107–108
 Rudolf, főpap, seregsparancsnok 33
 Rudomund, bajor előkelő 40
 Runciman, Steven, Sir 81, 87, 90–91, 93,
 115, 188
 Ruttkay, Alexander 138
 Ruxner, Georg 63
 Sabellico 106
 Sági Kalianus 143
 Sahi Péter 129
 Salamon, Izrael harmadik királya 75–76
 Salamon, magyar király 8, 101–103, 129,
 139, 149, 158
 Salamon Ferenc 8
 Sales Doyé, Franz von 53
 Saluzzo, Césare 211
 Sándor, IV., pápa 110, 142
 Sándor, Drug fia 153
 Sándor, erdélyi prépost 105
 Sándor, orvos 117–118
 Sándor, szabolcsi ispán 134
 Sándor, váradi püspök 118
 Sangallo, Antonio, ifj. 205–206
 Sangallo, Giuliano 205
 Santini, Paolo 195, 207, 208, 211–212, 215
 Sanudo, Marin, ifj. 106
 Sarton, George 203
 Saul, Izrael első királya 75
 Scaglia, Gustina 193, 195, 203, 206–209,
 211, 218
 Schanze, F. 58
 Schieffer, Rudolf 73
 Schmid, Alois 20–21, 23, 38, 191
 Schmidtchen, Volker 189
Schmitt, 1982 193, 206–207, 212–213
 Schmitthenner, Paul 144
 Schönherr Gyula 180
Schragl, 1988 81
 Schramm, Percy Ernst 68, 147, 191
 Schwandtnerus, Ioannes Georgius
 (Schwandtner) 148
 Schwarz, Matthäus 62
 Seselschreiber, Christof 193
Setton, 1976 188
 Sebes, Tamás fia, Hontpázmány nembeli
 117
 Sebők Marcell 219
 Senckenberg, 1737 44
Senga, 1983 34
Seton, 1976 113
 Sforza, Francesco 212
 Shelby, Lon R. 207,

- Sighard, (Sighart) bajor őrgróf 29, 39, 41
 Simon, ispán 142, 144
 Simon, Nikes nembeli 118
 Simon Györgyi 168
 Smail, R. C. 137
 Smaragdus, pozsonyi ispán 118
 Smičiklas, Tadeus 131, 153
 Smith, G. Rex 155
 Smythe, John, Sir 147
 Sölch Miklós 165
Spalatói Tamás → *Thomas de Spalato*
 Speich, Johann Heinrich 145
 Spiegel, Gabrielle M. 99
 Sprandel, Rolf 23
 Spriewald, Ingeborg 44
 Stabelon, Balduin kamarása 93
 Stainpeck, Hartmann 197
 Steinacker, Harold 21
 Steinhübel, Jan 34
 Stendhal 17
 Stephanus de Malavilla 117
Sterling, 2003 113
 Sticca, Giuseppe 211
 Störmer, Wilhelm 63
 Strauss, Gerald 20, 24
 Stromeir, Georg 197
 Stromer, Wolfgang von 196–197
 Sugerus Sancti Dionysii (Suger) 99, 137
 Sweeney, James Ross 95, 104–105, 116
 Sybel, Heinrich von 82

 Szabados György 35
 Szabó János, B. 16, 170
 Szabó Károly 139
 Szakály Ferenc 17–18, 187
 Szaláh ad-Dín (Szaladin) 137
 Szalay László 77
 Szamota István 164
 Szécsi János 43
 Szegefű László 69
 Szezfű László 139
 Szendrei János 132
 Szentgyörgyi Zsigmond 43–44, 47
Szentmártoni Nagy Simon → *Nagy Simon*
 Szentpétery Imre 122

 Szikszai Fabricius 168–169
Szilágyi, 1993, 115
 Szilágyi Sándor 36, 180
 Szovák Kornél 99–100, 105, 114, 139, 143, 153
 Sztrabón, történetíró, geográfus 20
 Szűcs Jenő 129, 151, 168, 171
 Szvatopluk, I., morva fejedelem 35
 Szvatopluk, cseh herceg 97

 Taccola (Mariano di Jacopo, Marianus Jacobi) 193, 195–197, 199, 203–218, 220
 Tacitus, Publius Cornelius 20
 Tagányi Károly 69, 129
 Takács Imre 172, 178, 220
 Taksony, magyar fejedelem 55
 Tallóci János 218
 Tamás, Szent, apostol 114
 Tamás, egri püspök 118
Tamás, spalatói főpap → *Thomas de Spalato*
 Tamás, Marle-i, Courcy ura 89
 Tarhos, magyar herceg 39, 41
 Tatlock, John Strong Perry 145
 Teke Zsuzsa 163
 Teleki József, gr. 47–48
 Temesvári Pelbárt Pál 99
 Tenschert, Heribert 192
 Theoderich, Nagy Károly unokatestvére 30–31
 Theodoros, I., Laszkarisz, nikaiai császár 113
 Theotmar, salzburgi érsek (Thietmar) 24, 33, 39, 41
 Theodovalda, bajor előkelő 40
 Thessalonus, bajor előkelő 39
 Thomas de Spalato (Spalatói Tamás) 105–106, 109, 141–142
 Thorndike, Lynn 195, 208
Thoroczkay, 2004 67, 81
 Thuróczy János 128–129, 218
 Tibald, Meletei 118
Tiroszi Vilmos → *Guilelmus de Tyro*
 Tittmann, Wilfried 191

Todericiu, 1967 195

Tollingen, Engelhard von 58

Tommaso de Pisan 202

Torma Béla 38

Tornikész, Démétriosz 98

Tornikész, Georgiosz 98

Tortelli, Giovanni 203–204

Tóth Endre 24, 178

Tóth Gergely 36

Tóth Péter 100

Tóth Rózsa → *Feuerné Tóth Rózsa*

Tóth Sándor László 23

Tóth Zoltán 8, 66, 69, 72–73, 75, 127,
133, 146, 162, 169–170

Tóth-Szabó Pál 43, 47

Toussaint, Ingo 89

Töll László 124, 136

Török Gyöngyi 99

Tresp, 2004. 161–162

Turmair, Johannes → *Aventius*

Türoszi Vilmos → *Guilelmus de Tyro*

Tvrtkó, I., Kotromanić boszniai király
(Tvartkó) 125

Uccello, Paolo 158

Udo, Freisingből 39

Ugrin, Csák nembeli, királyi kancellár 118

Uhlemann, H. R. 217

Újlaki Miklós 43–45, 47

Ulászló, I., magyar király,

III. Ulászló néven lengyel király 187

Ulrich, Szent, augsburgi püspök 53, 55,
60–61, 64, 99

Unrest, Jakob 35, 99

Unterkircher, 1976 192

Urbán → *Orbán*

Uroš, I., szerb király 153

Vaissete, Jean 96

Vajay Szabolcs 23, 108, 113, 173, 178

Vale, 1976 202

Valeram, Beauvais melletti Breteuil-ből való
(Gautier de Bretueil) 87

Valter, bajor előkelő 40

Valturio, Roberto 205

Van Cleve, Thomas C. 104, 106–107,
116–117

Van Winter, Johanna Maria 69–70, 73, 76

Várdai Miklós 164

Varga Gábor 38

Varjú Elemér 121

Vasari, Giorgio 195

Vegetius, Pulus Renatus 70, 136,
190–191, 202, 217–218

Vékony Gábor 36, 136

Vencel, IV., cseh király 190

Verancsics Faustus 208

Verbruggen, Jan-Frans 13–14, 17, 32,
133, 150

Vergilius Maro, Publius 58

Vermandois, Raoul de 119

Veszprémy László 15–16, 18, 32, 43–44,
63–64, 72, 93, 95, 106, 116, 141, 156,
188, 193, 203, 209, 213, 217, 220

Villeharduin, Geoffroy de 137

Vilmos (Hóditó), I., angol király 15, 119

Vilmos, IV., toulouse-i gróf 95–96

Vilmos, Hollandia grófja 112

Vilmos, Chartres-i 108

Vilmos, az Ács 84, 89

Vilmos, szász herceg 161

Vincentius Bellovacensis 114, 130

Vitovec János 43

Vitry Jakab → *Jacobus de Vitriaco*

Vizi László 219

Vizkelety András 44, 140, 151, 171

Voltmer, Ernst 147–148, 141

Vörös István 167

Vrtel', Ladislav 98

Wagner, Carolus 46

Waitz, Georg 59, 62, 73

Warner, Gray-i

Wattenbach, Wilhelm 21

Wehli Tünde 132, 192

Weinrich, 1977 29

Weisheipe, 1965 204

Weltin, Maximilian 24

Werböczy István 115

Wertner Mór 47

- White, Lynn, Jr. 16, 189–190, 203–205
 Wiborada 53
 Widmannstetter, Johann Albrecht von 193
Wido, breton őrgróf
 Widukind, szász vezér 31
 Widukindus Corbeiensis (Widukind) 19, 32, 37, 58, 63
 Wilczek Ede 115
 Wildenberg, Hans Ebran von 22–23
Wilhelm von Tyrus → *Guilelmus de Tyro*
William of Malmesbury → *Guilelmus Malmesburiensis*
 William the Breton 18
 Windecke, 1886 189
 Wolfram, Herwig 23
 Wolfram von Eschenbach 120
 Wurster, Herbert W. 58–59, 61–63
 Zágorkhidi Czigány Balázs 24
 Zakariás, brixeni püspök (Zacharias) 39, 41
 Zbigniew, III. Boleszló fivére 103
 Zehetmayer, Roman 24
Zeibig, 1853 44
 Zijlstra-Zweens, Henrica M. 120
 Zobor, morva herceg 141
 Zolnay László 77, 167, 196, 211
 Zotz, Thomas 64
 Zug Tucci, Hannelore 147–148, 150–151
 Zrínyi Miklós, költő, hadvezér 43, 99, 115
Zvonimir → *Dmitar Zvonimir*
 Zsámboky János 36
 Zsengellér József 219
 Zsigmond, Luxemburgi, magyar király, német-római császár 99, 121, 125, 159, 164, 187–192, 195–205, 207–211, 213–214
Zsigmond, Jagello, lengyel herceg
 Zsoldos Attila 128